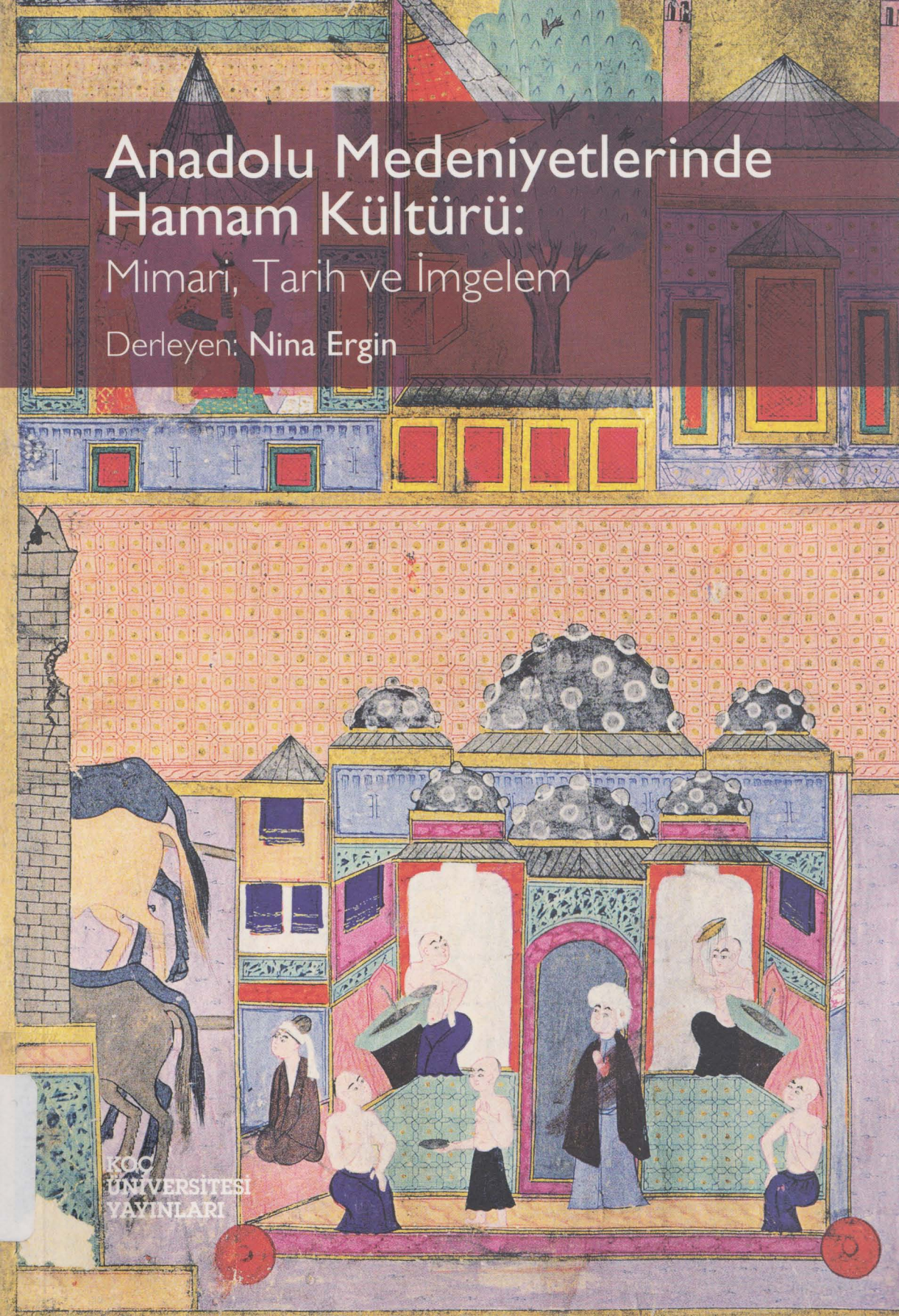
Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü:

Mimari, Tarih ve İmgelem

Derleyen: **Nina Ergin**

KOÇ ÜNİVERSİTESİ YAYINLARI

ANADOLU MEDENİYETLERİNDE HAMAM KÜLTÜRÜ: MİMARİ, TARİH VE İMGELEM

Koç Üniversitesi Yayınları: 23

Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü:
Mimari, Tarih ve İmgelem
ARKEOLOJİ | TARİH | SANAT TARİHİ

Derleyen: Nina Ergin
Çeviren: Ayşe Özbay Erozan
Redaktör: Emel Erten
Yayıma hazırlayan: Defne Karakaya
Düzelti: Mehmet Celep
Sayfa tasarımı ve uygulama: Alef Yayınevi
Kapak tasarımı: Altuğ Atik/ Tayburn Kurumsal
Kapak resmi: Hamamcıların geçit alayı, *Surname-i Hümayun*, 1582, TSK H. 1344, fol. 336b

Baskı: Mas Matbaacılık A.Ş.
Hamidiye Mahallesi, Soğuksu Caddesi No: 3 Kağıthane-İstanbul
Tlf. +90 212 294 10 00
Matbaa sertifika no: 12055

Bathing Culture of Anatolian Civilizations: Architecture, History, and Imagination
© Türkçe yayın hakları: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011
© Tüm haklar: Peeters, 2011

1. baskı: İstanbul, Kasım 2012
ISBN 978-605-5250-05-8
Sertifika no: 18318

Koç Üniversitesi Yayınları
Rumeli Feneri Yolu 34450 Sarıyer-İstanbul
Tlf. +90 212 338 17 97
kup@ku.edu.tr • www.kocuniversitypress.com • www.kocuniversitesiyayinlari.com

Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü:

Mimari, Tarih ve İmgelem

Derleyen:

NİNA ERGİN

Çeviren:

AYŞE ÖZBAY EROZAN

KOÇ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI

İçindekiler

Giriş 7
NİNA ERGİN

Anadolu Hamam Kültürü:
Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak 16
FİKRET K. YEGÜL

Bizans Çağında Hamamlar 67
ALBRECHT BERGER

Balneum ile Hamam Arasında:
Emevi Suriyesi'nde Hamam Kompleksleri 85
LARA TOHME

Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Hamamlar 99
AYŞIL TÜKEL YAVUZ

İstanbul'da Hamam İşletmeciliği:
On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyılda Çemberlitaş Hamamı 182
NİNA ERGİN

Yerelötesi Bir Olgu Olarak Yıkanma:
Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap Eyaletlerinde Hamamlar 211
ASTRID MEIER

Balkanlar'da Az Bilinen Birkaç Hamam ve Kaplıcaya Giriş 242
MACHIEL KIEL

Yunanistan'daki Osmanlı Hamamları:
Tarihleri ve Mimarileri Hakkındaki Çalışmalara Bir Katkı 269
ELENI KANETAKI

Babüri Hindistan'da ve Safevi İran'da Hamamlar:
İki Erken Modern İslami İmparatorlukta İklim ve Kültür 317
STEPHEN P. BLAKE

Batı'da Türk Hamamı 327
NEBAHAT AVCIOĞLU

Ressam Gözüyle Osmanlı Hamamı 369
GÜNSEL RENDA

Yazarlar 405

Giriş

NİNA ERGİN

2007 yılının Aralık ayında İstanbul Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi (RCAC), "Anadolu Medeniyetlerinde Hamam Kültürü: Mimari, Tarih ve İmgelem" adıyla ikinci yıllık sempozyumunu düzenledi. Sempozyumun amacı, bu konuda çalışanları bir araya getirerek Anadolu ve Anadolu dışındaki hamamlar üzerine araştırmalarının tartışılmasıydı. Antikçağ, Bizans (330-1461), Selçuklu (1060-1308) ve Osmanlı (1299-1922) dönemlerine yer verilen sempozyumda, Osmanlı hamam kültürü ve onun yakın coğrafyalardaki yıkanma biçimleri ve hamam kültürleriyle olan ilişkisi üzerinde özellikle duruldu. Hijyen, dinlenme ve sosyal ilişkiler mekânı olmaları ve mimari değerleri nedeni ile hamamların Anadolu medeniyetlerinde her zaman önemli bir yeri olmuştur. Mimari mekânlar ve önemli kültürel kurumlar olarak toplumsal ve tarihsel değişimlerden birçok düzeyde devamlı olarak etkilenmişlerdir. Dolayısıyla, hamamlar, pek çok değişik alt disiplinde çalışan arkeolog ve tarihçiler için son derece verimli çalışma alanları oluşturur.

İlk bildiride Fikret Yegül'ün bahsettiği üzere, tunç çağı ve demir çağında Anadolu'da gelişkin su ve boşaltım sistemleri olan yıkanma odaları bulunuyordu. Antikçağda, en tanınmış örnekleri Priene, Sardes, Miletus ve Ephesus'ta olan büyük hamam-*gymnasium* kompleksleri inşa edilmiştir. Bu hamamlar her ne kadar büyüklük ve kapsam bakımından Roma'daki büyük imparatorluk hamamları (*thermae*) ile karşılaştırılmasa da, aynı mimari ve mühendislik özelliklerini, aynı hamam geleneklerini yansıtıyorlardı. İster başkentte ister taşrada yer alsın, Roma hamamları fiziksel, tıbbi, ideolojik-sembolik, ekonomik, kentsel ve toplumsal işlevlere sahipti. Romalılar, egzersiz yapmanın yanı sıra yıkanmanın da sağlık için gerekli olduğuna inanıyordu. İmparatorlar söz konusu kuruluşları yaptırarak halka karşı âlicenaplıklarını ve geniş kaynaklar üzerinde etkinliklerini gösterirken, imparatorluğa ait olmayan özel *thermae* ve *balnea* (küçük hamamlar) sahiplerine gelir sağlıyordu. Genel anlamda büyük olsun küçük olsun, hamamlar herhangi bir kentsel yerleşim için oraya aidiyet-

le ilişkili bir gurur kaynağı oluşturuyordu. Ayrıca yıkanma sosyal olarak da memnuniyet verici bir deneyimdi çünkü yıkanmaya giden kişiler hamamlarda tanıdıklarıyla görüşüp yiyip içerek dedikodu yapardı. Bu gelenek bugünkü İslam dünyasındaki hamamlarda da devam etmektedir.

Bizans hamamları, özellikle erken dönemde, birçok açıdan mimari ve yıkanma biçimleri bakımından Roma geleneklerini sürdürmüştür. Ancak daha sonraki Bizans hamamları boyut olarak daha küçük yapılmıştır. Albrecht Berger'in makalesinde belirttiği üzere toplu yıkanma, yaklaşık yedinci yüzyılda Hıristiyanlığın ahlaki algılarındaki değişimler nedeniyle gözden düşmüştür. Bu değişimlere, yıkanmamışlık durumunun bedenin inkârı ve daha ileri bir maneviyata erme anlamına geldiği ideali (*alousia*) de dahildir. Bu nedenle Anadolu'da çok az arkeolojik bulgu kalmıştır ve bilgilerimizin çoğunluğu yazılı kaynaklardan gelmektedir. Bizans hamamları manevi eğilimler, emperyal propaganda, toplumsal görenekler ve mimari gelişmeleri yansıtan günlük hayat kurumları olmanın yanı sıra, erken dönem İslam mimarisinin örnek aldığı hamam modelleri olarak da önemli bir rol oynamıştır.

Lara Tohme bildirisinde, Doğu Akdeniz bölgesindeki geç antikçağ hamamları ile Emevi Hanedanlığı (661–750) tarafından Suriye'de sekizinci yüzyılda inşa edilen erken İslami dönem hamam kompleksleri arasındaki ilişkiye dair zorlu soruyu inceliyor. Bu hamam-külliyeler sıklıkla Roma prototipinden geç ortaçağ ve erken modern çağ İslami hamamlara "atlama tahtası" olarak algılanmaktadır. Nitekim, Tohme'nin makalesinin kronolojik olarak Bizans gelenekleriyle Anadolu'daki Selçuklu hamamlarını işleyen makaleler arasına yerleştirilmiş olması bu fikri destekler gibi görünür. Oysa Tohme, sözkonusu hamam komplekslerinin Emevi kültürel kimliğinin eşsiz ifadelerini oluşturduğu ve zengin bir yöresel ve kültürel ortamın ürünleri olduğu yolunda ikna edici bir argüman sunmaktadır.

Bu noktada, *hamam* kelimesi ve kavramına bakmak yerinde olacaktır. Elinizdeki kitapta kullanılacak olan Türkçeleştirilmiş hamam sözcüğü, Arapçada yıkanma, yüzme havuzu, banyo, hamam, kaplıca hatta sulama yeri anlamına gelen حمام 'dan gelmektedir. Bu Arapça isim ise, ısınmak veya ısıtmak anlamına gelen حم fiilinden gelmektedir.[1] Görülüyor ki, Arapça terminolojide, hamamda sıcak suyun ve ısıtılmış bir binanın varlığının belirleyici olduğu vurgulanmaktadır. Anadolu'da bazı durumlarda sıcak su termal kaynaklardan alınır. Ama termal su havuzu bulunması, binanın ılıca/kaplıca olması anlamına gelir; yani hamam, ritüelden ziyade tıbbi bir amaca hizmet eder; çünkü Anadolu'da yaygın olan Hanefi mezhebine göre durgun suda yıkanmak şer'i anlamda taharet gereksinimlerini karşılamaz.[2] Ayrıca iklim farklılıkları da sıcak veya soğuk su

1 Wehr 1994, s. 237-8.

2 Muslim ibn al-Hajjaj al-Qushayri 1971–5, 2. Kitap, No. 556.

kullanımında belirleyici olur. Örneğin Stephen Blake'in makalesinde belirttiği üzere, Hindistan'daki bunaltıcı sıcaklarda hamamlar çoğunlukla serinlik sağlamıştır. Blake, İran'da Safevilerde (1501–1722) ve Hindistan'da Babürlülerde (1526–1739) suyun mevcudiyeti ve yerel iklim koşullarını dikkate alarak, Anadolu dışında da olsa, Osmanlıların çağdaşı bu iki İslam imparatorluğunda halka açık hamamlara verilen önem hakkında karşılaştırmalı analiz yoluyla sonuca varmayı amaçlamaktadır.

Çevre bölgelerde olduğu gibi Anadolu'da da ortaçağ ve erken yeniçağda hamamlar günlük hayatta şüphesiz önemli bir yer tutuyordu. Genelde, camiler, hastaneler ve imarethanelerin bakımı için gelir yaratan bir vakıf kapsamında kurulmuş olurlardı. İster bir vakfın parçası olarak ister bir kişi tarafından yapılmış ve işletiliyor olsun, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında birçok hamamın varlığı söz konusuydu. Hijyen ve toplumsal yaşam kurumları olmaktan öte, hamamlar hükümdarın, sahiplerinin veya bulundukları şehirlerin kudret ve zenginliğinin görsel simgeleriydi. Ayşıl Tükel Yavuz bu esere, seyyahlara ve yerli halka olanaklar sağlayan iki imparatorluk kurumunun ilginç bir bileşimi olarak Selçuklu kervansaraylarının hamamları hakkında bir bildiriyle katkıda bulunuyor. Kapsamlı bir mimari araştırmaya dayanan bu makalede hamamlar yerleri, sayı ve dağılımları, büyüklükleri, programları ve mekân hiyerarşilerine göre kataloglanıp gruplanıyor. Bu hamam kataloğu yazarın hamamlardan öte, kervansarayların genel kullanım ve işlevlerine dair sonuçlara varmasını sağlıyor. Bu alanda yapılacak daha çok sınıflandırma araştırması vardır ve Selçuklu hamamları hakkında daha kapsamlı külliyat elde edildiğinde Selçuklu'dan erken dönem Osmanlı hamamlarına geçiş gibi konuları incelemek mümkün olacaktır.

Çiğdem Kafesçioğlu'nun sempozyumdaki bildirisi, Bizans İmparatorluğu'nun başkentinden Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti haline geçiş sürecindeki İstanbul'da on beşinci yüzyılda yapılan hamamlar üzerinedir.[3] Kafesçioğlu'nun yeni kentleşme bağlamında hijyen ve dini temizlik gerekliliklerinin, yeni inşa edilen hamamların aynı dönemde yapılan camileri gölgede bırakan azametini açıklamakta yeterli olmadığı hususunda ikna edici bir iddiası vardır. Nina Ergin odağı başkent üzerinde tutarken kentsel meselelerden ekonomik etkenlere yönlendiriyor. Çemberlitaş Hamamı, müşteriler ve Nurbanu Sultan'ın (1525 c.-83) vakfı arasındaki mali ve ekonomik ilişkileri hamam çalışanlarını kaydeden bir defter, narh defteri ve vakıf muhasebe defterleri gibi arşiv kaynaklarını kullanarak yeniden kurmayı amaçlar. Ahmet Yaşar'ın "Erken Modern İstanbul'da Hamamların Mekânsal ve Sosyal Topografyası" başlığını taşıyan ve bu konunun kentsel boyutları üzerinde duran sunumu, burada yer almamak-

3 Mevzubahis bildiriye, daha önce Kafesçioğlu 2010'da yayımlandığından, burada yer verilmemiştir (özellikle bkz. s. 103-9, ayrıca s. 34-5, 117-8, 125-30).

tadır. Hamamların başkent dışında daha az veya önemsiz olmadığını, sırayla Astrid Meier'in Arap eyaletlerindeki, Machiel Kiel'in Balkanlar'daki ve Eleni Kanetaki'nin günümüz Yunanistan'ındaki Osmanlı hamamları hakkındaki bildirileri göstermektedir. Kiel ve Kanetaki az bilinen maddi kalıntılar hakkında ihtiyaç duyulan araştırmaları sunarken; Arap eyaletleri hakkında söz konusu araştırmaların varlığı, Meier'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun merkeziyle çevre bölgeler arasında mimari tarz ve hamam kültürü olarak farklılıklar hakkında yorumlamaya yönelik sorunlarla uğraşabilmesine imkân vermektedir.

On dokuzuncu yüzyıl, Osmanlı hamam kültüründe bir dönüm noktası oluşturur. Kuşkusuz, halkın çoğu aynen ataları gibi fazla bir değişiklik söz konusu olmaksızın hamamlarda yıkanmaya devam eder. Gelgelelim hamamlar yeni ideolojik anlamlar kazanır: Bir yandan geleneksel Osmanlı kültürünün sembolü haline gelirken; bu anlamda modernizasyoncuların ve kentsel ıslahatçıların, kentsel mekânları ve toplumu yeniden yapılandırarak Osmanlı'yı sözümona hususi banyolarda yıkanılan Batı medeniyetine daha yakınlaştırmak için memnuniyetle gözden çıkardığı mekânlar olurlar.[4] Diğer yandan, şehir planlamacıları İstanbul'daki hamamları yıkmakla meşgulken Paris'teki 1867 ve Viyana'daki 1873 Dünya Fuarı'nda Osmanlı pavyonu bir hamam teşhirini de içeriyordu. Fransız mimar Léon Parvillée tarafından tasarlanan Osmanlı hamamı pavyonu, imparatorluğun kültürel mirasının damıtılmış özetini, yani yeni yeni gelişen Avrupa ulus-devletleri arasında sayılmak için son derece önem taşıyan türden kültürel miras ve geleneği temsil etmektedir.[5]

Nebahat Avcıoğlu'nun bildirisi, bu kronolojik ve ideolojik bağlama oturuyor. İngiltere'de 1862'de kurulan Londra Jermyn Sokağı Hamamı ile Fransa'da 1876'da kurulan Paris'teki Le Hammam'ı yeni hijyen reformları, çalışma kanunları ve kentsel yenilenme döneminin bir parçası olarak ele alıyor. Bu hamamlara yeni kültürel pratikler getiren ve zamanın toplumsal koşullarına hitap eden mimari yenilikler olarak yaklaşılıyordu. Avcıoğlu'nun söz ettiği Avrupa'daki Türk hamamlarının tarihi sadece milliyetçilikle çatışmakla kalmıyor, Batı'nın Doğu'ya üstünlük tasladığı basmakalıp Oryantalist diskura da kafa tutuyor.

Günsel Renda'nın Osmanlı ve Avrupa resimlerinde hamam sahnelerinin işlenmesi hakkındaki makalesi, hamamın Oryantalist imgelemde ve Osmanlı imgelemindeki yerini inceliyor. Sempozyumda ele alınamayan fakat daha

4 Beden hijyeni ve yıkanma kültürü hakkında bir araştırma için Smith 2008'e bakılabilir. Amerikan yıkanma kültürü araştırması olarak Renner 2008 ve Brown 2009'a; Fransız yıkanma kültürü araştırması olarak Vigarello 2008'e; Macar yıkanma kültürü araştırması olarak Juhasz 2006'ya bakılabilir.

5 Bu tarz bir miras o kadar önemliydi ki birçok Avrupa ülkesi bunu yaratmak zorunda kaldı. Hobsbawm ve Ranger 1997'ye bakın. Dünya fuarlarındaki Osmanlı pavyonları hakkında daha fazla bilgi için Çelik 1992'ye bakılabilir.

sonraki incelemelere konu olabilecek iki önemli husus, Ferzan Özpetek'in *Hamam* filminde olduğu gibi sinemada ve Osmanlı döneminde şiirlerde, yabancı seyyahların anlatılarında ve çağdaş edebiyatta olduğu gibi edebi imgelemde hamam kültürünün işlenişidir. Sempozyumda yer bulamayan, ama müthiş bir araştırma konusu oluşturacak bir başka husus da yirminci ve yirmi birinci yüzyılda Türkiye'de hamamların durumudur. Erken Cumhuriyet döneminde hamama gitmek "geri" ve "ilkel" olarak yaftalanıp birçok tarihi yapı [hamam vb] yollara, apartmanlara ve işyerlerine yer açmak için yıkılmıştı. 1980'li yıllardan bu yana, kısmen de Türkiye'nin Osmanlı mirasına daha olumlu bir yaklaşımının sonucu olarak, Türk ziyaretçilerinin hamamlara olan ilgisi artmıştır. Aynı zamanda, İstanbul'da ve ekonomik olarak turizme dayanan diğer şehirlerde oteller ve alışveriş merkezleri, yerli ve yabancı turistlere "geleneksel" hamamlar sunmaya başladı.[6] Tahmin edileceği gibi İstanbul'daki Cağaloğlu, Çemberlitaş ve Süleymaniye hamamları gibi özellikle turistik bölgelerde yer alan tarihi hamamlar yabancı turistlerden çok gelir elde etmektedir.

Hamamlar Anadolu tarihi ve mimarisiyle popüler ve sanatsal imgeleminde geniş yer tutar. Ancak bu yapılara hak ettikleri ilgiyi az sayıda akademisyen göstermiştir, özellikle de camiler ve saraylar gibi diğer tarihi eserler hakkındaki çalışmalarla kıyaslandığında, bu durum çok belirgindir. Gerçi makalelerin sonundaki bibliyografyalardan anlaşılacağı üzere son yıllarda bu konuya ilginin biraz arttığı söylenebilir.[7] Bu ilgi azlığı, antikçağ hamam kültürüne her zaman

---

6 Turizm endüstrisi bağlamında Bursa hamamlarının incelenmesine bir örnek Bozok 2006'dır. Bursa'nın hamamları hakkında bir çalışma için bkz Şehitoğlu [t.y.].

7 Osmanlı hamamları ve hamam kültürü hakkında bilgimize katkıda bulunan etkinlikler arasında, Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki *Hamam: Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berber Zanaatı* (20 Nisan–31 Temmuz 2006) ve Bursa'da yenilenmiş Umurbey Hamamı'nda yer alan Tofaş Sanat Galerisi'ndeki, Eski Hamam, Eski Tas (7 Kasım 2009–7 Mart 2010) sergisi bulunmaktadır. Her iki sergiye yararlı akademik makaleler içeren geniş kataloglar eşlik etmekteydi: Tofaş Sanat Galerisi 2009 ve Bilirgen vd 2006. Aralık 2006'da Fransa'daki Agence Nationale de la Recherche (ANR) tarafından oluşturulan uluslararası araştırma projesi Balnéorient, Ortadoğu'daki halka açık hamamların iki bin yıldan uzun bir zaman boyunca gelişiminin incelenmesi konusunda bölgedeki bazı frankofon kuruluşların katılımını içermektedir. Projenin etkinlikleri arasında saha araştırmaları ve bu tarihe kadar yapılmış olan üç toplantı bulunmaktadır. Balnéorient kapsamında yapılan çalışmalar Anadolu'yu kapsamamaktadır ama Osmanlı İmparatorluğu'nun Arapça konuşulan bölgelerinde yapılmış olan hamamlar çalışma kapsamına girer. Bkz http://balneorient.hypotheses.org. 2005–2008 tarihinde uluslararası bir araştırma ekibi AB'nin 6. Belirli Hedef Araştırma Projeleri Çerçeve Programı (STREP) kapsamında fonlanan uluslararası HAMMAM projesinde çalışmıştır. Bu proje, Cezayir, Mısır, Fas, Filistin, Suriye ve Türkiye'den altı vaka çalışması vasıtasıyla Akdeniz bölgesinde hamamların kamu hizmet merkezleri olarak uyarlanarak sürdürülebilir kullanımını için

gösterilen yoğun ilgiyle tam bir zıtlık göstermektedir.[8] Hamamların Osmanlı kültüründe ve bilhassa günlük hayatta kapladığı merkezi yer göz önüne alınırsa, her alanda tarihçilerin konuyu göz ardı etmiş olmasını anlamak iyice zorlaşıyor. Bu duruma kısmen ilgili birincil kaynakların durumu açıklık getiriyor. Osmanlı bürokrasisinden geriye, Amy Singer'ın tabiriyle "kâğıttan bir patika değil belge otoyolu" kalmış olsa da, arşiv belgeleri ve yazma eser bolluğu içinde şaşırtıcı bir kıtlık söz konusudur.[9] Osmanlıların hamamları hayatlarının doğal ve sıradan bir parçası olarak gördükleri anlaşılıyor, o kadar ki vakanüvisler ve yazarlar esasen hiçbir zaman hamamlar hakkında ayrıntılı yorumlar yapmaya gerek duymamışlar. Arşivlerde yer alan vakıfnameler, muhasebe defterleri, tamiratlarla ilgili yazışmalar ve benzeri vakıf kayıtları, narh defterleri ve esnaf ile ilgili kayıtlar hamamların toplumsal ve ekonomik yanları hakkında zengin sayısal veri sağlamaktadır. Ancak bu veriler, hamamların taşıdıkları anlamları da içeren tarihçelerini oluşturmak isteyen tarihçileri tatmin etmemek bir yana daha da hırslandırır.

Osmanlı hamamlarıyla ilgili çalışmaların şimdiye kadar sınırlı ilgi görmesinin ikinci nedeni ise popüler imgelemde çok geniş yer kaplamasıdır. Bu durumda hamamlar üzerine çalışan tarihçiler, hamamların egzotik cazibesine ilişkin Oryantalist söylemi yıkmak yerine ona katkıda bulunup sürdürmekten çekiniyor olabilirler. Ancak konuya akademik ilginin artarak hamamlar ve ilgili pratikler ve ritüellerin gizemli noktalarının aydınlanmasını umuyoruz. Üçüncü olarak, Osmanlı mimarisi hakkındaki çalışmaların sayısı öncelere kıyasla çok artmış olsa da estetik değeri nispeten az olan hamamlara kıyasla incelenmeye daha değer görülen çok sayıda Osmanlı eseri mevcut. Dolayısıyla konu genelde iki arada bir derede kalıyor: Bir yandan mimari tarihçileri cami, saray, türbe ve benzeri eserleri incelemeye yoğunlaşmıştır, diğer yandan az sayıda sosyal ve ekonomik tarihçi mimari hususları yorumlayacak donanıma sahiptir.

Bu bağlamda elinizdeki eserin iki temel amacı bulunmaktadır: Birincisi, mimari, kültürel, sosyal ve ekonomik açıdan en güncel çalışmalar yoluyla Anadolu hamam kültürü hakkındaki bilgi eksikliklerimizi gidermektir. Ancak,

---

bilimsel senaryolar geliştirmeyi hedefliyordu. Ayrıntılı bilgi için http://hammams.org adresine bakılabilir. Hamamlar üzerine yapılan araştırmaların Türkiye'deki durumu ve biçimsel analiz için tercih edilen metodun bir örneğine genel bakış ve Türkiye'deki üniversitelerde tamamlanan konuyla ilgili yüksek lisans ve doktora tezlerinin listesi için bkz. Ertuğrul 2009.

8 Roma hamamları üzerine çalışmalara dair geniş bir rehber, Manderscheid tarafından, ilki 1988'e kadar, ikincisi ise 1988'den 2001'e kadar olmak üzere iki kısım olarak yayımlanmıştır; Manderscheid 1988, 2004. Roma hamamları üzerine en önemli çalışmaların bazıları için Yegül 1992, Fagan 1999, DeLaine vd 1999 ve Yegül 2010'a bakılabilir.

9 Singer 2002, s. 44.

bu giriş bölümü boyunca belirtildiği gibi, bütün çabalarımıza rağmen maddi kalıntıların ve yazılı kaynakların incelenmesini içeren temel araştırmalardan bu araştırmaları temel alan yorum çalışmalarına kadar, hâlâ çok büyük araştırma eksikliği var. Bu kitap ileride yapılacak doktora tezi veya büyük uluslararası işbirlikleri düzeyinde disiplinlerarası araştırma projeleri, sempozyumlar[10] ve yayınlar için bir esin kaynağı ve yol haritası sağlarsa ikinci amacına da ulaşmış olacaktır.

10 2009 yılının Nisan ayında Lapland Üniversitesi'nden Prof. Juha Pentikäinen ve yazarın girişimiyle Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi, *Fürdö Hamam Sauna* başlıklı bir sempozyum düzenledi. Sempozyumda sunulan çalışmalar karşılaştırmalı bir bakış açısıyla mimari, ruhani ve tıbbi boyutları bakımından Macar, Osmanlı-Türk ve Fin hamam kültürlerini incelemektedir.

KAYNAKÇA

Bilirgen, E., F. Çakmut, S. Delibaş, D. Esemenli ve Ö. Tufan (2006) *Hamam: Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi.

Bozok, D. (2006) "Türk Hamamı ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı," *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Blimler Dergisi*, sayı 13, s. 62–86.

Brown, K.M. (2009) *Foul Bodies: Cleanliness in Early America*. New Haven: Yale University Press.

Çelik, Z. (1992) *Displaying the Orient Architecture of Islam at Nineteenth-Century World's Fair*. Berkeley: University of California Press.

DeLaine, J. vd, der. (1999) *Roman Baths and Bathing: Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March–4 April 1992*, 2 cilt. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.

Ertuğrul, A. (2009) "Hamam Yapıları ve Literatürü," Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, sayı 7, s. 241–66.

Fagan, G. (1999) *Bathing in Public in the Roman World*. Ann Arbor: University of Michigan.

Hobsbawm, E. ve T. Ranger, der. (1997) *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Juhasz, K. (2006) *"Sen de Yıkan": 20. Yüzyıl Başlarında Macaristan'da Yıkanma Gelenekleri*. Budapeşte: Kiado. [Macarca]

Kafesçioğlu, Ç. (2010) *Constantinopolis/İstanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*. Philadelphia: Pennsylvania State University Press.

Manderscheid, H. (1988) *Bibliographie zum römischen Badewesen: Unter besonderer Berücksichtigung der öffentlichen Thermen*. Münih, Berlin: Wasmuth.

Manderscheid, H. (2004) *Ancient Baths and Bathing: A Bibliography for the Years 1988-2001* (Journal of Roman Archaeology Supplement Series, cilt 55). Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.

Muslim ibn al-Hajjaj al-Qushayri (1971–5) *Sahih Muslim, Being Traditions of the Sayings of the Prophet Muhammad as Narrated by his Companions and Compiled under the Title al-Jami' us-Sahih: Rendered into English by Abdul Hamid Siddiqi, with Explanatory Notes and Brief Biographical Sketches of Major Narrators*. Lahore: Muhammad Ashraf.

Renner, A. (2008) "A nation that bathes together: New York City's progressive era public baths," *Journal of the Socitey of Architectural Historians*, sayı 67, s. 504–31.

Singer, A. (2002) *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*. Albany: SUNY Press.

Smith, V. (2008) *Clean: A History of Hygiene and Personal Purity*. Oxford: Oxford University Press.

Şehitoğlu, E. [t.y.] *The Historic Hammams of Bursa*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

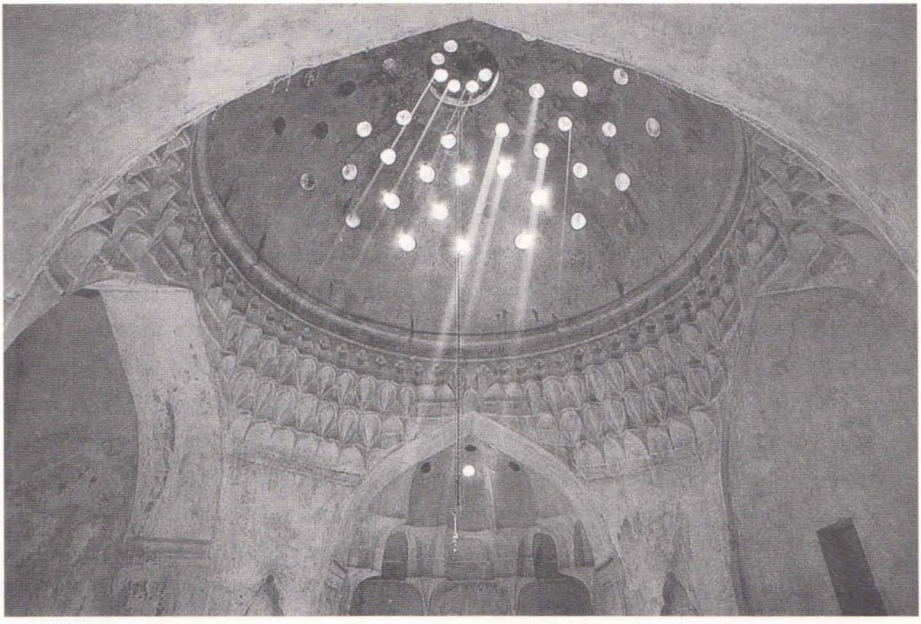
Tofaş Sanat Galerisi, der. (2009) *Eski Hamam, Eski Tas*. İstanbul: Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılığı, Tofaş Sanat Galerisi.

Vigarello, G. (2008) *Concepts of Cleanliness: Changing Attitudes in France since the Middle Ages*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wehr, H. (1994) *A Dictionary of Modern Written Arabic (Arabic-English)*, genişletilmiş ve gözden geçirilmiş 4. baskı, derleyen J. Milton Cowan. Ithaca, NY: Spoken Language Services, Inc.

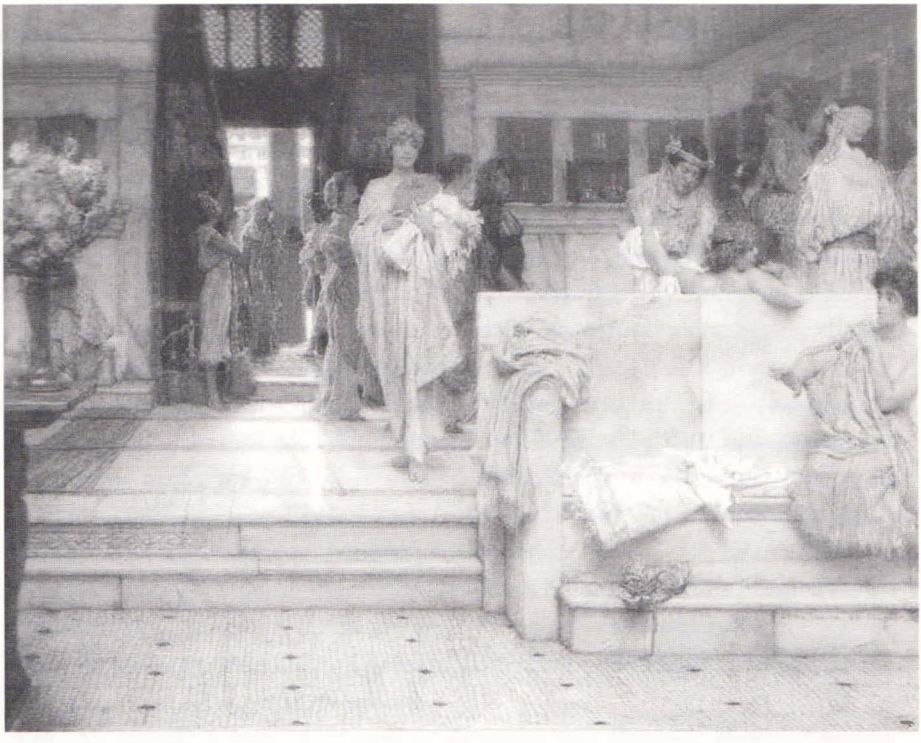
Yegül, F. (1992) *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. Cambridge: MIT Press.

Yegül, F. (2010) *Bathing in the Roman World*. Cambridge: Cambridge University Press. [Roma Dünyasında Yıkanma, çev. Emel Erten. İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları, 2011.]

KAYNAK DARBLAY 1994, FİG. 200

RES. 1 Küçük Mustafa Paşa Hamamı, İstanbul.

KAYNAK TATE GALLERY, LONDRA, OPUS CCCXCI

RES. 2 Lawrence Alma-Tadema, *A Favorite Custom*, 1909.

Anadolu Hamam Kültürü: Bin Işık Huzmesi, Bin Ilık Parmak

FİKRET K. YEGÜL

1716'da Türkiye'yi ziyaret eden Lady Mary Wortley Montagu, iki tarafın kadın akrabalarına ve arkadaşlarına gelinin arz-ı endam ettiği gelin hamamı töreninde, çok güzel giyinmiş olan gelinin hamamın ana salonunun kapısında nasıl karşılandığını yapmacıksız bir hayretle anlatmaktadır. Nedimelerinin eşlik ettiği gelin, daha sonra çıplak dolaşarak herkese selam verip iltifatları kabul etmiş, küçük hediyeler almıştır. Bu kafilenin önderlerinin solo kısımlarını söyleyip kızlar korosunun karşılık verdiği bir düğün şarkısının nameleri, buğulu havada uçuşarak bin ışık huzmesinin aydınlattığı kubbelerde yankılanmaktadır (Res. 1).[1] Bu düşsel görüntü ve ses ile doğal hallerindeki kızlar grubu imgesi, zekâsı ve eğitimiyle tanınan bu İngiliz hanımefendisinde öyle çağrışımlar yapmış olmalıdır ki; mevzubahis hanımefendi *Helen'in Düğün Kasidesi* [Epithalamion of Helen] ile bilgece bir karşılaştırma yaparak İÖ üçüncü yüzyılda yaşamış ve zor anlaşılan ama incelikli pastoral şiirler yazmış olan Syracusalı Theocritus'un kaydettiği "gelin şarkıları"na atıfta bulunur (Res. 2).[2] Bu çarpıcı atıf, öncelikle Lady Montagu'nun klasik edebiyat ve kültür alanında ne kadar bilgili olduğunu göstermesi ve ikinci olarak da Anadolu'yu uzak geçmişindeki kültürler yelpazesine bağlayan bir unsur olarak Türk hamamıyla antikçağ hamamlarındaki düğün

1 Lady Montagu'nun hayranlıkla tarif ettiği tören Türkiye'de *gelin hamamı* olarak bilinmekte ve günümüzde Anadolu'da evlilik öncesi ritüellerinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Lady Montagu, "Bu manzaranın güzelliğini aktarmak hiç de kolay değil [...] sık yıkanma sonucu hepsi de kusursuz olarak pürüzsüz ve pırıl pırıl." demektedir. Halsband 1965, cilt 1, s. 405–7. Lady Montagu'nun biyografilerinden bazıları için Paston 1907, Lowenthal 1994 ve Grundy 1999'a bakınız.

2 Griffiths 1996, s. 1498–9; Theocritus, *Idyllium* 18. Yunan ve Roma evlilik törenlerinde gelin odasında söylenen şarkı *epithalamion* hakkında bkz. Krummen ve Russell 1996, s. 548.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 3 Eflatun Pınar'daki Hitit anıtı, Türkiye, İÖ on üçüncü yüzyıl.

gelenekleri (her ne kadar Theocritus'un "gelin şarkıları" sadece hamamlarda söylenmese de) arasında olan bağlantıya işaret etmesi bakımından önemlidir.

Böyle güzel bir gelenekte ortaya çıkan, hamam, müzik ve şarkılar arasındaki incelikli bağlantı, halk hamamlarının özelleşmiş ve estetik olarak yücelmiş bir yanını temsil etmektedir. Halk hamamlarının bıraktığı genel izlenime göre bu mekânlar, Lady Montagu'den yaklaşık bir yüzyıl sonra yine Türkiye'de seyahat etmiş olan Miss Julia Pardoe'nun heyecanla belirttiği gibi kalabalık ve gürültülü bir yerdir. Romantik ve duygusal romanlar yazan Pardoe, özel hamamların sessiz, düşsel ortamını "hiçbir düşsel sessizliğin, hiçbir zihinsel soyutlamanın söz konusu olamayacağı [...] yüzlerce insanın toplandığı ve çok kubbeli tavandaki yankıların kulak tırmalayan her sesin on katına çıkmasına neden olduğu" halk hamamlarındaki "gürültü, acele ve heyecan"la karşılaştırmaktadır.[3] Bu, Seneca'nın İS birinci yüzyılda tarif ettiğine oldukça benzer bir haldir. Seneca, hamamlardaki çeşitli seslerin kendi duyma yetisinden nefret etmesine yol açtığından şikâyet eder.[4] Hamam sevincini canlı ve gürültülü bir biçimde göstermenin tarihi Türk veya Roma hamamlarından daha geriye gitmektedir. Herodotus'a göre, tavır ve gelenekleri batı Asyalı Türki kabilelerinkini andıran İskitler, buhar banyosu sanatının ustası haline gelmişlerdi. Çadırlarını kalın keçe katmanlarıyla örtüp akkor taşların üzerine taze kendir otları atarlardı. Tarihin babasına göre, çadırları dolduran hoş kokulu buhar İskitlerin "zevkten inlemelerine" neden olurdu.[5]

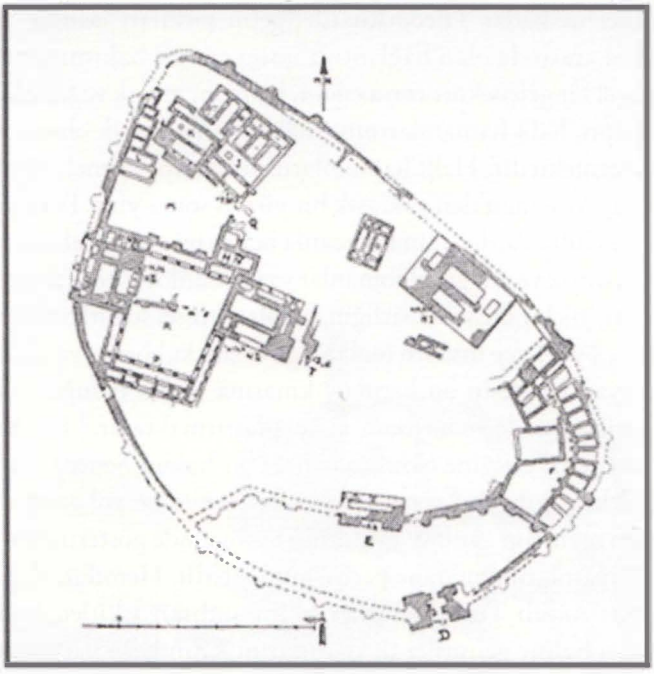
Soğuk bir günde korunaklı bir çadırdaki sıcak, buharlı bir hamam neredeyse her düzgün toplumda birtakım "minnettar iniltilere" neden olabilir.

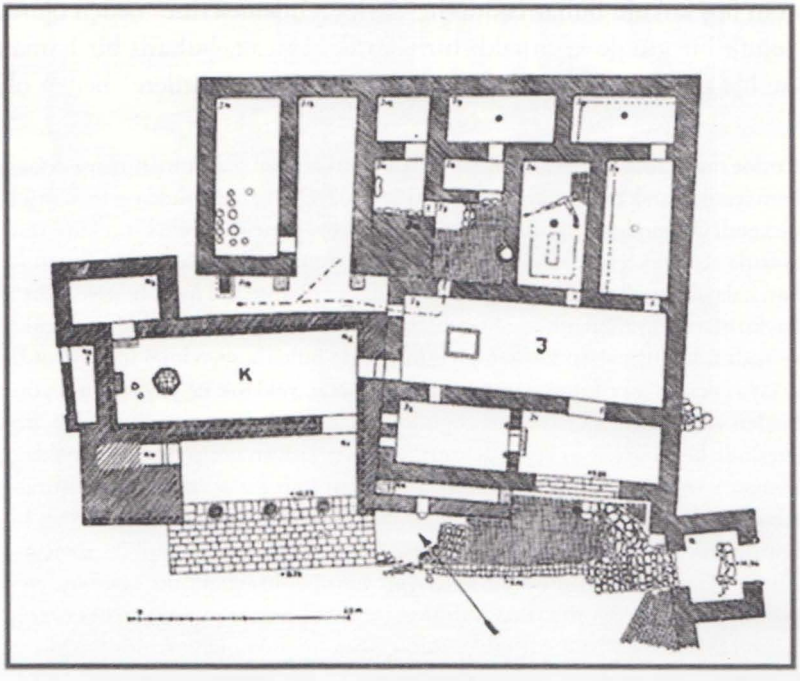
---

3 Pardoe'nun kadın hamamlarına dair izlenimleri tamamıyla alıntılanmaya değer; çünkü hem içerik olarak bilgilendirici, kullandığı dil zengin ve çoğunlukla gerçeküstüdür hem de kendi ülkesindeki kamuoyunu şekillendirmeye yönelik ölçülü bir çekimi vardır: "İlk anlarda şaşkınlık içindeydim: Havadaki ağır, yoğun ve neredeyse beni boğan sülfürlü buhar; halayıkların kubbelerde kubbeleri kaplayan mermerleri uyandıracak kadar şiddetli haykırışlarının yankılanması; hanımlarının bir mırıltıya benzer alçak sesli gülüşmeleri ve fısıltılı konuşmaları; kısmen giyinmiş, o da buharla seyreldiği için vücut biçimini ortaya çıkaran ince kumaştan yapılmış giysilerle, yaklaşık üç yüz kadının görüntüsü; belden yukarısı çıplak ve kolları göğüslerinin üzerinde kavuşturulmuş olan, başlarının üzerinde kenarları oyalı veya işlenmiş peçeteler taşıyan geçip duran halayıklar; gülen, konuşan ve helva, şerbet ve limonata atıştıran tatlı kızlar, nefesimi sıkıştıran yoğun havaya aldırış etmedikleri anlaşılan oyuncu çocuklar ve her şeyin üzerine, bir sesler korosunun en şiddetli ve tiz Türk melodilerinden birini birdenbire söyleyivermesi: Tümü geniş mekânın duvarlarına çarpıp yansıyordu, çılgın bir cümbüşe uygun bir gürültü ortaya çıkıyordu, hepsi birlikte bir fantazmagorinin aldatıcı benzeri gibi bir resim oluşturuyor, beni gördüklerimin gerçek mi yoksa rahatsız bir beynin mahsulü mü olduğu konusunda şüpheye düşürüyordu." Pardoe 1838, s. 14–6.

4 Seneca, *Letters*, 56.

5 Herodotus, *Histories* 4, s. 73–5.

KAYNAK NAUMANN 1971, FİG. 550, 549

RES. 4 Zincirli, hisar planı üstte; J ve K sarayları altta, alçak sekili oda J6.

İÖ altıncı yüzyılın gezgin İskit kabilelerinin Anadolu halklarıyla herhangi bir bağlantısı olması uzak bir olasılıktır. Amayine de tıpkı Anadolu'nun toprakları gibi hamam gelenekleri de çok eskiye dayanmakta ve geçmişten birçok kültürü kapsamaktadır. Anadolu medeniyetlerinde hamamlar ve su, Hitit panteonundaki heybetli tanrıların koruduğu Platon'un Kutsal Pınar'ından hemen her Türk ili ve mahallesinde rastlanan mütevazı kubbe öbeklerine kadar, gayet içlidışlı ve ayrılmaz bir tema olmuştur.

Eflatun Pınar'daki büyük, kare biçimindeki havuzun önünde yer alan büyük, masif taş heykel anıt İÖ on üçüncü yüzyıla, IV. Tudhaliya dönemine aittir. Burası, büyük olasılıkla daha öncesinde de Anadolu kozmolojisinde hâkim olan toprak ve su temasını vurgulayan bir akarsu tapınağıdır (Res. 3).[6] Dar teknik anlamda bir "hamam" olmasa da adeta derenin can veren sularından çıkan su ve doğurganlık tanrılarının nezaret ettiği bir törensel yıkanma ortamı içermektedir. Büyük havuzun berrak sularının yansıttığı, yerle gök arasında düşüncelere dalmış olan bu tanrılar Anadolu'nun sonsuz genişlik ve kalıcılık hissinin zirve noktasını oluşturmaktadır.

Anadolu'daki tunç çağına ait birçok yerleşim merkezinde ileri su sistemlerine sahip daha gündelik hamamlar görülmektedir.[7] Bu bulgular, ikinci binyılda hijyen ve hamam teknolojisine olan şaşırtıcı ilginin göstergesidir. Boğazköy Tapınak V'de hamam olarak belirlenen ve su geçirmez sıvası, eğimli bir tabanı ve taş boşaltım yolları olan oda, dinen yıkanmanın Hitit medeniyetlerindeki önemine işaret etmektedir.[8] Zincirli ve Aslantaş'taki geç Hitit dönemi saraylarında, bazıları yan yana sıralanmış olan, tabandaki boşaltım sistemine bağlı taş veya terrakotta küvetler içeren bir dizi yıkanma odası, yıkanmanın dindışı hazlarına hizmet vermiş olmalı. Zincirli'deki J Sarayı'nda J3 havuz odası (veya yıkanma odası) duvar kenarlarında alçak sıralar bulunan özel bir oda olan J6'nın yanında yer almaktadır. Bu özellik burasını, yıkanmanın hijyene dayalı zorunluluklarını sosyal zevklerle birleştirmeyi hedefleyen bir dinlenme odası olarak belirlememizi sağlar (Res. 4).[9] Bunlar, Akdeniz'in öte yanında Roma hamamlarındaki *apodyteria* ve dinlenme odalarında ve geleneksel Türk hamamındaki soğuklukta yaygın hale gelen bir işlevin oldukça erken örneklerini teşkil etmektedir.

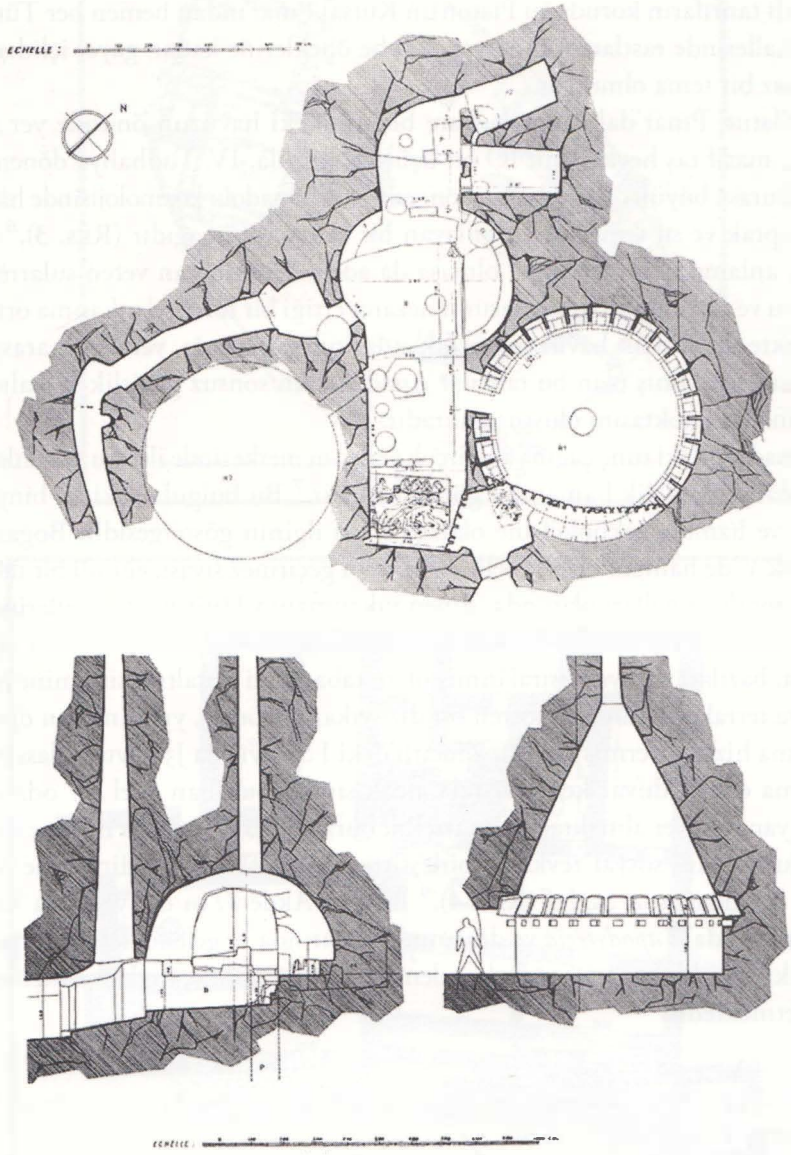
---

6 Naumann 1971, s. 195, 442-3, res. 579-83; Lloyd 1967, s. 78-9, fig. 73, 74. Ayrıca bkz. Burney 2004, s. 18-9 ve 78–9.

7 Tunç çağında Anadolu'daki yıkanma olanakları ve su arz ve boşaltım sistemlerine dair kesin bir değerlendirme için bkz. Naumann 1971, s. 190–203.

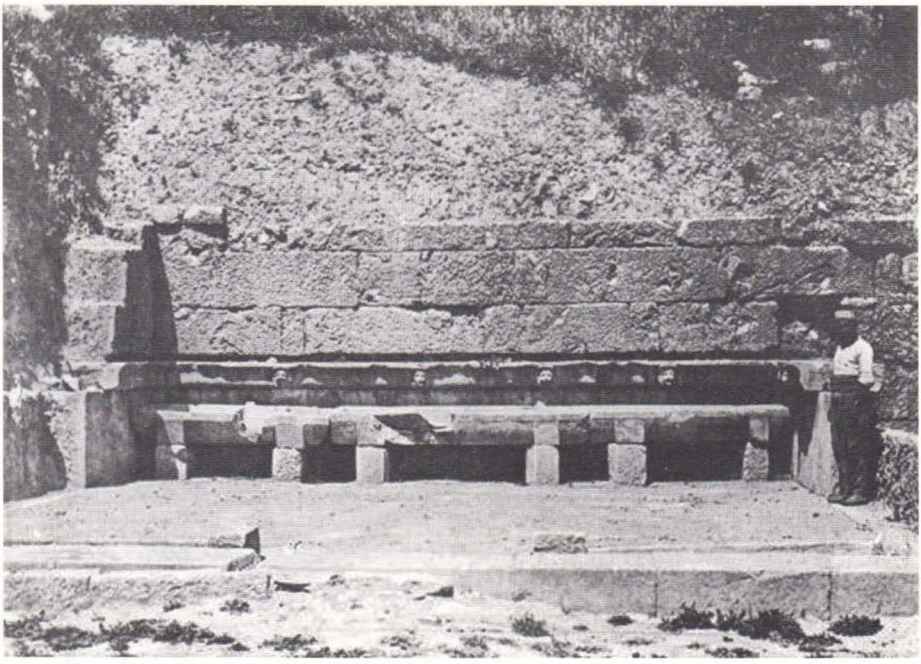
8 Naumann 1971, s. 451.

9 Naumann 1971, s. 203, res. 267 ve s. 429, res. 566 (Aslantaş'la ilgili); s. 416, res. 549, 550 ve 203 (Zincirli'yle ilgili).

KAYNAK YEGÜL 1992, FIG 28

RES. 5 Yunan hamamının planları ve bölümleri, Pire.

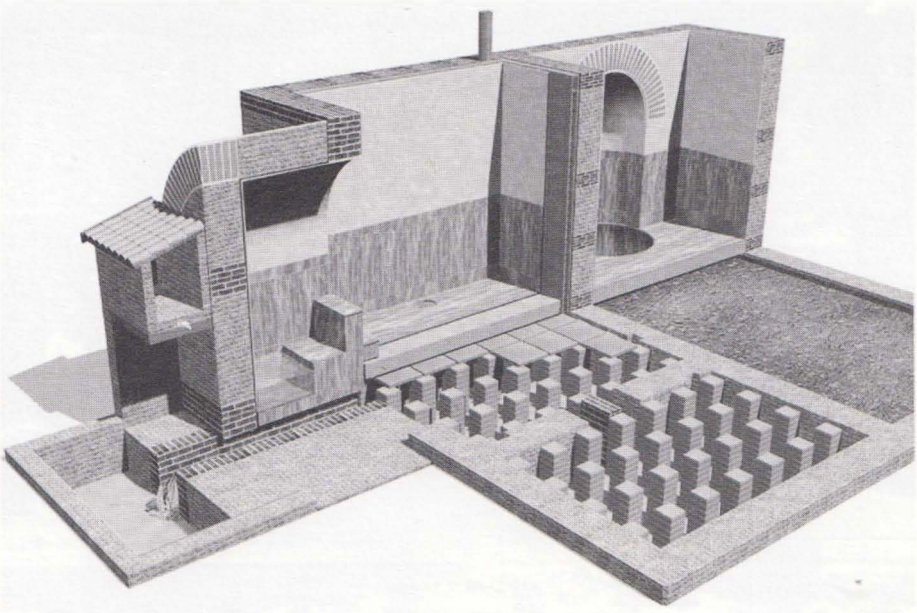
RES. 6 Aşağı *Gymnasium*daki yıkanma odası (*loutron*), Priene.

Görece basit ve işlevsel hamamlar olan ve Piraeus, Gortys ve Oenidae gibi Yunan merkezlerinde gördüğümüz üzere bir veya daha fazla dairesel odanın bir arada olduğu ve periferal olarak düzenlenmiş tekli oturma küvetleri ile döşenmiş olan *balaneia*'ya Anadolu'da rastlanmaması ilginçtir (RES. 5).[10] Halka açık yıkanma, Anadolu'da Yunan çağında esasen sadece Yunan kentinin birincil eğitim ve spor kurumu olan *gymnasium*la sınırlıydı.[11] Priene'deki *gymnasium*un sporcuların kullanımı için mermer kurnaları olması gibi, Anadolu'da özellikle yaygın olan Helenistik *gymnasium*un gelişmiş planında zaman içinde özenle hazırlanmış soğuk ve sıcak yıkanma tesisleri yer almıştır (RES. 6).[12] Basit soğuk suyla yıkanma tesislerinin, yani *palaestra* veya *loutron*'un Helenistik dönem sonunda ayrıntılı sıcak hamamlara dönüşmesinin ardında Anadolu'da Yunan *gymnasium*u ile Roma hamamı arasındaki özel bağlantı yatar. Bu gelişme, Anadolu'da Romalıların varlığıyla ve aynı zamanda zevkli ve sosyal bir etkinlik olarak sıcak suyla yıkanmaya duyulan ilginin artmasıyla paralellik taşımaktadır.

10 Yegül 1992, s. 24–9, res. 25–32. Ayrıca bkz. Ginouvés 1962, s. 12–7, 158–9, 192–4, res. 5–9; Cook 1959, s. 31–41.

11 Yegül 1992, s. 17–24; Schede 1965, s. 83–4, res. 99, 100.

12 Yegül 1992, s. 15 ve 21, res. 3, 4, 14, 23.

KAYNAK NOVA-WGBH BİLGİSAYAR RESTORASYONU

RES. 7 Bir Roma hamamının şematik ısıtma sistemi, cehennemlik ve ocak.

Halka açık yıkanmanın ve halk hamamlarının Anadolu ve kadim Akdeniz havzasının diğer yerlerindeki altın çağının Roma İmparatorluğu'nun ilk imparatoru Augustus'un rakiplerini yenerek imparatorluğunu ilan ettiği tarihten geç antikçağa dek süren Romalılar dönemine denk geldiğini söylemek abartıya kaçmak olmaz. Bu durumun birçok nedeni bulunmaktadır. Öncelikle Romalılar büyük hacimleri ısıtmayı sonunda becerebilmiştir. Esasen tabanı ve duvarları hatta bazı durumlarda kemerli tavanları bile ısıtmaya dayanan teknoloji, tabanın yeraltı ısıtma tertibatı (*hypocaust*), duvarların da herhangi boş fayans yöntemiyle (RES. 7) ısıtılmasına dayanır. Bu etkili ve değişken teknolojiler çok büyük alanların ısıtılmasını ve büyük pencereler vasıtasıyla aydınlatılmasını sağlamakla kalmaz; Roma yıkanma âdetlerinin gelenekselleşmiş sırasını izleyecek biçimde soğuktan ılığa, ılıktan da sıcağa geçen bir dizi mekân—*frigidarium, tepidarium, caldarium*—yaratarak ısının *kontrolüne* ve aşamalandırılmasına da olanak sağlar.[13] Benzer biçimde sukemerleri kullanımı vasıtasıyla sürekli ve bol taze su arzının sağlanması da Romalıların mühendislik bilgileri ve imparatorluğun geniş kaynakları sayesinde mümkün olur.

Roma toplumunda hamamlara duyulan müthiş rağbetin ve hamamların bolluğunun bir başka nedeni de sistemin refahını, gücünü ve siyasi birlik arayışını gösterme isteğinde yatar. İmparatorluğun insan, teknik ve ekonomik

13 Yegül 1992, s. 356–73, özellikle s. 363–5. Ayrıca bkz. Yegül ve Couch 2003, s. 1–24.

olarak kaynakları hamamların inşası için araç sağlarken toplumsal ve siyasal politikaları panayır ve arena gibi diğer kamusal eğlence biçimlerinin yanı sıra hamamların da kentli kitleleri yatıştırmaya hizmet etmelerini temin eder. Gerçekten veya varsayımsal olarak hamamlar, çok etnikli ve heterojen bir toplumun hayırsever korumacılığı kapsamında eşitlik, birlik ve aidiyet hissine sahip bir toplum yaratmaya yardımcı olurlardı. Hamamlar, bireyleri imparatorluğun özenle yarattığı kültürel gündeme katmayı ve onların imparatorluğun vizyonunu paylaşmaya katılmasını hedefler.

Roma kenti kayıtlarında 11 büyük *thermae* ve 800'den fazla küçük hamamdan bahsedilmektedir.[14] Konstantinopolis'te 153 tane,[15] Antiochia ve Ephesus'da da muhtemelen birer düzine kadar hamam bulunmaktadır.[16] İmparatorluğun zirvede olduğu zamanlarda başkent Roma'da yaklaşık günde yüz bin kişinin yıkanabildiği düşünülürse, herhangi bir modern kitlesel eğlenceye katılım, bu sayının yanında sönük kalır. Bu büyük rakama rağmen, en büyük hamamda bile tasarım kalite ve çeşitliliği öyleydi ki, gürültücü kalabalıkların doldurduğu kapalı alanlarda dahi tecrit edilmiş Japon hamamlarında olduğu gibi sakin, rahat ve özel bir yer bulmak mümkündür. Antik Roma'da ve Osmanlı döneminde İstanbul'da hamama gitmenin büyüsü, bunun fiziksel ve psikolojik olarak memnuniyet verici bir deneyim olarak algılanmasında yatar (**Res. 2, 8**). Berrak ve ılık su, parlak mermer yüzeyler, buğulu ortam, fısıltılar ve yankılar, ıtırlı yağların kokusu ve çıplaklığın, tensel temasın mahremiyetini içeren hamam deneyimi, tüm duyuların uyarılmasını içerir. Isıyla ilgili hassasiyet bile tek başına dinlenme, rahatlık ve iyilik hissinin ortaya çıkması için çok kuvvetli bir uyarıcıdır. Yıkanma fiziksel olduğu kadar ahlaki lekeleri de temizler. Tüm kültürler ve toplumlarda yeni yıkanmış birisi kendini, bin ılık parmak tarafından dokunulmuşçasına hafif ve iyimser hisseder.[17]

Roma cumhuriyet dönemi sonunda yaşamış Verona'lı bir şair "Asya'nın güzide şehirlerine gidelim—*Ad claras Asiae volemus urbes!*" der.[18] Romalıların Asya'daki toprakları olan Anadolu oldukça varlıklı ve mutlu bir yerdir. Güzide şehirleri, kendi paralarını bastırabildikleri ve birbirleriyle, (bazen Roma'daki

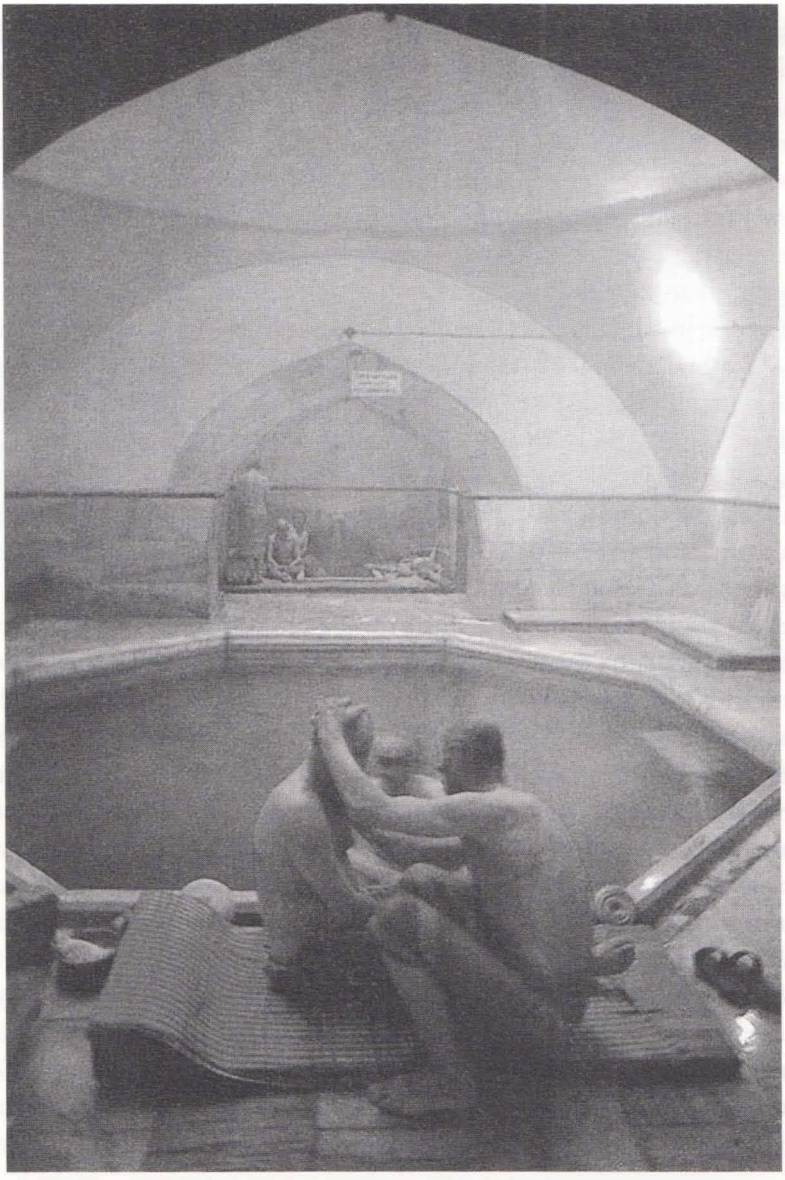
14 *Notitia Urbis Regionum* (İS 334–57 civarında yazılmıştır) ve *Curiosum Urbis Romae Regionum XIV* (I.S. 357–403 civarında yazılmıştır). Bkz. Valentini ve Zucchetti 1940, s. 153–4.

15 *Notitia Urbis Constantinopolitanae* (İS 425–30 civarında derlenmiştir). Ayrıca bkz. Seeck 1876'da *Notitia Dignitatum*, s. 229–43; Müller-Wiener 1977, s. 48–51; Yegül 2008a.

16 Foerster 1903–22, s. 245 and s. 231; Yegül 1992, s. 324–26; Yegül 2000a, s. 146–51.

17 Yıkanmanın fizyolojik ve psikolojik esasının evrensel olarak ışık, sıcaklık ve mahremiyet olduğu üzerine iki çalışma için bkz. Herschong 1979 ve Koren 1996.

18 Catullus 46:6.

KAYNAK ARA GÜLER FOTOĞRAFI, *TURKISH STYLE* 1992, S. 64

RES. 8 Bir Türk hamamının sıcaklığı.

imparatorun araya girip şevklerini kırmasını gerektirecek kadar aşırıya giden) büyük halka açık yapılar yapma ve dini bayram ve spor gösterilerine mali destek sağlama rekabetine girebildikleri için, bağımsızlık kurgusuyla şenlenmektedir.[19] Traianus, Bithynia'daki özel temsilcisi olan Plinius'a yazdığı mektupta, "Bizim

19 Hanfmann 1975, s. 41–56. Ayrıca bkz. Yegül 2000b, s. 133–53, özellikle s. 138–9.

küçük Yunanlıların (*Graeculi*) *gymnasium* zaafları var"[20] diyordu. Ekonomik durumun iyi olmasından da destek bulan halk hamamları her şehrin yapım gündeminde önemli bir yer tutmaktadır ve küçük kasabalarda bile serpilmekteydi. İkinci yüzyılın sonlarında hamamlara Anadolu'nun en ücra kasabalarında bile uygar yaşamın temel bir gereği olarak bakılır.[21]

Coğrafi olarak çok değişken ve doğal kaynaklar açısından çok zengin olan Anadolu'da halk hamamlarının mimarisinin de yıkanma alışkanlıklarının da farklılık göstermesi normaldir. Burada sadece iki tane ilginç düzenden bahsedeceğim: İlki Cilicia'dan küçük yerel bir örnek, diğeriyse batı bölgelerden daha ayrıntılı bir hamam-*gymnasium*. Uzak ve kuru Cilicia'daki bir grup hamam "salon tipi" planı temsil etmektedir.[22] Bu hamamlarda esasen toplumsal işlevlere ev sahipliği yapan diğer odalara dik açıyla yerleştirilmiş büyük, dikdörtgen biçiminde belirgin bir salon tipi görülmektedir. Bunun bir örneğine, yüzyıllar öncesinden tunç çağı Zincirli'sinin oturma sıralarına sahip toplantı odasını hatırlatan, Anemurium'daki Hamam II-7A'nın "Oda B" adlı mekânında rastlanmaktadır (**Res. 9**).[23] Halk hamamlarının günlük yıkanma mekânları olmalarının yanı sıra küçük taşra illerinde sosyal bir merkez olarak artan önemleri, Anadolu'yla coğrafi ve kültürel bağları olan Kuzey Suriye'deki bazı geç antik hamamlarına da yansımaktadır.

Anadolu'nun antikçağ hamamları ve hamam kültürüne yaptığı en önemli ve belirgin katkı, Yunan *gymnasium*undaki sıra sütunlu *palaestra* ile Roma hamamının büyük kemerli salonlarını birleştiren yeni bir mimari tarzdır. Eski Yunanca yazıtlarda alternatifli olarak *gymnasion* veya *balaneion* diye atıfta bulunulan bu ilginç bileşiminden önceki yazılarımda "hamam-gymnasium"[24] olarak bahsetmiştim. İki ebeveynli bir kurumun ortaya çıkmasına neden olan olağandışı koşullar birden fazla olsa gerek, ancak bu koşulların en önemlisi, kırk yıl önce John B. Ward-Perkins tarafından ifade edildiği üzere, Anadolu'da "Helenistik *gymnasium*un köklü yeri"dir.[25] Bir Yunan *gymnasium*u ile bir Roma hamamının mimari ve program olarak birleştirilmesi, yani iki farklı biçimin yeni ve biricik bir varlık oluşturacak şekilde gerçek anlamda bir araya getirilmesi, Anadolu'nun iyi bilinen heterojen nüfusunun eğitimsel, bedensel, hijyene ve eğlenceye dair gereksinimlerinin karışımını yansıtan ve kutlayan nadir ve ciddi bir olaydır. Dolayısıyla burada üzerinde daha ayrıntılı olarak durulmasını hak etmektedir.

---

20 Plinius, *Epistulae* 10: 40.

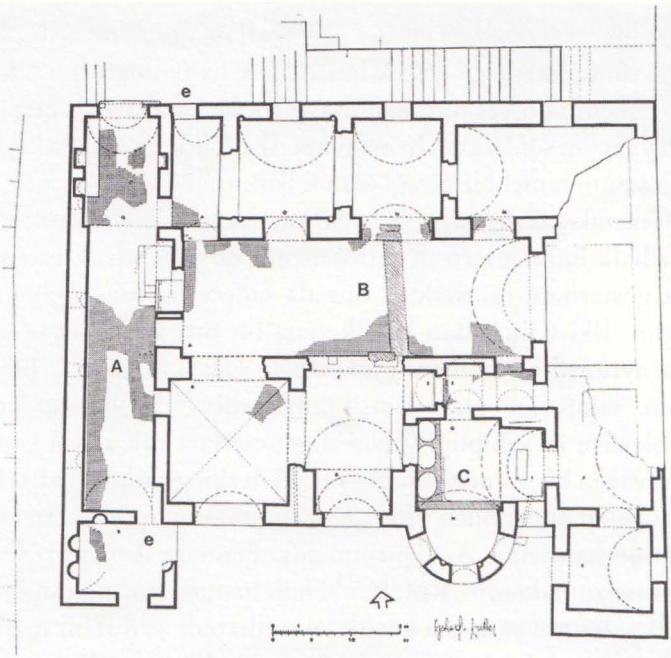
21 Yegül 1992, s. 250.

22 Yegül 1992, s. 301–4; Yegül 2003, s. 55–72, pl. 7–21.

23 Yegül 2010.

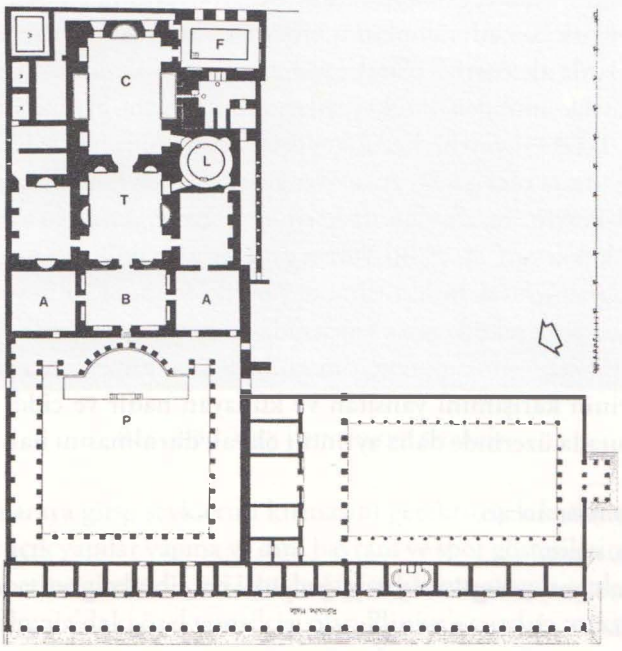
24 Yegül 1992, s. 250–313; Yegül 1986, s. 147–51.

25 Ward-Perkins 1981, s. 292.

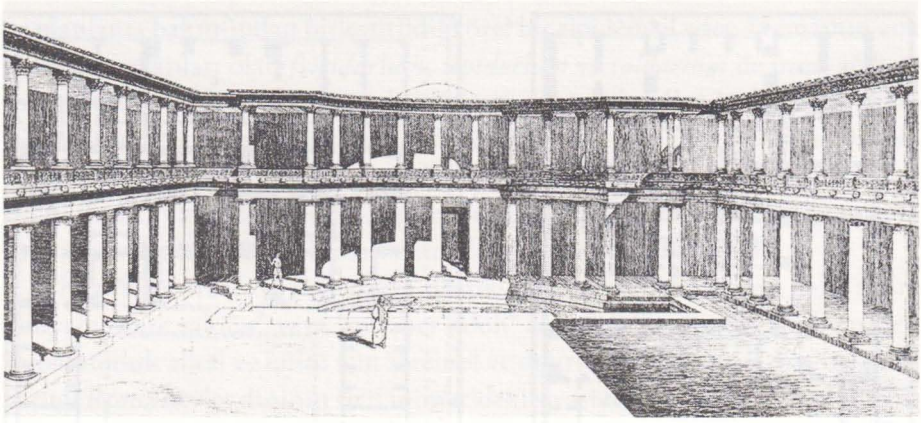
KAYNAK YEGÜL 1992, FIG. 400

RES. 9 Sosyal Salon B'nin planı, Hamam II-7A, Anemurium.

KAYNAK YEGÜL 1992, FIG. 301

RES. 10 Solda Capito Hamamının, sağda Helenistik *Gymnasium*un planı, Miletus.

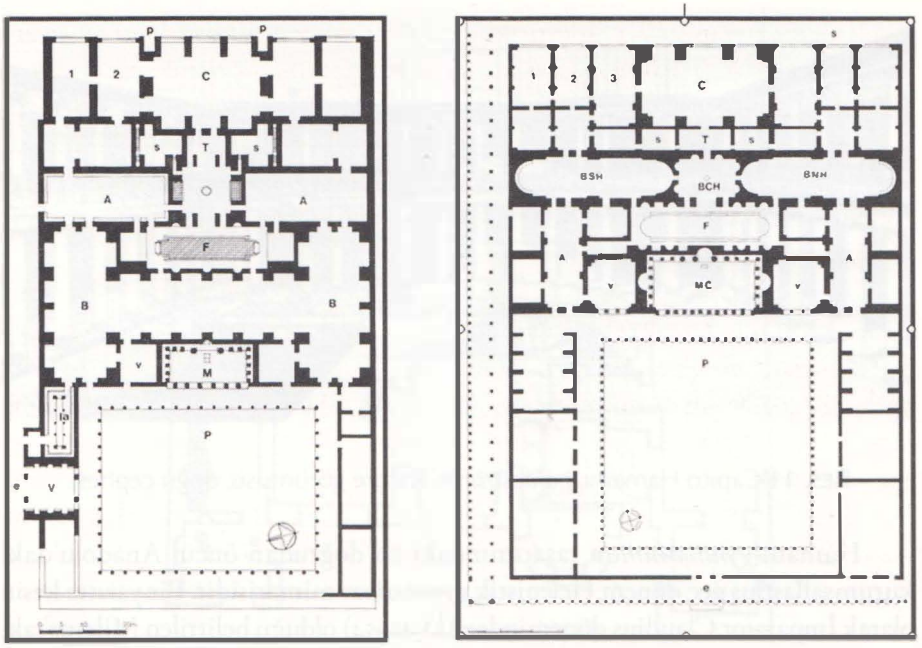
KAYNAK YEGÜL 1992, FIG. 302

RES. 11 Capito Hamamı, *palaestra*nın restore görüntüsü, doğu cephesi.

Hamam-*gymnasium*un tasarımındaki en doğrudan öncül Anadolu'daki kurumsallaşmış geç dönem Helenistik *gymnasium* mimarisidir. Bir yazıtta kesin olarak İmparator Claudius döneminden (İS 41–54) olduğu belirtilen Miletus'taki Vergilius Capito Hamamları'nın planı, belirgin biçimde aksiyal simetriktir (RES. 10). Giriş, üç kenarında sütun dizilerinin bulunduğu dikdörtgen planlı *palaestra* ile sağlanır; girişin tam karşısındaki dördüncü kenar ise, içinde bir açık hava havuzunun yer aldığı yarım dairesel planlı *eksedra* ile ana ekseni belirler (RES. 11). Arkadaki yıkanma bölümü sekiz dikdörtgen planlı, tonoz örtülü salon ve bir küçük, yuvarlak *laconicum* ile derinlemesine genişler. *Eksedra*ya açılan ve yanlardan iki simetrik mekânla sınırlandırılmış olan merkezi mekân (B), bir yandan Yunan *gymnasium*larındaki esas sınıf veya kulüp odası olan *ephebeion*'un tipik düzenini çağrıştırırken diğer yandan da gelecekte ortaya çıkacak olan, Almanca'da *Kaisersaal* denen, Roma hamam-*gymnasium*unda sıklıkla rastlanan "imparatorluk salonu" veya "mermer avlu"nun işaretlerini vermektedir. Ancak, Capito Hamamları'nda en çarpıcı olan, aynı blokta bulunan, Roma hamamına güney yanından bitişen erken İÖ ikinci yüzyıl tarihli gymnasiumdur. Belli ki bu Helenistik yapı, hamam-*gymnasium* planı için doğrudan bir örnek teşkil etmektedir ve Capito Hamamları'nın adı bilinmeyen mimarının ilham için uzaklara gitmesine gerek kalmamıştır.[26]

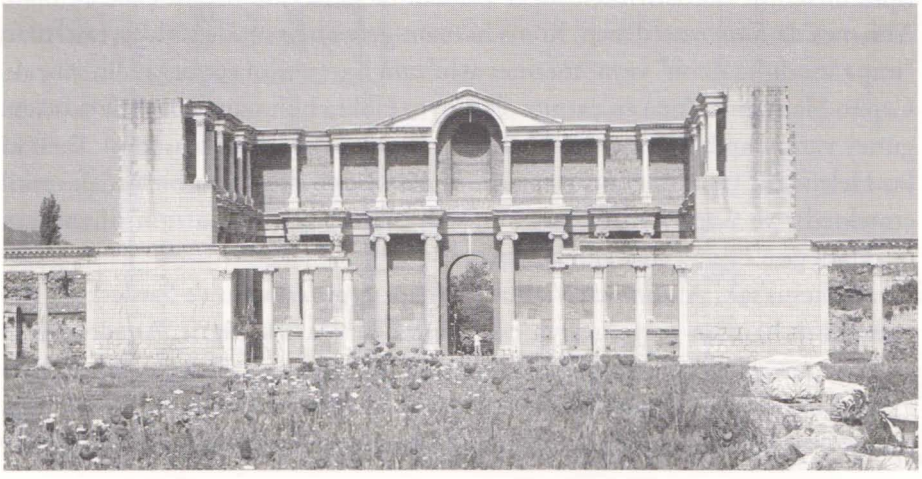
Ephesus'taki Antoninus Vedius Hamam-*Gymnasium*u ve Sardes'teki imparatorluk hamam-*gymnasium*u çok benzer planlara sahiptir, Anadolu'daki onlarca tam gelişmiş hamam-*gymnasium*a örnek oluşturarak ve temelde Capito Hamamları'nda çizilen prototipi takip ederler (RES. 12). Bu iki büyük yapı kompleksi, asıl hamam yapısı ile *palaestra*nın aynı güçlü eksen üzerinde işlev

26 Yegül 1992, s. 254–6; Tuchelt 1974, s. 147–69; Kleiner 1968, s. 100–1.

KAYNAK YEGÜL 1992, RES. 359, 360

RES. 12 Solda Ephesus'taki Vedius hamam-*gymnasium*unun ve sağda Sardes hamam-*gymnasium*unun planı.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI, SARDES ARKEOLOJİK KEŞFİNİN İZNİYLE

RES. 13 Sardes'teki hamam-*gymnasium*, Mermer Avlulu *palaestra*, batı cephesi.

ve planlama bakımından birleştirildiği özel bir tipi temsil eder. Hamamın ana tonozlu mekânları olan *frigidarium*, *tepidarium* ve *caldarium* ile üzeri açık ve toprak zeminli avlusu bir araya gelir. *Palaestra* olarak da adlandırılan bu avlulara (Sardes'teki tam 100 sütuna sahiptir) dışarıdaki sokaktan da ulaşılabilir olması, onların eğitim ve atletik faaliyetlerindeki bağımsız kullanımlarına da işaret eder. Bu durum Yunanca konuşulan Anadolu topraklarında geleneksel *palaestra* veya *gymnasium*un rolünün hâlâ sürmekte olduğunun bir göstergesidir.[27]

Her iki örnekte de *palaestra*ya bitişik olan en belirgin unsur, daha sonra "imparatorluk salonu" veya "mermer salon" olarak adlandırılan, muhtemelen imparatorluk ailesi ve kültü için törensel ve onursal mekânlardır. Bu mekânın varlığı Roma devlet dininin sivil mimarideki siyasi tezahürüdür.[28] Sütunlu bir cepheyle *palaestra*ya açılan Sardes'teki Mermer Salon, Anadolu'ya özgü olan bir öncephe mimarisi olan *aediculae*ların üst üste eklenmesiyle oluşan zengin bir sütun düzenlemesi içermektedir (**Res. 13**). Birinci katın saçaklığında yer alan yazıt, bu mekânı gururla Roma Senatosu ve Roma halkına ilaveten tanrıça Artemis'e, şehrin eski tanrılarına, "Augustus Soyu"nun tamamına, İmparator Septimus Severus ve eşi Iulia Domna'ya ve oğullarına ithaf etmektedir.[29] Bağışçıların adları da yer almaktadır: Sardes'ten konsül düzeyinde iki kadın. Bu Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde devam eden, on dört yüzyıl sonra tekrar Mimar Sinan'ın Haseki Hamamı'nda (aşağıya bkz.) vurgu bulan, Anadolu'da eskiden beri süregelen kadınlara saygı geleneğine işaret eden, temel mimari ve sanatsal eserlerde kadın himayesinin önemli bir örneğidir.

Anadolu'daki hamam-*gymnasium*lar Roma'nın ve Batı'nın büyük *thermae*leriyle beraber dördüncü yüzyıldan itibaren önemini kaybeder. Batı'da hamam yapımı tamamıyla ortadan kalkar, ancak ben bu gelişmeyi ele almayacağım. Anadolu'da Bizans devletinin sunduğu siyasi istikrar, eskiçağ ve eskiçağ sonrası kültürler arasında neredeyse kesintisiz bir devamlılık için gereken koşulları sağlar. Altıncı yüzyıldan sonra Konstantinopolis ve Antiochia gibi metropollerde az sayıda yeni hamam kompleksleri yapılır. Ancak, Anadolu'nun kırsal kesimlerinde şehirler küçülüp önemleri azalırken bile küçük, iki ila üç odalı mahalle hamamları olan *balneae*nin yaşama şansı oldukça fazladır. Eskiçağ

27 Yegül 1992, s. 282–4 ve s. 309–13; Steskal 2003, s. 227–39; Steskal ve Ladstätter 2004, s. 237–49. Vedius Hamam-Gymnasiumu'nun yakın zamandaki kazısı ve araştırmalar üzerine sonuç raporu için bkz. Steskal ve La Torre 2008.

28 "Mermer cepheler" veya "Asya tipi cepheler"le ilgili olarak bkz. Ward-Perkins 1981, s. 164; Hanfmann 1975, s. 49–53. Sardes'teki Mermer Avlu ve süslemeleri ile ilgili olarak bkz. Yegül 1986, s. 6, 45–66, 134–9. İmparatorluk kültü ile ilgili olası ilişkisi için bkz. Yegül 1982, s. 3–31; Miltner 1958, s. 58–68; Steskal ve La Torre 2001, s. 221–44. Karşıt görüşler için bkz. Price 1984, s. 143–5. Ayrıca bkz. Yegül 2007, s. 223–6.

29 Foss 1986, s. 170–2.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

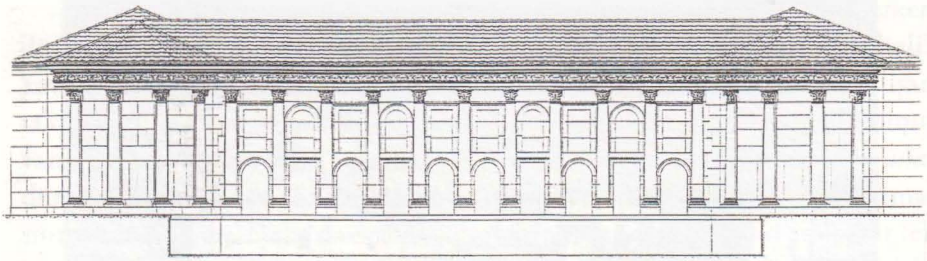
RES. 14 Korunduğu şekliyle Roma hamamının ediküler cephesi, Terzili Hamam (Basilica Therma).

sonrası ve Bizans Doğusu'nda hamamların öneminin azalmasının ardında iki etken olduğu düşünülmektedir: Birincisi yerel idarelerin geniş ve karmaşık su dağıtım sistemlerinin devamlılığını sağlama konusunda teknolojik ve ekonomik yetersizlikleri, özellikle de sukemerlerinin güç ve masraflı olan bakımıdır; ikincisi de Hıristiyanlığın artan etkisidir. İlk koşul zaten belli olduğundan ikincisine bakalım.[30]

Yıkanmanın Eskiçağ sonrasında Hıristiyanlık tarafından hiçbir zaman kesin ve tutarlı olarak dini dogma nedeniyle reddedilmediğini öncelikle belirtmek gerekmektedir. *Gymnasium* ise bambaşka bir meseledir. Erken dönem kilisesi, pagan kültürünün ve onun kıymetli *paideia*sının yegâne sembolü olan ve soyunup egzersiz yapılan yerler olarak *gymnasium* ve *palaestra*ların reddi ve bilahare kapatılması konusunda kesin bir katılık içindedir. Sardes'te imparatorluk hamam-*gymnasium*unun büyük *palaestra*sı dördüncü yüzyıl ortalarında mermerle kaplanıp bir kent meydanı haline getirilir.[31] Başka şehirlerdeki *palaestra*ların akıbeti de benzemekle birlikte bu kadar bile itibarlı değildir. Erken Hıristiyanlık, Geç Antik ve Bizans şehirlerinde sevilen bir kurum olmaya devam eden küçük hamamlara ilişkin yaklaşım da muğlaktır. Bazı *balnea*ların kiliseler ve manastırlar tarafından

30 Yegül 1992, s. 313; Yegül 2008.

31 Yegül 1986, s. 49–51; Yegül 1992, s. 313.

KAYNAK HAINES 1985, IV NUMARALI ÇİZİM

RES. 15 Restore edilmiş ediküler cephe, Terzili Hamam.

sadece din temelli yıkanma için değil bir iş yeri olarak işletilmesinden anlaşıldığı üzere erken dönem kilise kârlı işi gördü mü anlamaktadır. Pagan yıkanma ve hijyen alışkanlıklarını sürdürmeyi deneyen kimi alt kademe mensupları aşırı müsamaha gösterdikleri yönünde eleştirilmiş olsalar da özellikle Batı'da piskoposlar ve papalar saraylarının ve yazlık ikametgâhlarının bir bölümü olarak ifrata kaçan yıkanma tesisleri ve havuzlar yaptırmaktan geri durmazlar. Anlaşılan, dine dair hiyerarşinin basamaklarının en tepesinde yer alanların görevlerine dair mutat konforları arasında hamam sefaları yer almaktadır.[32]

Genel kural olarak kilise, hamama iki koşul söz konusu olduğunda hoşgörülü yaklaşıyordu: yıkanmaya ilişkin konfor ve hazsal bileşkeler ortadan kalktıysa ve hamamın pagan dünyayla olan açık veya sembolik bağlantısı, bazı durumlarda binanın okuyup üflenmesi yoluyla, silinmiş veya temizlenmişse. Yıkanma zevk olarak değil ihtiyaç nedeniyle, işlevsel veya tıbbi bir etkinlik olarak yapılıyorsa özellikle kabul görmekteydi. Dolayısıyla Batı'da ve Doğu'da, ortaçağdan günümüze kadar gelişme gösteren en sevilen hamam türü, Anadolu'daki binlerce büyüklü küçüklü kaplıcanın örneğini oluşturduğu tıbbi veya termal hamamlardır.[33] Bursa ve Yalova'daki kaplıcalar gibi Roma antikçağından bu yana hizmet veren bazı ünlü kaplıcalar gayet iyi bilinmektedir. Listeye sadece bir kaplıca ekleyeceğim, o da Yozgat yakınında Sarıkaya'daki az bilinen Terzili Hamam (Basilica Therma). Günümüzde de yerel bir kaplıca olarak sevilen Terzili Hamam'ın Roma termal kompleksi olarak mimarisi hakkında çok az bilgi bulunmaktadır. Tek istisna, bir zamanlar termal bir havuzun arka planıyken bugün geçmişin unutulmaya yüz tutmuş şahidi olan Sardes'in Mermer Salonu gibi azametli ve ayrıntılı sütunlu öncephesidir (RES. 14, 15 ve 13).[34]

32 Yegül 1992, s. 314–20; Yegül 2003, s. 55–60.

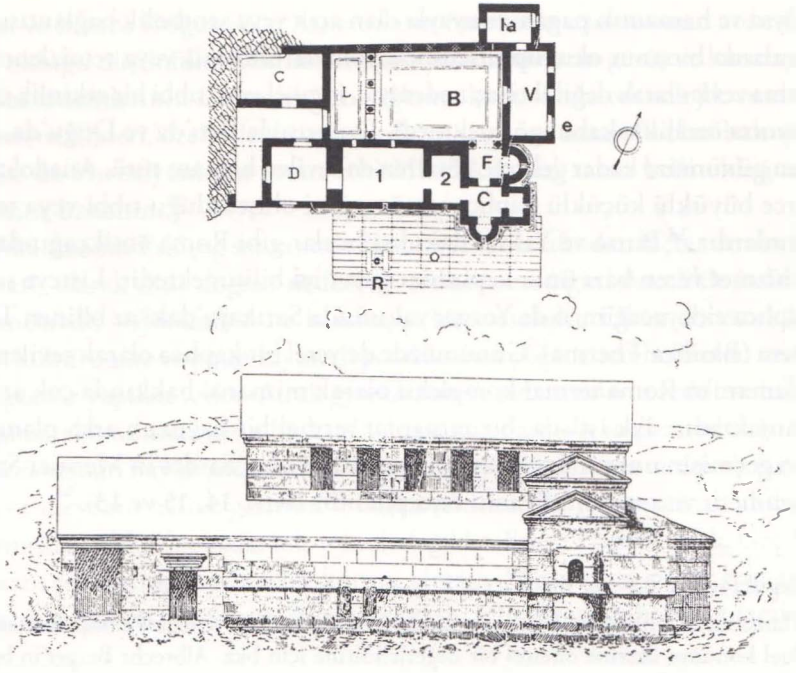
33 Hamamların Hıristiyan-Bizans toplumlarında algılanışına ve tedavi amaçlı hamamların özel konumu üzerine önemli bir değerlendirme için bkz. Albrecht Berger'in burada yer alan makalesi.

34 Haines 1985, s. 227–35.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 16 Serjilla'daki Roma hamamının genel görünümü.

KAYNAK BUTLER 1903, S. 264

RES. 17 Serjilla'daki Roma hamamının planı ve dikey kesidi.

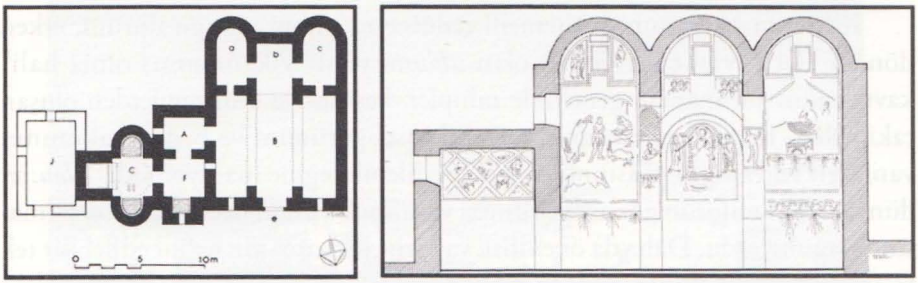
Kilisenin hamamın din temelli reddine en yakın olduğu durum, erken dönem Hıristiyan çileci ideali olan *alousia* yani "yıkanmamış olma hali" kavramıdır. Bu inancın genellikle rahipler, keşişler ve münzevilerden oluşan takipçileri, rahmet ve takvanın ancak kişisel görünüm ve beden bakımının yani fiziksel varlığın yadsınmasıyla elde edilebileceğine inanıyorlardı. *Alousia*, dünyevi bir konforun göz ardı edilmesi vasıtasıyla ruhun bedene galebe çalmasını vurguluyordu. Daha da önemlisi, vaftizin yıkanmanın kabul edilebilir tek biçimi olmasının altını çiziyordu, tıpkı Aziz Hieronymus'un ünlü vecizesindeki gibi: "İsa'yla paklanmış birisinin ikinci bir yıkanmaya ihtiyacı yoktur!"[35]

Muzaffer Hıristiyan dini uyarınca, ikinci bir yıkanmaya itiraz etmeyen hatta bundan memnun olanlar için bile hamamların doğası ve yıkanma tarzı önemli biçimde değişmiştir. İlaveten, Doğu'da yükselişte olan İslam'la, önce Halifelik ve kıyı boyundaki toprakların Araplar tarafından işgali, sonra da on birinci yüzyıldan itibaren Anadolu'ya yapılan etkili ve sürekli Selçuklu-Türk akınları kisvesinde yakın temas, toplumsal bir kurum olarak hamamı doğrulayıp tekrar tanımlamakla kalmayıp bir anlamda da canlandırmıştır. Yeni efendiler Anadolu'daki eskiçağ hamam geleneklerinin kalıntılarıyla yüzleşirlerken bir yandan da gelişmekte olan İran ve Hazar sahilindeki ortaçağ İslami hamamlarıyla temasları vasıtasıyla hamam gelenekleri ve hamam mimarisine yeni bir güdü sağlıyorlardı. Bu hususa daha sonra değineceğim.

Roma-Bizans hamam gelenekleri ile onların erken dönem İslami haleflerinin arasındaki benzeşme sürecinin etkili bir örneği olarak Suriye'ye, özellikle de hamam tasarımı ve kullanımına dair önemli ve bazı bakımlardan biricik bir uygulamanın yapıldığı kuzey Suriye'ye bakmak yerinde olacaktır. Kuzey Suriye'de birçok kendi halinde pazar şehrine hizmet veren hamamlar arasında Iulianus adlı zengin bir Hıristiyan ve karısı Domna tarafından 473'te yaptırılan Serjilla Hamamları uygun bir örnek teşkil etmektedir.[36] Bölgenin temiz ve düzgün mimarisini yansıtan istisnai anlamda iyi yapılmış ve korunmuş olan yapıdaki hamam ve müştemilatı, bu rahatsızlık verici çağrışımlar yapan hayalet şehre hükmeder (**Res. 16**). Hamamın yarısından büyük kısmı, içeriye bakan bir balkonu olan uzun dikdörtgen biçimli bir salon olarak tasarlanmıştır. Küçük, ısıtılmış yıkanma odalarının yanında yer alan bu büyük alan, muhtemelen bir dinlenme salonu veya "sosyal salon" olarak kullanılıyordu (**Res. 17**). Suriye

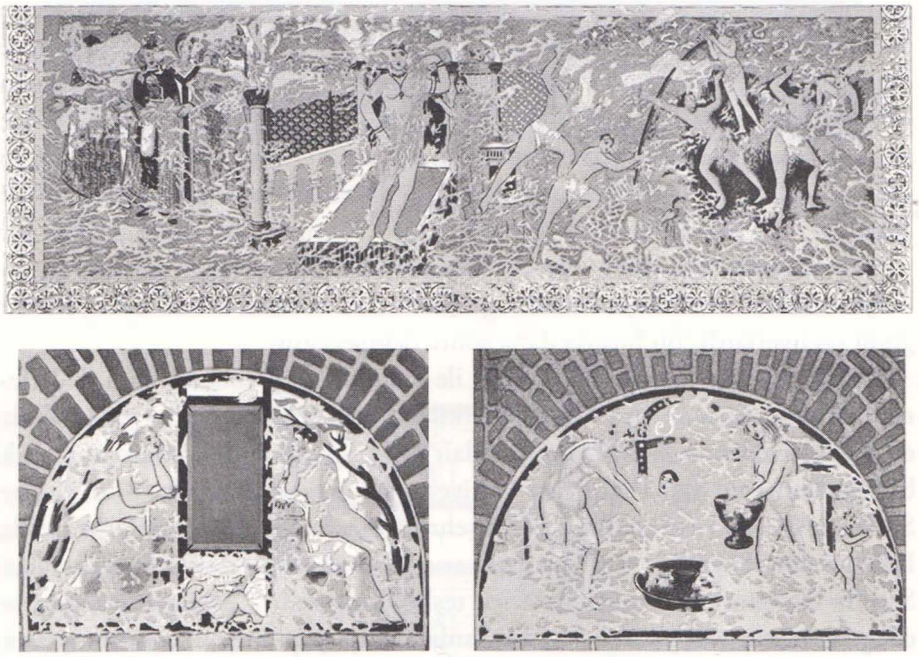
35 *Alousia* için bkz. Berger 1982, s. 35–6; Yegül 1992, s. 318–9. Saint Jerome'un vecizesi *Sed qui Christo semel lotus est, non illi necesse est iterum lavari* için bkz. Jerome, *Epistulae* 14.10.

36 Yegül 1992, s. 326–33. Ayrıca bkz. Butler ve Prentice 1901, s. 62–79; Butler 1903, s. 264–5; Butler 1920, s. 118–24. Bölgenin daha kapsamlı bir değerlendirmesi için bkz. Lara Tohme'nin bu ciltte yer alan makalesi.

KAYNAK YEGÜL 1992, FİG 430

RES. 18 Kusayr Amra'daki hamamla av köşkünün planı ve dikey kesiti, Suriye.

KAYNAK MUSİL 1907, 2. CİLT, PL. 26

RES. 19 Üstte, ana salonun batı duvarından saray manzaralı yıkanma sahnesi resmi; alt solda, kuzey odasının doğu duvarından resim; alt sağda güney odasının doğu duvarından yıkanan kadınlar resmi; Kusayr Amra'daki hamam.

hamamlarındaki (veya salon-tipi olarak adlandırdığımız hamamlardaki) bu salonların kökenleri tam olarak belirlenemeyecek kadar karışık olsa da Cilicia ve Antiochia'daki Roma hamamlarında sıklıkla görülmesine dikkat çekmek gerekir.[37] Bunlarda asıl hamam yapısının güneydoğu tarafında han veya konukevi olarak belirlenmiş olan bağımsız iki katlı bir bina bulunmaktadır. Bu

37 Yegül 2003, s. 55–69, özellikle s. 62–7.

binayı hamamdan, bağımsız bir sarnıçla kuyu ağzının vurguladığı döşenmiş, açık bir avlu ayırmaktadır. Serjilla'daki hamamda ve diğer Geç Antik Dönem ve Hıristiyan hamamlarında *palaestra*nın geleneksel işlevleri ortak sosyal ve pratik kullanım amaçlı bu tabanı döşenmiş avluya devrolunur. Bu hamamlar muhtemelen hem şehrin gösterişsiz nüfusuna hem de uzun ve tozlu seyahatlerinin ardından şehre gelir gelmez hamamları kullanan ve bitişikteki handa kalan gezgin seyyah ve tacirlere hizmet vermektedir. Geniş açık mekânlarda at ve develerin en iyi yerler için itişip kakışan hizmetlilerce çözülüp malların indirilmesi, yorgun efendilerin ise hamamlarda kendine gelmesi hayal edilebilir. Bu hayal, yeni toplumsal bir paradigmada etkili araçlar olarak ortaya konan ve yedi ile sekiz yüzyıl sonra Anadolu'daki ünlü Selçuklu hanlarının avlularına da hayat katan benzer sahnelerin müjdesini vermeye dair çağrışımlar yapan bir imgedir.

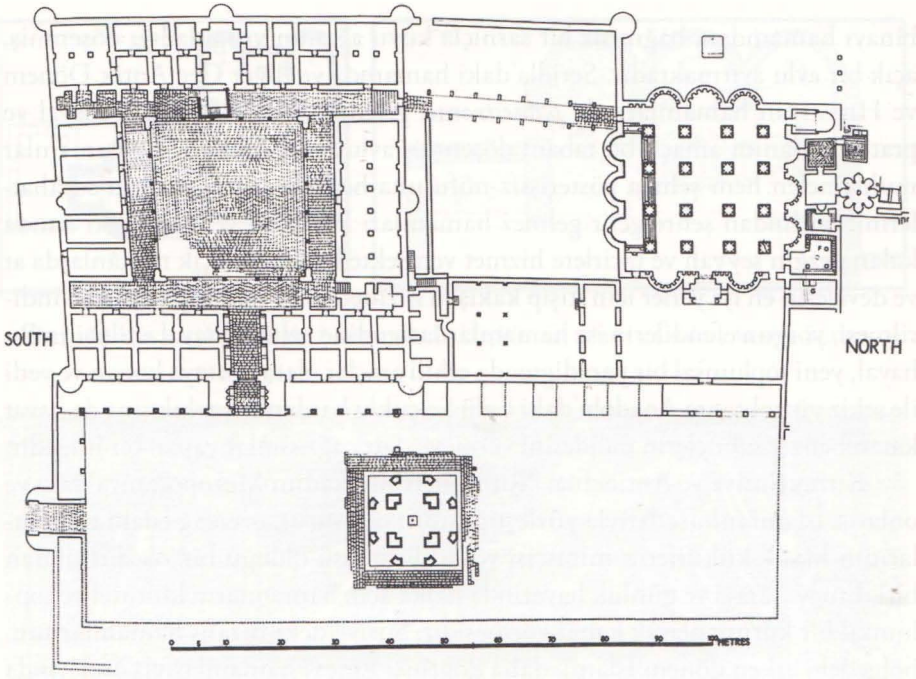
Kuzey Suriye ve Antiochia, "Rum İlleri"nin kadim Mezopotamya'daki ve onların İslami mirasçılarıyla yüzleştiği sınırı oluşturur. ortaçağ İslam toplumlarının klasik kültürlerin mirasçısı ve sürdürücüsü olduğu birçok durumdan biri, Emevi sarayı ve günlük hayatında halka açık hamamların kültürel ve toplumsal bir kurum olarak kabul görmesidir. Suriye'deki Bizans hamamlarının, bölgedeki erken dönem İslami, daha doğrusu Emevi hamamlarıyla aralarında üç ila dört yüzyıl bulunduğu halde, tasarım ve yaklaşım açısından benzerlikleri oldukça çarpıcıdır.

Kasrü'l-Hayr iş-Şarki'deki hamamlar, Hammam es-Sarah ve Kusayr Amra, baskın unsurlar olarak sosyal işlevlere hasledilmiş, neredeyse kare şeklinde uzun bazilika biçiminde salonlar içermektedir. Kusayr Amra'daki yapı, klasik stilde çizilmiş, av, hamam hatta spor sahneleri ve hatırı sayılır miktarda çıplak erkek ve kadın figürü içerdiğinden, bir soyluya ait av köşkü olarak nam salmıştır (**Res. 18, 19**).[38] İslami dönemden kalma, özenli hamamları ve azametli sosyal salonuyla en etkileyici müstahkem saray örneği, muhtemelen Halife Hişam bin Abdülmelik döneminde sekizinci yüzyılın ortalarında yapılmış olan Eriha yakınındaki Hırbetü'l Mefcer'dir (**Res. 20**).[39] Sosyal salon çok kubbeli, sıra sütunlu, cömertçe süslenmiş, devasa bir mekândır. Yerler, karmaşık mozaik bir halıyla döşelidir ve büyük bir havuz içermektedir (**Res. 21**). Kimi diğerlerinden daha ciddi olan birçok törensel ve eğlenceye dair amaca hizmet etmiş olması muhtemeldir. Çöl ortamında su ve sıcak hamamla bağlantılı bir sosyalleşme biçimi, kentli aristokratlara hem fiziki rahatlıklar hem de asilzadelere layık bir yaşam biçiminin sembollerini sağlamaktadır.[40] Oleg Grabar gibi ben de

38 Yegül 1992, s. 339–41; Harding 1959, s. 156–9. Resimler için bkz. Musil 1907; Grabar 1954, s. 185–7; Blasquez 1981, s. 157–90.

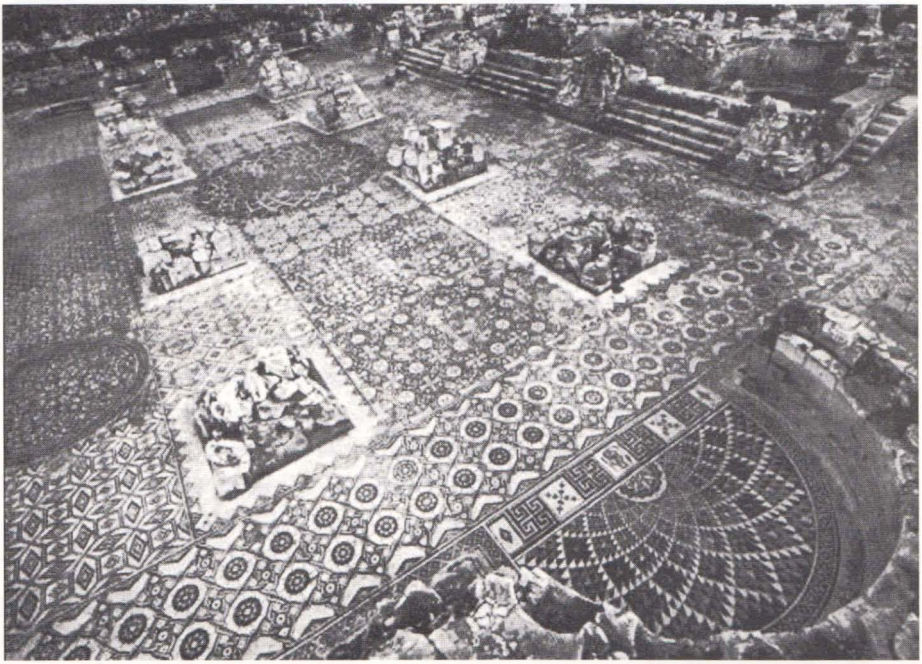
39 Hamilton 1959; Yegül 1992, s. 341–47.

40 Hamilton 1978, s. 126–38; Grabar 1955, s. 228–35; Ettinghausen 1972, s. 17–65.

KAYNAK HAMİLTON 1959, PL. 109

RES. 20 Hamam yapılarıyla sarayın planı, Hırbetü'l Mefcer, Suriye.

KAYNAK HAMİLTON 1959, PL. 66A

RES. 21 Hamam, sağda büyük havuzla mozaik zemin.

Hırbetü'l-Mefcer'deki büyük salonun zevkli bir dost buluşması olan önemli bir İslami kurum olan *meclisü'l-levhe* için uygun bir mekân olduğunu düşünüyorum. Halife II. Velid gözetiminde yapılan böyle bir eğlence toplantısının tarifinde Velid'in şarap dolu bir havuza perde gerdirdiği ve sevdiği şarkıcı ve müzisyenleri kendisine havuzda katılmaları için davet ettiğinden bahsedilmektedir.[41] Tarihe geçme konusunda tuhaflık ve kötü ün, günlük olaylardan daha şanslıdır. Âlem yapan, *yeni zengin* bir Arap toplumu biraz abartılı bir imge olabilir. Sıcak hamamın sunduğu hazlardan ve biraz âlemden sonra, bu konforlu hamam salonlarında Yunan *symposium*una benzer biçimde, müzik, şiir okuma ve hikâye anlatma gibi daha görgülü ve edepli eğlenceler yapıldığı düşünülebilir. Erken İslam dönemin, tüm hikâyelerinin anası olan *1001 Gece Masalları*'nda çizilen kültürlü ve inceden duyumsal toplumun habercisi olarak, bir akşama sığdırılmış ideal bir dünyanın tadına varan dostların ve misafirlerin gerçek anlamda buluşmasıdır.

Tekrar Anadolu'ya dönersek, Faslı on dördüncü yüzyıl âlimi İbn-i Batuta, *Rihla* adlı kıymetli seyahatnamesinde Anadolu'yu şöyle tarif etmektedir:

> Bilad al-Rum denen bu ülke dünyadaki en güzel bölgelerden biridir; orada Allah diğer yerlere dağılmış olan nimetleri bir araya getirmiştir. Orada yaşayanlar dış görünüş olarak en güzel insanlar, giysi olarak en temizleri, en lezzetli yiyecekler ve Allah'ın en merhametli yaratıklarıdır.[42]

O zaman itibarıyla neredeyse tamamen Selçukluların yerleştiği ve yerli Selçuklu ve Türkmen beyliklerince yönetilen Anadolu'nun İbn-i Batuta tarafından yapılan bu nefes kesici tarifi, esasen Batuta'nın orada gördüğü mükemmel karşılamanın bir sonucudur. İbn-i Batuta her gittiği yerde yerel gençlik dernekleri olan *ahi*ler tarafından nazikçe ve gösterişsiz biçimde ağırlanmaktaydı. Anadolu'ya özgü olan bu toplumsal kurumun destekçileri, eli açıklık, özü sözü bir olma, asalet ve vefa gibi Türk-İslam değerlerini zihnen, bedenen ve kıyafette temizlikle birleştirmekteydi. İbn-i Batuta hamama götürülmekten özellikle bahsetmemektedir ama kanımca hamama götürüldüğüne (ki Anadolu dışındaki ziyaret ettiği başka İslami kentlerdeki hamamlardan söz eder) şüphe yoktur. Birçok handa misafirlere sunulan hizmetlerden oldukça farklı olarak, Selçuklular dönemindeki Anadolu şehirlerinde genelde mutat camiler, medreseler ve hastanelerin yanı sıra hamamlar da bulunmaktadır.[43] Bir bilim insanının dediği gibi, "kadim Yunan

41 Grabar 1973, s. 156; Yegül 1992, s. 348–9. Emevi hanedanlığının saray ve hamamlardaki sefa düşkünü hayat tarzı için ayrıca bkz. Hillenbrand 1982, s. 1–35.

42 Gibb 1961, s. 416.

43 Selçuklu hamamlarının han mimarisi bağlamında incelemesi için bkz. Ayşıl Yavuz'un bu ciltte yer alan makalesi.

şehirlerinin orta yerine cami ve saraylarını dikerken Türk hanedanları elbette mimari [...] ve âdetlerin etkisinde kalmıştır."[44] Eskinin Türkmen reislerinin at sırtında koşturan savaşçılardan kentleşme meselelerine eğilen şehirli liderler haline gelmelerindeki hız ve eksiksizlik gerçekten takdire şayandır.

Steplerin efendileri olan bu bey ve hatunların ve onların İslam'a inanan takipçilerinin, halka açık hamam ve hamam yaptırma geleneklerini bu kadar isteklilik ve başarıyla benimsemelerinin ardında ne yatmaktadır? Ne de olsa İstanbul'un Türk-İslam fatihleri fetihten hemen sonraki bir nesillik zaman diliminde yirmi altı tane hamam yaptırmışlardır.[45] Açıkça söylemek gerekirse, meşhur "Türk Hamamı" başarısını neye borçluydu? Çiğdem Kafesçioğlu'nun, hamamların Anadolu'nun yeni dönüşüm geçirmiş şehirlerindeki başarılı varoluşunun ve anıtsal boyutlarının gerekçesinin, "İslam dinine göre törensel temizlik gereklilikleri," yani sırf abdest ihtiyaçları olduğu yönünde tipik bir iddianın, tek hatta yeterli nedeni olamayacağı fikrine katılıyorum.[46]

İslam dininin temizliğe verdiği öneme rağmen bu sorunun bir tek yanıtı yoktur; tüm sosyal kavram ve olaylarda olduğu gibi birden çok etken rol oynamaktadır. İslam dini uyarınca yıkanmanın gerekliliği, genel anlamda temizliğe ve özellikle de namaz öncesi abdeste (ve bilhassa tüm bedenin yıkandığı boy abdesti veya gusül) verilen önem, klasik antikçağ hamamlarının ve hamam kültürünün kabul edilmesine kültürel anlamda doğru arka planı sağlamıştır. Koren'in, "İslam dininin temizliğe/arınmaya verdiği önemden dolayı hamamlar, tarihsel olarak camilerin tamamlayıcısıydı; dolayısıyla zengin ve güçlü kişilerin hamam vakfetmelerine dine saygılı bir davranış olarak bakılmaktaydı" gözlemi konusunda tartışılacak çok şey vardır.[47] Ancak, geçmişte kalmış bir düşüncenin sosyal, kültürel ve mimari kurumda vücut bulmasını sadece dini gerekliliklere atfetmek, işin aslını anlamamaktır. Nitekim basit bir boy abdesti için ayrıntılı ısıtma ve su tedarik sistemlerine ve geniş kubbeli mermer mekânlara gerek yoktur. Abdest düz bir zeminde bir kova suyla da alınır. İnanca dayalı yıkanma ihtiyacı, sivil kuruluşlar vasıtasıyla saygınlık ve meşruiyet edinmeyi hedefleyen yeni kentli hanedanların birçok endişesinden sadece biridir. Kamuya açık hamamlar (hanlar ve hamamlar) "Rum"lar zamanından beri büyük şehirlerin, muazzam medeniyetlerin ve adil hükümdarların sembolü haline gelmiştir. Kubbeli ve ayırt edilen mimarisiyle hamam tıpkı eski günlerdeki gibi ama kuşkusuz yeni bir dini esinlenişle, medeniyetle eşanlamlı hale gelmiştir. Yeni İslami düzende

44 Dunn 1986, s. 137–58, alıntı için s. 144. Ahi organizasyonları için bkz. Vyronis 1971, s. 396-402.

45 Dunn 1986, s. 148; İnalcık 1973, s. 108–9.

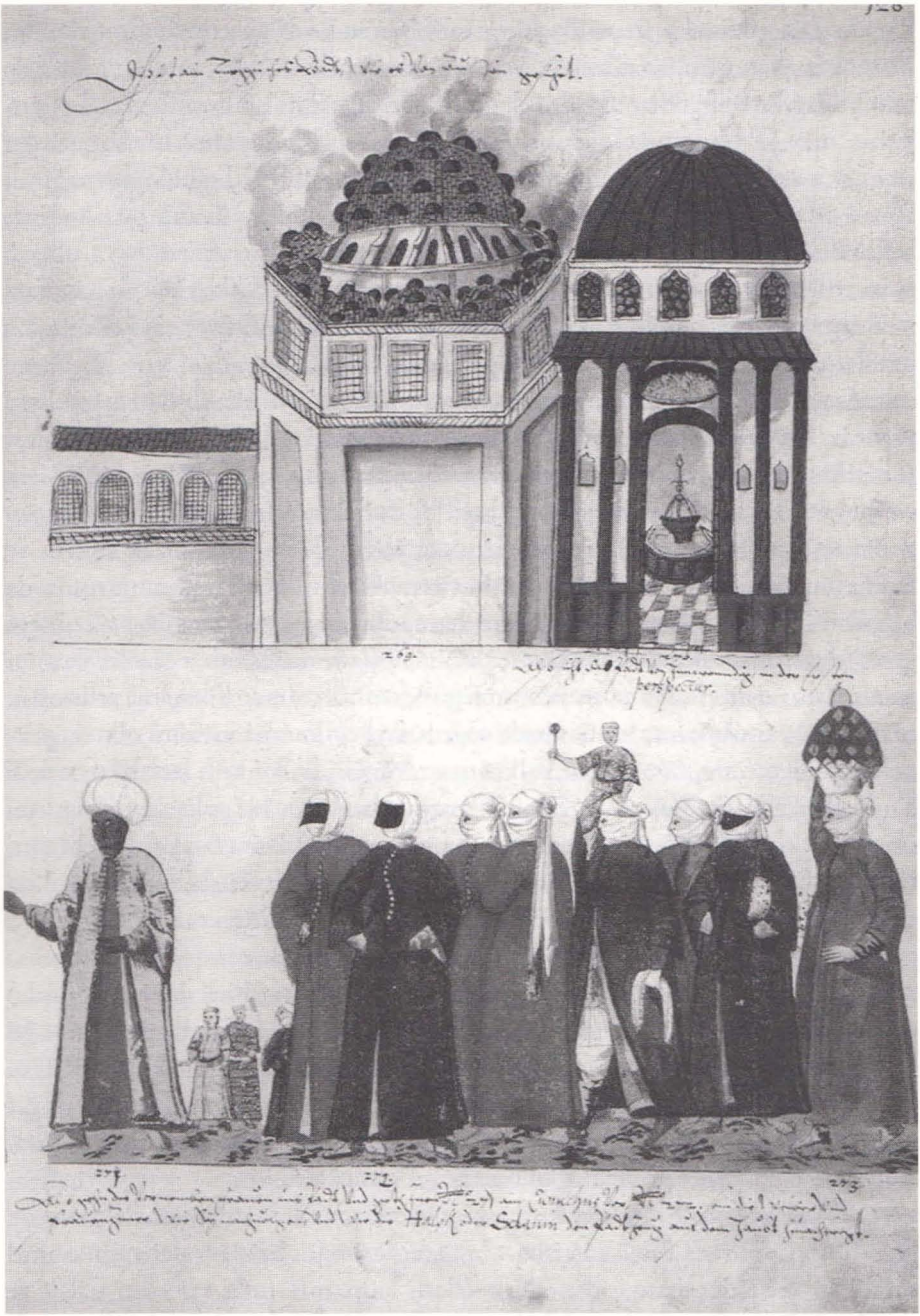
46 Kafesçioğlu 2010.

47 Koren 1996, s. 83.

hamam inşa ettirenler, inananların ve Tanrı'nın indinde mağfiret edinmektedir. Daha pratik ve günlük düzeyde ise, Anadolu şehirlerindeki, sayıları azalsa da hamamları istenen fakat ulaşılması güç, kentliliğe dair bir hoşluk olarak hatırlayan, mevcut Hıristiyan nüfusun beklentileri vardır. İster hoş bir hatıra ister can çekişmekte olsun, küçük, mahalli hamamların birincil güdü ve örneğinin Roma-Bizans geleneği olduğunu farz etmek makuldür. Ancak göz önünde bulundurulması gereken bir nokta vardır: Batı'ya doğru Anadolu'ya ulaşan uzun yürüyüşleri sırasında Selçuklu-Türk boyları, yaşadıkları bu süreçte Fars ve Arap hamamlarına ilişkin bilgi sahibi olarak, bunu elbette hem kendilerine uyarlamışlar hem de yaşatmışlardır.

Anadolu'daki Bizans ve Türk hamam kültürleri ve alışkanlıkları arasındaki ilişki ve devamlılık hakkında mantıklı genellemeler yapabiliriz ama kesinleşmiş mimari bağlantı ve karşılaştırmalar yapmamız güçtür. Beğeni ve teknik ve işlevde bazı temel benzerlikler olduğu bilinmektedir. Gelişkin bir *hypocaust* sistemini kullanan odunla ısınan fırınlara sahip Türk hamamları, Bizans ve Roma öncüllerini çok yakından takip etmektedir. Türk hamamlarında da birçok Bizans ve erken dönem İslam hamamlarında olduğu gibi *palaestra*ya gerek duyulmamaktadır, çünkü sıcak bir hamam öncesinde egzersiz ve spor yapılmasına dair klasik inanış yıkanma gündeminin tamamen dışına atılmıştır. Halka açık, ısıtılmamış bir havuzda soğuk suyla yıkanma mekânı olarak geleneksel *frigidarium* da ortadan kalkmıştır. Büyük, halka açık havuzlar sadece kaplıcalarda bulunmaktadır. Geç antikçağda başlamış bir gelişmenin devamı olarak yıkanma faaliyeti, *kurna*larda, tamamen suya batmadan yapılmaktadır. Eskiçağ hamamlarındaki *frigidarium*un bazı işlevleri Türk hamamlarında dinlenme odası–*apodyterium* bileşiminden oluşan bir mekân tarafından yerine getirilmekte ve buna genellikle soğukluk adı verilmektedir. Hamama gelen müşteriler, sıcak banyodan sonra yumuşak havlulara sarılmış durumda dinlenip soğuk içeceklerini yudumlayarak burada dinlenebilmektedir. Bu geniş, iyi ışıklandırılmış mekânın ortasında küçük, dekoratif, fıskıyeli (fıskıye sözcüğü, Yunanca φισκινά; Latince havuz anlamına gelen *piscina*dan gelmektedir) bir havuz yer almaktadır. Soğukluk ve ortasındaki havuz belki de Roma *frigidarium*u ile çok derinden bir bağlantıya işaret etmektedir.

Yıkanma prosedüründe kabaca eskiçağ ve Bizans hamamlarında izlenen sıra geçerlidir; bunun en büyük istisnası, müşterilerin ılık hamam deneyimlerinin soğuk suyla sonlanmamasıdır. Türk–İslam hamamlarında var olan tellak ve natırlar da Roma hamamlarındaki hamam görevlileriyle karşılaştırılabilir; ancak Roma hamamlarındaki yağlı masaj ve ıtırlı muamele, yerini sabunlu masaj ve keçi kılından bir eldivenle yapılan keseye bırakır. Kese genellikle, eski *caldarium*a denk gelen, kubbeli ve geniş ana sıcak yıkanma odasının ortasında yer alan hoş, ama bazılarına aşırı sıcak gelebilecek derecede ısıtılmış mermer bir platform olan

KAYNAK SÄCHSISCHE LANDESBIBLIOTHEK—STAATS- UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK DRESDEN, J.21

RES. 22 Bir hadımın eşliğinde halka açık hamamlara giden kadınlar, 1582.

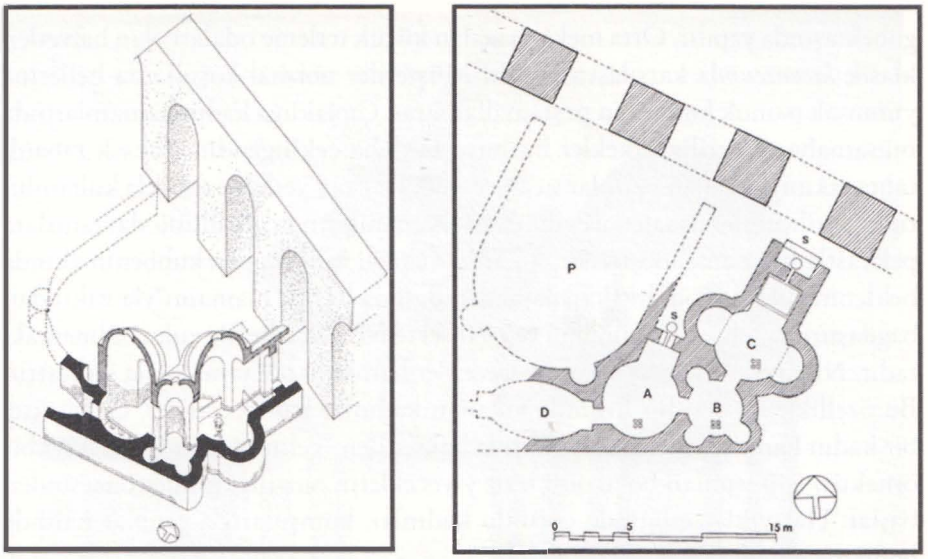
göbektaşında yapılır. Orta mekâna açılan küçük terleme odaları olan halvetler, klasik *laconicum*la karşılaştırılabilir. Müşteriler normal koşullarda bellerine yumuşak pamuk kumaştan peştamallar sarar. Çıplaklığa kadın hamamlarında müsamaha gösterilir, erkekler bu hususta daha çekingendir. Yüksek tabanlı tahta takunyalar olan nalınlar sıcak ve ıslak mermer yerlerde sıklıkla kullanılır, tıpkı antikçağın sandaletleri gibi. Türk hamamlarında gürültülü davranışlara pek rastlanmaz ama müşteriler zaman zaman iyi yankı yapan kubbenin altında beklenmedik bir konserle karşılaşabilir. Batı'da "Türk Hamamı"yla yakından bağdaştırılan şehvet düşkünlüğü ve eşcinsel temas gerçekte hiç vuku bulmamaktadır. Nihayet, yemek ve alkolsüz içecekler hamamlarda tamamıyla serbesttir. Bu özellikle de ayrı bir kısımda yıkanan kadınlar için geçerlidir. Geleneksel bir kadın hamam eğlencesi (yukarıda bahsedilen "gelin hamamı" buna iyi bir örnektir) için yapılan bol çeşitli leziz yiyeceklerin hazırlığı günler öncesinden başlar. Halayıklar eşliğinde çocuklu kadınlar, komşularıyla gruplar halinde hamama giderler (**Res. 22**).[48]

Roma geleneğinin tersine Türk-İslam kültüründe yıkanma hiçbir zaman günlük bir alışkanlık haline gelmez. Kişiden kişiye ve mevsimden mevsime değişkenlik gösterse de hamama bir ila iki haftada bir defa gitmek normal sayılır. Ancak hamamda gayet ayrıntılı bir temizlik yapılırdı. Günümüzde modern su tesisatçılığının ilerlemesi ve evde çabuk bir duşun kolaylığı, Anadolu nüfusunun büyük kısmı için hamama gitmeyi gereksiz kılmıştır. Ayrıca kadim *vie aux bains* artık medeni bir yaşamın merkezinde varsayılamaz. Yine de kente ait bir tesis olarak hamam Türkiye'de temel ama ikircikli olarak varlığını sürdürmektedir, üstelik modern ve mekânikleşmiş yıkanma biçimine hoş bir alternatif sunmaktadır.[49]

Planlama ile ilgili ayrıntıları incelemeye geldiğinde, Anadolu'daki orta ve geç Bizans hamamlarından pek az örneğin günümüze ulaşmış olduğu görülür. Konstantinopolis'te bile, İS beşinci yüzyıl için *Notitia*'da belirtilen küçük hamam

48 Yegül 1992, s. 350–1. Arap yıkanma tarzı üzerine ayrıntılı bir anlatı için bkz. Grotzfeld 1970, s. 67–83.

49 Mehmet N. Haskan İstanbul'daki halk hamamları hakkında son derece önemli çalışmasında yaklaşık 60 tanesi halen çalışıyor durumda olan 237 hamam belirlemiştir. Şunu da belirtmek gerekir ki Haskan, Türk hamamlarındaki yıkanma kültürünü ve ısıtma ve su teknolojilerini "atalarımızın mirası" olarak hayranlıkla anlatırken Anadolu'daki geçmiş kültürler ve medeniyetlerdeki öncüllerinden hiç bahsetmemektedir. "Atalarımızın" benimseyip İstanbul içinde ve dışında tekrar tekrar kullandıkları, Romalıların ve Bizanslıların sukemerleri ve su tesisat sistemleri konusundaki meşhur üstatlıklarına ilişkin birkaç sözcük, bu topraklara özgü kültürel sentez ve devamlılığa bir selam çakmak için yeter de artardı bile. Haskan 1995, s. 6–8. Ayrıca, bkz. Noyan ve Öncü 1987, s. 60–79.

KAYNAK YEGÜL 1992, FIG. 413A VE B

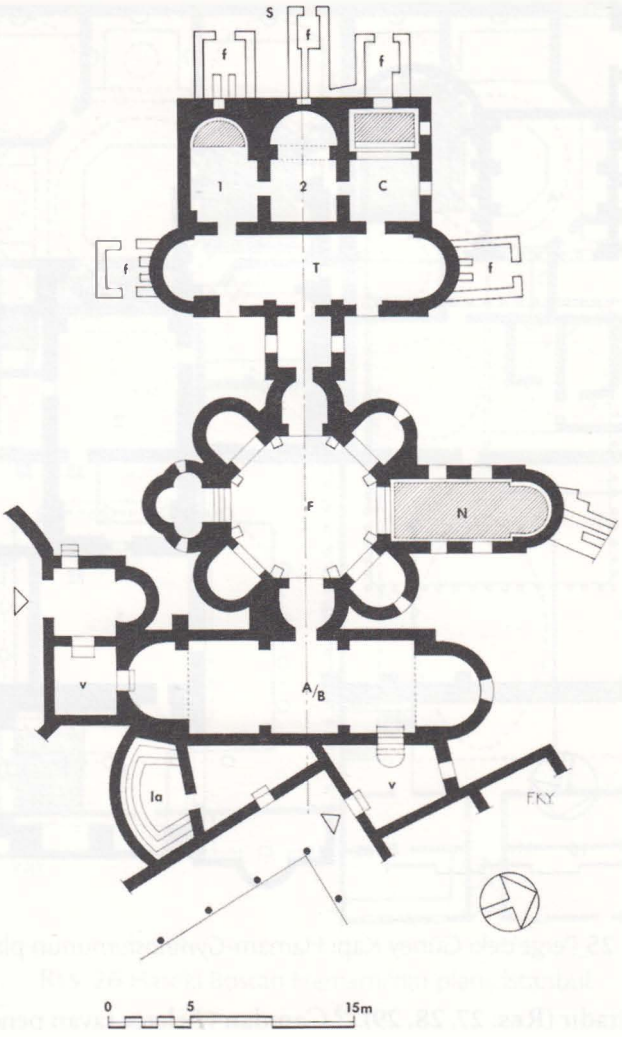
RES. 23 Valens Sukemeri'yle birlikte Kalenderhane Hamamları'nın planı ve restore edilmiş perspektifi, İstanbul.

sayısı 153 adetken, bu sayı daha çok gerçeğe değil, sadece kayıtlara dayanmaktadır. Klasik tek sıralı planı temsil eden Topkapı Sarayı Hamamları,[50] ve her ikisi de dördüncü yüzyıldan kalma olan Valens Sukemeri ile Kalenderhane Camii arasında gün ışığına çıkartılan, kısmen korunmuş Kalenderhane Hamamları, iyi örnekler arasındadır. Kalenderhane Hamamları'ndaki kavis ve yarım kubbelerin bol bol kullanımı ve üçlü *caldarium*, planlamaya yaklaşımda hoş bir çarpıcılığın altını çizmektedir (RES. 23).[51] Bu yaklaşım genel anlamda Geç Antik tasarım tercihlerini yansıtmaktadır ve birçok kendi çağdaşı olan örnekle karşılaştırılabilir. Bunlar arasında Antiochia'daki B Hamamı, hatta batıdan bir örnek olarak Sicilya Piazza Armerina'daki Av Köşkü'nün özel yıkanma dairesi yer almaktadır (RES. 24).

Osmanlı–Türk hamamlarının tarihi çok daha geç olmakla birlikte, bu hamamlarda planlamaya çok daha farklı bir yaklaşım söz konusudur. Bu yaklaşımda genel anlamda Osmanlı mimarisinde çok sevilen bir uygulama olan net, şeklen geometrik biçimlerin tercih edilmesidir. Perge'deki Güney Kapısı Hamamları (RES. 25) gibi klasik hamamlardaki alan ve işlevlerin alacalı, eklemeli ve lineer düzenlenmesinin, veya yukarıda bahsedilen Kalenderhane Hamamları'ndaki (RES. 23) akışkan dinamizmin aksine on beşinci yüzyıldan

50 Yegül 1992, s. 324–5, res. 412; Fıratlı 1974, s. 35; Müller-Wiener 1977, s. 50, res. 27, 28.

51 Striker ve Kuban 1971, s. 253–8; Striker ve Kuban 1975, s. 306–18; Striker ve Kuban 1977, s. 7, 31–6; Yegül 1992, s. 324–5.

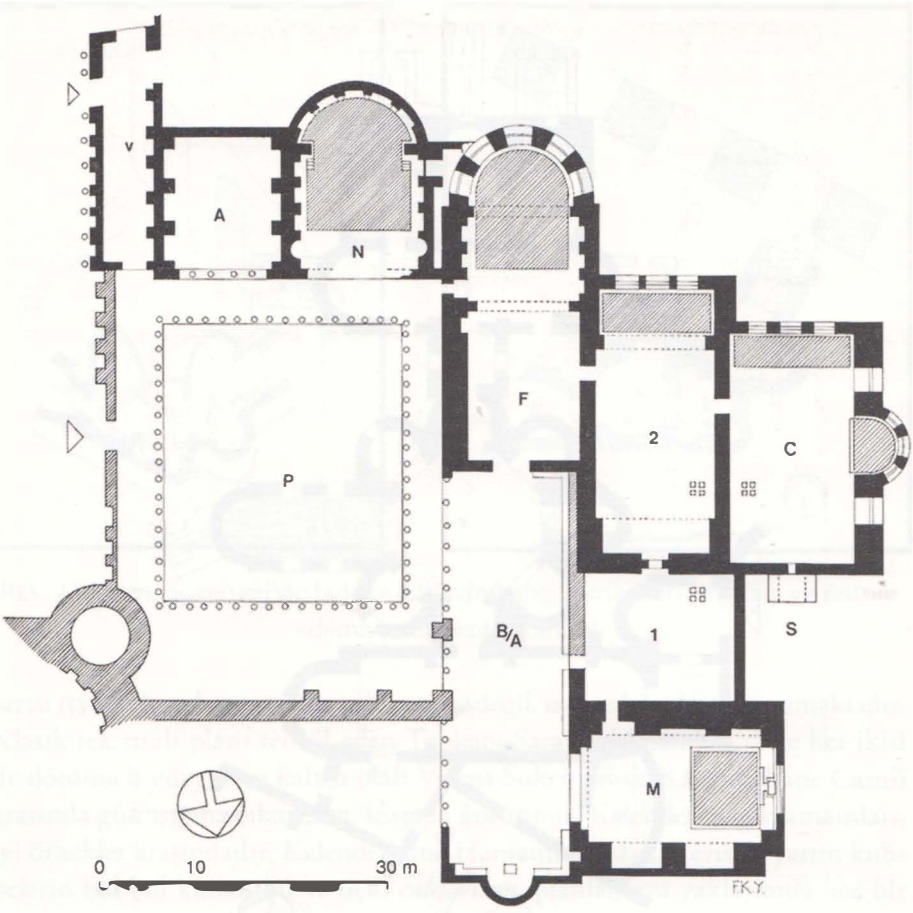

KAYNAK YEGÜL 1992, FIG. 104

RES. 24 Piazza Armerina'daki villanın yıkanma dairesinin planı, Sicilya.

Haseki Bostan Hamamı'nda (RES. 26) veya Fatih Çukur Hamamı'nda olduğu üzere Osmanlı–Türk hamamlarında kubbeli meydanlar ve tekrarlanan birim-geometriler kullanma eğilimine rastlanmaktadır. Bu güçlü biçimsel gramer, bir tür donmuş mimari melodi[52] olarak belirgin biçimde net ve sınırları belli mekân, biçim ve kavram birliklerine yol açmaktadır. Aynı netlik hissi ve biçimsel ve alansal kesinlik, Ayasofya yakınındaki iyi korunmuş çifte hamam olan Sinan'ın 1553 tarihli Haseki Hamamı'ndaki modüler geometride

52 Haskan 1995, s. 68–70, 123–5.

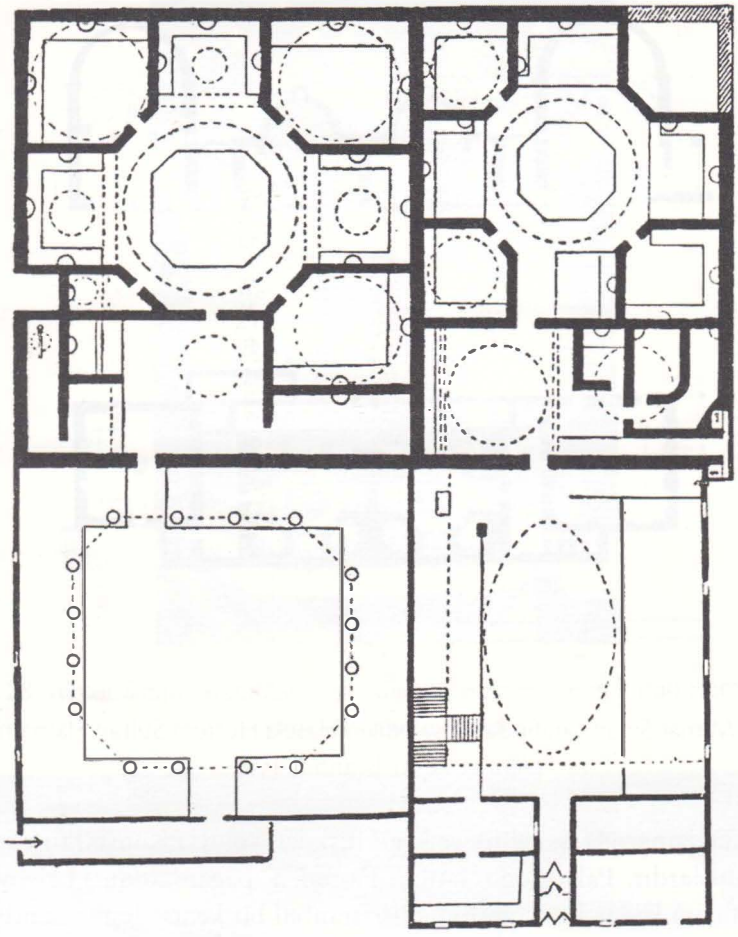
KAYNAK YEGÜL 1992, RES. 384

Res. 25 Perge'deki Güney Kapı Hamam-*Gymnasium*unun planı.

de bulunmaktadır (**Res. 27, 28, 29**).[53] Camdan yüzlerce tavan penceresi içeren birçok küçük kubbeden oluşan bu hamamda ışık ve dolayısıyla mekân kalitesi, azami miktarda gün ışığının içeri girmesi için tasarlanmış büyük pencerelerin aydınlattığı çok daha büyük hacimli eskiçağ hamamlardakinden farklı olarak "mütevazı ve yumuşatılmış"tır.[54] Burada yeni bir hamam ve hamam yapma kültürüne işaret eden referans noktaları bulunmaktadır. Bu yeni kültür, eski düzenle zaman içinde özümseme ilişkisinde olan yeni toplumdan kaynak-

53 Haskan 1995, s. 172–5; Kuran 1986, s. 90–1 ve 390. Sinan'ın eserlerinin, İstanbul ve ilçeleri için 56 kalem içeren eksiksiz bir dökümü için Kuran 1986, s. 388–401; Zeyrek'teki Çinili Hamam'da (Barbaros Hayreddin Paşa Hamamı) sekizgen ve karelerin vurucu çifte kompozisyonu özellikle ilgi çekicidir, s. 92.

54 Koren 1996, s. 79.

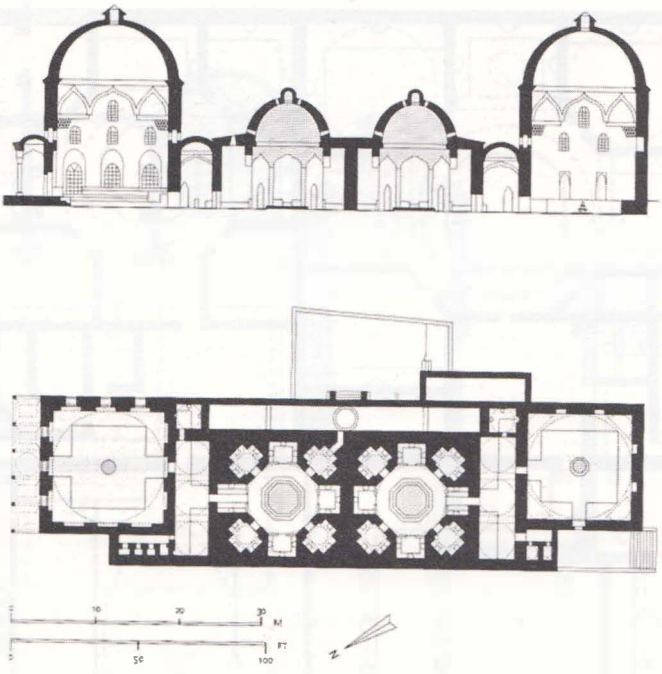
KAYNAK HASKAN 1995, S. 70

RES. 26 Haseki Bostan Hamamı'nın planı, İstanbul.

lanmakta ve Anadolu'nun gelişen medeniyetlerini biçimlendiren değişim ve süreklilik temalarını örneklemektedir.

Geçiş ve değişim sürecinde Konstantinopolis şehrinin çok özel bir yeri olmalıdır.[55] Konstantinopolis yeniydi ama tanıdık bir yenilik haliydi bu. Klasik geçmişini hiçbir zaman tam anlamıyla unutmuş veya terk etmiş olmayan bu büyük metropol, diğer tüm kültürel girişimlerde olduğu gibi hamam kültürünün yayılmasında da belirgin biçimde ön ayak olmuştur. Kanımca şehir tamamen Osmanlıların eline geçmeden çok önce Osman Bey ve Orhan Bey'in soyundan gelenler ve takipçileri, şehrin sunduğu etkileyici olanaklardan

55 Konstantinopolis'te/İstanbul'da Osmanlı hamamları ve yıkanma kültürü için bkz. Kafesçioğlu 2010.

KAYNAK STİERLİN 1998, S. 146

RES. 27 Mimar Sinan tarafından inşa edilen Haseki Hürrem Sultan Hamamı'nın planı ve kesiti, İstanbul, 1556.

yararlanmak amacıyla iş, evlilik ve keyif ilişkileri yoluyla Konstantinopolis ile yakınlaşmışlardır. Palaeologos'lardan Pamuk'a, paganlardan Hıristiyan ve Müslümanlara kadar Konstantinopolis/İstanbul bir kentselleşme/kentli olma hali ikonu konumunu sürdürmüştür (RES. 30). Şehrin Bizanslı geçmişinden Türk-İslam geleceğine yumuşak geçişi ve bu iki etken arasındaki yakınlaşmayı, zaman içinde bir boğazın iki yakasından birbirine bakmak (ve bu konuda bir şeyler yapmak) durumunda kalan iki topluluk arasındaki irtibat ve bağlantı geleneği mümkün kılmıştır.[56]

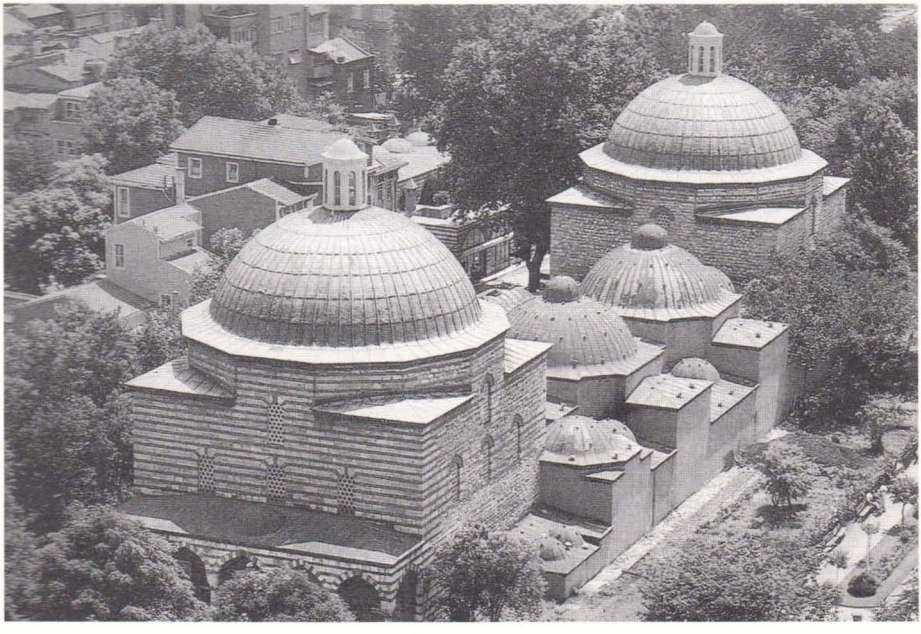
Hamamları içeren bu geleneklerden biri, bir kilise veya manastırı, önde gelen soylu ailenin köşkünü ve bunlardan tamamen bağımsız veya ikisinden birine bağlı küçük bir yerel hamamı içeren belirgin mahallelerin oluşturulmasıydı. "Mahalle üçlemesi" diye adlandırdığım bu bileşim, din, yerel yetke ve kamusal bir tesisin sembolik olarak bir araya gelişinde ifade buluyordu. Orta ve geç Bizans dönemlerinde büyük hamam ve *thermae*nin önemi ve hatta hatırası bile silinirken bu yeni kentli üçleme dayanıklı bir sosyopolitik birim olarak ortaya çıkıyordu çünkü barındırdığı

56 Konstantinopolis'te/İstanbul'da sürmekte olan kentsel doku ve geleneklerle ilgili olarak bkz. Kuban 1996 ve Kafesçioğlu 2010.

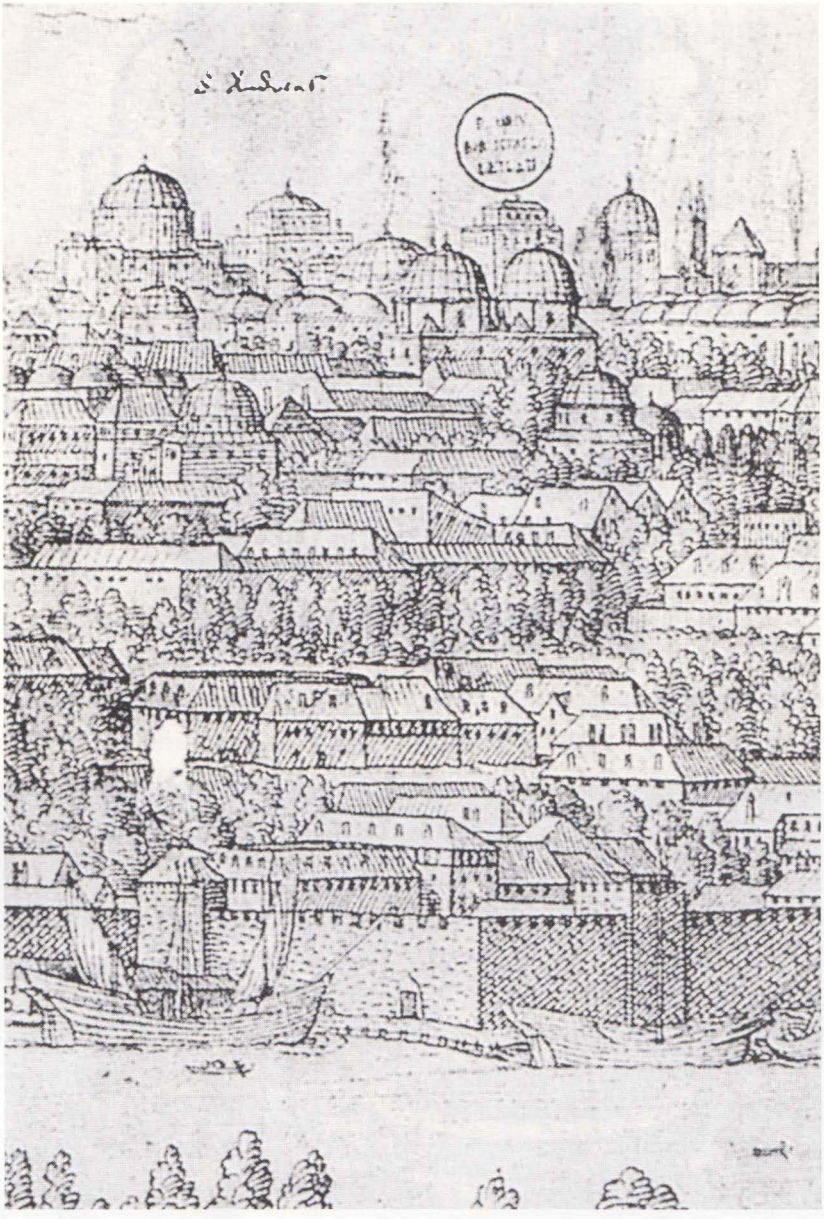
KAYNAK STİERLİN 1998, S. 147

RES. 28 Mimar Sinan tarafından inşa edilen Haseki Hürrem Sultan Hamamı'nın sıcaklığı, İstanbul, 1556.

KAYNAK STİERLİN 1998, S. 145

RES. 29 Mimar Sinan tarafından inşa edilen Haseki Hürrem Sultan Hamamı, İstanbul, 1556.

KAYNAK KUBAN 1996, S. 272

RES. 30 Melchior Lorichs'in, Haliç'in limanı, surları ve mahallelerini gösteren oymabaskı kısmi panoraması, no. 272, 1559.

kültürlerin iç içeliğiyle birlik edinen bir şehirde mahallenin bağımsız bir birim olarak üstünlüğüne dayanmaktaydı.[57] Mahallenin Konstantinopolis'in yaşamında o kadar temel ve içkin bir yeri vardı ki yüzyıllar sonra dahi yankılanmaya devam etmişti. Doğan Kuban'a kulak verirsek, "[Türk-İslam] İstanbul'un en fazla devamlılık gösteren kurumu" cami–konak–hamam üçlemesi olarak yeniden ortaya çıkmıştı.[58] 1716'da, beşinci Kingston kontunun kızı ve İngiltere'nin Osmanlı elçisi Edward Montagu'nun eşi Lady Mary Wortley Montagu, eşine Osmanlı başkentine eşlik ettiğinde İstanbul'da özel hamamlar hariç olmak üzere muhtemelen yüzden fazla hamam bulunmaktaydı (Ahmet Yaşar'ın arşiv kaynaklarından aktardığı üzere 1766'da 195 tane hamam vardı). Lady Montagu ve yaklaşık bir yüzyıl sonra vatandaşı Julia Pardoe, Türklerin İstanbul'unu birinci elden tanımaya son derece hazır kimseler olmalarıyla tanınırlar. Kibar, algıları açık ve yerel geleneklere meraklı olan bu hanımlar her toplumsal seviyede ev sahiplerinin evlerinde, köşklerinde ve saraylarında nezaketle karşılanmışlardır. Her iki aydınlanma devri kadını da mektup ve seyahatnamelerinde kendileri ve İngiltere'deki okuyucuları için gizemli "Doğu" olan bu yer hakkındaki izlenimlerini yazmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadın hamamları hakkındaki en canlı ve renkli hikâyelerin birçoğu onların yazılarından alınmıştır. Batılı okuyucular için dikkatle kurgulanan, saklı kültürel mekânlar hakkındaki bu hikâye ve izlenimler, Osmanlı İmparatorluğu hakkında efsunlu bir tablo yaratma ve çoğu hamam dünyasını betimleyen resimlerden oluşan "Oryantalizm" adlı bir akıma ilham olma konusunda etkili olmuştur.[59] Oryantal hamam sahneleri içinde belki de en iyisi ve düzgünü olan Ingres'nin 1862 tarihli *Le Bain Turc* (bkz. Renda'nın makalesindeki **Res.** 32) adlı tablosu, Lady Montagu'nun Sofya'daki bir kadınlar hamamı tarifinden ilham almıştır. Lady Montagu'nun anlattığına göre, tamamı çıplak 200 kadın, binici kıyafetli İngiliz misafirleri "medeniyetin tüm gerekleri uyarınca [...], bizdeki toplantılarda herhangi birinin pek de modaya uygun giyinmemiş olması durumunda tipik olarak yapıldığı gibi onaylamayan gülüşmeler ve hicivli fısıltılar olmadan" karşılamışlardır.[60] Ingres defterine 1805 Fransızca çevirisinden tam da bu paragrafı kopyalamıştır.

---

57 Yegül 2006, s. 200–4; Yegül 2008.

58 Mahalleye "toplumsal ve fiziki bir varlık" olarak kavramsal ve mekânsal açıdan çarpıcı bir bakış için bkz. Kuban 1996, s. 206–10, alıntı s. 208'de yer almaktadır.

59 Lady Mary Wortley Montagu ve *Turkish Embassy Letters* eserinin feminist-Oryantalist yorumu üzerine geniş bir kaynakça bulunmaktadır (bkz. no. 1). Burada özellikle kadın hamamlarına atıfta bulunulanlar seçilmiştir: Heffernan 2000, s. 201–15; Kahf 1999; Aravumudan 1999; Kietzman 1998, s. 533–51; Bohls 1994, s. 179–205; Melman 1992. Oryantalist resim üzerine daha fazla bilgi için bkz. Günsel Renda'nın burada yer alan makalesi.

60 Halsband 1965, s. 32–3.

KAYNAK DE BONNEVILLE 1998, S. 35

RES. 31 *Factorum ac Dictorum Memorabilium*'da ortaçağ yıkanma odası sahnesi, 1470 C.

Batı dünyasının klasik dönem sonrasında halka açık hamamlarla ve bunlarla bağdaşık temizlik kavramıyla olan ilişkisi karmaşık ve belirsizdir. Ortaçağ Avrupası'nda hamamlar, çıplak kadın ve erkeklerin, hijyenle veya klasik *mens sana in corpore sano* (sağlıklı kafa sağlıklı vücutta bulunur) idealiyle uzaktan yakından ilişkisi olmayan bir biçimde ahşap küvetlerde eşleşip sahte bir nezaket içinde yıkanıp eğlendiği gizli centilmen kulüpleri veya randevuevleriyle karıştırılıyordu (**RES. 31**).[61] Bu azgınlık ve yol açtığı cinsel yollardan bulaşan

61 Iuvenalis, *Satires* 10: 356.

hastalık salgınları, ilaveten daha sonra büyük miktarda insanı canından eden veba salgınları, Avrupa'da hamamlar için kıyamet çanlarının çalmasına yol açmıştır. Hıristiyan Batı, "Hamamlardan uzak durun yoksa ölürsünüz!" sözleriyle hamam ve sudan korku içinde çalkalanırken İslami Doğu'da hastalıkların doğasının bilimsel ve tıbbi açıdan daha iyi anlaşılması sayesinde hamamlar yapılıyor ve su göklere çıkarılıyordu.[62] Bedendeki gözenekleri açarak zararlı salgılara davet çıkardığına inanılan suyun reddiyle temizlik, yıkanma yerine bir giyim ve görünüm meselesi, adeta bir moda ifadesi haline geldi. *Le Mercure Galant*'ta 1677'de yer alan bir makalede hiç de iğneleyici olmayan bir tonda, "Temiz ve derli toplu olmak sadece insanın giyimiyle ilgili olduğu için [...] temiz olmak istiyorsak uymamız gereken kurallar moda kurallarıdır" deniyordu.[63] Fransız akademisyen Georges Vigarello yakınlarda, temizliğin suyun tamamen yokluğunda mümkün olabileceği görüşünü anlamamız gerektiğini iddia etmiştir. Vigarello şöyle demektedir: "Hamamların ortadan kalkmasını hijyen konusunda atılmış geri bir adım olarak görmek yanlıştır."[64] Postmodern göreceliğin ve paradigma değişiminin bu muazzam sunumuna saygısızlık etmek istemem, ancak yıllar boyunca sudan uzak durmuş birisinin sırf moda olan giysiler giyip pahalı kokular süründüğü için temiz olacağına veya temiz kabul edileceğine inanmam biraz güç. Gelgelelim hamamlar konusunda binyıllık Anadolulu önyargım olduğundan bu tartışmada muhtemelen tarafsız değilim.

On yedinci ve on sekizinci yüzyılda Avrupa'da gümüş bir tas ve maşrapadan öte düzgün yıkanma olanakları olan çok az sayıda özel ikametgâh ve lüks köşk vardır. XIV. Louis zamanındaki Versailles Sarayı'na gelince, bilinenin aksine orijinal binada yeterli mermer yıkanma odaları mevcuttur. Ancak bunlar daha sonra yaşam mekânları olarak değiştirilir, çünkü yer ihtiyacı vardır ve hiç kimse yıkanmamayı dert etmemektedir. Böylece, genel söylemin adı konur: "İslami Doğu yıkanır ve Hıristiyan Batı yıkanmaz." Gerçekleri fazlaca basite indirgeyen bu ifade, on dokuzuncu yüzyılda Avrupa'daki merkezlerde ortaya çıkan yüzlerce halka açık hamamı ve yüzme havuzunu hesaba katmamaktadır. Bu hamamların bazıları pek süslüyken ve Türk-Osmanlı temaları taşırken diğerleri belli bir sınıf ve cinsiyete özeldir. Buna örnek olarak, sanki yıkanmak bir moda ifadesiymiş gibi,

62 De Bonneville 1998, s. 34–9, ortaçağ hamamları ve hamam sahnelerinin yetkin örneklerini içermektedir.

63 De Bonneville 1998, s. 40–6, alıntı s. 40'ta yer almaktadır.

64 Vigarello 1988, s. 26. Başka yerlerde Vigarello yıkanma ve hatta su içermeyen "temizlik"in öneminden bahseder: "Temizlik bir mesele olsa da ve temiz olmak için çekilen sıkıntılara rağmen [Batı Avrupa'da] suyun hiç yeri yoktu" (s. 36); "[Y]ıkanmanın çağdaş [ve kadim] çağrışımlarıyla düşünmektense *yıkanmasız temizlik* hakkında düşünmeliyiz [...] bedenin yıkanması dışında onun temizliğine hizmet etmiş olan çarşaflar, giysiler, çeşitli aksesuarlar gibi nesnelere yönelmeliyiz." (s. 37, vurgular bana aittir).

KAYNAK DE BONNEVILLE 1998, S. 49

RES. 32 Hôtel Lambert'teki kadın hamamının resmi, Paris, 1840'lar.

Paris'te "para babası aristokratların kızlarına" hizmet veren Hôtel Lambert'teki kadınlar hamamı gösterilebilir (RES. 32).[65] Yine de burada bir gerçeklik payı vardır. Burada sadece Batı imgeleminde ahlaki ve cinsel çöküşün sembolü olarak Türk hamamının duygusallık ve lüks algısı üzerinde durmak istiyorum. Bu algı "Oryantal" bilgisinin öyle bir parçası haline gelmiştir ki, Batı'daki popüler kültürde Müslümanlarla ve onların öncesinde paganlarla bağdaştırılan yıkanmanın reddi vasıtasıyla bir Hıristiyanlık kimliği oluşturulmaktadır. Erken Hıristiyanlık köklerinden günümüze uzun kolunu uzatarak erişen *alousia*nın bu noktada ideolojik payının olduğunu önermek abartılı bir yaklaşım olmayacaktır.[66] Bu

65 De Bonneville 1998, s. 43–9. Avrupa'da on dokuzuncu yüzyılda yıkanma konusunda daha fazla bilgi için bkz. Nebahat Avcıoğlu'nun burada yer alan makalesi.

66 De Bonneville 1998, s. 50–5; Yegül 2010.

aidiyet, gurur ve önyargı hissi, Mağribi-Hıristiyan İspanya veya yirminci yüzyıl başlarında İzmir'deki gibi, iki grubun bir arada yaşadığı zaman daha yoğun hale gelebilmektedir. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türkiye'de seyahat eden Amerikalı bir arkeolog olan C.U. Clark, İzmir'deki arkadaşlarının yaşlı Yunanlı dadısının yıkanma küvetinin emrine amade olduğuna dair çekingen bir göndermeye içerlemiş bir şekilde "yıkanmaya hevesli bir Muhammed köpeği" olmadığı yönünde karşılık verdiğini söylemektedir.[67]

Yaşlı dadı taşı gediğine koymuştur. Türk–İslam kadınları nesiller boyunca sevdikleri hamamı, adeta kendi kulüpleri, Lady Montagu'nun belirttiği üzere "şehrin tüm havadisinin anlatıldığı, skandalların icat edildiği kendi kahvehaneleri" gibi toplumsal cinsiyet içeren kültürlerinin çok önemli bir parçası haline getirmişlerdir:

> Bazı [kadınlar] çok güzeldi, örgülü saçlarıyla 'herhangi tanrıça gibi'. [...] Köleleri [muhtemelen köle değil halayık veya cariyeleriydi] saçlarını örmekle meşgulken bazıları sohbet ediyor, bazıları çalışıyor, bazıları kahve içiyor ve çoğu minderlerde tembel tembel yatıyordu [...] Güzellikleri ve nezaketleri beni büyüledi ve onlarla daha fazla zaman geçirmekten memnuniyet duydum.[68]

1838 tarihli *The Beauties of the Bosphorus* adlı eserinde Julia Pardoe konuya daha geniş bir bakış açısıyla yaklaşır:

> Hamam, Doğulu kadın için tam bir cennettir. Buraya, siyasetten skandal ve havadise ilginç ve eğlendirici her konuda sohbet etmek, evlilikler ayarlayıp bozmak, tavsiye alıp vermek, ev işlerine dair üstünlüklerini sergilemek [...]

---

67 Yegül 1992, s. 318; Clark 1915, s. 232.

68 Halsband 1965, s. 314–5. Montagu'nun Türk kadınları ve hamamları hakkındaki olumlu görüşlerinin tersine, 1785–6 yıllarında Osmanlı topraklarında seyahat etmiş olan başka bir İngiliz seyyah olan Lady Elizabeth Craven'ın Doğulu ve Osmanlı kadınları hakkındaki görüşleri olumsuz ve kötüleyicidir. Atina'daki bir hamamı tarif ederken Craven şöyle der: "Bu kadar çok sayıda ve bu denli şişman olan tombul kadın şimdiye kadar hiç görmedim [...] Soyunup [onlarla birlikte] yıkanmamız için bize teklifte bulunuldu ancak bu kadar mide bulandırıcı bir görüntü hemcinslerimden ve yıkanmadan uzun zaman boyunca soğumama yol açardı." Bu bağlamda, Lady Craven'ın Lady Montagu'nun Türklere duyduğu yakınlığa eleştirel yaklaşması şaşırtıcı değildir, çünkü sömürgeciliğe has üstünlük hissinin ve ırkçı nefretin zirvelerini zorlayacak biçimde Türklerin cahil ve bilgisiz olduğu kanaatindedir: "Kimseyi öldürmeye niyetli olduğum sanılmasın; ama şimdiye kadar görmüş olduğum bütün iki ayaklı hayvanları gözümün önüne getirince, birTürk'ü öldürsem pek de üzülmezdim" Craven 1798, s. 342, 276 ve 377.

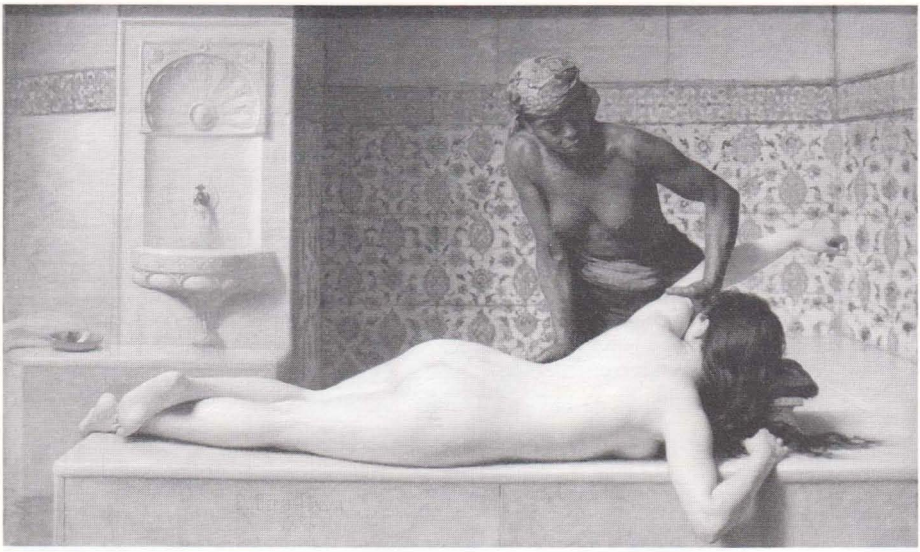
KAYNAK KAMU MALI

RES. 33 Jean-Leon Gérôme, *Hamam*, 1885, San Francisco Güzel Sanatlar Müzesi.

> ama her şeyden öte, sükûnetleri ve haremin monotonluğuyla büyük tezat oluşturan canlılığın, telaşın ve heyecanın tadına varmak için gelirler.[69]

Söylemeye ne hacet, kadınlar hamamı, edebiyat ve sanat alanlarında oryantalizm, sömürgecilik ve kadın çalışmaları konusunda zengin söylemli

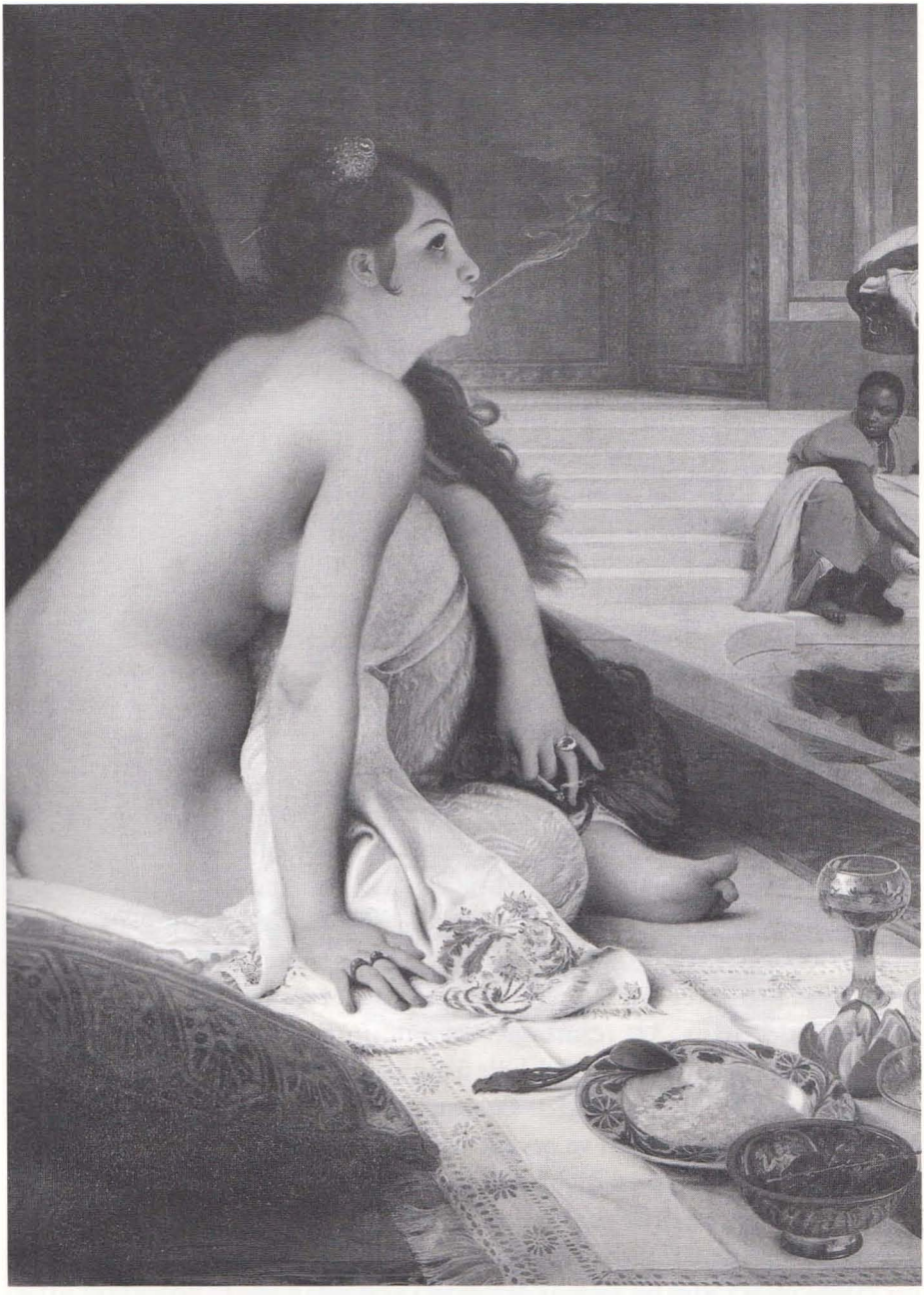
69 Pardoe 1838, s. 14.

KAYNAK KAMU MALI

RES. 34 E. Debat-Ponsan, *Masaj*, 1883, Musée des Augustins, Toulouse.

bir alan yaratmaya yetecek kadar malzemeyi geçmişte olduğu gibi, hâlâ da sunmaktadır. Doğu'nun saklı gizemini araştıran Batılı yazar ve ressamlar yazı ve resimle tarif etmeye çalıştıkları dünya kadar kendileri ve Batılı izleyicileri hakkında da bizi bilgilendirmektedir. Bakışlarımıza sundukları, kadın hamamlarındaki çıplak veya yarı çıplak miskin kadınların ılık ve buğulu mermer salonlarda samimi hallerde uzandıkları röntgenci, yasak bir âlem görüntüsü, bu kadınların menşelerindeki katı ahlaklılıktan korunaklı biçimde mesafeli, enfes bir erotiklik ve egzotiklik hissi uyandırmaktadır. Bu, ayrıcalıklı bir görüntüye bakmaya izin veren kıymetli bir gözetleme deliği olarak Ingres'nin *Le Bain Turc* [Türk Hamamı] (bkz. Renda'nın makalesindeki RES. 32) resminde, Gérôme'un türkuvaz fayanslı ortamda genç beyaz bir kadının siyahi kölesi tarafından yıkandığı *Hamam* adlı resminde (RES. 33) veya Debat-Ponsan'ın *Masaj* resminde sırtüstü yatan kadının tamamen şehvetli ve gevşek rahatlığında (RES. 34) görülmektedir. Gelgelelim bu resimlerin hiçbiri, Lecomte de Nouy'un *Beyaz Köle* tablosu gibi "Doğu'nun Ötekisi" hakkında neredeyse sapkınca rahat bir cinsellik artanlamı taşımamaktadır (RES. 35). Beyaz ırktan, itibar ve toplumda bir yer sahibi olan kadın büzüşmüş dudakları arasından sigara dumanını üfler; yumuşak, esnek vücudu, Antik Grek profili daha da vurgulanmaktadır, manikürlü ellerinde bol bol mücevherat vardır, ayak tırnakları kısa ve içe bükülmüştür; safranlı pilav ve yarısı soyulup dilimleri açılmış portakaldan oluşan yemeğinin başında yarı çıplak oturmaktadır. Boşluğa bakan ve tamamen ressamın kontrolünde olan kadının vücudu, incelikle nakşedilmiş

KAYNAK KAMU MALI

RES. 35 J.-J.A. Lecomte de Nouy, *Beyaz Köle*, 1888, Musée des Beaux-Arts, Nantes.

masa örtüsü, peçeteler ve yastık kılıflarıyla yekpare bir bütün haline gelerek Doğulu algısının mecazlar karikatürü olmuştur.[70]

Batılı gündemlerini bir yana bırakınca, kadınlar hamamında ve geniş Osmanlı topraklarında ortaya çıkan hamamların tamamında—erken Roma ve Bizans kökenlerinden erken İslami dönemde Suriye'deki av köşkleri ve saraylardaki hamamlara ve daha sonra Şam, Halep ve Kahire'deki Arap hamamlarına; Yunanistan ve Balkan ülkelerinin karışık İslam ve Hıristiyan nüfuslarına hizmet veren hamamlardan, Selçuklu Anadolusu'nun kalbinde serpilen hamamlara; Osmanlı mimarisinin klasikleri arasında yer alan, kusursuz geometriye sahip hamamlardan İstanbul'daki her geleneksel Türk mahallesinin gayet bildik bir kısmını oluşturan ve gösterişsiz, kırılgan varlığı bize bir anlık özlem veren (Nobel ödüllü yazarımızın sözcükleriyle, kaybetmek üzere olduğumuz şeyler için belki de bir anlık *hüzün*) küçük, duman tüten kubbeler topluluklarına—Anadolu'nun örtüşen mesajlar ve anlamlar içeren kültür katmanlarından bir şeyler vardır.[71]

Bana göre hamamlara ilişkin gizemlerin en büyüğü iyileştiren, temizleyen, canlandıran, yenileyen suyla ilgilidir. O zaman makaleme, bizi bence Anadolu'daki en etkileyici yerlerden biri olan başlangıç noktamız Eflatun Pınar'ın dünyasına geri götürecek olan, İvriz'de İÖ sekizinci yüzyıldan kalma bir Hitit anıtıyla son vermek istiyorum (**Res. 36**).[72] Sert kaya yüzeyde Tuwana Kralı Warpalawas, ellerinde bolluk ve bereketi simgeleyen üzüm salkımları ve mısır koçanları tutan tanrı Tarhunzas'ın önünde durmaktadır. Kayanın ve figürlerin dikey yükseltisinin aşağısında su gürleyerek, pırıltılı bir ihtişamla akmaktadır (maalesef günümüzde başka yere yönlendirilmiştir); sulayan, yıkayan, temizleyen

---

70 Teknik olarak olağanüstü ve ustalıklı bu kadınlar hamamı resimlerinin birçoğu Batılı (genelde de erkek) seyirciler için Oryantalist bir dünya oluşturmaktaydı. Ben ise bunu tersine inanıyorum, yani postmodern teorik yorumlara gereğinden fazla önem vermenin basit gerçeklerin yanlış anlaşılmasına yol açtığına. Örneğin, Ingres'nin *Le bain Turc* (Renda'nın makalesinde Res. 32), resminin Lady Montagu'nun tariflerinden esinlendiği düşünülür; bence bu resim, Mohja Kahf'ın iddia ettiği gibi (Kahf 1999, s. 113) aleni cinsellikleri, rehavet ve lezbiyen eğilimleri olan Oryantal kadınlardan bir dünya yaratıp erkek seyircilere "görsel uyarıcılarla cinsel doyum sağlayan, röntgenci ve fetişist" bir deneyim olarak sunmamaktadır. Kadınlar hamamı görüntülerinin abartılı, gösterişli ve idealize edilmiş (bütün kadınlar genç ve güzeldir) olduğuna şüphe yok; ancak dans etmek, şarkı söylemek, yemek ve dinlenmek gerçeği yansıtan, hatta bugün bile hamamlarda rastlanabilecek faaliyet ve görüntülerdir. Batılı eleştirmenleri bir şekilde bozuntuya uğratan, ön planda birbirini okşarken görülen kadınların lezbiyenlikle alakası yoktur. Herhangi bir Türk kadını röntgencilik konusunda çalışan feminist akademisyenlere aynı şeyi söyleyecektir.

71 Osmanlı'nın Anadolu dışında kalan topraklarındaki farklı yıkanma gelenekleri için bkz. Astrid Meier, Eleni Kanetaki ve Machiel Kiel'in bu kitapta yer alan makaleleri.

72 Lloyd 1989, s. 73–4, res. 29.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 36 İvriz'deki geç Hitit heykeli, Türkiye, İÖ sekizinci yüzyıl.

ve can veren su. Anadolu'daki hamamların mimarisi, tarihi ve imgelemine dair burada başlayan hikâyemiz, bu kitaba katkıda bulunan diğerleri tarafından sürdürülecektir.

KAYNAKÇA

Aravumudan, S. (1999) *Tropicopolitans: Colonialism and Agency*. Raleigh: Duke University Press.

Berger, A. (1982) *Das Bad in der byzantinischen Zeit* (Miscellanea Byzantina Monacensia 27). Münih: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie.

Blasquez, J.M. (1981) "Las Pinturas Hellenisticas de Qusayr Amra," *Archivo Español de Arqueologia,* sayı 54, s. 157–90.

Bohls, E.A. (1994) "Aesthetics and Orientalism in Lady Mary Wortley Montagu's Letters," *Studies in Eighteenth-Century Culture* 23: 179–205.

de Bonneville, F. (1998) *The Book of the Bath*. New York: Rizzoli Publishers.

Burney, C. (2004) *Historical Dictionary of the Hittites*. Lanham: Scarecrow Press.

Butler, H.C. (1903) *Architecture and Other Arts*. New York: Century Company.

Butler, H.C. (1920) *Ancient Architecture in Syria: Northern Syria*, Section B (Princeton University Archaeological Expeditions in Syria in 1904–05 ve 1909 Yayınları). Leiden: E. J. Brill.

Butler, H.C. ve W.K. Prentice (1901) "A mosaic pavement and inscription from the baths at Serdjilla," *Revue Archeologique* 39: 62–76.

Clark, C.U. (1915) "Moors in Andalusia," *Arts and Archaeology* 1: 232.

Cook, J. M. (1959) "Bath-tubs in Ancient Greece," *Greece and Rome* 6: 31–41.

Craven, E. (1798) *A Journey through the Crimea to Constantinople*, yeniden baskı 1970. New York: Arno Press.

Darblay, J. (1994) *Living in Istanbul*. Paris, New York: Flammarion.

Dunn, R.E. (1986) *The Adventures of Ibn Battuta*. Londra: Croom Helm.

Ettinghausen, R. (1972) "The Throne and Banquet Hall at Khirbat al-Mafjar," *Byzantium to Sasanian Iran and the Islamic World* (The L.A. Mayer Memorial Studies in Islamic Art and Archaeology 3) içinde, der. R. Ettinghausen, s. 17–65. Leiden: Brill.

Fıratlı, N. 1974 "Istanbul," "Recent Archaeological Research in Istanbul" içinde, *Anatolian Studies,* sayı 24, s. 35.

Foerster, R., der. (1903–22) *Libanii Opera*. Leipzig: B. G. Teubner.

Foss, C. (1986) "Inscriptions Related to the Complex," *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Report 3), der. F. K. Yegül, s. 169–72. Cambridge: Harvard University Press.

Gibb, H.A.R., çev. ve der. (1961) *The Travels of Ibn Battuta, A.D. 1325–1354*, 2. cilt. Cambridge: The Cambridge Hakluyt Society.

Ginouvés, R. (1962) *Balaneutike*. Paris: E. de Boccard.

Grabar, O. (1954) "The Paintings of the Six Kings at Qusayr Amrah," *Ars Orientalis*, sayı 1, s. 185–7.

Grabar, O. (1955) "The Umayyad Palace at Khirbat al-Mafjar," *Archaeology*, sayı 8, s. 228–35.

Grabar, O. (1973) *The Formation of Islamic Art*. New Haven: Yale University Press.
Griffiths, A.H.G. (1996) "Theocritius," *The Oxford Classical Dictionary* içinde, 3. Baskı, der. S. Hornblower ve A. Spawforth, s. 1498–9. Oxford: Oxford University Press.
Grotzfeld, H. (1970) *Das Bad im Arabisch-Islamischen Mittelalter: Eine kulturgeschichtliche Untersuchung*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
Grundy, I. (1999) *Lady Mary Wortley Montagu*. Oxford: Oxford University Press.
Haines, R.C. (1985) "Die Badanlage von Terzili Hamam," *Mitteilungen des deutschen archäologischen Instituts, Abteilung Istanbul* 35: 227–35.
Halsband, R., der. (1965) *The Complete Letters of Lady Mary W. Montagu, I–III (1708–1720)*. Oxford: Oxford University Press.
Hamilton, R.W. (1959) *Khirbat al-Mafjar*.
Hamilton, R.W. (1978) "Khirbat al-Mafjar: The Bath Hall Reconsidered," *Levant* sayı 10, s. 126–38.
Hanfmann, G.M.A. (1975) *From Croesus to Constantine: The Cities of Western Asia Minor and their Arts in Greek and Roman Times*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
Harding, G.L. (1959) *The Antiquities of Jordan*. New York: F.A. Praeger.
Haskan, M.N. (1995) *İstanbul Hamamları*. İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Yayınları.
Heffernan, T. (2000) "Feminism Against the East/West Divide: Lady Mary's Turkish Embassy Letters," *Eighteenth-Century Studies* 33: 201–15.
Herschong, L. (1979) *Thermal Delight in Architecture*. Cambridge: MIT Press.
Hillenbrand, R. (1982) "La *Dolce Vita* in Early Islamic Syria: The Evidence of Later Umayyad Palaces," *Art History*, sayı 5, s. 1–35.
İnalcık, H. (1973) *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300–1600*. Londra: Wedenfeld and Nicolson.
Kafesçioğlu, Ç. (2010) *Constantinopolis/Istanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital*. Philadelphia: Pennsylvania State University Press.
Kahf, M. (1999) *Western Representation of the Muslim Woman: The Termagant Odalisque*. Austin: University of Texas Press.
Kietzman, M.J. (1998) "Montagu's Turkish Embassy Letters and Cultural Dislocation," *Studies in English Literature, 1500–1900*, sayı 38, s. 533–51.
Koren, L. (1996) *Undesigning the Bath*. Berkeley: Stone Bridge Press.
Krummen, E. ve D.A. Russell (1996) "Epithalamium," *The Oxford Classical Dictionary* içinde, 3. Baskı, der. S. Hornblower ve A. Spawforth, s. 548. Oxford: Oxford University Press.
Kuban, D. (1996) *Istanbul: An Urban History*. İstanbul: The Economic and Social History Foundation of Turkey.

Kuran, A. (1986) *Mimar Sinan.* İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
Lloyd, S. (1967) *Early Highland Peoples of Anatolia.* Londra: Thames and Hudson.
Lloyd, S. (1989) *Ancient Turkey: A Traveler's History of Anatolia.* Berkeley: University of California Press.
Lowenthal, C. (1994) *Lady Mary Wortley Montagu and the Familiar Letters.* Atina: University of Georgia Press.
Melman, B. (1992) *Women's Orients: English Women and the Middle East, 1718–1918.* Ann Arbor: University of Michigan Press.
Miltner, F. (1958) *Ephesos, Stadt der Artemis und des Johannes.* Viyana: Verlag Franz Deuticke.
Müller-Wiener, W. (1977) *Bildlexicon zur Topograhie Istanbuls.* Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
Musil, A. (1907) *Kusejr Amra*, 2 cilt. Viyana: K.K. Hof- und Staatsdruckerei.
Naumann, R. (1971) *Architektur Kleinasiens*, 2. Baskı, Tübingen: Verlag Ernst Wasmuth.
Noyan, M.E. ve U. Öncü (1987) "Hamam Dosyası—İstanbul'da hamamlar: Bir varmış bir yokmuş," *Çağdaş Şehir*, sayı 1, s. 60–79.
Pardoe, J. (1838) *The Beauties of the Bosphorus.* Londra: G. Virtue and Company.
Paston, G. (1907) *Lady Mary Wortley Montagu and Her Times.* Londra: Methuen and Company.
Schede, M. (1965) *Die Ruinen von Priene.* Berlin: W. de Gruyter and Company.
Seeck, O., der. (1876) *Notitia Dignitatum.* Berlin: Berolini.
Steskal, M. ve M. La Torre (2001) "Das Vediusgymnasium in Ephesos," *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, sayı 70, s. 221–44.
Steskal, M. ve M. La Torre (2008) *Das Vediusgymnasium in Ephesos (Forschungen in Ephesos XIV/1)*, 2 cilt. Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
Steskal, M. ve S. Ladstätter (2004) "Vorbericht zur Baugeschichte des Vediusgymnasiums in Ephesos," *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, sayı 73, s. 237–49.
Steskal, M. (2003) "Bemerkungen zur Funktion der Palästren in den Ephesischen Bad-Gymnasium-Komplexen," *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts in Wien*, sayı 72, s. 227–39.
Stierlin, H. (1998) *Turkey: From the Selçuks to the Ottomans.* Köln: Taschen.
Striker, C.L. ve D. Kuban (1971) "Work at Kalenderhane Camii: Fourth Preliminary Report," *Dumbarton Oaks Papers*, sayı 25, s. 253–8.
Striker, C.L. ve D. Kuban, der. (1997) *Kalenderhane in Istanbul.* Mainz: von Zabern.
Valentini, R. ve G. Zucchetti (1940–53) *Codice topografico della citta di Roma*, cilt 1. Roma: Topografia del Senato.

Vigarello, G. (1988) *Concepts of Cleanliness: Changing Attitudes in France since the Middle Ages.* Cambridge: Cambridge University Press.

Vyronis, S. (1971) *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century.* Berkeley: University of California Press.

Ward-Perkins, W.B. (1981) *Roman Imperial Architecture.* New York: Penguin Books.

Yegül, F.K. ve T. Couch (2003) "Building a Bath for the Cameras," *Journal of Roman Archaeology*, sayı 16, s. 1–24.

Yegül, F.K. (1982) "A study in architectural iconography: *Kaisersaal* and the imperial cult," *Art Bulletin*, sayı 64, s. 7–31.

Yegül, F.K. (1986) *The Bath-Gymnasium Complex at Sardis* (Archaeological Exploration of Sardis, Report 3). Cambridge: Harvard University Press.

Yegül, F.K. (1992) *Baths and Bathing in Classical Antiquity.* New York: The Architectural History Foundation.

Yegül, F.K. (2000a) "Baths and bathing in Roman Antioch," *Antioch, the Lost Ancient City* içinde, der. C. Kondoleon, s. 146–51. Worcester, Princeton: Princeton University Press.

Yegül, F.K. (2000b) "Memory, Metaphor and Meaning in the Cities of Asia Minor," *Romanization and the City: Creation, Transformations, and Failures* içinde (Journal of Roman Archaeology Supplement Series 38), der. E. Fentress, s. 133–53. Portsmouth: Journal of Roman Archaeology.

Yegül, F.K. (2003) "Cilicia at the Crossroads: Transformation of Baths and Bathing Culture in the Roman East," *Olba*, sayı 8, s. 55–72.

Yegül, F.K. (2006) "The Baths of Constantinople in Context: The Neighborhood Trilogy," *Common Ground: Archaeology, Art, Science, and Humanities, Proceedings of the XVIth International Congress on Classical Archaeology, 2003* içinde, der. C.C. Mattusch, A.A. Donahue ve A. Brauer, s. 200–4. Oxford: Oxford University Press.

Yegül, F.K. (2007) "Adolf Loos and Decorating Classical Architecture," *Love of Lydia: A Sardis Anniversary Volume Presented to Crawford H. Greenewalt, Jr.* içinde, der. N. Cahill, s. 203–26. Madison: University of Wisconsin Press.

Yegül, F.K. (2008) "The Baths of Constantinople: An Urban Symbol in a Changing World," *Archaeology and History in Roman, Medieval and Post-Medieval Greece: Studies on Method and Meaning in Honor of Timothy E. Gregory* içinde, der. W. Caraher, L.J. Hall ve R.S. Moore. Aldershot: Ashgate.

Yegül, F.K. (2010) *Bathing in the Roman World.* New York: Cambridge University Press. [Türkçesi: *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, 2011.]

Bizans Çağında Hamamlar

ALBRECHT BERGER

Roma çağında kentliler arasında hamam kültürü, kamusal yaşamın bir parçasıydı. *Thermae* denen büyük hamamlar sadece yıkanma ve temizlenme değil spor ve genel anlamda sosyalleşme mekânları olarak da hizmet vermekteydi. *Thermae*de geleneksel sıralama olan *frigidarium, tepidarium* ve *caldarium*a—yani soğukluk, ılıklık ve sıcaklık—ek olarak bir yüzme havuzu, büyük bir avlu, belki bir kütüphane ve hatta bir genelev bulunmaktaydı.

313 yılında Hıristiyanlık son bir yargılama döneminin ardından meşrulaştığında büyük olasılıkla hiç kimse bu kararın Roma İmparatorluğu'nun yapısını bu kadar değiştireceğini öngörmemişti. Sadece bir yüzyıl içinde Hıristiyanlık imparatorun ve devletin resmi dini haline geldi ve nüfusun büyük kısmı din değiştirip Hıristiyan oldu. Geleneksel günlük yaşam kültüründe de kökten değişiklikler oldu; yıl boyunca kutlanan eski pagan bayramlarının yerini Hıristiyan dini takvimi aldı ve manastır sistemi gibi sosyal yaşama dair yeni kavramlar yayıldı. Nüfusun büyük kısmının Hıristiyanlığa geçmesiyle dini olarak seçkinlik arzusunu bu yeni inanç kapsamında, çok katı ahlak değerlerinin belirlediği bir hayat gütmek dışında, gerçekleştirmek mümkün değildi. Bedenin şeytanın var olma yeri olduğu kavramı ve kişinin bedeninin zayıflıklarının, çöllerdeki münzeviler ve keşişler gibi çileci bir mücadele vasıtasıyla üstesinden gelebileceği fikri ileri sürüldü.

İnsan bedenine duyulan iğrenme, genelde cinsellikten tiksinmeye, ayrıca daha da genel olarak kişisel hijyen ve yıkanmaya olumsuz yaklaşıma yol açtı. Ancak halkın büyük çoğunluğu için bu kadarı fazlaydı. Dolayısıyla, vicdanen kötü hissetseler de Hıristiyanlar halka açık hamamları kullanmaya devam ettiler. Katı vaizler ve dindar yazarlar yıkanmayı sadece hastalık durumunda kabul edilebilir buluyordu. Yine de bu fikrin yaygınlaşması yüzyıllar sürdü ve yıkanma uzun bir süre, ileri gelen din adamları için bile, olağan bir şeydi.

İyi bilinen bir örnek, önce doğduğu kentte daha sonra, 398'den 403'e kadar İstanbul'da patrik olarak görev yapan Antiochia'lı Ioannes Chrysostomos'tur.[1] Devlet tarafından 387'de Antiochia'da bir ayaklanma sırasında halka açık hamamlar kapatılınca Chrysostomos bir vaazında bu cezanın, tedavi amacıyla yıkanmaya ihtiyacı olan yaşlılar, hastalar ve loğusalar için fazla ağır olduğunu beyan etmiştir.[2] Patriklikten atıldığı 403 yılındaki mecliste aleyhine ileri sürülen iddialardan biri, bir hamamı tamamen kendisi için kullanmaya niyet ettiği ve bir diyakoza kapıları kapalı tutması yönünde emir verdiği yönündedir.[3] Chrysostomos sürgün yolundayken de, yolu üzerindeki şehirlerdeki halk hamamlarını kullanmasına izin verilmemesi bilhassa zoruna gitmişti.[4]

Alousia uygulamasını, yani yıkanmama durumunu, o zamanda keşişlerin benimsemeleri bekleniyordu. Diğer kişiler için ise dini bir cezanın parçası olarak zaman zaman öngörülmekteydi.[5] Yine de yıkanma karşıtlarına sıklıkla rastlanmaktaydı. O dönemde yıkanmaya olan yaklaşım, bazı bakımlardan Hıristiyanlığın ilk zamanlarından beri ileri sürülmüş olan evliliğe olan yaklaşıma benzerlik taşımaktaydı. Örneğin, Photike Piskoposu Diadochus, yıkanmanın ne gayri makul ne de günahkârca olduğunu; ama yıkanmadan uzak durmanın da yerinde olduğunu ifade etmekteydi.[6]

Kişisel hijyen ve yıkanma konusunda kilisenin genel yaklaşımının oluşumunu sağlayan bir dizi farklı neden sonunda güç kazanarak, geç antikçağın halka açık, büyük hamamlarının terk edilmesine yol açar. Hıristiyanlık ilerledikçe geleneksel olarak pagan inanışını güdenler ve Museviler gibi azınlıklara duyulan hoşgörü giderek azaldı, ta ki Iustinianus (527-65) döneminde yeni bir kitlesel baskı aşamasına kadar. O günlerde Batı'da Germen halklarına karşı kazanılan askeri başarı, Doğu'da Pers ordusunun zorlu püskürtülmesiyle dengelenmekteydi. Aynı zamanda 542 yılında Uzakdoğu'da meydana gelen bir yanardağ patlamasını takiben vuku bulan bir iklim felaketi doğa olaylarına ve büyük bir salgına neden oldu. Tüm imparatorluğa genel bir kıyamet günü beklentisi hâkim olmuş durumdaydı.[7] Yine de antik kent kültürü, beraberinde hamam kültürüyle varolmaya devam etti.

---

1 Tiersch 2002.

2 *Homily* 18, Migne 1862'deki biçimiyle, s. 187–8.

3 Mansi 1901, col. 1144 DE.

4 Palladius ve *Dialogue on the Life of St. John Chrysostom* eseri için bkz. Malingrey ve Leclerq 1988, s. 224, satır 109–11; Meyer 1985, s. 72.

5 Sozomenos'un the *Ecclesiastical History* eseri için bkz. Bidez ve Hansen 1960, s. 323, sıra 14.

6 Des Places 1997, s. 114, satır 13–22.

7 Meier 2003.

Beşinci yüzyılın başlarında Konstantinopolis'te dokuz büyük *thermae* ve 153 küçük, özel mülk olan hamam vardır.[8] Altıncı yüzyılın ortalarına kadar hamamların sayısı oldukça artmış olabilir. Birçok hamam özel mülkiyet olan malikâne veya saraylara ya da hastane veya huzurevi gibi vakıflara aittir. Geri kalan hamamlar ise manastırlar tarafından işletilmektedir. Bazı eski *thermae*ler Iustinianus zamanında yenilenmekteydi,[9] buna rağmen daha sonra neredeyse tamamen yok olmuşlardır.

Altıncı yüzyıldan kalma edebi eserlerde hamamlar hâlâ tensel zevklerin mekânları olarak ele alınmaktaydı, tıpkı ünlü yazar Agathias Scholasticus'un vecizesinde olduğu gibi. Bu eserde Aphrodite'ye (veya Venus'a) seslenerek üç tanrıça arasındaki güzellik yarışmasını neden ve nasıl kazandığını açıklamaktadır:

> Bizans'ta Bir Hamam Üzerine.—Biliyorum artık Cytherea, Alexandros'un oyunu çalarak yarışmayı nasıl kazandığını. İşte burada bedenini suya batırdın, böylece de Inachus sularında yıkanan Hera'yı yenme fırsatını yakaladın. Kazanan hamamdı ve Pallas şöyle demiş olsa gerek: "Su tarafından kazanıldım, Paphian tarafından değil."[10]

Roma'da imparatorluk döneminde bile kadınlarla erkeklerin birlikte yıkanması bir istisna olmuştur ve büyük olasılıkla modern kültürel tarih uzmanlarının hayal gücünde bu durumun gerçekte olduğundan daha fazla yeri olmuştur. Hıristiyanlık döneminde böyle bir şey tamamen olanak dışı hale gelmiştir. Böylece, kadınlarla erkeklere ayrı hamam günleri belirlemenin geçerli bir çözüm olmadığı büyük şehirlerde ilk çifte hamamlar yapılmıştır. Burada ikinci bir şiir örneği vermek yerinde olur; Agathias'ın çağdaşı ve arkadaşı olan ve söz konusu çifte hamamda tensel zevk alma şerefine nail olmuş Paulos Silentiarios tarafından yazılmış bir şiirden:

> Kadın ve erkeklerin birlikte yıkandığı bir çifte hamam üzerine.—Aşk ümidi yakındır ama insan kadınları yakalayamaz. Ulu Cypris'in üzerine küçük bir kapı kapanır. Ama yine de hoştur bu; aşıkane arzularda ümit gerçeklerden daha güzeldir çünkü.[11]

---

8 Bu rakam 425 tarihli, şehri tasvir eden *Notitia Urbis Constantinopolitanae* adlı belgedendir. Seeck 1876, s. 229–43'e bakınız. Hamamların listesiyle ilgili olarak ayrıca Berger 1997, s. 356–79'a bakınız.

9 532'deki yangının ardından Zeuksippos Hamamları'nın yenilenmesi gibi, bkz. Janin 1964, s. 223.

10 Greek Anthology, cilt IX, s. 619; çevirisi için Paton 1916'ya bakınız.

11 Greek Anthology, cilt IX, s. 620; çevirisi için bkz. Paton 1916.

565 yılında Iustinianus'un ölümünden kısa süre sonra imparatorluk siyaseten bir felaket yaşar. 582'de Balkan Yarımadası Slavların ve Avarların akınına uğrar; Perslerle yapılan uzun bir savaş sırasında (609–28) sadece Yakındoğu ve Mısır'ın değil Anadolu'nun da bazı bölgeleri işgal edilerek, bazı şehirler tahrip edilir.[12] 626'da Slav ve Avarların Konstantinopolis'i alma girişimleri hezimetle sonuçlanır, ancak Perslere karşı kazanılan zaferin neredeyse hemen akabinde başlayan İslami işgal sonucunda doğudaki bölgeler tamamen elden çıkar. Bu olaylar sonrasında imparatorluk Konstantinopolis, Anadolu, Balkan Yarımadası'nda birkaç bölge ve kale ve İtalya'yla sınırlı kalır. "Antikçağın sonu" nihayet gelmiştir. İmparatorluk zar zor varlığını korumakta, antik kent kültürü çökmekte ve şehirler, daha doğrusu yaşamın halen sürdüğü şehirler, müstahkem mevkiler haline gelmiş bulunmaktadır.

Daha olumlu koşullarda antik kent kültürünün kilisenin katı ahlaki iddialarına ne kadar dayanabileceğini bilmek mümkün değildir. Tahmin edileceği gibi, hamamlar ve yıkanma üzerine bilgilerimiz her zaman şehirlerde yoğunlaşmış durumdadır. Konstantinopolis'in halen makul büyüklükte bir şehir olduğu zamanlarda bu şehir dışında neredeyse hiç bilgi mevcut değildir.

Konstantinopolis'in zirvede olduğu zamanda nüfusunun ne kadar olduğunu tahmin etmek güçtür. Yerleşim alanlarından, inşa edildiği farz edilen evlerden ve Mısır'dan ithal edilen tahıl miktarından bu rakamın yaklaşık olarak azami 400 bin olduğu anlaşılmaktadır. 542 yılındaki salgın bu rakamı oldukça azaltır.[13] Mısır 619 yılında Perslerin yönetimine girince oradan gelen tahıl arzı tekrar sürmemek üzere kesilir.[14] 626'daki Avar saldırıları sırasında imha edilen sukemerleri, ancak 130 yıl sonra yeniden yapılır.[15] Kentsel altyapının büyük boyutlu hasarı ve süregelen savaşlar nüfusta ilave bir azalmaya neden olur. 674 yılında Araplar Marmara Denizi'nin güney kıyısındaki Kyzikos şehrini işgal edip Konstantinopolis'i dört yıl boyunca kuşatırlar.[16] Kuşatma sırasında dışarıdan yardım almaksızın, sur içindeki tarla ve bahçeleri, sarnıçları ile az sayıdaki doğal su kaynakları sayesinde varlığını koruyabilir. Bu, eğer kentin nüfusu 50 bin kişiyi aşsaydı mümkün olamazdı.[17]

O günlerde büyük halka açık *thermae* bina olarak kalmış olsalar da sukemerleri tahrip olduğundan hamam olarak işlev görmeleri olanaksızdır. Yedinci yüzyılın başlarından sonra sadece birkaç *thermae*den ismen bahsedilir

12 Bu tarihi olayların hakkında özlü bilgi için bkz. Haldon 1997, s. 41–8.

13 Mango 2004, s. 51.

14 Mango 2004, s. 53.

15 Mango 2004, s. 56.

16 Haldon 1997, s. 63–4.

17 Mango 2004, s. 54.

olmuştu. Daha sonraki yüzyıllarda akıbeti hakkında bilgi olan tek hamam ise şehirdeki en eski ve muazzam hamam olan Zeuksippos Hamamı'dır. 681 yılındaki Altıncı Ekümenik Konsil'de Polychronios adlı bir papaz ölüleri tekrar canlandırabileceğini iddia etti. Bunun üzerine, tüm konsey üyeleri önünde, Zeuksippos Hamamı'nın avlusunda önüne getirilen bir cesedi canlandırmak için başarısızlıkla sonuçlanan girişimlerde bulunur.[18] 713 yılında İmparator Philippicus, Zeuksippos Hamamı'nda seçkinlerle yıkanıp ziyafet yaptıktan kısa zaman sonra tahttan indirilip gözlerine mil çekilir.[19] Daha sonra bina tekstil ve seramik fabrikası olarak ve son olarak da on ikinci yüzyıla kadar hapishane olarak hizmet verir.[20]

Saray hamamlarından erken ve orta Bizans çağı kaynaklarında sıklıkla bahsedilmektedir. Ekli oldukları binalar gibi erken Bizans dönemi saraylarının hamamları daha sonraki hamamlardan boyut olarak daha büyüktür ancak saraylarla beraber onlar da yıkılır. Örneğin, halihazırdaki çarşı alanında geç altıncı yüzyılda yapılmış olan Dagisthaios veya Dagisteus Sarayı büyük hamamı iki yüzyıl sonra hâlâ harabe halinde de olsa durmaktadır. Bir kaynağa göre bir münzevi "kendini büyük Dagisteus hamamının kubbeli ısıtma sistemine" kapatır.[21]

Konstantinopolis'teki birkaç manastırın küçük hamamları erken ve orta Bizans çağından kalmıştır. Kullandıkları su miktarının azlığı göz önüne alındığında, sukemerlerinin çalışmadığı yedinci ve sekizinci yüzyıllarda bile bazılarının hizmet verdiği düşünülebilir.[22] Ancak bu hamamlar sadece bedensel temizlikten başka bir amaca hizmet etmiyordu. Eski üç yıkanma odası sıralaması ikiye, *tepidarium* ve *caldarium*a düşmüştü. Ayrıca, hamam edebi metinlerde artık tensel zevklerin mekânı olarak değil, zebanilerin saklanma yeri olarak geçiyordu. Buna iki örnek vereceğim.

Sekizinci yüzyılın sonlarında anonim bir yazar Sicilya Catanialı Piskopos Leon'un hayat öyküsünü, azizlerin hayatlarını inceleyen bilim dalı kapsamında kaleme almıştır. Fantastik roman formundaki bu kurgusal eserde aziz, Heliodoros adlı bir büyücüye karşı mücadele vermektedir. Bir imparatorluk temsilcisi Heliodoros'u Konstantinopolis'e getirmek üzere tutuklayınca Heliodoros yolculuğu mümkün olan en son güne dek ertelemesini rica eder. Sonra temsilcisi ve

---

18 Riedinger 1992, s. 665–82, burada 678, sıra 9–10.

19 *Theophanes'in Tezkiresi* için, bkz. de Boor 1883, s. 383, sıra 4–19; Mango ve Scott 1997, s. 533.

20 Mango 1959, s. 39–42.

21 Munitiz vd 1997, s. 115, satır 7–8, s. 179, satır 23–4.

22 Bu dönemin azizlerin hayatlarını inceleyen bilim dalı yazılarında Konstantinopolis ve diğer yerlerdeki hamamlar ve yıkanma konuları ile ilgili olarak bkz. Magoulias 1971, s. 233–8.

beraberindekilerle birlikte hamama girer ve onlardan kurnadaki suya tamamen batmalarını ister. Sudan çıktıklarında kendilerini Konstantinopolis'te bulurlar, giysileri de vestiyerde durmaktadır.[23]

Diğer örnek ünlü tarihçi Niketas Choniates'in yazılarında bulunmaktadır. 1160 yılı civarında Sikidites adlı bir büyücü hakkındaki aşağıdaki vakayı anlatır:

> Bir defasında hamamda yıkanırken sabunlanan diğer kişilerle bir atışma yaşamıştı, daha sonra herkes iç bölmelere çekildi. Kısa bir zaman sonra hamam müşterileri panik içinde birbirlerini itekleyerek bir hışım hamamdan çıktılar; çevrelerinde toplananlara nefes nefese, ziftten kara birtakım adamların sıcak sudan fırlayıp, kaba etlerini tekmeleyerek kendilerini hamamdan kovaladıklarını anlattılar.[24]

Sekizinci yüzyıldan sonra yeni yapılan tüm hamamlar bir istisna dışında bir manastıra veya imparatorluk sarayına bağlıdır.[25] On birinci ve on ikinci yüzyıldan kalan bazı manastır vakıf belgeleri (*typika*) yıkanmayla ilgili düzenlemeler içermektedir. Bunlara göre keşişlere yılda üçten her ay bir ila iki kere yıkanmaya kadar izin verilmekteydi.[26] Manastır hamamları şapellere o kadar benzerdi ki bir manastır hamamının kilise haline getirildiği bir vaka dahi vardır.[27]

Hanedana gelince, kaynaklar iki Bizans imparatorunun hamamda öldürüldüğünü yazmaktadır. Bunlardan biri 669'da II. Konstans'tır; ki bu Konstantinopolis'te değil Syracusa, Sicilya'da meydana gelmiştir.[28] İkincisi, 1034'te III. Romanos'tur.[29] Konstantinopolis'teki Büyük Saray içinde tekrar tekrar yeni hamamlar yapılmıştır, bunlar arasında en dikkate şayan olanı İmparator Bilge Leo, yani VI. Leo (886-912) hamamıdır. Bu bilgi, şair Leon Choirosphaktes'in yazdığı ve büyük olasılıkla hamamın açılışında söylediği bir şarkıdan alınmıştır.[30] Bu hamamda, antikçağdaki hali İskenderiyeli Hero ve Bizanslı Philo tarafından aktarılan ve çağdaş Arap kültüründe de bilinen, otomatik olarak ses üreten cihazlardan birkaç tane vardı:

---

23 Acconcia Longo 1989, s. 90–2.

24 van Dieten 1975, s. 182; Magoulias 1984, s. 84–5.

25 Bous (Aksaray) forumundaki hadım Nicetas Hamamı için bkz. Preger 1907, s. 174.

26 Volk 1983; Thomas ve Constantinides Hero 1998, *passim*.

27 Theodoros Balsamon'a ait bir epigramda buna dair kanıta rastlanmaktadır (on ikinci yüzyıl sonları). Bkz. Horna 1903, s. 190 (no. 26).

28 *Theophanes'in Tezkiresi* için de bkz. Boor 1883, sp. 351'e; Mango ve Scott 1997, s. 490–1.

29 Michael Psellos'un *History* eseri için bkz. Impellizeri 1984, I. cilt, s. 110–12'e; Agapitos 2004, s. 29.

30 Ciccolella 2000, s. 91–107.

> Kapıların çıkardığı ses bile en kurgusalından bir şarkıydı ve şöyle diyordu: "Çok yaşa imparator, efendilerin efendisi." Tatlı tatlı şakıyan bir kuş yöneticinin ayaklarının dibinde yıkanırken hoş melodiler söyler [...] Kocaman bir su kütlesinin yarattığı dalga çalanı olmayan bir orgun görünmez sesini getirir ve imparatora şükranlarını kişner. Yılan hissettirmeden yaklaşır bilgeliğiyle, aslan yüksek sesle kükrer ve zümrüt renkli turna sesiyle bize zevk verir. Uzun taze bir dal, altın sarısı yapraklarla ışıl ışıl şakıyan hoş sesli bir türü taşır.[31]

Burada çeşitli kaynaklar vasıtasıyla bilinen tüm otomatik cihazlar bir araya gelmektedir: kükreyen aslanlar, kuşlar ve ağaçlar, müzikal kapı ve ağaç gövdesine tırmanan bir yılan. Bu metnin otomatik müzik cihazlarından bahsettiği çağdaş yazında defaatle atlanmıştır.[32] Bu hamamın yeni yapılmamış olması, beşinci yüzyıldan kalma Marina Sarayı'nın sıkı bir renovasyonunun sonucu olması muhtemeldir.[33] Öyleyse hamam Bilge Leo'nun ölümünden sonra uzun süre varlığını sürdürememiştir. Nitekim John Tzimiskes'in (969–76) hükümdarlığı sırasında yıkılmış ve çıkan malzeme yeni bir kilisenin yapımında kullanılmıştır.[34]

Bir imparatorluk sarayı hamamının teknik harika olarak kurgulanması, zamanın hanedan törenlerinde imparatorun üstünlüğünü vurgulamak amacıyla, özellikle de yabancı elçilerin resepsiyonlarda etkilenmesi gerektiğinde, benzer yordamlar kullanıldığı düşünülürse, hiç de şaşırtıcı değildir.[35] Leo'nun hamamını belki yılda bir kere avanesiyle ziyaret edip etmediği bilinmemektedir. Oğlu VI. Constantinus Porphyrogenitus zamanında düzenlenen Bizans Hanedanı *Törenler Kitabı* böyle bir geçit töreninden bahsetmemektedir. Bunun yerine, yaklaşık tarihi 930 olarak belirlenebilen Blachernai kesimindeki kutsal hamama (yani Konstantinopolis'in en kuzeybatısına, bugünkü Ayvansaray'a) yapılan yıllık imparatorluk geçit töreninden bahsetmektedir.[36]

Bizans İmparatorluğu'nda iki tür kutsal hamam vardır: Bir yandan erken Bizans döneminde Anadolu'daki birçok termal kaynağa dair pagan inançların yerini, Hıristiyanlığın azizleri yüceltme geleneği alır. Bu durum özellikle cisimsiz

---

31 Agy., dize 59–80.

32 Magdalino 1994, s. 225–40; Magdalino 1988, s. 97–118. Mümkün olduğunu kabul eden metinler için bkz. Maliaras 1991, s. 162–4; Ciccolella 2000, s. 101–3.

33 Mango 1991; Gouloulis 2006.

34 Preger 1907, c. I 60.

35 Örneğin Cremona'lı Liutprand'ın Constantine Porphyrogenitus'un makamına kabulünü *Antapodosis* adlı eserinde kendi ağzından anlatışına bakılabilir: *Antapodosis,* VI, 5–10. Becker 1915, s. 154–8; Squatriti 2007, s. 197–202.

36 *Törenler Kitabı* için bkz. Reiske 1829, s. 551–6.

bir varlık olarak ateş ve su gibi doğal olaylarla bağdaştırılan başmelek Mikail için geçerlidir. Aziz Mikail'in ululaştırılması Anadolu'da, bugünkü Denizli yakınındaki Frigya'da Chonai'de, bir nehrin kireçtaşı bir kayanın altında kaybolduğu noktada başlar.[37] Kutsal su ve Aziz Mikail inancı daha sonra Paphlagonia'da Germia (Gümüşkonak)[38] ve bilhassa Bithynia'da Pylai'da (Yalova) termal kaynaklarla ilintilenir. Orada, sıcak kaynaklara dair Aziz Mikail inancı kadim Herakles inancının yerini alır. Günümüz hamamında sadece Aziz Mikail'in Bizans sonrası yapılmış rölyefi değil, aynı zamanda Herakles'i dış duvarın hapsettiği üç periyle gösteren bazı Yunan adak rölyefleri de bulunmaktadır. Herakles'in elinde lobut tutan çıplak, sakallı bir adam olarak betimlenmesi, Yalova yöresinin İslamiyet adına çıplak bir derviş tarafından fethedildiğine dair daha sonra ortaya çıkan bir Türk efsanesinin kökenini oluşturmaktadır.[39]

Bizans'taki ikinci tür kutsal hamam doğal termal sularla ilişkili değildir. Aksine inanç, tasvirlere dayanmaktadır; mesela ellerinden su fışkıran Ana Tanrıça'nın betimlendiği kabartmalı ikon gibi. Yıkanmayla ilgili tasvirlerin ortaya çıkabilmesi için, genel anlamda ikona inancının dokuzuncu yüzyıl ortaları itibariyle iyice kök salmış olması gerekmekteydi. Bunlar, başlangıçta zaten kutsal sayılan doğal kaynaklarla ilintili olabilirler. Buna bir örnek olarak, günümüzde Samatya'da, adından ilk kez altıncı yüzyılın başlarında bahsedilen Helena Sarayı'nın yukarısındaki kaynak verilebilir. O günlerde kaynak suyu Aya Stephanos Kilisesi'nden çıkıyordu ancak aşağıdaki hamama akıtılıyordu.[40] Daha sonra on birinci yüzyıldan itibaren, kutsal su, Peribleptos Manastırı'ndaki Ana Tanrıça'nın mermer rölyefinin ellerinden fışkırır hale gelmiştir. Bu mermer rölyef günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.[41]

Konstantinopolis'te başka yerlerde kutsal su kültü, doğal kaynak olmayan, suyun bir kuyudan, hatta su yolundan geldiği yerlerde ortaya çıkmıştır. Bu durum, kaynaklara göre 587'de yapılmış olan görünüşte sıradan, küçük bir hamam olan Blachernai kutsal hamamı için de geçerliydi.[42] Daha sonra Ana Tanrıça kutsal alanına dahil olan bu hamam,[43] su akıtan bir rölyef ikonası yapılmasıyla kutsal hamam haline getirilmiştir. Burada sadece, hamamda düzenli toplantılar

37 Belke ve Mersich 1990, s. 222–5.

38 Mango 1986.

39 Mansel 1936, s. 41–3, 79–80. Bizans zamanında üç peri, Metrodora, Menodora ve Nymphodora adlı üç kutsal bakire haline gelmişti.

40 Theodoros Anagnostes'in *Historia Ecclesiastica* eseri için bkz. Hansen 1971, s. 131–3; Agapitos 2004, s. 27–9.

41 Effenberger 2006.

42 *Georgios Kedrenos'un Günlükleri* için bkz. Bekker 1838, s. 690, 694.

43 Janin 1969, s. 161–71; Berger 1988, s. 534–42.

yapan bir cemaatin varlığı söz konusu değildi;[44] ayrıca yukarıda belirtildiği üzere, yılda bir defaya mahsus olmak üzere hanedan tarafından da ziyaret edilirdi. Bu ziyaret aşağıdaki biçimde tasvir edilmiştir: İmparator ve beraberindekiler, Büyük Saray'dan kayıklarla gelip Blachernai'ye inerek şehre deniz surlarındaki bir geçitten girerlerdi. Önce büyük kiliseye gidip oradaki bazı ikona ve kalıntılara hürmetlerini gösterirlerdi. Sonra altın kaplamalı pelerinlerini çıkarıp beyaz peştamallara sarınırlardı. Kutsal hamama girer, oradaki çeşitli kutsal ikonalara hürmetlerini sunarlar ve su akıtan Ana Tanrıça rölyefli ikonasıyla sona ulaşırlardı. Daha sonra görevliden "kutsal sabun" alırlar, iç yıkanma bölmesine girip yıkanırlardı. Ondan sonra giyinme odasına geçip beyaz peştamallarını çıkarıp altın işlemeli peştamallar sarınıp hamama geri gelirler ve uzun bir duadan sonra ikonanın altında yer alan kurnaya girip ayin eşliğinde üç kere suya dalarlardı. Nihayet hamamdan çıkar, giyinir ve yandaki sarayda yapılan bir ziyafetle töreni sonlandırırlardı.[45] Bir bütün olarak bakıldığında Blachernai kutsal hamamındaki bu tören, Hıristiyan inanışıyla yıkanma şöleninin tuhaf bir birlikteliği olarak günümüzde oldukça garip bir izlenim bırakmaktadır.

Yıkanmanın insanı sadece temizlenme açısından değil keyif hatta erotik haz açısından da faydalı olabileceği fikrine, geç Bizans dönemi öncesinde edebi kaynaklarda rastlanmamaktadır. Yaklaşık sekiz yüzyıllık bir aranın ardından, on ikinci yüzyılda sözde antik dönemde geçen romanlar yazılmaya başlandı. İki yüzyıl daha sonra bir romanda kahramanların bir hamamda erotik açıdan açıkça keyif aldıkları bir sahne bulunmaktaydı.[46]

Anadolu ve Konstantinopolis'te Bizans hamamlarının maddi kalıntılarının azlığı gerçekten çarpıcıdır. Bunun bir nedeni, ısı ve nemin duvar ve kemerler üzerindeki kalıcı basıncın düzgün bakım yapılmayınca hızla çürümeye yol açmasıdır. Günümüzde İstanbul'da bulunan hamam kalıntıları her zaman yeraltında olmuştur ve sistematik bir kazı vasıtasıyla değil, inşaat çalışmaları sırasında tesadüfen bulunmuştur.

Zeuksippos Hamamları'nın kent merkezindeki temel duvarları, 1928'de bazı heykel kaideleri üzerinde yer alan yazıtların yardımıyla saptanmış; ayrıca bu bilgi, hamamların avlusunun tanımlandığı bir altıncı yüzyıl metni ile de ilişkilendirilmiştir (**Res. 1**).[47] 1973–4 yıllarında Arkeoloji Müzesi büyütüldüğünde ise, dördüncü veya beşinci yüzyıldan kalma bir çifte hamamın kalıntıları eski binanın

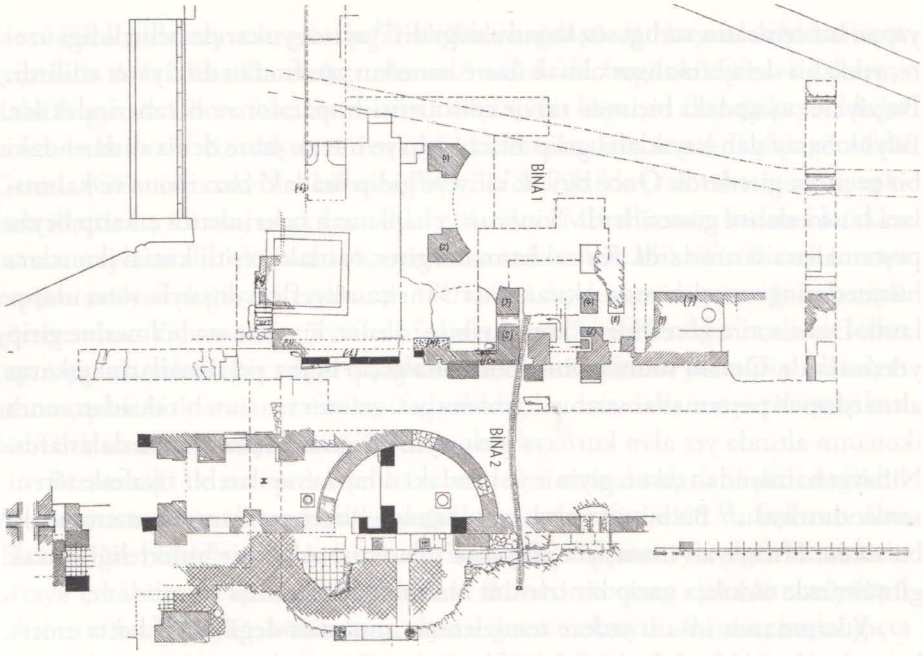
---

44 Dmitrievskij 1901, s. 1042–52

45 Yukarıda yer alan 36 numaralı notta olduğu üzere *Törenler Kitabı*'nda.

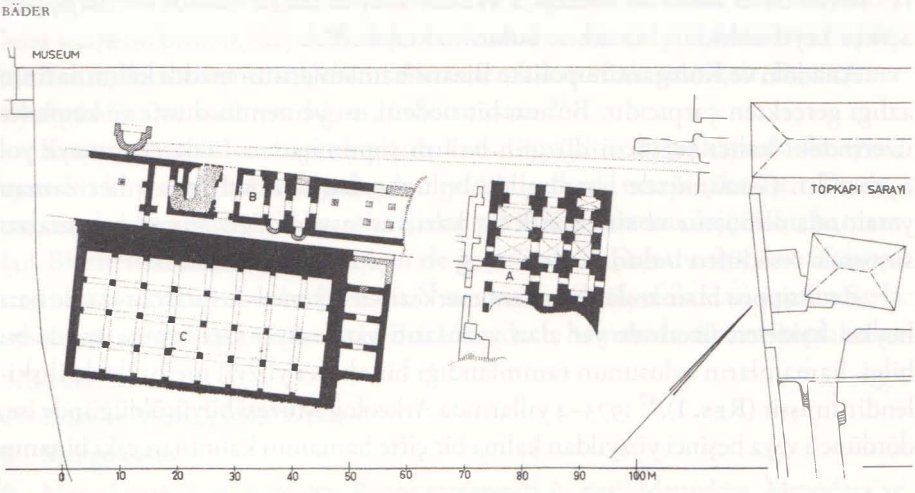
46 Agapitos 2004, s. 31–5

47 Temel duvarları için bkz. *Second Report* 1928, s. 5–17'ye; heykel kaideleri için s. 18–21'e; Mango 1959, s. 37–8; Koptoslu Christodoros'un altıncı yüzyıl heykel tanımlaması için Stupperich 1982.

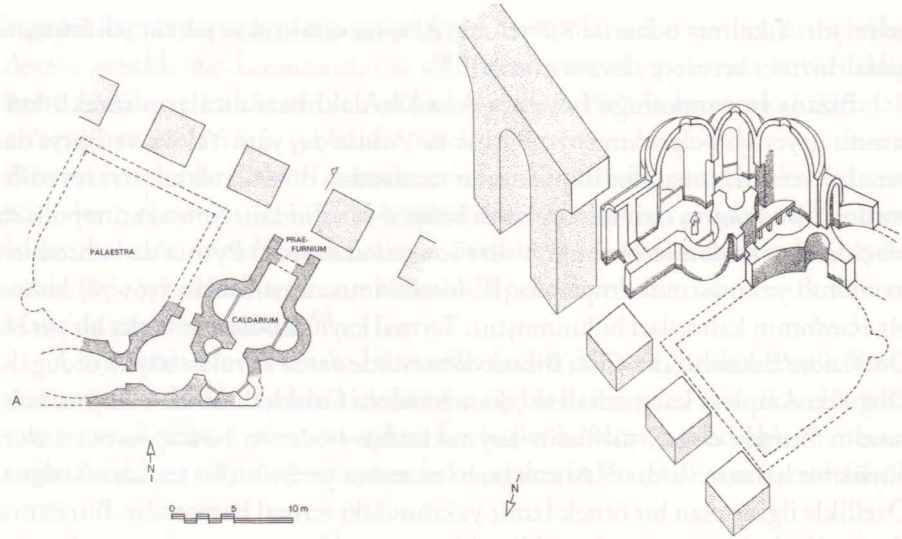
KAYNAK *SECOND REPORT* 1928, PLAN I

RES. 1 Zeuksippos Hamamı ve Hipodrom'u çevreleyen binalar, İstanbul.

KAYNAK MÜLLER-WIENER 1977, S. 50

RES. 2 Arkeoloji Müzesi'nin arkasındaki hamam, İstanbul.

KAYNAK STRİKER 1997, S. 33, FIG. 13 A VE 14 A

RES. 3 Kalenderhane Camii yanındaki hamam, İstanbul.

arkasında bulunmuştur (**RES. 2**).[48] Bu kalıntılar, bir kaynağa göre 532'deki Nika İsyanı sırasında büyük yangının başladığı Alexandros Hamamları'na ait olabilir.[49] Eski Ana Tanrıça Kyriotissa Manastırı'nın kilisesi olan Kalenderhane Camii'nin inceleme ve restorasyonu sırasında bu alandaki ilk inşaat evresinin, doğrudan Valens Sukemerleri'ne bağlı olan ve yarım daire biçiminde bir avlusu olan, erken beşinci yüzyıldan kalma küçük bir hamama ait olduğu ortaya çıkmıştır (**RES. 3**).[50] Altıncı yüzyıl sonunda ilk kilise yapıldığında yıkanma odalarından biri, belki de bir tür "kutsal hamam" olarak, yeni binada kullanılmaya devam etmiştir.[51]

Kısa zaman öncesine kadar Anadolu'daki Bizans hamam binaları hakkında çok az arkeolojik bulgu vardı. Yakın zamanda incelenmiş iyi bir örnek Amorium hamam kompleksidir. Bu kompleks altıncı yüzyılın ortalarında inşa edilmiş ve en son olarak sekizinci yüzyılın ortası ila sonunda restore edilmiştir. Bu restorasyonda devasa *apodyterium*un mermerleri çıkarılarak çürümeye bırakılmış, çıkarılan mermerler ise yan taraftaki yıkanma odasının restorasyonunda kullanılmıştır. Hamamın geri kalan bölümlerinin yer aldığı alan şarap üretimine yönelik, şarap presleri ve üzüm ezme yerleri olan bir sanayi bölgesi haline

48 Fıratlı 1974, s. 35; Müller-Wiener 1977, s. 50.

49 Dindorf 1832, s. 622, satır 11; Whitby 1989, s. 118–9

50 Striker 1997, s. 31–6.

51 Striker 1997, s. 37–8. Muhtemelen erken Bizans döneminden küçük bir hamam Ernest Mamboury tarafından 1930'larda kayda geçirilmiş, ancak daha sonra yıkılmıştır. Bkz. Müller-Wiener 1977, s. 49.

gelmiştir. Yıkanma odası ise 838 yılında Araplar tarafından şehrin yıkılmasına kadar hizmet vermeye devam etmiştir.[52]

Bizans İmparatorluğu boyunca Anadolu'daki bazı ılıcaların sürekli kullanımı gayet iyi belgelenmiştir. Pythia ve Prousa'da, yani Yalova ve Bursa'da, yer alan termal hamamlar imparatorlar tarafından düzenli olarak ziyaret ediliyordu.[53] Bu konuya dair en son yazılı belge 1199 yılından, Konstantinopolis'in Haçlılar tarafından fethinin kısa süre sonrasındandır.[54] Pythia'da bahsedilen hamamın yakınlarında İmparator II. Iustinianus zamanından (565-78) kalma bir *eksedra*nın kalıntıları bulunmuştur. Termal kaynak bulunan başka bir yer ise Dorylaion/Eskişehir'dir. Orta Bizans döneminde orada kurulan büyük ordugâh, Doğu'da Araplara karşı seferlere çıkan Anadolu birliklerinin ilk buluşma noktasıdır. Burada doğal, sülfürsüz kaynaklardan beslenen birkaç kurnası olan büyük bir hamam vardır.[55] Ancak bu hamamdan geriye hiçbir şey kalmamıştır. Özellikle ilginç olan bir örnek İzmir yakınındaki termal hamamdır. Burasının Yunan Kralı Agamemnon'un öldürüldüğü yer olduğuna inanılır, ancak daha eski efsanelere göre bu olay Mycenae'de meydana gelmiştir. Hamamın bahsi en son olarak geç dönem antikçağda, Agathias'ın bir *epigramma*sında geçer.[56] Ancak bu zamandan sonra adını uzun süre korumuş olsa gerektir çünkü günümüzdeki Türkçe ismi, zarif paretimolojide "Ağa memnun"dur. Bazı Osmanlı hamamlarının, özellikle Bursa ve Eskişehir'dekilerin, Osmanlı tarafından ciddi restorasyona tabi tutulmuş Bizans yapıları olduğu düşünülmekteydi.[57] Ancak bu mümkün değildir, çünkü her ne kadar Bizans'tan kalma devşirme mimari malzeme kullanılmış olsa da bu hamamların mimari planları tamamen İslamidir.

Orta ve geç Bizans dönemlerinde Konstantinopolis ve Anadolu'daki hamamların nasıl olduğu, Yunanistan'da halen varolan birkaç küçük manastır hamamından çıkarılabilir. Bu hamamlarda küçük bir giriş, kubbeli bir ana bölme ve bu bölmenin arkasında külhanın üzerinde sıcak kurnanın olduğu ayrı bir bölme bulunmaktadır.[58] *Törenler Kitabı*'ndaki tanımda olduğu gibi, Blachernai kutsal hamamı da çok benzer bir biçimde yapılmış olsa gerektir.[59]

Durgun su bulunan bir kurnanın varlığı ve büyük kubbeli bir girişin yok-

52 Lightfoot vd 2005, s. 235–41.

53 Berger 1988, s. 74–5.

54 van Dieten 1975, s. 496, 529; Magoulias 1984, s. 273.

55 Diğer kaynakların yanı sıra bkz. İbn-i Hurdadbih (de Goeje 1889, s. 109) ve *Ioannes Kinnamos Tezkiresi* (Meineke 1836, s. 294, satır 23; Berger 1988, s. 76).

56 *Greek Anthology*, cilt IX, s. 631, 632.

57 Klinghardt 1927, s. 70.

58 Orlandos 1958, s. 95–108; Berger 1982, s. 90–3.

59 Ancak orada asıl oda *trikonchos* (üçlü yonca) biçimindeydi.

luğu bu hamamların aynı dönemin İslami hamamlarından ayrılmalarını sağlar. Ayrıca genelde dış kısımlarını bir kiliseden ayırmak, yukarıda bahsedildiği üzere neredeyse imkânsızdır. Ancak bu durum Bizans İmparatorluğu'ndaki ortaçağ hamamları için geçerlidir, nitekim Suriye ve Mısır'daki erken Bizans dönemi hamamları İslami hamam mimarisi özelliklerini taşımaktadır, yani kurnaların olmaması ve büyük, henüz kubbeleri olmayan girişlerin eklenmesi. İslami hamam mimarisinin belirgin özelliklerinden olan sıcak odaların kemerlerinde yer alan küçük çan biçiminde pencerelere bile Geç Antik Dönem Mısır'da rastlanmaktadır.[60]

Çifte hamamlar Bizans'ta İslami ülkelerden daha az görülmektedir. Konstantinopolis'teki Alexandros Hamamı bu tip bir hamamdır. Selanik'te yüzyıllar sonra (on dördüncü yüzyıl) yapılan bir başka hamam, aslında bir manastıra bağlı olarak inşa edilmiştir. Bu yapı, halen ayakta kalan tek Bizans hamamıdır.[61]

60 Müller-Wiener 1967, s. 213.

61 Xyngopoulos 1940; Trypsiani-Omirou 1997.

KAYNAKÇA

Acconcia Longo, A. (1989) "La Vita di S. Leone vescovo di Catania e gli incantesimi del mago Eliodoro," *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici n. s.*, sayı 26, s. 3–98.

Agapitos, P. (2004) "Zwischen Grauen und Wonne: Das Bad in der byzantinischen Literatur," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, sayı 54, s. 19–37.

Baths (2001) *Baths in Antiquity and in Byzantium. I Kathimerini*'nin eki (13 Mayıs 2001) [Yunanca].

Bekker, I., der. (1838) *Georgii Cedreni Historiarum Compendium*, cilt 1. Bonn: Weber.

Belke, K. ve N. Mersich (1990) *Tabula Imperii Byzantini 7: Phrygien und Pisidien*. Viyana: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.

Berger, A. (1982) *Das Bad in der byzantinischen Zeit* (Miscellanea Byzantina Monacensia 27). Münih: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie.

Berger, A. (1988) *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos* (Poikila Byzantina 8). Bonn: Habelt.

Berger, A. (1997) "Regionen und Straßen im frühen Konstantinopel," *Istanbuler Mitteilungen*, sayı 47, s. 349–414.

Bidez, J. ve G.Ch. Hansen, der. (1960) *Sozomenus: Kirchengeschichte* (Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 50). Berlin: Akademie-Verlag.

de Boor, C., der. (1883) *Theophanis Chronographia*, cilt 1. Leipzig: Teubner.

Ciccolella, F., der. (2000) *Cinque poeti bizantini: Anacreontee dal Barberiniano greco 310* (Hellenica 5). Alessandria: Edizioni dell'Orso.

Dindorf, L.A., der. (1832) *Chronicon Paschale ad Exemplar Vaticanum*. Bonn: Weber.

Dmitrievskij, A. (1901) *Opisanie liturgicheskikh rukopisei*, cilt 2. Kiev: Universitet Sv. Vladimira.

Effenberger, A. (2006) "Die Reliefikonen der Theotokos und des Erzengels Michael im Museum für Byzantinische Kunst, Berlin," *Jahrbuch der Berliner Museen N. F.*, sayı 48, s. 9–45.

Fıratlı, N. (1974) "Istanbul," "Recent Archaeological Research in Istanbul" içinde, *Anatolian Studies*, sayı 24, s. 35.

de Goeje, M.J. (1889) *Ibn-Hurdādbah, al-Masālik wa-'l-mamālik*. Leiden: Brill.

Gouloulis, S.G. (2006) "Leo Choerosphaktes Ekphraseis Bath: Interpretation of a secular iconographical ensemble of the 5th century," *Byzantina*, sayı 26, s. 415–68 [Yunanca].

Haldon, J.F. (1997) *Byzantium in the Seventh Century: The Transformation of a Culture*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hansen, G.Ch., der. (1971) *Theodoros Anagnostes: Kirchengeschichte*. Berlin: Akademie-Verlag.

Horna, K. (1903) "Die Epigramme des Theodoros Balsamon," *Wiener Studien*, sayı 25, s. 165–217.

Impellizzeri, S., der. (1984) *Michele Psello, Imperatori di Bisanzio*. Milan: Mondadori.

Janin, R. (1964) *Constantinople byzantine* (Archives de l'Orient chrétien 4.1). Paris: Institut Français d'Études Byzantines.

Janin, R. (1969) *Les églises et les monastères. La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin*. Cilt 3. *Le siège de Constantinople et le patriarchat œcuménique*. Paris: Institut Français d'Études Byzantines.

Karpozilos, A., M.J. Johnson, A. Kazhdan ve R. Browning (1991) "Baths," *The Oxford Dictionary of Byzantium* içinde, s. 271–2. Oxford: Oxford University Press.

Klinghardt, K. (1927) *Türkische Bäder*. Stuttgart: Hoffmann.

Lightfoot, Ch., Y. Arbel, E.A. Ivison, J.A. Roberts ve E. Ioannidou (2007) "The Amorium project: Excavation and research in 2002," *Dumbarton Oaks Papers*, sayı 59, s. 231–65.

Magdalino, P. (1988) "The Bath of Leo the Wise and the 'Macedonian Renaissance' Revisited: Topography, Iconography, Ceremonial, Ideology," *Dumbarton Oaks Papers*, sayı 42, s. 97–118.

Magdalino, P. (1994) "The Bath of Leo the Wise," *Maistor, Byzantina Australiensia 5* içinde, der. A. Moffatt, s. 225–40. Canberra: Australian Association for Byzantine Studies.

Magoulias, H.J. (1971) "Bathhouse, Inn, Tavern, Prostitution and the Stage as Seen in the Lives of the Saints of the Sixth and Seventh Centuries," *Epeteris Hetaireias Byzantinon Spoudon*, sayı 38: 233–52.

Magoulias, H.J., çev. (1984) *O City of Byzantium: Annals of Niketas Choniates*. Detroit: Wayne State University Press.

Maliaras, N. (1991) *Die Orgel im byzantinischen Hofzeremoniell des 9. und des 10. Jahrhunderts* (Miscellanea Byzantina Monacensia 33). Munich: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie.

Malingrey, A.-M. ve P. Leclercq (1988) *Palladios: Dialogue sur la vie de Jean Chrysostome*, cilt 1. Paris: Cerf.

Mango, C. (1959) *The Brazen House: A Study of the Vestibule of the Imperial Palace of Constantinople*. Kopenhag: Munksgaard.

Mango, C. (1986) "The Pilgrimage Centre of St. Michael at Germia," *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, sayı 36, s. 117–32.

Mango, C. (1991) "The Palace of Marina, the Poet Palladas and the Bath of Leo VI," *Euphrosynon: Aphieroma ston Manole Chatzidake* içinde, der. E. Kypraiou, s. 321–30. Atina: Tameio Archaiologikon Poron kai Apallotrioseon.

Mango, C. (2004) *Le développement urbain de Constantinople (IVe–VIIe siècle): Travaux et mémoires* (Monographies 2). Paris: Boccard.

Mango, C. ve R. Scott, çev. (1997) *The Chronicle of Theophanes*. Oxford: Clarendon Press.

Mansel, A.M. (1936) *Yalova ve Civarı/Yalova und Umgebung* (İstanbul Müzeleri Neşriyatı 13). İstanbul: [Devlet].

Mansi, J.D., der. (1901) *Sacrorum Cociliorum Nova et Amplissima Collectio*, cilt 3. Paris: Welter.

Meier, M. (2003) *Das andere Zeitalter Justinians: Kontingenzerfahrung und Kontingenzbewältigung im 6. Jahrhundert n. Chr* (Hypomnemata 147). Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.

Meineke, A. (1836) *Ioannis Cinnami Epitome Rerum ab Joanne et Alexio Comnenis Gestarum*. Bonn: Weber.

Meyer, R., çev. (1985) *Palladius: Dialogue on the Life of St. John Chrysostom* (Ancient Christian Writers 45). New York: Newman.

Migne, J.-P., der. (1862) *Patrologia Graeca*, cilt 49. Paris: Migne.

Müller-Wiener, W. (1967) "Abu Mena: 5. vorläufiger Bericht," *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Institutes Abteilung Kairo*, sayı 202: 206–24.

Müller-Wiener, W. (1977) *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls: Byzantion, Konstantinopolis, Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*. Tübingen: Wasmuth.

Munitiz, J.A., J. Chrysostomides, E. Harvalia-Crook ve Ch. Dendrinos, der. (1997) *The Letter of the Three Patriarchs to Emperor Theophilos and Related Texts*. Camberly: Porphyrogenitus.

Orlandos, A. (1958) *Monastic Architecture*. Atina: Hestia [Yunanca].

Paton, W.R., çev. (1916) *The Greek Anthology*, cilt 2. Londra: Loeb.

des Places, E., der. (1997) *Diadoque de Photicé: Oeuvres spirituelles* (Sources chrétiennes 5). Paris: Cerf.

Preger, Th. (1907) *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*,cilt 2. Leipzig: Teubner.

Reiske, J.J., der. (1829) *Constantini Porphyrogeniti Imperatoris de Cerimoniis Aulae Byzantinae Libri Duo*. Bonn: Weber.

Riedinger, R., der. (1992) *Acta Conciliorum Oecumenicorum, Series Secunda*, cilt 1/2. Berlin: De Gruyter.

Second Report (1928) *Second Report upon the Excavations Carried out in and near the Hippodrome of Constantinople in 1928*. Londra: Milford.

Seeck, O., der. (1876) *Notitia Dignitatum*. Berlin: Weidmann.

Squatriti, P. (2007) *The Complete Works of Liudprand of Cremona*. Washington DC: Catholic University of America Press.

Striker, C.L., der. (1997) *Kalenderhane in Istanbul: The Buildings, Their History, Architecture, and Decoration*. Mainz: von Zabern.

Stupperich, R. (1982) "Das Statuenprogramm in den Zeuxippos-Thermen: Überlegungen zur Beschreibung des Christodoros von Koptos," *Istanbuler Mitteilungen*, sayı 32, s. 210–35.

Tiersch, C. (2002) *Johannes Chrysostomus in Konstantinopel* (Studien und Texte zu Antike und Christentum 6). Tübingen: Mohr Siebeck.

Thomas, J. ve A. Constantinides Hero, der. (1998) *Byzantine Monastic Foundation Documents* (Dumbarton Oaks Studies 35). Washington DC: Dumbarton Oaks.

Trypsiani-Omirou, S. (1997) "Byzantine Baths, Thessaloniki, Greece," *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 and Its Preservation* içinde, der. E. Hadjitryphonos ve S. Ćurčić, s. 314–7. Selanik: Aimos, Society for the Study of the Medieval Architecture in the Balkans and its Preservation.

van Dieten, J.-L., der. (1975) *Nicetae Choniatae Historia* (Corpus Fontium Historiae Byzantinae 11). Berlin: De Gruyter.

Volk, R. (1983) *Gesundheitswesen und Wohltätigkeit im Spiegel der byzantinischen Klostertypika* (Miscellanea Byzantina Monacensia 28). Münih: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie.

Whitby, M., çev. (1989) *Chronicon Paschale 284–628 AD*. Liverpool: Liverpool University Press.

Xyngopoulos, A. (1940) "A Byzantine Bath in Thessaloniki," *Epeteris Philosophikes Scholes Panepistemiou Thessalonikes*, sayı 5, s. 83–97 [Yunanca].

Balneum ile Hamam Arasında: Emevi Suriyesi'nde Hamam Kompleksleri*

LARA TOHME

Emeviler dönemi (661-750) Suriyesi'nde hamamlar çok yaygındır; kentsel ve kırsal alanlarda, görkemli villalarda da sade çiftliklerde de mevcuttur.[1] Emevi İmparatorluğu'nun merkezini Suriye oluşturmaktaydı ve günümüze kalmış olan Emevi mimarisi örnekleri bu bölgede yer almaktadır. Bu ilk İslami hanedanın mimari anlayışı, İslami mimari eserlerinin temellerini temsil etmektedir ve mimari anlamda klasik Greko-Romen dünyadan dokuz ila on üçüncü yüzyıl ortaçağ İslami dünyaya geçiş zincirinin temel bağlantısını sağlamaktadır. Emevi mimarisi daha sonra gelen İslami mimari geleneklerini (yani ortaçağda Anadolu, Orta Asya, Kuzey Afrika ve İber Yarımadası), anlamakta önemli bir anahtardır. Aslına bakılırsa, hamamın söz konusu İslami geleneklerin mimari repertuarına dahil edilmesinde, Emevilerin daha önceki geleneklerden hamamı uyarlamış olmalarının rolü büyüktür.

Emeviler döneminde hamamın rağbet görmesi, sıklıkla İslam'da fiziksel temizliğe verilen öneme ve dinen temiz olmayanlar için abdest (gusül [boy abdesti] veya vuzu [namaz abdesti]) koşullarına bağlanmaktadır.[2] Her ne kadar

---

* Bu makalede bahsedilen malzeme ağırlıklı olarak tezimden alınmıştır, Tohme 2005.

1 Suriye, günümüzde Lübnan, Suriye, İsrail, Filistin toprakları ve Ürdün'e denk gelmektedir.

2 Gusül tüm bedenin törensel olarak yıkanmasıdır. İnananların bu yöndeki *niyet*lerini beyan etmelerinin ardından icra edilir. Gusül cinsel içerikli faaliyetler, âdet görme ve doğum sonrası vajinal akıntı sonrasında arınma olarak zorunludur. Gömülme öncesinde naaşlara da gusül uygulaması yapılır. İslami kanunlara göre *gusül*ün sünnet (geleneksel uygulama) olan birçok başka biçimi vardır. Bu biçimler dört farklı Sünni İslami inanışına göre farklılık gösterir. Genelde cuma namazından, iki bayramdan (*Id al-Fitr* ve *Id al-Adha*) ve hac öncesinde gusül abdesti alınması tavsiye edilir. Abdest (Arapçası vuzu), bütün vücudun törensel yıkanmasını gerektirmeyen, küçük "kirlenme"leri gideren küçük törensel yıkanmaya verilen addır. Nasıl abdest alınacağı hususunda değişik mezhep

KAYNAK CONRAD SCHMIDT FOTOĞRAFI

RES. 1 Ayni's-Sil çiftlik evindeki hamamın görünümü.

din, Emevilerin hamamlar inşa etmesinde etkili olmuşsa da Arapça veya diğer dillerde birincil kaynaklar, abdest alma gerekliliğinin bu hususta rolü olduğundan bahsetmez. Aksine, aşağıda belirtileceği üzere, mimari kayıtlara bakıldığında Emevi toplumunda hamamların gayet dindışı bir yerde durduğu görülmektedir.

Birçok mimari tarihçisi, bir kategori olarak Emevi hamamlarını Roma'daki *balneum*lardan (küçük hamamlar) daha sonraki ortaçağ ve modern hamamlara geçişte bir atlama tahtası olarak görmektedir.[3] Gerçekten Emevi hamamlarının planları, hamam mimarisi açısından sıra dışı bir yerde durmamaktadır. Fikret Yegül'ün burada belirttiği üzere, plan açısından Emevi hamamlarının, Sercilla (473) ve Kuzey Suriye'de Micleyâ ve Sinsârâ'daki altıncı yüzyıl hamamları gibi Geç Antik Dönem Suriye *balneum*ları ile birçok ortak noktaları bulunmaktadır. Geç Antik Dönem Suriye hamamlarının planı genelde bir giriş ve yanında daha küçük yıkanma odalarını içerir. Bu düzen çoğunlukla varolan Emevi hamamlarında geçerlidir. Ancak iki gelenek arasındaki temel farklılık, Emevi örneklerinde görülen büyük baskın karakterli girişlerdir. Emevi hamamları arasında değişkenlik sadece büyüklük ve süslemede görülür. Örneğin, Hırbetü'l Mefcer'deki hamam büyük ve gösterişlidir, Ayni's-Sil'deki çiftlikte yer alan hamam ise sade ve küçüktür (**Res. 1**). Benim buradaki amacım ise ne Emevi hamam mimarisinin etkilerini incelemek ne de planlardaki değişkenliklerden bahsetmektir. Aksine, Emevi hamamlarının daha geniş sosyopolitik bağlamda ne gibi işlevleri olduğunu anlamaya çalışacağım. Bunu yapmak üzere, en iyi korunmuş Emevi hamamları olan Kusayr Amra'ya (715–40 civarı) bakacağım (**Res. 2**). Aşağıda belirttiğim üzere, geç antik Suriye'nin geniş anlamda tarihsel ve kültürel bağlamında değerlendirildiğinde hamamlarının Emevi siyasetinde oynamış olabileceği karmaşık rol belirgin hale gelmektedir.

Kusayr Amra Suriye'de bilinen birkaç Emevi hamamından biridir.[4] Ziyaretçilerine Emevi seçkinlerinin dünyasına dair ayrıcalıklı bir bakış açısı sunar.

---

ve cemaatler farklı uygulamalara sahiptir. Genelde her namazdan evvel yapılan abdest başın, yüzün, dirseklere kadar kolların ve dizlere kadar bacakların yıkanmasını içerir. Daha fazla bilgi ve kaynakça için, bkz. Bousquet 1950, s. 53–71.

3 Örneğin, bkz. Yegül 1992, s. 350–1; Dow 1996; Grotzfeld 1970; Sourdel-Thomine 1979.

4 Emevi döneminden diğer hamam örnekleri arasında Hamamü's-Sârâ, Hırbetü'l-Mefcer, Kasr-ı Fudeyn, Kasrü'l-Hayr il-Garbi, Kasrü'l-Hayr iş-Şarki, Ancar, Akabe, Cebel-i Seys, Kasr-ı Ayni's-Sil, Hadır Kinnasrin, Kastel, Medinetü'l-Far/Hısn Maslama, Hırbetü'l-Minya, Kasr-ı Balis, Kasr-ı Muşah ve Kasr-ı Amman'daki hamamlar yer almaktadır. Bazı durumlarda Emeviler daha önceki hamamları restore edip kullanmaya devam etmişlerdir. Kudüs'teki Bizans hamamı kazıları, hamamın Emeviler döneminde de kullanıldığını göstermektedir. Doğudaki en ünlü ve en büyük Roma *thermae*lerinden biri olan Emmatha/Hammat-Gader'deki termal hamamlarda meydana çıkarılan bir kitabe, bu hamamların erken Emevi döneminde yenilendiğini doğrulamaktadır. Avigad 1976, s. 136 ve Hirschfeld vd 1997, s. 239–40.

KAYNAK CONRAD SCHMIDT FOTOĞRAFI

RES. 2 Kusayr Amra'nın genel görünümü.

Orijinal fresk süslemeleri sağlam olan hamam, oldukça iyi korunmuştur. 1898'de kâşif Alois Musil'in Kusayr Amra'yı bulmasından bu yana bina ve özellikle freskler hem akademisyenleri hem de ziyaretçileri büyülemektedir.[5] Duvarların ve tavanın çoğunu kaplayan resimler, onuncu yüzyıl öncesinden Akdeniz bölgesindeki bir dindışı yapıda kalmış olan en kapsamlı freskler arasındadır. Grup olarak bu resimler izleyiciyi meşgul etme güçlerinden bir şey kaybetmemişlerdir; akademisyenler, kraliyet ailesi bireylerine ait portrelerden dans eden ayılara, çıplak kadınlardan zanaatkârlara kadar değişken konuları, ilaveten bir de Zodyak tasvirini içeren fresklerin bu kadar farklı konuları işlemesinin ardında yatan nedenleri hâlâ araştırmaktadır (RES. 3, 4). Ne yazık ki araştırma ve restorasyon çalışmaları bu fresklere ilişkin sorunların çok az bir kısmını aydınlatmış ve daha da artırmıştır.[6] Fresklere ilişkin genel yaklaşım hiçbir zaman anlaşılmayacak olsa da, bence işlenen konuların farklılığına hamamın mimarisi ve yeri de eklenince hamamların Emevi toplumundaki işlevleri hakkında bilgi edinilebilir.

Kusayr Amra'daki hamam daha geniş bir kasrın bir parçasıdır. Arapçada yaygın olarak bilindiği üzere Emevilerde kasırlar, aslen Emevi hanedanından

5 Musil'in Kusayr Amra'yı bulması ve bunun etkilerine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Fowden 2004b, s. 1–30.

6 Fresklerin çoğu günümüze kalmış olsa da durumları pek de iç açıcı değildir. Yüzyıllarca süren ihmale, yakın geçmişteki aşırı hevesli restorasyon çalışmaları eklenince tasvirlerin anlaşılması iyice güçleşmiştir. Fresklere dair yakın zamanda yapılmış değerlendirmeler için bkz. Fowden 2004b ve Vibert-Gigue ve Bisheh 2007.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 3 Dans eden kadını gösteren fresk, Kusayr Amra.

KAYNAK CONRAD SCHMIDT FOTOĞRAFI

RES. 4 Zodyak burçlarıyla kaplı kubbe freski, Kusayr Amra.

seçkinlerin inşa ettirdiği ikametgâhlar, av köşkleri, gösterişli tarımsal kompleksler ve küçük çiftliklerdir.[7] Bu kasırların çoğu Suriye bozkırında yapılmıştır, bilinen tüm örneklerin hemen hemen hepsinde bir yerleşim birimi, bir hamam kompleksi, tarımsal bir birim (bir değirmen, bahçeler veya meyve bahçeleri gibi), ilaveten su deposu ve su edinme teşkilatı (kuyular, kanallar veya sarnıçlar gibi), hatta bazı durumlarda küçük bir de cami bulunmaktadır. Kusayr Amra da bu duruma bir istisna oluşturmamaktadır. Yakın zamanda yapılan kazılarda hamam kompleksinin 300 m kadar kuzeybatısında yer alan binalar ilk defa ortaya çıkmıştır. Bu binalar, küçük bir ikamet birimi, bir izleme kulesi, hamamla benzerlik taşıyan ikinci bir su ikmal sistemi, küçük bir cami ve bir tarım alanındaki tarıma elverişli toprakları çevrelediği anlaşılan surlardan oluşmaktadır. Bu yeni keşifler yakın zamana kadar tekil bir yapı olduğu düşünülen hamam kompleksinin aslında daha büyük bir mülkün bir kısmı olduğunu göstermektedir.[8] Bu binalar grubu içinde en iyi korunanı ise hamam kompleksidir.

Kusayr Amra'daki hamam kompleksi görece küçüktür ve üç ana bölümden oluşmaktadır: büyük bir giriş salonu, *frigidarium*, *tepidarium* ve *caldarium*a (sırayla soğukluk, ılıklık ve sıcaklık) denk gelen üç yıkanma odası ve hidrolik

7 Kasr sözcüğünün ve çeşitli yananlamlarının değerlendirmesi için bkz. Conrad 1981.

8 Bisheh, Morin ve Vibert-Guigue 1997.

sistem. Hidrolik sistem, hayvan gücüyle çalıştırılan bir su çarkı, 40 m derinliğinde yuvarlak bir taş kuyu ve hamama yeterli suyu sağlayan bir su sarnıcından oluşmaktadır.

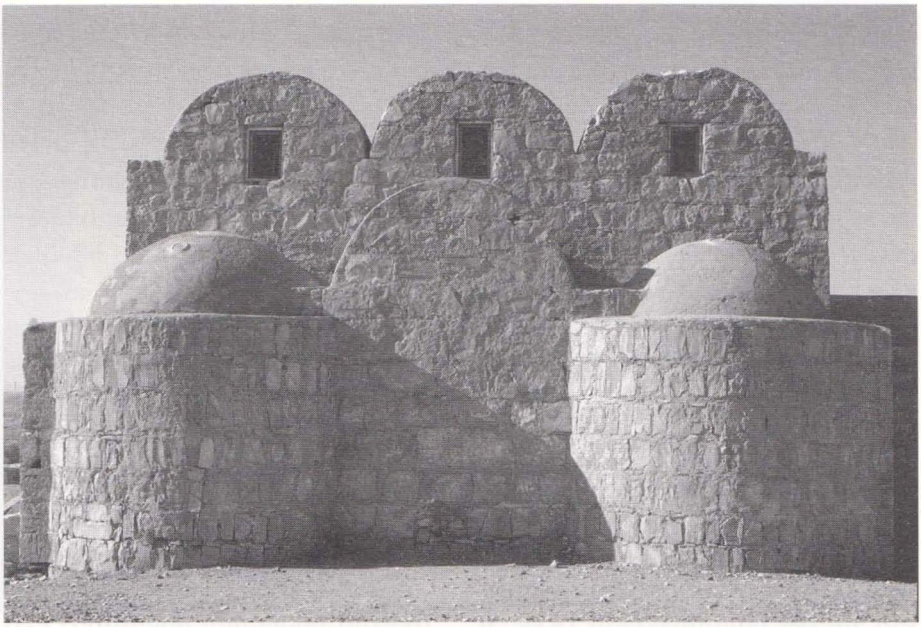
Kusayr Amra'daki hamamı inşa edenler, kireç bazlı harç, kesme taş duvar ve tonozlarda kaba duvar teknikleri kullanımlarıyla Roma inşaat tekniklerini izlemişlerdir. Hamamın dış yüzeyi düzdür, duvarları değişken kalınlıktadır, düzensiz kesilmiş taşların arasında yer yer görülen düzgün kesilmiş büyükçe parçalar, muhtemelen bu alanda daha önceden kalmış olan bir yapıya ait *spolia*dır (devşirme malzeme).[9] Dış yüzey tamamen iç yüzeyin mekânsal düzenlemesiyle uyumludur. Dikdörtgen planlı salon, hafif kemerli çapraz kemerle birbirlerinden ayrılan üç çapraz tonoz örtülü nefe sahiptir. Bu, İslami mimaride ilk bilinen örneklerden biridir. Söz konusu salon duvarlarının üst kısmında, ikisi doğu duvarında, üç tanesi duvar ucunda ve birer tanesi de her bir nefte ait olmak üzere toplam sekiz küçük pencere yer alırken, batı duvarında pencere bulunmamaktadır. Güneye bakan duvara üç tane küçük oda iliştirilmiştir. Ortadaki oda düz bir duvarla sonlanırken yanlardaki odalarda derin olmayan apsisler bulunmaktadır (**Res. 5**).[10] Toplantı salonunun doğusunda esas hamamı oluşturan sıralı üç küçük oda yer almaktadır: kemerli bir soyunma odası, haç tonozlu bir ılıklık ve kubbeli bir sıcaklık. Bu tonoz sıralaması Necef Çölü'ndeki altıncı yüzyıl Abde ve Ruhaybe *balneum*ları gibi İslamiyet öncesi dönem örnekleriyle benzerlik taşımaktadır.[11] Ilıklık ve sıcaklığın, külhandan çıkan sıcak havanın yükseltilmiş tabanın altında dolaşımını sağlayan yeraltı ısıtma tertibatı vasıtasıyla ısıtılması da Roma örneklerinde görülmektedir. Bu ısıtma tertibatı, İslami dönem hamamlarında, Osmanlılar zamanında (hatta günümüzde) kullanılmaya devam etmiştir. Külhan ve sarnıç sıcaklığın hemen yanında, muhtemelen servis ve depolama alanı olarak işlevi olan açık avlu ile birlikte yer almaktadır.

Kompleksin ana girişi, toplantı salonunun kuzey duvarında yer alır ve bazalt taşından bir kapıdır. Bu kapıdan içeri sızan güneş, bir zamanlar kafes oyma ve renkli camlarla dolgulu olan yüksek, küçük camlardan içeri giren dağınık ışığı desteklemektedir. Birçok durumda yapının Emevi sahibi ve misafirlerinin kavurucu güneşten kaçarak bu görece loş salonda soluklandıkları düşünülebilir. İçeride, kalıntıları olan tek tesiste, doğu nefinin kuzeye bakan sonunda havuz (*piscina*) yer alır. Bu tarz sığ havuzlara Suriye genelinde hamamlarda ve Serjilla'da Kasrü'l-Hayr iş-Şarki ve il-Garbi ile Hamamü's-Sârâ'da rastlanmaktadır. Bu havuzlar içine girilmesi amacıyla yapılmamıştır; onlara yakında oturanlar için

9 Bisheh, Morin ve Vibert-Guigue 1997, s. 385–6.

10 Creswell 1989, s. 105–17.

11 Creswell 1989, s. 440-1.

KAYNAK CONRAD SCHMIDT FOTOĞRAFI

RES. 5 Kusayr Amra'daki divanın dış görünümü.

bir tür "klima tertibatı" olarak işlev gördükleri ileri sürülmektedir.[12] Toplantı salonunun bazilikayı andıran şekli ve büyük boyutlarına, özellikle de bitişikteki yıkanma odalarıyla kıyaslandığında, bakıldığında Kusayr Amra'da vuku bulan esas faaliyetin yıkanma değil içtima olduğu anlaşılmaktadır.

Bu giriş hollerinin nasıl kullanıldığını anlamak için Oleg Grabar İslami metinlere, özellikle de onuncu yüzyıldan Abu Faraci'l-İsfahani'nin *Kitabü'l-Egani* (Şarkılar Kitabı) adlı eserini incelemiştir. Bu eser, İslamiyet öncesi dönemden dokuzuncu yüzyıl sonuna kadar olan dönemdeki şiirlerin ansiklopedik bir derlemesidir. Emevi döneminden kaldığına inanılan şiirler seçkinlerin tören ve eğlencelerini anlatmaktadır. Grabar bu salonlarda olan bitenin açıklaması olarak söz konusu metinlerde meclisü'l-lehve (arkadaşların eğlence amaçlı toplanması) kavramının üzerinde durmaktadır. Bu yoruma göre yapılan esas faaliyetler "içki içme, şarkı söyleme, şiir dinletileri, dansçıları izleme ve müzik dinleme"dir.[13] Emevi hamamlarından (özellikle de bu hamamların toplantı salonlarından) eğlence, sefahat ve refah merkezi olarak sıklıkla bahsedilmiştir.[14] Doğrusunu söylemek gerekirse, Kusayr Amra ve Hırbetü'l Mefcer'de günümüzde halen varolan hamam dekorasyonu örneklerine bakıldığında sıklıkla rastlanan temaların yozlaşmış eğlenceler ve

12 Fowden 2004b, s. 39.

13 Grabar 1987, s. 156.

14 Hillenbrand 1982, Hamilton 1988.

av gibi sefalı meşgaleler olduğu görülür. Bu anlamda bu iki hamamın günümüze kalmış olan süslemeleri meclisü'l-lehve kavramını desteklemektedir.

Erkek ve kadın sanatçıların resimleri şiirlerin okunup müzik eşliğinde söylendiği toplantılara işaret eder. Hem İslam öncesi dönemde hem de Emevi döneminde şair ve şarkıcılara üst sınıflar eşlik eder ve yeteneklerinden dolayı ödüllendirilirlerdi. Doğrusu Emevi Halifesi II. Yezid'in (720-4) en sevdiği dostlarından biri Hababa ismiyle bilinen bir sanatçıydı. Hababa, tef çalarak İslamiyet öncesi dönemden bir şiir okuduğu gösterilerinden biri sırasında II. Yezid'in dikkatini çekmişti.[15] Kusayr Amra'daki fresklerde müzisyen ve sanatçıların varlığı, hamamlarda yapılan faaliyetler arasında eğlencelerin de olduğuna işaret eder. Diğer bir ortak motif ise avdır. Emevi hamamlarındaki av görüntülerinin varlığı, hamamlarda en sık rastlanan motifin av sahneleri olduğu Roma örneklerden alınmış bir uygulamadır.[16] Ayrıca, av zaten Arap şiirinde sık işlenen bir motifti ve Geç Antik Dönemde Suriye bozkırındaki en sevilen uğraşlardandı. Av sahneleri, Kusayr Amra'daki toplantı salonunun doğu ve batı duvarlarında önemli yer tutmaktadır. Bu sahneler Emevilerin kendilerinden önce gelen Roma ve Araplarla av sevgisini paylaştıklarının göstergesidir. Her ne kadar söz konusu av ve eğlence görüntüleri toplantı salonlarının kullanımına dair ipuçları verse de bence bu salonların sadece adı geçen uğraşlar için kullanıldığını farz etmek oldukça kısıtlı bir yaklaşım olacaktır.

Yakın zamanda yapılan araştırmalar kasırların diplomatik mekânlar olarak işlev gördüklerini göstermektedir. Bu işlev özellikle Emevilerin Suriyeli kabilelerle ittifakı ve kabileler arasında barışı sağlamak açısından önemliydi.[17] İttifak olmasaydı, Emeviler Suriye üzerinde egemenliklerini sürdüremezlerdi. Ben de dahil olmak üzere birçok akademisyenin iddia ettiği üzere, Emevi kasırları İslamiyet öncesi dönemdeki Gassani manastır ve kiliselerine[18] benzer bir işlev taşıyor; toplumun önderlerine, yani Emevi halifesi veya prensine, Suriyeli kabilelerle buluşacakları bir mekân sağlıyordu. Burada bu iddiamı genişletip bu toplantıların kasırlardaki hamamlarda yapıldığını önermek istiyorum. Hamamlar, Emevi yönetici sınıfı için hem kabul salonu hem de kültür sembolü olarak hizmet veriyordu.

Elizabeth Key Fowden'ın yakın tarihli çalışmalarında, kilise ve kabul salonu olarak örtüşen işlevleri olan Gassani yapılarından örnekleri ön plana

---

15 Fowden 2004b, s. 80.

16 Dunbabin 1989, s. 6–7.

17 Gaube 1979, Key Fowden 1999 ve 2004, Helms 1990 ve Tohme 2009.

18 Hıristiyan Arap kabilesi Banu Gassan üyesi olan Gassaniler, Bizans İmparatorluğu tarafından *phylarch* (kabile şefleri) olarak atanmışlardı ve hanedan olarak beşinci ve altıncı yüzyılda Suriye bozkırında egemenlik sağlamışlardı

çıkarmıştır. Bunlar arasında, Rusafa şehri surları dışında yer alan altıncı yüzyıl el-Münzir bazilikası (**Res. 6**), Harran'da Vaftizci Yahya'ya adanmış *martyrium* (568 c.) ve Hunasıret şehri surları dışındaki Aziz Thomas'a adanmış *martyrium* (425 c.) yer almaktadır.[19] Bu kiliseler, kabilenin hem yerleşik hem de göçebe üyelerinin toplandığı kabul salonu olarak iş görmekteydi. Altıncı yüzyıldan kalma Süryanice bir metne göre kabile şefleri kiliselere kendi isimlerini verirlerdi, böylece "onlar [kabile şefleri] ihtiyaç duyulduğu kadarıyla her iş ve konuda yardım ederlerdi."[20] Bu metin kabile şeflerinin kiliseleri bağlamında ne gibi roller üstlendiklerini kesin olarak belirtmemektedir, ancak aynı çatı altında hem ruhani hem de "işle" ilgili meselelerin halledildiğini ima etmektedir. Ayrıca bu binalar, göçebe ve yerleşik Arap unsurların bir araya geldiği kalıcı binaların öneminin de altını çizmektedir. Edebi ve arkeolojik kaynak malzemelerinden bildiğimiz kadarıyla Emeviler, Gassani sosyal uygulamalarını taklit etmişler ve hatta birçok durumda işgal ettikleri Gassani temellerini kullanmışlardır. Bu durumda Emevi hamam-komplekslerinin Gassani kabile kiliselerine benzer olduklarını düşünmek mantıksız olmayacaktır. Uzun lafın kısası, Emevi hamamlarının safahat, eğlence ve benzeri gibi birçok işlevi arasında belki de en önemlisi siyasetti.

Bu noktada, yine Kusayr Amra'daki freskler bir Emevi prensinin çöl diplomasisindeki rolüne delalet eder. Kabul salonuna girer girmez, salonunun ortasındaki koridorun arka kısmında yer alan, tahtta oturmuş prens çizimi dikkat çeker. Prens figürünün tahtta bir elini yukarıya kaldırmış biçimde tasviri, Roma ve Bizans dönemindeki imparatorluğa dair çizimlere atıfta bulunmaktadır. Muhtemelen, Kusayr Amra'nın sahibi burada misafirlerini ağırlamış ve kabile siyasetinde aracılık yapmıştır. Bu tasvir yerel kabilelere Emevi temsilcisinin egemenliğini hatırlatmış olsa gerektir. Ayrıca, Kusayr Amra'da en iyi bilinen tasvirlerden olan, batı duvarının en güneyinde yer alan *Altı Kral*, kabul salonunun siyasi işlevinin altını bir kez daha çizmektedir. Altı kral hem Yunanca hem de Arapça ibarelerde Bizans imparatoru, Pers imparatoru ve Çin imparatoru, İber Yarımadası'nın Vizigot kralı, Asur kralı ve bir Hindu veya Türk kral olarak belirtilmektedir. Bu figürler Emevilerin siyasi ve kültürel servetlerinin tamamını sembolik olarak temsil etmektedir. İlaveten, Kusayr Amra veya Suriye bozkırında başka bir yerde Emevi hanedanı temsilcisinin konumunun önemine ilişkin bir kinaye ve andaç olarak işlev görmektedir.[21] Büyük bir karşılama salonunu yıkanma olanaklarıyla birleştirerek Emeviler iki

19 Key Fowden 2000.

20 "The History of Ahdemmeh," *Patrologia Orientalis*, cilt 3.1, der. F. Nau; Key Fowden 2000, s. 315'te atfedildiği ve tercüme edildiği üzere.

21 Fowden 2004b, s. 205–10.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 6 Rusafa/Sergiopolis'teki el-Münzir'in divanının görünümü.

önemli uğraşı birbirine eklemlemeyi başardılar: Arap kabilelerinin üzerinde, çölde kabile temsilcilerinin yeni liderleriyle toplanabilecekleri mekânlar sağlama yoluyla siyasi kontrolü sürdürme, aynı zamanda da geleneksel olarak hamamlarla bağdaştırılan sefahat kültüründen pay alma. Bu eserde yer alan makalelerden anlaşılabileceği üzere, daha sonraki hamamlar, pratikten keyfiyete dair olana kadar birçok örtüşen işleve sahip olagelmiştir, Emevi hamamları da birçok anlamda bunun öncülü olmuştur.

KAYNAKÇA

Avigad, N. (1976) "Excavations in the Jewish quarter of the Old City, 1969–1971," *Jerusalem Revealed: Archaeology in the Holy City, 1968–1974*, der. Y. Yadin, s. 41–51. Kudüs: Israel Exploration Society.

Berger, A. (1982) *Das Bad in der byzantinischen Zeit* (Miscellanea Byzantina Monascensia 27). Münih: Institut für Byzantintinstik und Neugriechische Philiogie.

Bisheh, G., T. Morin ve C. Vibert-Guigue (1997) "Rapport d'activités à Qusayr Amra," *Annual of the Department of Antiquities of Jordan*, sayı 41, s. 375–93.

Bousquet, G.H. (1950) "La pureté rituelle en Islam: Étude de fiqh et de sociologie religieuse," *Revue de l'histoire des religions*, sayı 138, s. 53–71.

Brands, G. (1998) "Der sogenannte Audienzsaal des al-Mundhir in Resafa," *Damaszener Mitteilungen*, sayı 10, s. 221–35.

Conrad, L. (1981) "The *Qusur* of Medieval Islam: Some implications for the social history of the Near East," *al-Abhath*, sayı 29, 7–23.

Creswell, K.A.C. (1969) *Early Muslim Architecture.* Cilt 1. *Umayyads AD 622–750.* 2. Baskı, Oxford: Clarendon Press.

Creswell, K.A.C. (1989) *A Short Account of Early Muslim Architecture*, der. J.W. Allan. Aldershot: Scolar Press.

Dunbabin, K. (1989) "*Baiarum grata voluptas*: Pleasures and dangers of the baths," *Papers of the British School at Rome*, sayı 57, s. 6–49.

Dow, M. (1996) *The Islamic Baths of Palestine.* Oxford: Oxford University Press.

Fowden, G. (2004a) "Late Antique Art in Syria and its Umayyad evolutions," *Journal of Roman Archaeology*, sayı 17, 284–304.

Fowden, G. (2004b) *Qusayr Amra: Art and the Umayyad Elite in Late Antique Syria.* Berkeley: University of California Press.

Gaube, H. (1979) "Die syrischen Wüstenschlösser: Einige wirtschaftliche und politische Gesichtspunkte zu ihrer Entstehung," *Zeitschrift des Deutschen Palaestina-Vereins*, sayı 95, s. 182–209.

Grabar, O. (1987) *The Formation of Islamic Art.* 2. Baskı. New Haven: Yale University Press.

Grotzfeld, H. (1970) *Das Bad im arabisch-islamischen Mittelalter: Eine kulturgeschichtliche Studie.* Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Hamilton, R.W. (1978) "Khirbat al-Mafjar: The bath hall reconsidered," *Levant* 10: 126–38.

Hamilton, R.W. (1988) *Walid and his Friends: An Umayyad Tragedy* (Oxford Studies in Islamic Art 6). Oxford: Oxford University Press.

Helms, S.W. (1990) *Early Islamic Architecture in the Desert: A Bedouin Station in Eastern Jordan.* Edinburgh: Edinburgh University Press.

Hillenbrand, R. (1982) "*La Dolce Vita* in Early Islamic Syria: The Evidence of the Later Umayyad Palaces," *Art History*, sayı 5, s. 1–35.

Hirshfeld, Y. vd (1997) *The Roman Baths at Hammat Gader: Final Report*. Kudüs: Israel Exploration Society.

Key Fowden, E. (1999) *The Barbarian Plain: Saint Sergius Between Rome and Iran*. Berkeley: University of California Press.

Key Fowden, E. (2000) "An Arab Building at al-Rusafa-Sergiopolis," *Damaszener Mitteilungen*, sayı 12, s. 303–24.

Key Fowden, E. (2004) "Christian Monasteries and Umayyad Residences in Late Antique Syria," *Antigüedad y cristianismo: Monografias historicas sobre la antigüedad tardia*, sayı 21, s. 565–81.

Sauvaget, J. (1939) "Les Ghassanides et Sergiopolis," *Byzantion*, sayı 14, s. 11–30.

Sauvaget, J. (1967) "Châteaux umayyades de Syrie: Contributions à l'étude de la colonization arabe aux Ier et IIe siècle de l'Hégire," *Revue des études islamiques*, sayı 35, s. 1–49.

Sourdel-Thomine, J. (1979) "Hammam," *Encyclopedia of Islam* içinde, 2. Baskı, 3. cilt, s. 139–44. Leiden: Brill.

Tohme, L. (2005) *Out of Antiquity: Umayyad Baths in Context*. Yayımlanmamış doktora tezi. Massachusetts Institute of Technology.

Tohme, L. (2009) "Spaces of Convergence: Christian Monasteries and Umayyad Architecture in Greater Syria," *Negotiating Secular and Sacred in Medieval Art: Christian, Islamic and Buddhist*, der. A. Walker ve A. Luyster, s. 129–46. Surrey: Ashgate.

Vibert-Guigue, C. ve G. Bisheh (2007) *Les Peintures de Qusayr Amra: Un bain omeyyade dans la badiya jordanienne*. Beyrut: Institut Français du Proche Orient.

Yegül, F. (1992) *Baths and Bathing in Classical Antiquity*. Cambridge: The MIT Press [Türkçesi: *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, çev. Emel Erten. Homer, 2007].

Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Hamamlar

AYŞIL TÜKEL YAVUZ

Türkiye'de Anadolu Selçuklularından kalan binalar arasında ikinci en büyük grubu kervansaraylar oluşturmaktadır.[1] Geçtiğimiz otuz yıl içinde hanlar üzerine yapılan çalışmalar, bu dönemin hamamları hakkında hem tip ve işlev hem de içerdikleri olanaklar bakımından birçok bilginin gün ışığına çıkmasını sağlamıştır. Hanın bulunduğu yerin yakınında bir su kaynağının olması bir zorunlulukken suyun binanın içinde kullanıma elverişli olması kesin bir gereklilik teşkil etmemekteydi. Binaların daha yakından incelenmesiyle su içeren hizmetlerin daha önceleri düşünüldüğünden çok daha yaygın olarak sunulduğu ortaya çıkmıştır. Hanlarda daha önceleri oda olarak belirlenmiş yerlerin hela ve yıkanma mekânları olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca hanların dışında yer alan, bağımsız birkaç hamam binası da incelenmiştir.

Bazı araştırmacılar hanların dışında yer alan hamamları da hanın ayrılmaz parçaları kabul ederek çalışmalarına katarken başka araştırmacılar binanın sınırları içinde olmadıkları için hamamları tamamen çalışmalarının dışında tutmuşlardır. Örneğin Erdmann Anadolu Selçuklu kervansarayları üzerine muazzam külliyatında dış hamamların bazılarından bahsetmektedir. Ancak bu hamamlar Çınçınlı Sultan Han hamamında olduğu gibi binaya bitişik dahi olsa mimari planın bir parçası değildir.[2] Han binasının dışında yer alan hamamların bazıları aynı yerdeki handan bağımsız, ayrı binalar olarak inceleme konusu olmuşlardır. Yakın veya uzak olmalarından bağımsız olarak aynı

1 Bu terim, depolama, üretim, ticaret ve konaklama amaçlı kent içindeki hanlar için kullanıldığı gibi kentler dışında yol ağının parçası olarak yol kenarında münferit olarak bulunan veya bir yerleşimin içinde yer alan hanlar için de kullanılmaktadır. Mevcut binalardan anlaşıldığı üzere "kervansaray" ve "han" eşanlamlıdır. Selçuklu dönemi için "han" terimini kullanmayı tercih ediyorum çünkü bu tip binalara atıfta bulunan kitabelerde "han" veya "ribat" kelimeleri kullanılmaktadır. Makalenin başlığında "kervansaray" kelimesi, bu terime daha aşina olan okurlar için kasten kullanılmıştır.

2 Erdmann 1961, s. 40, Levha II, Res. 2; Erdmann ve Erdmann 1972, s. 101–5.

yerdeki hanların kesinlikle ayrılmaz unsurlarıdır. Bu nedenle bu makalede en harap halde olanından en iyi korunmuş olanına, uzak, yakın, ilişkili veya hanın içerisinde olan Anadolu Selçuklu kervansaray hamamlarını, dış ve iç olmak üzere iki grup halinde inceleyeceğim.[3]

Türk hamamlarında en soğuktan en sıcağa uzanan mekân sıralamasındaki hiyerarşi önemlidir. Soyunmalık da denilen soğukluk soyunma alanı olup Roma hamamlarındaki *frigidarium* veya *apoderium*a denk düşmektedir. Bir hela ve tıraşlık veya usturalık denilen, tıraş ve epilasyon işlerinin yapıldığı bir yer içeren ılıklık, Roma hamamlarındaki *tepidarium*a denk gelmektedir. Devridaim alanını ve halvet denilen küçük yıkanma odalarını içeren sıcaklık, Roma hamamlarındaki *caldarium*a denktir. Yıkanma mekânlarına su kazanı, su kazanının alt kısmında *hypocaust* (cehennemlik) denen yerden ısıtma tertibatı seviyesinde bir kemerden, duvarla kapatılmış bir mekândan veya kendisine ait bir üstyapısı olan bir mekân halinde olabilen külhanı ve cehennemliği dahil etmiyorum çünkü hamam müşterileri buralara girmiyordu.

Han Binasının Dışında Yer Alan Hamamlar

Çay Han Hamamı

Çay, Konya'nın kuzeybatısında, Akşehir ile Afyonkarahisar arasındadır. Han, hanın kendisinden, bir medreseden, bir hamamdan ve medreseye bitişik bir çeşmeden oluşan binalar grubunun bir parçasıdır. Günümüzde yok olmuş

3 Hamamların bazılarını yerinde, diğerlerini kaynaklar vasıtasıyla, geri kalanlarını ise her iki yöntemi de kullanarak inceledim. Bunlarla ilgili değerlendirme yapmadan önce kaynaklar ve yapılar elverdiğince aynı sırayla tümü hakkında kısaca bilgi vereceğim. Bir handa iki tane hamam olduğu durumlarda sadece ilki için tarih ve ilgili yol ağına ilişkin genel bilgi verilmektedir. Tuzhisar Sultan Han, Karatay Han, Kargı Han, Sarı Han, Burma Han ve ve dış hamam dahil olmak üzere Ağzıkara Han yazar tarafından araştırılmış olup diğer hamamların çoğu yerinde incelenmiştir. Mekân ziyaretlerinin tarihleri notlarda belirtilmiştir. Şahsen araştırma yapmadığım yapılarda boyut ve büyüklük karşılaştırmalarını kolaylaştırmak amacıyla varolan çizimlerdeki yaklaşık ölçüleri 10 cm'lik aralıklara yuvarladım. Alan hesaplarına duvar kalınlıkları dahildir. Aksi belirtilmediği takdirde çizim ve fotoğraflar bana aittir. Metin, bu cildin temel aldığı sempozyumun tarihi olan Aralık 2007'ye kadar olan malzemeyi içermektedir. 2008 yılında Alay Han'ın avlusunda yapılan kazılarda Karatay Han'dakine benzer bir hamamın kalıntıları ortaya çıkmıştır. Ayrıca Samsun yakınlarındaki Çakallı Han'ın avlusu temizlenmiş ve hanın güneydoğu köşesinde, görünüşe göre Selçuklu döneminden kalma küçük bir hamamın kalıntıları ortaya çıkmıştır. Bu hamamın yeri, Çardak Han ve Akhan'daki hamamların yerine çok benzemektedir. Bu son hamam hakkında bilgiler için H. Yelken'e minnettarım.

olan bir avlu etrafında sunulan barınak ve servis mekânlarından ibaret olan hanın hamisinin ve mimarın adları (sırayla Ebu'l-Mücahid Yusuf ve Oğul Bey) ve inşa tarihi (Hicri 677/İS 1278–9) handa ve medresede yer alan kitabelerde belirtilmektedir. Hamamın da aynı kişi tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.[4] Günümüzde varolmayan hamamın yeri ve özellikleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.

Karatay Hanı'ndaki Dış Hamam

Karatay Hanı Kayseri-Malatya yolu üzerinde, Kayseri yönünde İspile Han'dan sonra Kayseri'den sonraki ikinci duraktır ve Elbistan yönünde Pazaröreni'den önce gelmektedir.[5] Kapalı kısım Alaaddin Keykubat'ın hükümdarlığı döneminde (1219-36), avludaki hizmetler ise Hicri 638'de (İS 1241-2) tamamlanmıştır. Hanın hamisi kitabede yer almasa da birincil kaynaklarda Atabeg Emir Celaleddin Karatay olarak belirtilmektedir. Üstyapısı dahil olmak üzere yapımında kesme taş kullanılmıştır. Adamakıllı çok sayıda işleve cevap veren han, varolan hanlar arasında en büyük üçüncü handır. Vakıf senedinde belirtilen birçok işlevin yerine getirilmesi ve görevlinin ihtiyaçlarının karşılanması için hanın dışında birçok binanın yapılmasını gerektirmekteydi.[6] 1277'de binayı ziyaret eden Abdüzzahir, *rabaz* denilen, üzeri taşlarla döşenmiş ve dükkânlara ev sahipliği yapan güçlendirilmiş sur duvarlarından bahsetmektedir.[7] Günümüze sadece han binası kalmıştır.

Karatay Hanı'nın vakıf senedinde bir su barajının yapımından ve bir hamama dair uzun bir listeden bahsedilmektedir. Bu liste şunları içermektedir: "sınırlar, haklar, çevre, binanın ve avlunun ekleri; soyunma odası; kapılar, merkez, borular, kanallar, [...]nin su yolu; küllük; hamamın ot ve odunları için yer".[8] Hamama dair hakların ve düzgün işlemesini sağlayacak hususiyet ve özelliklerinin tanımlanması hamamın kesin varlığına işaret etmektedir. Senetten altı ay kadar sonra kaleme alınan zeyilnamede "hamamın tamamı hana gelenlere, adı geçen [Sarahor] köyün sakinlerine ve tüm insanlara" bağışlanmaktadır. Belgede yıllık

4 Erdmann 1961, s. 149; Sözen 1972, s. 76.

5 Mekânda 1969 ve 1995 yıllarında incelemeler yaptım.

6 Turan 1948, s. 109–29.

7 Sümer 1985. Bu kitapta Ebu'l-Abbas al-Kalkashandi'nin *Saubh-al Asha* eserinin kısaltılmış bir çevirisi yer almaktadır. Bu eserde Memluk Sultanı Baybars'a 1277'deki Anadolu seferinde eşlik etmiş olan Kadı Muhyiddin İbn-i Abdüzzahir'in kayıp olan kitabından bahsedilmektedir.

8 Hicri Zilhicce 643'te (İS Nisan 1245) tasarlanmış olan vakıf senedi, Hicri Rebiyülevvel 645'te (İS Temmuz 1247) yazılmıştır (Turan 1948, s. 117). Senedin eki Hicri 14 Ramazan, 645 (İS 14 Ocak 1248) (Turan 1948, s. 127) tarihlidir.

maaşı 120 dirhem ve 24 mud buğday olan bir işletmeciden (hamamcı) bahsedilmektedir.[9] Belgenin yazılış tarzından bahsedilen hamamın hanın içinde mi dışında mı olduğu anlaşılmamaktadır çünkü her iki tür hamamda benzer yer ve ihtiyaçlar bulunmaktadır. Ancak muhtemelen külhana ait olan bir avludan, bir odun muhafaza mekânından ve bir küllükten bahsedilmesi, han içinde yer alan minik bir hamamdansa normal bir hamama atıfta bulunulduğunu düşündürmektedir. Bahsedilenlere benzeyen açık veya yarı açık mekânlar, iç hamamın külhan kemerinin bulunduğu hanın ön cephesine bitişik bulunmazdı.

Vakıf senedinin hamamdan bahsedilen kısmına büyük olasılıkla bakmamış olan Turan, han binasının dışındaki hamamın, iç hamamın yetersiz kalmasından dolayı daha sonra yapıldığı kanaatindedir.[10] Bunu kayda değer bulmuyorum ve nedenlerinden aşağıda bahsedeceğim. Hamamın yeri ise bilinmemektedir.

Alara Han Hamamı

Alara Han, Alanya/Antalya-Konya yolu üzerinde, Alara Nehri'nin kıyısında Alara Kalesi'nin eteklerinde yer almaktadır (**Res. 1**).[11] Hicri 627 (İS 1230) tarihinde Alaaddin Keykubad tarafından yaptırılmış olan han, barınak ve hizmetler sunan eşmerkezli bir yapı olarak planlanmıştır.[12] Hamam, Alara Çayı'nın kıyısında, hanın 500 m kadar doğusunda, kalenin eteklerinde yer almaktadır. Yatağını zaman içinde değiştirmiş olan nehir binanın bir kısmını alıp götürmüştür (**Res. 2**). Günümüze kalan kısma çalılarla kaplı olduğundan ulaşılamamaktadır.[13]

Akhan Hamamı

Eğirdir ile Denizli arasındaki yol üzerindeki Akhan, Çardak Han'dan sonraki durak yeridir. Barınak kısmının kapısındaki kitabe Hicri 651 (İS 1253), ana kısımdaki kitabe ise Hicri 652 (İS 1254) tarihlidir.[14] Orta büyüklükteki bu handa bir avlu çevresinde hayvan barınağı ve çeşitli hizmetler bulunmaktadır.[15] Hanın kuzey duvarından 15 m kadar uzakta doğudaki köşenin yakınında yer

9 Bir *mud* yaklaşık 100 ila 120 kg'a denktir. Turan 1948, s. 61.

10 Turan 1971, s. 105.

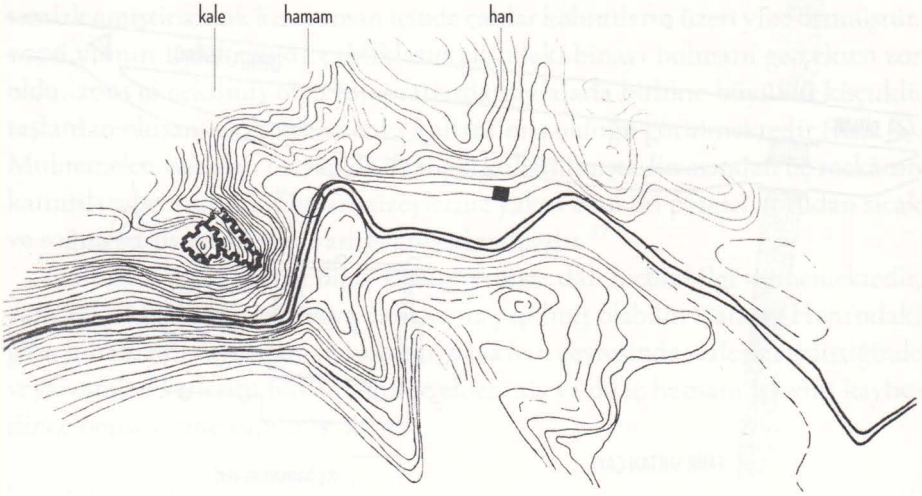
11 Alara Han'ı 1966 ile 2007 arasında birkaç kere ziyaret ettim.

12 Yardım 2002, s. 436.

13 Alara Han Hamamı'na Kasım 2007'de tekrar gittiğimde yağmur ve çamur nedeniyle ulaşamadım. Selçuk Üniversitesinden Osman Eravşar liderliğinde bir ekip 2007'de kazılara başlamıştır ve hamamın iç kısmı temizlenmiştir. Kazıya dair rapor 2008 ilkbaharında Turizm ve Kültür Bakanlığı tarafından düzenlenen Kazı, Araştırma ve Arkeometri Sonuçları Sempozyumunda sunulmuştur.

14 Erdmann 1962, s. 62.

15 Yavuz 2007, s. 133–44.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 1 Alara'daki han, kale ve hamam arasındaki ilişki.

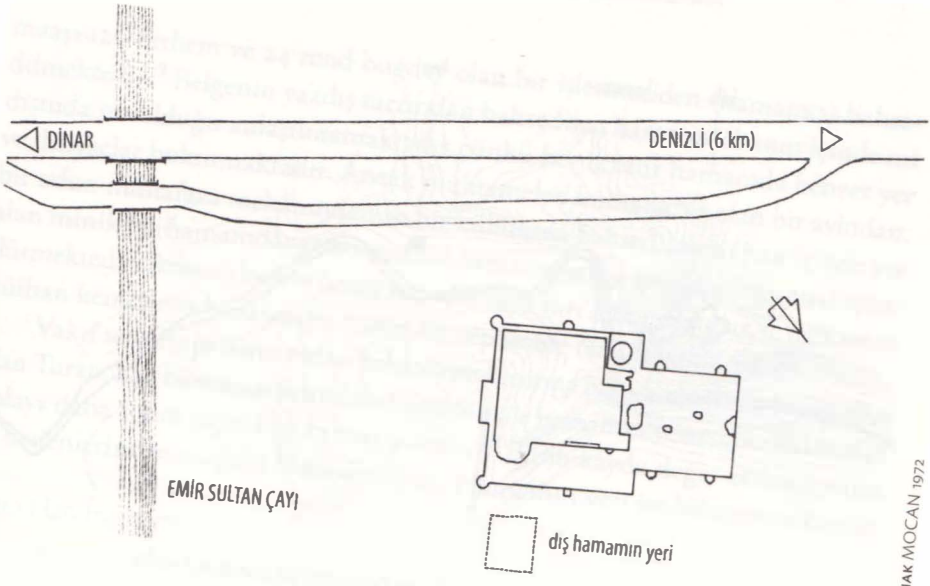

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 2 Alara'daki hamamın kalıntıları, 1998.

alan hamam, iç hamamın hemen arkasında yer almaktaydı (RES. 3). Çeşitli yazılarda bir dış hamamın varlığından bahsedilmektedir ancak hamamın dış görünüşü hakkında bilgi yoktur.[16] 2005 yazında bir restorasyon projesi dahilinde

16 Erdmann 1961, s. 71, bunu Uzunçarşılı 1929, s. 193'e atıfla anlatmaktadır.

KAYNAK MOCAN 1972

RES. 3 Akhan'ın hamamla ilişkisinin planı.

KAYNAK K. İNCE FOTOĞRAFI

RES. 4 Akhan'ın hamamının kalıntıları, 2005.

temizlenmiştir ancak kısa zaman içinde çalılar kalıntıların üzeri yine örtmüştür. 2006 yılının Eylül ayında çalılıkların altındaki binayı bulmam gerçekten zor oldu. 2005'te çekilmiş olan fotoğraflarda tuğlalarla birlikte büyüklü küçüklü taşlardan oluşan eski malzemenin kullanılmış olduğu görülmektedir (Res. 4). Muhtemelen yok olan üstyapıda da tuğla kullanılmıştı. En azından üç mekânın kalıntıları belirgindir. Duvar yüzeylerine yakın olan iki paralel borudan sıcak ve soğuk su sistemlerinin varlığı anlaşılmaktadır.[17]

Günümüzdeki haliyle bina, yapılış tarihine dair hiçbir bilgi vermemektedir, yani Selçuklu döneminde veya daha sonra yapılmış olabilir. Karatay Hanı'ndaki gibi, iç hamamla aynı zaman yapılmış veya han çevresinde yerleşim geliştiğinde veya varolan yerleşim büyüdüğünde eklenmiş ya da iç hamam işlevini kaybedince onun yerine yapılmış olabilir.

İncir Han Hamamı

İncir Han, Eğirdir üzerinden Antalya-Konya arasındaki yol üzerinde yer almaktadır.[18] Burdur yönünden gelirken bir önceki durak Susuz Han, bir sonraki durak ise Ağlasun Han'dır. Hicri 636 (İS 1238-9) tarihinde Sultan II. Gıyaseddin Keyhüsrev tarafından yaptırılmıştır.[19] Hanın 300 m kadar güneydoğusunda[20] yol tarafında buradaki doğal su kaynağından faydalanan bazı yapıların bulunduğu eğri bir yükselti bulunmaktadır (Res. 5).[21] Hâlâ kullanımda olan iki çeşmeye ek olarak bir hamamın ve çamaşırhanenin kalıntıları göze çarpmaktadır (Res. 6).

Moloz taştan yapılan binada büyük taşlar köşelerde ve açıklıkları çatmada kullanılmıştır. Üstyapının izine rastlanmamaktadır ancak sıcaklığın kubbesi görülür durumdadır.[22] Oldukça büyük bir bina olduğu düşünülmektedir. Büyük kare biçiminde bir sınır soğukluğu belirlemektedir. Su haznesinin yakınında en az iki tane başka mekân daha görülmektedir. Şu andaki bilgilerle herhangi bir tarih tahmini yapılamamaktadır.[23]

---

17 K. İnce'ye 2005 yılında çektiği fotoğrafları kullanmama izin verdiği için teşekkür ederim.

18 1992 ve 2003'te ziyaret edilmiştir.

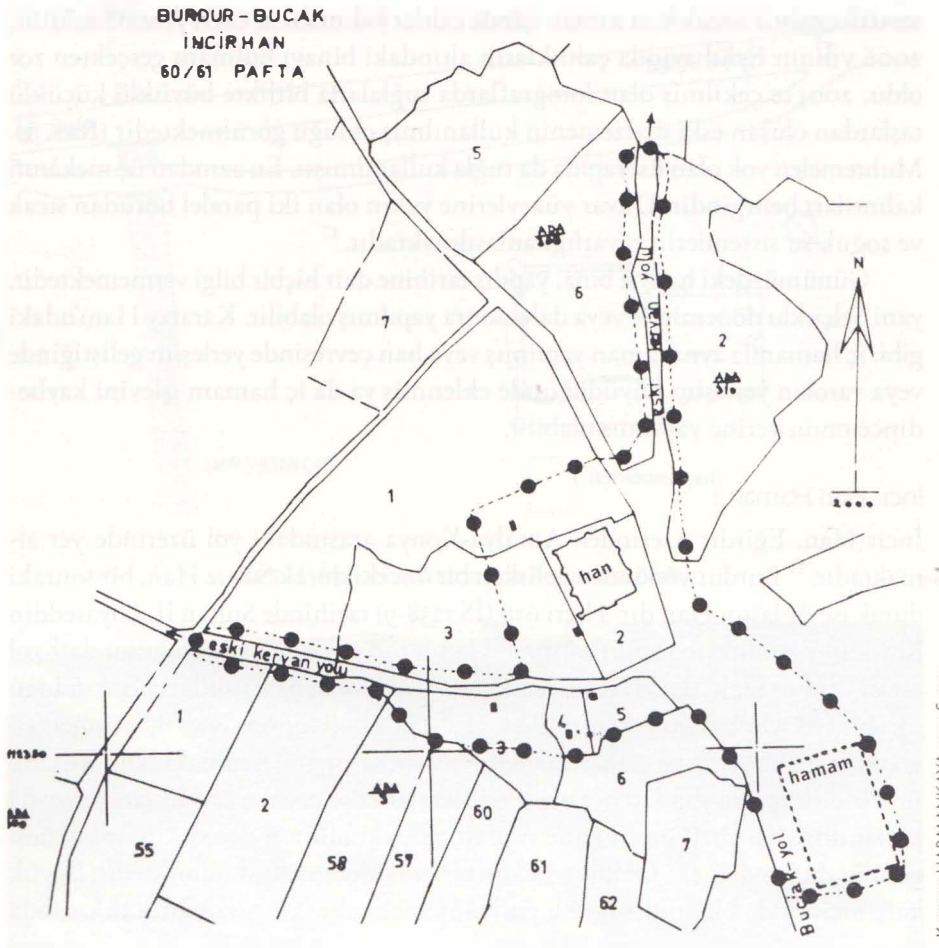
19 Erdmann 1961, s. 110.

20 Harmankaya 1992, s. 323, 327.

21 Muhtemelen aynı su kaynağı hanın doğusundaki su kanallarını da besliyordu. Ünal 2007, s. 307, n. 14.

22 1990'lı yıllarda çeşitli nedenlerle kazı yapılan İncir Han'da suyun çevresindeki alan kazılardan nasibini almamıştı. Üzerinden 30 cm toprak katmanı kaldırılırsa hamam okunabilir hale gelecek.

23 Ünal'a gore hamamda, küçük bir soyunmalık, bir sıcaklık ve bir su haznesi bulunmaktadır. Ünal 2007, s. 307. Duymaz'a göre kubbeli mekânın ölçüleri 3,2 x 3,75 m'dir Duymaz 1996, s. 22.

KAYNAK HARMANKAYA 1991, S. 327

RES. 5 İncir Han ve kaynağın etrafındaki bina kümesi arasındaki ilişki.

Malatya ile Divriği Arasındaki Kara Han Hamamı

Malatya, Arguvan ve Divriği yolu üzerinde, Arguvan'dan sonra Güngören ve Kömürlük köyleri arasında[24] yer alan Kara Han, yolun 21 km doğusundadır. Handa bir avlu çevresinde hayvan barınağı ve çeşitli servis mekânları bulunmaktadır (RES. 7). Aytaç, hanın yapılış tarihinin on üçüncü yüzyılda olduğunu belirtmektedir.[25] Hanın 10 m güneydoğusunda yer alan hamamın tam olarak günümüze kalmış olan tek duvarı 9,3 m uzunluğundaki güney duvarıdır. Doğu

24 Aytaç 1998, s. 37–8, çizim 10, fotoğraf 12a–h.

25 Aytaç 1998, s. 38. Tarihlendirme barınakla avlunun boyutlarının karşılaştırılmasına dayanmaktadır. Kara Han'da avlu barınaktan daha geniştir ve bu tarz hanların tamamının on üçüncü yüzyıldan olduğu farz edilmektedir.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 6 İncir Han'daki hamamın kalıntıları, 2000.

ve batı duvarlarının harap olmuş kısımları kuzeye doğru yaklaşık 10 m kadar uzanmaktadır. Kalıntıların kesme taş duvarların çekirdeği gibi görünmesine bakılırsa hamam muhtemelen kesme taştan yapılmıştı. Duvarların kalıntıları 1 m kadar yüksekliktedir. Hanın güney duvarının önünde, 12 m kadar güneyde yer alan kuyunun su kaynağı hamamın doğusunda yer alan Uludere Nehri olarak görünmektedir.

Planın parçalarından anlaşıldığı üzere bina en az dört mekândan oluşmaktaydı; güney kısmındaki birleşik olanlar daha anlaşılırdır. Güneybatıdaki hemen hemen kare biçiminde bir dörtgendir (3,4 x 3,8 m); güneydoğu köşede yer alan oda ise bir kenarı 3,8 m olan bir karedir. Muhtemelen yıkanma alanları olan kare biçimli mekânlar güneyde yer aldığından giriş büyük olasılıkla kuzey tarafındadır. Aytaç'a göre bu mekânlar soyunmalık ve sıcaklıktır.[26]

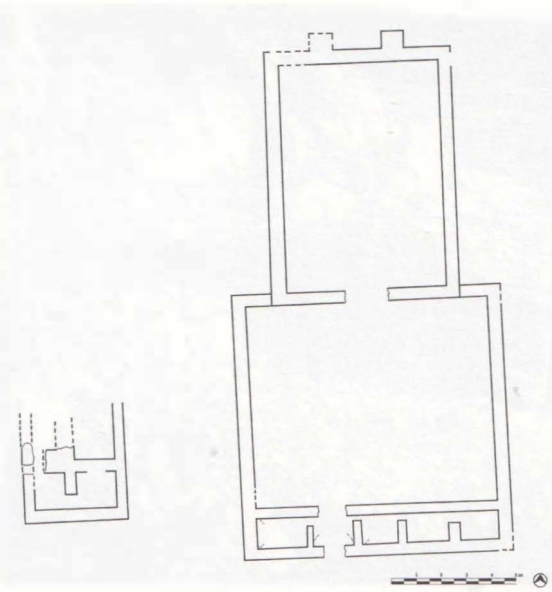
Durak Han Hamamı

Sinop-Amasya yolu üzerinde, Boyabat'la Vezirköprü arasında yer alan[27] ve orta büyüklükte bir han olan Durak Han'da büyük bir avlu çevresinde hayvan barınağı ve çeşitli servis mekânları bulunmaktadır. Giriş kapısındaki kitabeye göre yapım tarihi Hicri 664 (İS 1265) ve hamisi Pervane Muiniddin Süleyman'dır.[28]

26 Aytaç 1998, s. 37.

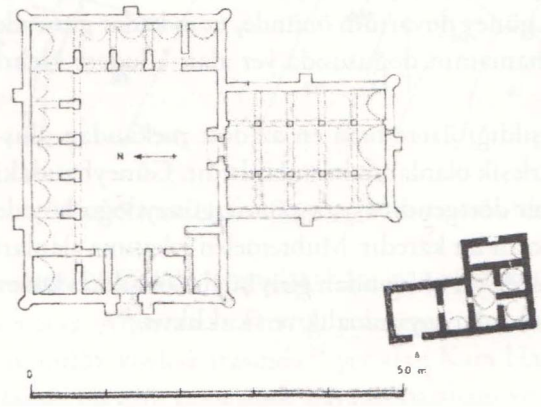
27 1968 ve 2007'de ziyaret edilmiştir.

28 Gökoğlu 1952, s. 357–8.

KAYNAK AYTAÇ 1998, RES. 4

RES. 7 Malatya-Divriği yolundaki Kara Han'ın planı ve hamamı.

KAYNAK ÖNGE 1987, TAFEL 50

RES. 8 Durak Han'ın planı ve hamamı.

2007 yılının Ekim ayında hamamın yerinde küçük bir park olduğunu gördüm. Dört yıl kadar önce bina yerle bir edilmiş.[29]

Hayvan barınağının güneybatısı köşesinden 12 m kadar aşağıda yer alan hamam, hanın güneybatısındaydı (RES. 8, 9). 210 m^2 alan kaplayan, uzun ke-

29 Tarifimde kaynak olarak Önge'nin planını kullanıyorum. Önge 1987, s. 286–7, levha 51.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 9 Durak Han'ın yıkılan hamamının yeri, 2007.

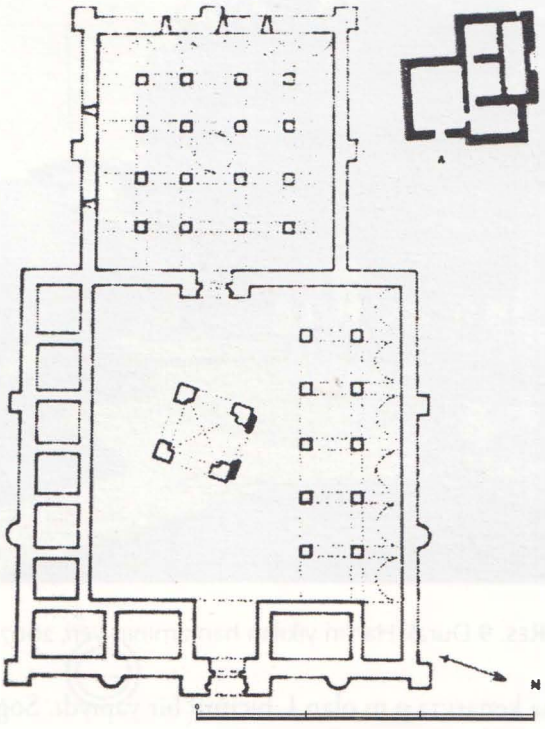
narı 19,8 m., kısa kenarı 12,9 m olan L biçimli bir yapıydı. Soğukluk ve ılıklık uzun tarafta, sıcaklıksa kısa tarafta yer almaktaydı. 6 x 5,7 m boyutlarındaki soğukluğun girişi batı duvarındandı, enine yerleştirilmiş olan 3,1 x 5,5 m boyutlarındaki ılıklık ortak duvarın ortasındaydı. Aynı eksendeki bir başka kapı, 3 x 7,4 m boyutlarındaki, enine yapılmış bir devridaim alanından ve 3 x 3,2 m ve 3,3 x 3,1 m boyutlarındaki iki halvetten oluşan sıcaklığa açılmaktaydı. Ilıklığın üzeri, ucu sivri bir beşik tonozla örtülüydü; sıcaklığın devridaim alanının üçlü üstyapısı, yanlarda beşik tonozlardan ve ortada bir kubbeden oluşmaktaydı. Kare biçimli halvetlerde de kubbeliydi.

Osmanlılar zamanında han tuğlalarla restore edilmiştir. Orada yaşayanlar hamamda da tuğla kullanılmış olduğunu belirtmektedir. Hamamın Bizans, Selçuklu veya Osmanlı dönemine ait olduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

İshaklı Hanı Hamamı

Konya-Afyon yolu üzerinde yer alan İshaklı Hanı Akşehir'le Çay arasında durak vazifesi görmektedir.[30] Bir avlu çevresinde hayvan barınağı ve çeşitli hizmetler bulunduran orta büyüklükteki han, bir cami ve bir hamamı da içeren binalar topluluğunun bir parçasıdır (**RES. 10, 11**). Tüm binalar Sahip Ata Fahrettin

30 1981 ve 2007'de ziyaret edilmiştir.

KAYNAK ÖNGE 1987, TAFEL 50

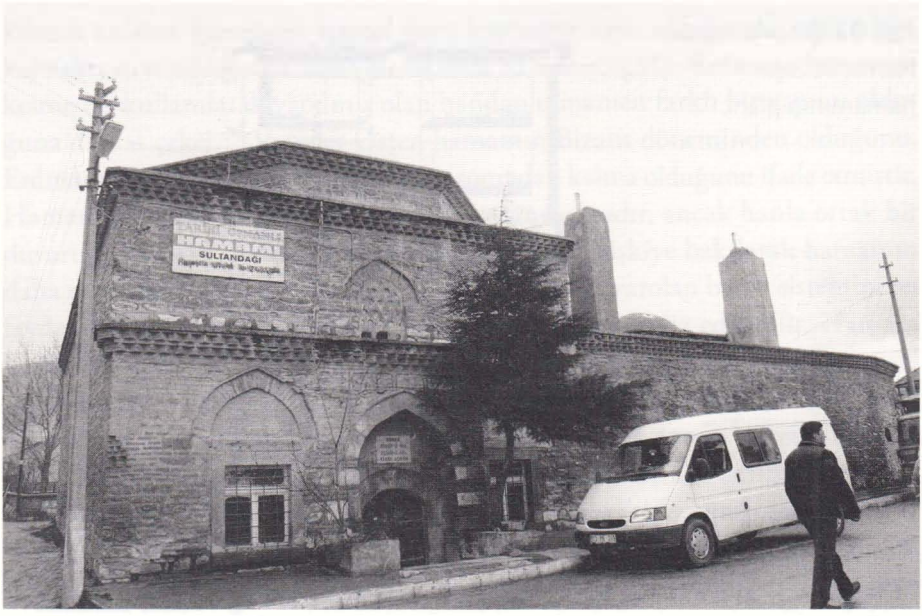
RES. 10 İshaklı Han'ın ve dış hamamının planı.

Ali tarafından yapılmıştır.[31] Cami ve hamam halen kullanılmaktadır, vakıf senedinde hamamın yapım tarihine dair bilgi vardır.

Han orta büyüklükte olup bir avlu çevresinde hayvan barınağı ve çeşitli hizmetler bulunmaktadır. Her iki kapıdaki kitabede tarih Hicri 647 (İS 1249) olarak belirtilmektedir. Hamam hanın kuzeybatı köşesinde, hayvan barınağının köşesinden 10 m kadar uzaklıktadır.[32] Yaklaşık 100 m^2 alanı kaplayan hamamın eğri biçiminden dolayı duvarlar çeşitli küçüklü büyüklü çıkıntılar yapmaktadır. Hamam dört bölümden oluşmaktadır: 5,7 x 4,5 m boyutlarında bir soğukluk, 4,1 x 2,5 m boyutlarında bir ılıklık ve birbirine bağlı iki bölümden oluşan sıcaklık. Ilıklık ve sıcaklıktaki 3,1 x 2,8 m ve 2,8 x 2,85 m boyutlarındaki iki kubbeli kare bölüm aynı eksen üzerinde yer alan, iki bölümün köşesindeki bir kapıyla birbirine açılmaktadır. Su haznesi birbirine bağlı bu karelerin ardında yer almaktadır. Suyun kaynağı ve tesisatla ilgili bilgi bulunmamaktadır ama suyun su haznesine girdiği nokta olan haznenin batı taraftaki kısa kenarı planda belirtilmektedir (RES. 10).

31 Ferit ve Mesut 1934, s. 99.

32 Tarifimde kaynak olarak Önge'nin planını kullanıyorum. Önge 1987, s. 286–7, plaka 51.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 11 İshaklı Han'ın dış hamamının doğu cephesi, 2007.

Camiye de hana da Osmanlılar döneminde birkaç müdahale yapılmıştır. Testere dişi korniş, açıklıkların teğet kemerleri ve duvarların üst kısımlarında neredeyse tamamen tuğla kullanılmış olması bu müdahalelerin kanıtlarıdır. Duvarların kalınlığında görülen farklılıklar mekânda muhtemelen daha önce de bir bina olduğunu göstermektedir. Yeni hamam kalıntılara uyarlanmak suretiyle yapılmıştır.

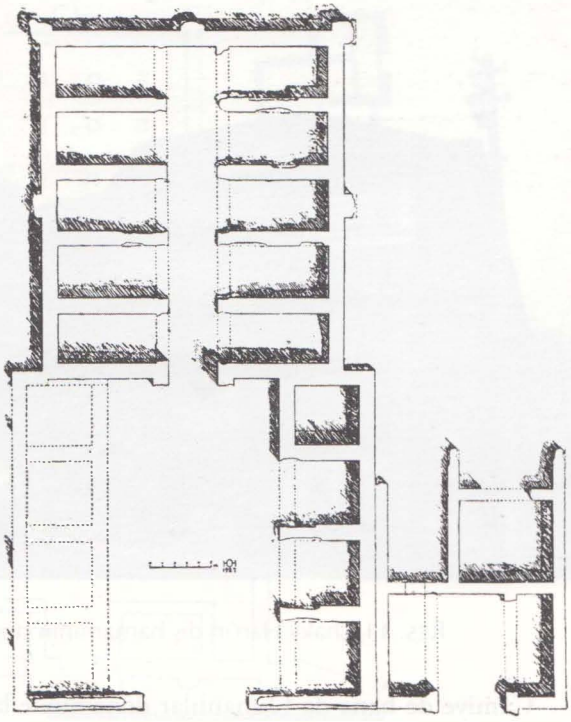
Çınçınlı Sultan Han Hamamı

Çınçınlı Sultan Han Zile-Kırşehir yolu üzerinde, Çekereksu Hanı'nın 15 km güneyinde, Saraysu Vadisi'ndeki Karamağra'nın 16 km kuzeyinde yer almaktadır. Boehringer'in fotoğrafları ve von der Osten ve Erdmann'ın çizdiği planlar, bir avlu çevresinde hayvan barınağı ve çeşitli servis mekânları bulunan büyük bir hana aittir (RES. 12, 13).[33] Hanın yapım tarihi belirsiz olmakla beraber hem Erdmann hem de Özergin, Mahperi Hatun'un hamamın hamisi olduğunu farz etmektedir.[34]

33 Erdmann, 1962, s. 140–3, Beilage Blatt 5, res. 3, levha XXII, res. 1, res. 270, 271, 272. Erdmann'ın planı hamamı içermemektedir. Her iki planda da kuzeyi belirten bir ok olmadığından yön belirtmede ön, arka, sol ve sağ kullanılmaktadır. Von der Osten'in metninin kaynağı Erdmann 1962, s. 142; Özergin, 1965, s. 146.

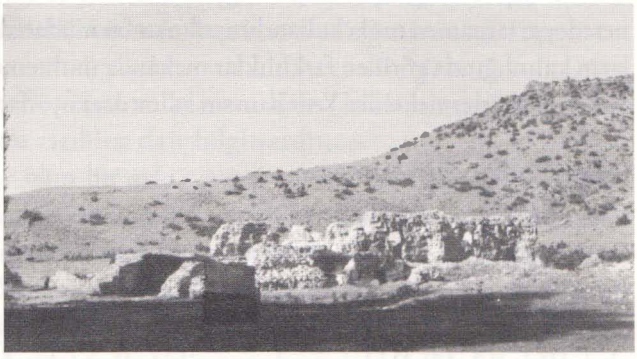
34 Erdmann 1962, s. 142; Özergin 1965, s. 146. Binada herhangi bir kitabe bulunmamakla birlikte, yakınlardaki yerleşimlerde bulunan ve her ikisi de Hicri 637 (İS 1239-40) tarihli, Karamağra ve Çöteli'deki iki caminin kitabelerinde Mahperi Hatun'un adı geçmektedir. Mahperi Hatun'un hami olduğu tahmini bu kitabelere dayanmaktadır.

Res. 12 Çınçınlı Sultan Han'ın ve dış hamamının planı.

Kaynak VON DER OSTEN; ERDMANN 1961 İÇİNDE, BEILAGEBLATT, FIG. 3

Res. 13 Çınçınlı Sultan Han'ın genel görünümü.

Kaynak J. BOEHRINGER; ERDMANN 1961 İÇİNDE, ABB. 271

Von der Osten, hamamın yapıldığı yerde harabelerin yakınında birçok *spolia* bulunduğunu ifade etmektedir. Bu harabelerden ikisi daha belirlenebilir durumdadır. Bir tanesi havuzlu bir sıcak su kaplıcasının kalıntılarıdır. Hanın sağ tarafına bitişik olan diğeriyse bir hamamın kalıntılarıdır. Hamamın, faaliyette olmayan kaplıcanın sularından faydalanmış olması muhtemeldir. Von der Osten su kaynağı hakkında şunları söylemektedir: "Yerli halk, yeraltında sadece her yılın üç bahar ayında akan bir doğal sıcak su kaynağı olduğundan bahseder."[35]

35 Erdmann 1962, s. 142.

Bunun anlamı, hamamın termal suyu kaynağın suyu olduğunda kullandığı, kaynakta su olmadığında başka bir biçimde su elde ettiğidir. Erdmann hamamın kesme taş kullanılarak yapılmış olan handan tamamen farklı bir yapımı olduğuna dikkat çeker.[36] Von der Osten hamamın Bizans döneminden olduğunu, Erdmann ise Selçuklulardan hatta daha sonradan kalma olduğunu ifade etmiştir. Hamam avlunun duvarlarından birine yaslanmaktadır, ancak hanla ortak bir duvarı yoktur, çok daha ince duvarları vardır. Bu ilişkiye bakılarak hamamın daha erken bir yapımı olduğu ve hanın hali hazırda varolan bir su sisteminden faydalanmak amacıyla hamamın bitişiğine yapıldığı iddia edilebilir. Hamam hanla aynı yaşta veya daha geç tarihli olsaydı ortak bir duvarları olurdu.

Şu anda varolan bölümleri kapsayan kısmi planda, kısa kenarı 14 m kadar olan büyük bir bina görülmektedir. Kalıntılar yaklaşık 270 m^2 büyüklüğünde bir alanı kaplamaktadır (**Res. 12**). Planda iki tane açıkça belirgin iki tane de kısmi bölüm yer almaktadır. Ne plandan ne de iki fotoğraftan üstyapı ve devridaim şablonu hakkında bilgi edinilebilmektedir. Ön taraftaki mekân, 10,1 x 12,8 m boyutlarında, muhtemelen iki kemerle üç bölüme ayrılmış olan enine bir dikdörtgen biçimindedir. Bu mekânda da muhtemelen, Durak Han ve Ağlasun Han hamamlarındakiler gibi, yanlarda beşik tonozları ve ortasında bir kubbesi olan üçlü bir üstyapı bulunmaktaydı. Burası girişe benzemektedir ancak açıklık bir kapı için fazla büyüktür. Ayrıca dışa doğru uzanan düzensiz çıkıntılar önünde başka bir mekân olduğuna işaret etmektedir. Sırada iki mekân gelmektedir; soldaki mekâna geçiş vardır ama diğerine nasıl girildiği net değildir. İlki uzunluğu 4,6 m olan ancak karşıki kenarı yok olduğundan kısa kenarı ölçülemeyen dik yerleştirilmiş bir dikdörtgendir. 6,4 x 7,27 m boyutlarıyla neredeyse bir kare biçiminde olan soldaki mekân bir sonraki mekâna bağlıdır; eni aynı olmakla birlikte derinliği bilinmemektedir. Kalıntılarda dört mekân yer almaktadır, su haznesini andıran hiçbir şey yoktur. Haznenin yanında bir külhanın yanı sıra iki mekân daha yer almış olabilir ama sıcak kaplıca suyu kullanıldığından bunlara gerek duyulmamış da olabilir.

Burma Han Hamamı

Burma Han, Divriği-Kemah ve Kemah-Arapkir yolu üzerindedir.[37] İkinci yol üzerindeki bir sonraki durak, Mirçinge Han'dır. Bir avlu çevresinde barınak ve çeşitli servis mekânları bulunan han, Mengüchekid Beyliği'nden kalmadır.[38] Burma Han Osmanlılar zamanında bir derbenttir.[39]

36 Erdmann 1962, s. 142.

37 1981 ve 2007'de ziyaret edilmiştir.

38 Sakaoğlu 1971, s. 204–6; Yavuz 1984, s. 251–4.

39 Orhonlu 1967, s. 178, not 178; Hicri 1022 (1623 İS) tarihli MAD 2775 belgesi.

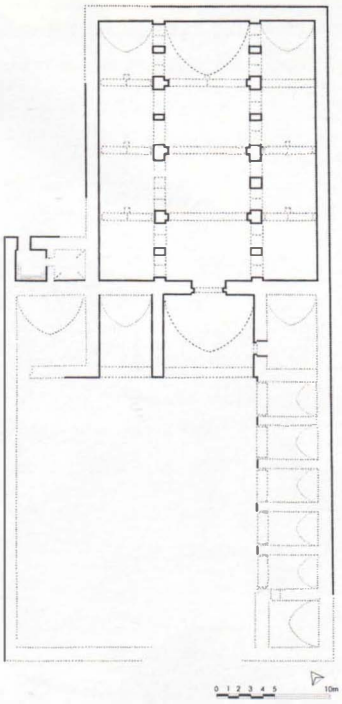
Derbent yol boyunca yer alan ve yol güvenliğinden sorumlu olan kuruluşlara verilen addır. Orhonlu'nun çalışmaları vasıtasıyla Osmanlı derbent sistemi gayet iyi bilinmektedir.[40] Derbentçi olarak belirlenen kişiler bazı vergilerden muafiyet karşılığında yolların ve geçitlerin güvenliğini sağlıyor, köprüleri ve yolları onarıyor ve yeni yerleşimlerin kurulmasına yönelik kuralları yürürlüğe koyuyorlardı. Derbentçi var olan bir köyden birisi olabileceği gibi yeni bir yerleşimi kuran ilk kişi de olabilirdi. Çok önemli noktalarda derbent görevini hanlar ve küçük kaleler devralırdı. Orhonlu, derbent sisteminin daha önceki İslam devletlerinde de, daha basit ve değişik biçimlerde var olduğu kanısındadır.[41]

Hanın güneybatı köşesinde bulunan hamama dışarıdan da giriş bulunmaktadır. Avludan girilen mescitle ortak bir duvarı vardır (**Res. 14**). Hamam hanın ayrılmaz bir parçasıdır çünkü bu iki kısım arasında hiçbir inşaat derzi yoktur (**Res. 15**). Han genelinde duvarların özellikleri ve inşaat farklılık gösterse de dış duvarlar orta boy taşlarla yapılmıştır. Bu duvarın tüm taş sıraları düzenli olarak yatay değildir ve güney cephede sıva izleri bulunmaktadır. Açıklıkların çatmalarında ve üstyapıda dikkatle kesilmiş taşlar kullanılmıştır. Hamamın iç duvarları ve kemerleri de düzgün biçimli, büyük, dikdörtgen biçimli taş bloklarından dikkatlice yapılmıştır. Küçük hamamdan günümüze kalmış olan kısım yaklaşık olarak 35 m^2 bir alanı kaplamaktadır. Kısmen yıkıldığından geriye sadece iki mekân kalmıştır. Her biri 2,5 x 2,5 m boyutlarında bu iki kare mekân, aralarındaki bir kapı vasıtasıyla birbirine bağlıdır. Güneydeki mekân, sadece üç sırataşın geriye kaldığı, stalaktitlerle kaplı bir tonozla örtülüdür (**Res. 16**). Batı duvarı korunmamış olan bunun yanındaki mekân, iki merkezli bir profile sahip olan ve çökmüş durumdaki birkaç tonoz örtüye sahiptir. Barınağın güney duvarındaki ve güneydeki mekâna girişin konumu, en az iki tane daha mekân olduğuna delalet etmektedir. Muhtemelen barınağa yakın olan su haznesi olarak iş görmekteydi. Damlataş tonozlu mekânın soğukluk olmaması çok muhtemeldir. Ancak önünde bir mekân daha vardır, bu da hazneyle birlikte üç mekânlı planı tamamlamaktadır. Güneydeki mekânın doğu duvarında su sisteminin kalıntıları, ayrıca güneydoğu köşesinde tüfeklik denen sıcak hava borusu görülmektedir. İç duvarın yüzeyine yakın olan su sistemi sıcak su içindi, muhtemelen kalın duvarların içinde saklı bir soğuk su sistemi de vardı; çünkü hanın dış duvarlarının bazı kısımlarında soğuk su yolları görülebilmektedir. Hamama dışarıdan giriş sağlayan bir kapının varlığı, hamamın hem yolculuk edenlere hem de yerleşik halka hizmet vermek üzere yapıldığını göstermektedir.

---

40 Orhonlu 1967.

41 Orhonlu 1967, s. 2. Anadolu Selçukluları dönemindeki öncülleri için bkz. Yavuz 1966 ve 2004.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 14 Burma Han'ın ve hamamının planı.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 15 Burma Han Hamamı, güneyden bakış, 2005.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 16 Burma Han Hamamı'ndaki ilk odanın mukarnas tonozu, 1981.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 17 Kargı Han ile hamamının ilişkisi, 1992.

Kargı Han Hamamı

Kargı Han Seydişehir üzerinden Konya'dan Alanya'ya giden yolda, Mutbeli Han'dan bir durak sonra yer almaktadır.[42] Kargı Han'dan sonraki aşama muhtemelen Aspendos yakınındaki Köprüsuyu Han'dı.[43] Bir avlu etrafında sunulan barınak ve servis mekânlarından ibaret olan hanın yapılış tarihi kitabede belirtilmemiş olsa da Gıyaseddin Keyhüsrev döneminden olduğu düşünülmektedir ve hamamın da hanla aynı tarihe ait olması gerekir.[44]

Hamam, hanın güneybatı köşesinin 5 m kadar güneyindedir (RES. 17). Kargı Nehri'nin ufak bir kolu binanın kuzeyi hizasında akmaktadır. Bu küçük dere üzerinde bir yapıya, muhtemelen bir sukemerine ait olan kalıntılar vardır. Hamamın su haznesi bu kemere en yakın mekân olduğundan muhtemelen hamamda kullanılan su derenin öbür yanından bu kemer vasıtasıyla taşınıyordu.

42 1990, 1993, 2004 ve 2007'de ziyaret edilmiştir.

43 Orada bir hana ait olabilecek herhangi kalıntı bulunmamaktadır; muhtemelen Aspendos'taki bir bina han olarak kullanılmaktaydı. Ayrıca, Roma döneminden kalmış bir köprünün kalıntıları üzerine yapılmış bir Selçuklu köprüsü vardır.

44 Erdmann ve Erdmann hanın önünde iki küçük binanın kalıntıları olduğundan bahsetmektedir. Bu binalardan iki tane kubbesi olanın hamam olduğunu, 5 x 10 m boyutlarında olan ikincisinin de hela olduğunu ileri sürmüşlerdir. Erdmann ve Erdmann 1976, s. 105.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 18 Kargı Han Hamamı'ndaki soğukluğun kubbesinin pandantifi, 1992.

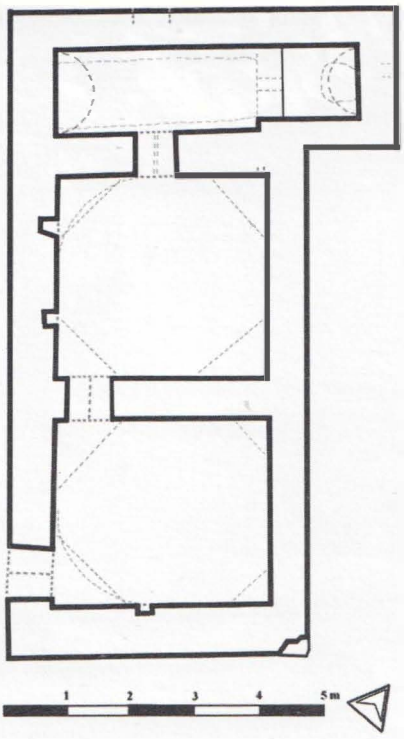

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 19 Kargı Han Hamamı'nın su deposu, 1992.

Duvarları oldukça iyi korunmuş durumdadır ancak su haznesinin üstyapısı dışında tüm üstyapılar çökmüştür (RES. 18, 19). Duvarlar çeşitli boyutta moloz taşla yapılmış ve hemen hemen hiç sıralanmamıştır. Tüm duvarlar yaklaşık 70 cm kalınlığındadır. Pandantiflerde ve kubbede yassı döşeme taşları kullanılmıştır. Islak yüzeylerde kireç sıvanın altında bir katman su geçirmez harç (*horasan*) vardır. Her iki katman da birkaç defa tekrar yapılmıştır. İç ve dış sıvaların çoğu yok olmuştur.

49 m^2 alan kaplayan hamamın boyutları 10,14 x 4.64 metredir ve su haznesinin ucu doğuya doğru 1,39 m çıkıntı yapmaktadır (RES. 20). İki mekân—soğukluk ve sıcaklık—ve su haznesinden ibaret olan hamamın tanjant kemerli girişi, hanın girişine en yakın nokta olarak batı duvarının güney köşesinde yer almaktadır. 2,87 x 3,24 m boyutlarındaki öndeki alan ve 3,18 x 3,13 m boyutlarındaki yıkanma alanı, piramit biçimli pandantifler üzerindeki kubbelerle örtülüdür. Aralarındaki kapı ortak duvarın batı köşesinde yer almaktadır. Su haznesi kuzey tarafta uzun bir dikdörtgen biçimindedir. Doğu tarafındaki ucunda 0,3 m kadar daralmaktadır; bu kısımda ayrı, daha dar, yarım küre biçimli ve profilli bir tonoz bulunmaktadır. İki kısmı ayıran alçak bir duvar olsa da, bu iki kısım daha alçak bir düzeyde yer alan dikdörtgen biçiminde bir açıklıkla bağlıdır. Dışarıdan külhanın kemeri, su haznesinin alçak batı

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 20 Kargı Han Hamamı'nın planı.

duvarının altından görülmektedir. Su haznesinden çıkan iki tane terrakotta boru, hamamda hem sıcak hem de soğuk suyun varlığına işaret etmektedir.

Bir müdahale veya ekleme olarak yorumlanacak belirgin hiçbir iz yoktur. Bunun tek istisnası, hamamın ilk yapım evresine ait olması kuvvetle muhtemel olan beşik tonozun yarım daire profili ilk haznenin çıkıntı yapan doğu ucudur.

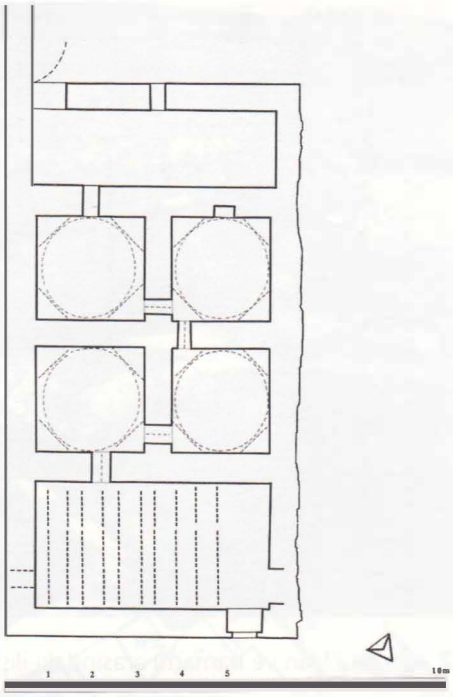
Ağzıkara Han Hamamı

Ağzıkara Han, Kayseri-Aksaray ve Kayseri-Nevşehir yollarının kesiştiği noktada yer almaktadır.[45] Burası, Aksaray yolu üzerinde 6 km ötede yer alan Öresin Han'dan sonraki duraktır. Han, Hoca Mesud bin Abdullah tarafından yaptırılmış olup portalının üzerindeki kitabede Alaaddin Keykubad'ın (1219–36) adı yer almakta; avlu portalında, Hicri 637 tarihi (İS 1240) görülmektedir.[46] Han, kendisiyle aynı adı taşıyan ve yaşıt olduğu düşünülen köyde yer almaktadır.[47] Hanın güneyinde yer alan küçük derenin üzerinde çeşmesi olan küçük bir köprü

45 1967, 1969, 1995, 2007 ve 2008'de ziyaret edilmiştir.

46 Erdmann 1961, s. 102.

47 Konyalı 1974, cilt 2, s. 2037.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 21 Ağzıkara Han Hamamı'nın planı.

yer almaktadır. Ağzıkara Han hamamlarının her ikisinin de su kaynağı güneyden olmakla birlikte kesin olarak bilinmemektedir. Ağzıkara Han bir avlu etrafında barınak ve hizmet mekânlarının bulunduğu en büyük hanlardan biridir.

Ağzıkara Han'ın dış hamamı, hanın yaklaşık 20 m güneyindedir (RES. 21, 22). Kesme taştan yapılmış olan hamamdaki işçilik ve inşaat teknikleri hanınkilerle benzerlik göstermektedir. Yaklaşık 9,5 x 25 m boyutlarındadır ve 238 m^2 alan kaplamaktadır. Hamamdaki tüm mekânlar sağlam kalmıştır, üstyapının büyük kısmı dışında yapının tümü iyi durumdadır (RES. 23). Su haznesi ve beşik tonozlu külhanı dışında beş mekândan oluşmaktadır. 4,02 x 4,48 m boyutlarındaki dikdörtgen biçimli, girişi kısa kenarında olan soğukluk, enine kemerlerin desteklediği beşik tonozla örtülüdür.[48] Soğukluğun güneybatı duvarındaki kapı, bir kenarı 3,3 m olan, eşit büyüklükte, bağlantılı, kare biçimli dört tane mekâna açılmaktadır; bu mekânların piramit biçimli pandantifler üzerine oturan kubbeleri vardır.

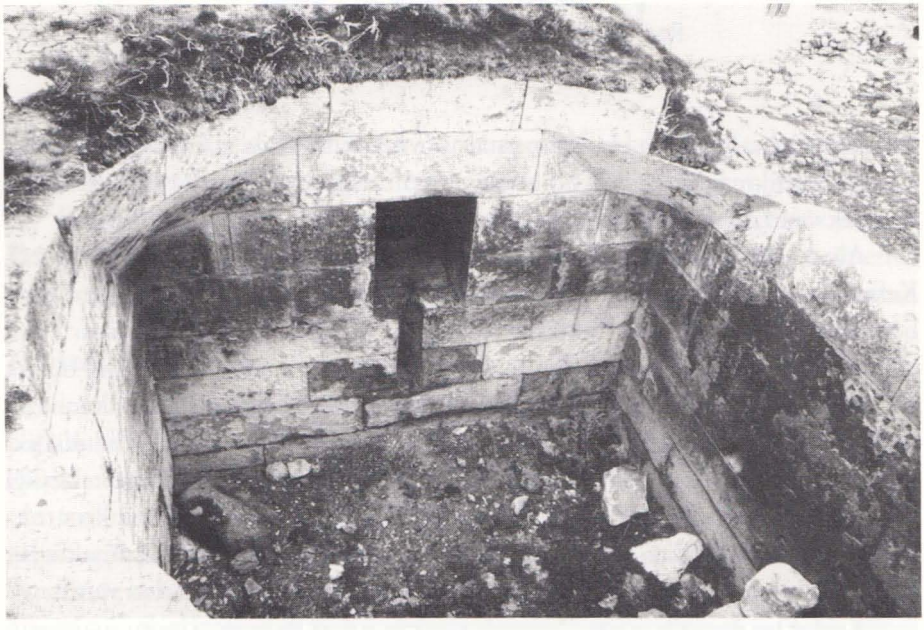
Kesme taş duvarlar içine döşenmiş sıcak ve soğuk su tesisatı bulunmaktadır.

48 Muhtemelen *soğukluk* başlangıçta bir beşik tonozla örtülüydü. Bilinmeyen bir tarihte çökünce mekânın genişliği 30 cm kadar artırılarak üzeri mevcut üstyapıyla örtüldü. Bu uygulama Kapadokya'da özellikle evlerde sıklıkla görülmektedir.

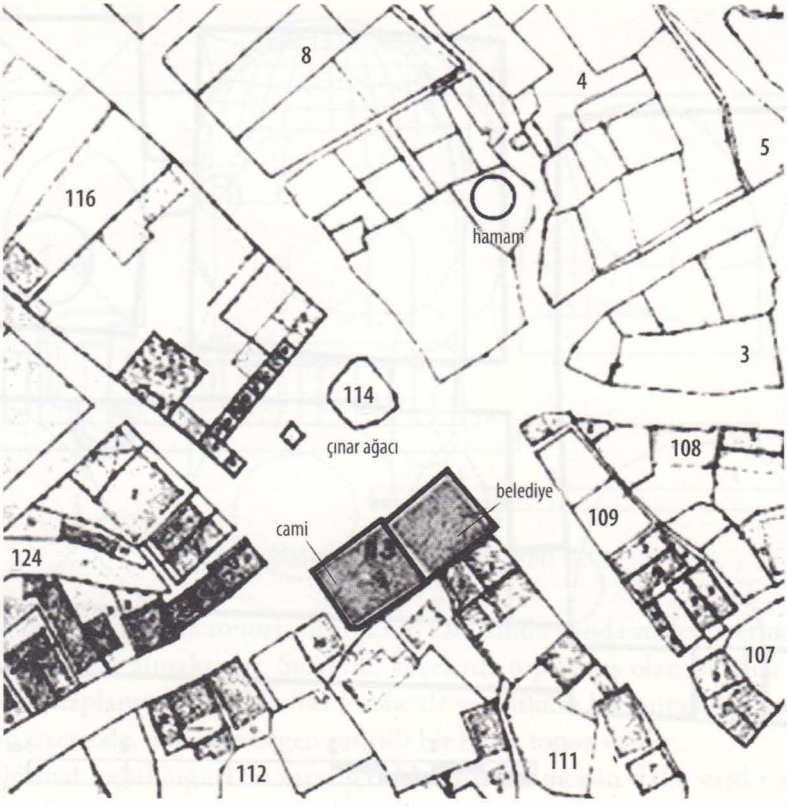
KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 22 Ağzıkara Han ve hamamı arasındaki ilişki, 1995.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 23 Ağzıkara Han Hamamı'nın sıcaklığı, 1995.

KAYNAK VANHAVERBEKE VD 2005, S. 335

RES. 24 Ağlasun Han ve hamamı yerine inşa edilen yeni binalar arasındaki ilişki.

Ağlasun Han Hamamı

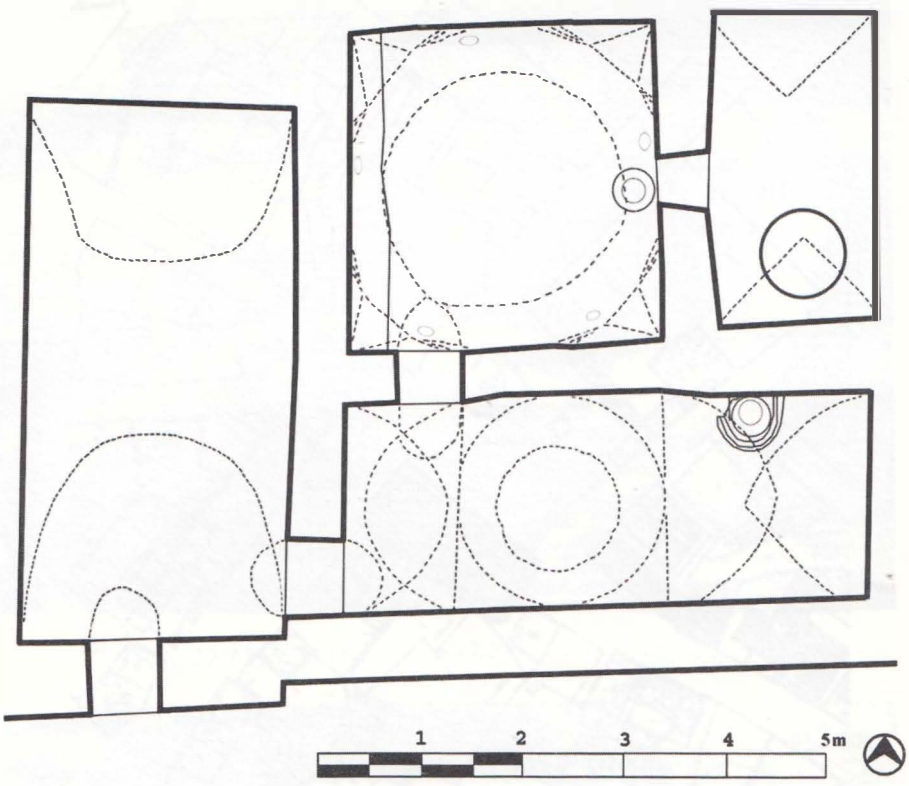
Ağlasun Han Eğirdir üzerinden Konya'dan Antalya'ya giden yolda, Isparta'yla Antalya arasında Isparta'ya yaklaşık 25 km uzaklıkta yer almaktadır. Antalya tarafında bir sonraki durak İncir Han'dır. Daha 1940'ta Erten, Ağlasun'da bir hanın varlığından bahsetmiş olsa da hanın bilinirliğinin artması Sagalassos'ta arkeolojik kazılar yapan ekibin keşif araştırmaları sonucunda olmuştur.[49] Şimdiki belediye binasının yapımı için yıkılmış olan hanın önündeki alanda haftada bir kurulan pazar alanı bulunmaktadır.[50]

Hamam belediye binasının yaklaşık 70 m batısında, binanın üzerine ev yapmış olan Süleyman Korkmaz'ın arazisindedir (RES. 24). Hamamın kuzey, doğu ve batı dış duvarları evlerle sarılmıştır. Kitabesi bulunmayan hamamın II. Gıyaseddin Keyhüsrev (1236–46) döneminden kaldığı düşünülmektedir.[51]

49 Vanhaverbeke vd 2005, s. 300–36. Burada verilen bilgiler bu makaleye dayanmaktadır.

50 Vanhaverbeke vd 2005, s. 318, res 22.

51 Vanhaverbeke vd 2005, s. 320.

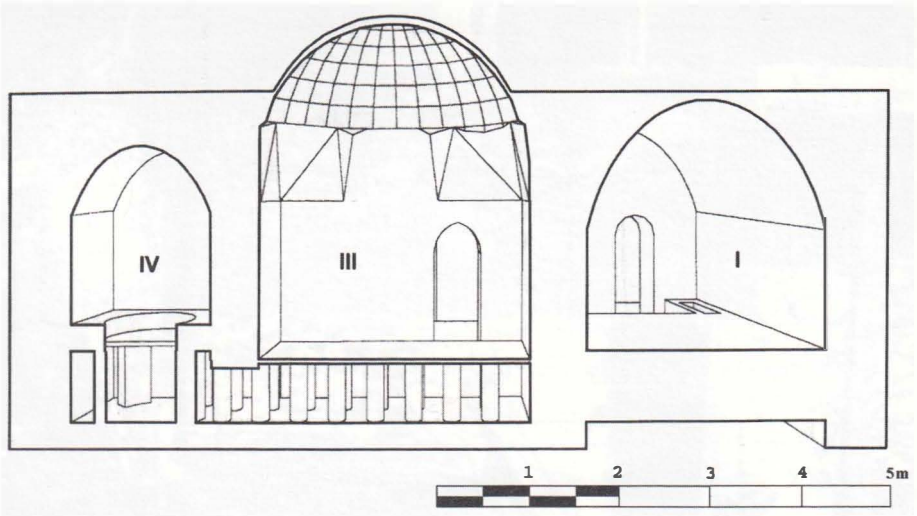

KAYNAK VANHAVERBEKE VD 2005, S. 323

RES. 25 Ağlasun Han'daki hamamın planı.

Hamamda kireç harcıyla birlikte, duvarlarda küçük, devşirme moloztaş; üstyapıda ise tuğla kullanılmıştır. İç kısımda alçı kullanılmıştır. Islak yüzeylerde kireç sıvanın altında bir katman su geçirmez harç (horasan) vardır, bu katman duvarların suya temas eden kısımlarında kullanılmıştır. Orijinal taban büyük döşeme taşlarıyla kaplanmıştı. Taş sütunların desteklediği yeraltı ısıtma tertibatı sıcaklığın kaplamasının altından görülmektedir ve sıcak hava boruları (tüfeklik) mekânlarının bazılarında belirgindir. Dam toprakla örtülüdür.

Hamam sonraki bir tarihte genişletilmiştir. Binanın başlangıçtaki kısmı 8,7 x 6,6 m boyutlarında olup 58 m^2'lik bir alan kaplamaktadır. Günümüzde varolan binanın boyutları, yıkılmış olan ve asıl boyutları çıkarılamayacak olan soyunmalık hariç 10,7 x 6,8 m'dir (RES. 25, 26). İlk aşamada hamam su haznesine ek olarak sıcaklık ve soğukluktan ibaretti. 2 x 5,15 m boyutlarındaki soğukluğa kısa batı duvarından, 3,05 x 3 m boyutlarındaki sıcaklığa ise güney duvarın batı köşesinin yakınındaki kapıdan girilirdi. Sıcaklığın batı duvarında dar bir taş oturma yeri ve su haznesiyle ortak olan kuzey duvarında ise bir kurna vardır. Uzunlamasına soğukluk, taş ve tuğladan yapılmış olup dar kenarında

KAYNAK VANHAVERBEKE VD 2005, S. 324

RES. 26 Ağlasun Han'daki hamamın kesiti.

sivri profile sahip beşik tonozla örtülüdür. Ortasında pandantifler üzerinde bir tuğla kubbe yer almaktadır. Sıcaklık, köşelerde toplaşmış olan bir dizi Türk üçgeniyle kaplanmıştır.[52] Her iki kubbe de yarımküre biçimindedir. Su haznesinin üzerinde, deforme üçgen profilli bir beşik tonoz vardır.

Orijinal soğukluğun ön tarafına eklenmiş iki mekân daha vardır ancak muhtemelen bu ekleme aşamalar halinde yapılmıştır. İkinci aşamada orijinal girişin önüne yeni bir soyunmalık ekleyerek hamam büyütülmüştür. Bu bölme binanın orijinal güney duvarından 20 cm kadar dışarıdadır ve iki bölme arasındaki inşaat derzi net biçimde görülmektedir. Kuzey tarafındaki büyük kare biçimli, muhtemelen ahşap kirişlerle kaplı olan mekân yeni soyunmalıktır. Binanın batısında dikey bir dikdörtgen biçimindeki yeni ılıklığa yeni soyunmalığın güney duvarından girilmektedir (RES. 27). Eski soyunmalığın su haznesiyle paylaştığı güney duvarına eklenen başka bir kurnadan anlaşılacağı üzere, burası ilave yıkanma mekânı olarak kullanılabilir. Son aşamada, ikinci soğukluğun doğusuna, bir kenarı tüm binanın uzunluğu kadar olan kare biçimli bir mekân eklenmiştir. Buranın yeni bir soğukluk olma ihtimali bulunmakla birlikte, hiçbir üstyapı izi olmadığından, bir avlu olması muhtemeldir.

Hamamın su kaynağı bilinmemektedir. Yarıçapı 12 cm olan tek sıra terrakotta borudan anlaşıldığı üzere sadece sıcak su dolaşımı vardır. Ağlasun'daki hamamda sıcaklıktaki kurna, doğu tarafında, su haznesinin penceresinin

52 Köşelerdeki kümeler nedeniyle piramit biçiminde kırık bir pandantife benzemektedir ama üçgenler küpün içinde çözülmek yerine bir geçiş alanı oluşturduklarından söz konusu biçimde değildir. Yavuz 2001, s. 182–4.

KAYNAK VANHAVERBEKE VD 2005, S. 325

RES. 27 Ağlasun Han Hamamı'ndaki ılıklıktan, sonradan eklenen soğukluğa giriş.

önünde yer almakta, diğer kurna ise ikinci aşamada sıcaklığın bir bölümü haline gelen ılıklıkta bulunmaktadır. Bu kurna, kuzeydeki duvarın su haznesiyle ortak olan kısmındadır. Her ikisi de beyaz mermerden olan kurnalar kısmen duvara gömülüdür. Bunlar, büyük olasılıkla, Sagalassos'taki antik yapılardan taşınan devşirme büyük sütun tamburlarından yapılmış; daha geniş bir sütun tamburu, çapı daha dar olan bir diğeri üzerine konuşmuştur.

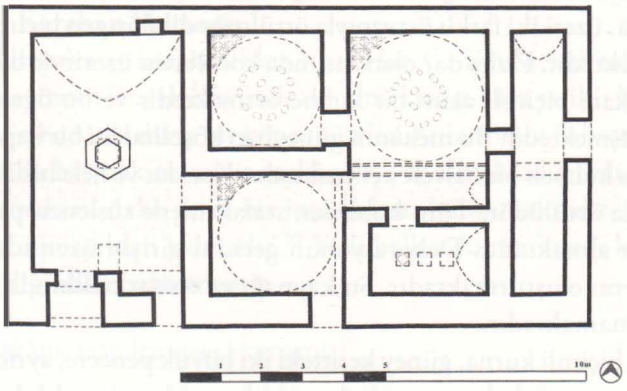
Kubbenin üst kısmı çöktüğünden soyunmalıktaki aydınlatma üniteleri yoktur. Sıcaklıkın kubbesinin aşağı kısmında beş tane *oculus* yer almaktadır. İç yüzeylerin sıvası çoğunlukla dökülmüş olduğundan hiçbir süsleme görülmemektedir. Duvarlardaki eğrilik ve ayrıca kalınlık farklılıkları, olasılıkla, tamirata veya yeniden inşaata ya da mevcut binaların altında başka binaların kalıntılarının varlığına delalet etmektedir. Ağlasun'daki Selçuklu hanının inşa edilmesi ile çağdaş olan yapım evresini, bu yapıda büyük olasılıkla ikinci evre olarak belirlemek mümkündür.

Ne yazık ki fırının ağzına ulaşmak mümkün değildir; ancak eğimli yüzeyi üzerinde, suyu ısıtmak amacı ile kullanılan yuvarlak bakır kazanın izlerini sıva üzerinde görmek olasıdır. Bu, alışılageldiği gibi tam merkezde yer almamakta; özgün yapıdaki ılıklık ile ortak olarak kullanılan duvarın yanında bulunmaktadır.

KAYNAK GÜNDOĞDU 1998, S. 647

RES. 28 Hamam giriş bölümünün ön cephesi, Mamahatun Kervansarayı.

KAYNAK BAYBURTLUOĞLU; GÜNDOĞDU 1998, S. 646 İÇİNDE

RES. 29 Hamam planı, Mamahatun Kervansarayı.

Mamahatun Kervansarayı Hamamı

Mamahatun Kervansarayı Sivas-Erzurum yolu üzerinde Tercan'da yer almaktadır ve bir han, bir türbe, bir cami, bir hamam ve bir köprüyü de içeren binalar topluluğunun bir parçasıdır. Karadeniz ve İran'ı Anadolu'ya bağlayan bu yol, köle ticaretinin şahdamarını oluşturmaktaydı. Büyük bir han olan Mamahatun Kervansarayı'nda barınak ve hizmetler eşmerkezli bir düzendedir.[53] Benzer taşçı işaretlerini taşımaları gerçeğinden yola çıkılarak, hamam ve hanın aynı döneme ait olmaları gerekmekte ve bu tarih de on üçüncü yüzyıl olarak belirlenmektedir.[54] Hamam, hanın kuzeydoğu köşesinden 10 metreden daha az mesafededir. Doğu-batı yönünde uzanan 8,12 x 14,9 m boyutlarında dikdörtgen biçimli hamam, 120 m^2 alan kaplamaktadır. Kesme taştan yapılmış dış duvarların çoğunda Selçuklu döneminin tipik taşçı işaretlerine rastlanmaktadır (RES. 28). Hamam 1990'lı yıllarda restore edilmiştir.

53 Ünal 1968, Res. 153; Yavuz 1976, s. 195.

54 Şahin 2001, s. 511–2.

Mamahatun Kervansarayı Hamamı'nda hiyerarşik düzende beş mekân yer almaktadır (**Res. 29**). Külhanın bir çevre duvarına sahip olmaması ya da burada bulunan bir inşaat izi nedeniyle, hamamın doğu ve batı dış duvarlarının su haznesinin bulunduğu yerden öteye gitmediği anlaşılmaktadır. 3,75 x 5,83 m boyutlarındaki soğukluk, güneybatı köşesinden girilen dikey dikdörtgen biçimli bir mekândır. Beşik tonozlu mekânda yer alan altıgen biçimli çeşme teknesi sonradan yapılmış bir ekleme gibi görünmektedir. Kubbeli ve 2,7 x 2,8 m boyutlarındaki ılıklığa, aynı eksendeki bir koridora açılan soğukluğun doğu duvarının ortasından girilmekteydi. 4,3 x 3,27 m boyutlarındaki helanın kapısı koridorun kuzey tarafındaydı. Bu koridorun kuzey tarafı bir kemerle kare biçimli sıcaklığa tamamen açıktı. Bu düzenleme sayesinde sıcaklık, 3,8 x 4,2 m boyutlarında, üzeri iki farklı üstyapıyla örtülmüş dikdörtgen biçimli bir mekân haline gelmektedir. Daha dar olan kısımda koridorun üzerinde bir beşik tonoz yer alırken kare biçimli alanı bir kubbe örtmektedir ve bu öğeler ortada bir kemerle birleşmektedir. Bu mekânın güneybatı köşesindeki bir kapı 2,53 x 2,2 m boyutlarında kubbeli bir halvete açılmaktadır. Koridor ve hela birlikte dar yönde beşik tonozla örtülüdür. Tüm kubbeler, stalaktitlerle süslenen pandantiflerin üzerinde yer almaktadır. Dekorasyonun gerisini girişin üzerinde yer alan üç tane madalyon oluşturmaktadır. Su kaynağı ve tesisat hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Altıgen biçimli kurna, güney kesitteki iki büyük pencere, ayrıca su haznesinin güney duvarındaki kapı, çeşitli değişiklik ve eklemelere delalet etmektedir. Aynı durum kubbeler için de geçerli olabilir. Ancak, kesme taşlardaki duvar ustasına ait olan izlerden dolayı binanın sınırları belirlidir. Dolayısıyla üçüncü boyuttaki ve diğer bazı elemanlardaki olası değişiklikler dışında özgün planda değişiklik yapılmamış olduğu söylenebilir.

Han Binasının İçinde Yer Alan Hamamlar

Sözlü Kaynaklarda Atıfta Bulunulan Hamamlar

Yerli halktan sözlü olarak edinilen bilgilere göre üç tane handa hamam bulunmaktadır: Erdmann ve Erdmann bunların iki tanesine, Ertokuş Han'dan ve Elikesik Han'dan bahsetmiş fakat bunları hamam değil mescit olarak ele almışlardır.[55] Ancak aşağıda görüleceği üzere Ertokuş Han'da bir hamamın var olduğu kazı sonucunda kesin olarak belirlenmiştir. Dolayısıyla gelecekte yapılacak araştırmalar için taşıdıkları potansiyel açısından burada haklarında sadece sözlü bilgi olan han hamamlarından bahsedeceğim.

55 Erdmann ve Erdmann 1976, s. 70.

Elikesik Han Hamamı

Elikesik Han, Konya-Eğirdir yolu üzerinde, Başara Nehri vadisinde, Eğirdir yönünde Kavak Han'dan sonraki durak olarak yer almaktadır. Tarih taşımamakla birlikte on üçüncü yüzyılın ilk çeyreğinde yapılmış olduğu düşünülmektedir.[56] Orta büyüklükteki bu bina bir avlu etrafında sunulan barınak ve servis mekânlarını içermektedir. Dışarıdan avlu duvarına bitişik iki ayrı mekân bulunmaktadır. Bunlardan biri, 3 x 2,5 m boyutlarında, planda girişi gözükmeyen küçük bir dikdörtgen biçimindedir. Burası, Erdmann ve Erdmann araştırmalarını yaparken yerli halkın ısrarla hamam olarak belirlediği yerdir.[57]

Kâhyalı'daki Karahan Hamamı

Karahan, Malatya'ya 49 km uzaklıkta Kara Han Gediği Mevkii'nde, karayolunun 1 km güneyinde Kâhyalı Köyünde yer almaktadır. 1892 tarihli Mamuratü'l-Aziz *Salname*'si hanla birlikte bir köprünün kalıntılarından bahsetmektedir.[58] Hanın planında barınak ve servis mekânları yer almaktadır; avlu ile barınak arasında, barınaktan daha geniş bir inşaat derzi bulunmaktadır. Aytaç'a göre han on üçüncü yüzyıldan kalmadır.[59] Yerli halk avlunun kuzey kısmında bir hamamın varlığından bahsetmiştir.

Hiyerarşik Mekânlı, Han İçindeki Hamamlar

Çardak Han İç Hamamı

Çardak Han Eğirdir-Denizli yolu üzerindedir.[60] Barınak ve hizmetleri olan bu han Denizli yönünde Akhan'dan önceki duraktır. Barınak kapısındaki kitabede hami olarak Kündestabl Esedüddin Ayaz, yapım tarihi olarak da Hicri 627 (İS 1230) belirtilmektedir.

Ekim 2006 tarihine kadar avlu etrafındaki çökmüş mekânlar, kendi enkazları ve toprak altında kalmıştı.[61] Birikmiş toprak ve enkazın kaldırılmasıyla avlu etrafındaki mekânların hepsini zaman içinde yapılan çeşitli restorasyon

56 Erdmann ve Erdmann 1976, s. 70.

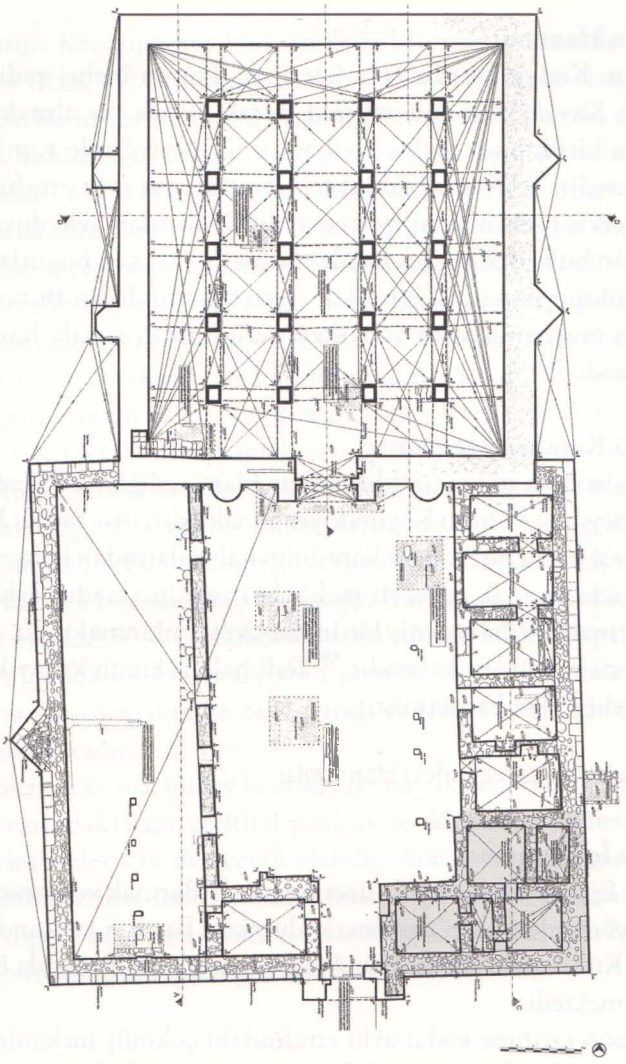
57 Erdmann 1962, s. 40; Erdmann ve Erdmann 1976, s. 70.

58 Aytaç 1998, s. 37, çizim 4, foto 4a-4c. Burada verilen bilgilerin kaynağı bu tezdir.

59 Tarihlendirme, Alay Han, İncir Han, Pazar Han, Ağzıkara Han ve Hekim Han'da da görülebilen bir özellik olan avlunun barınaktan daha geniş olmasına dayandırılmaktadır.

60 1969 ve 2007'de ziyaret edilmiştir.

61 Kazı, C. Bilginpert tarafından hazırlanan restorasyon projesinin bir kısmıydı. İlk ölçümlü çizimlerini ve fotoğraflarını benimle paylaştığı için kendisine teşekkür ederim. Restitüsyon planı bu çizimlere dayanmaktadır.

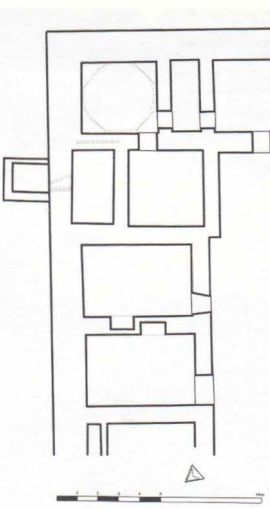

KAYNAK C. BİLGİNPERT

Res. 30 Çardak Han Hamamı'nın planı.

çalışmalarında oldukça değiştirildiği ve kuzeydoğu köşedeki mekânların bir hamama ait olduğu ortaya çıkmıştır (**Res. 30, 31, 32**).

Hamam dört mekândan oluşmaktadır (**Res. 31**). Neredeyse kare biçiminde olan 3,43 x 4,02 m boyutlarındaki soyunmalığa avlunun güney tarafından girilmektedir. Enine yapılmış olan (1.34 x 3.34 m.) ve soyunmalıkla ılıklık arasında yer alan aralıkta muhtemelen hela da bulunmaktaydı. Aralık 4,35 x 3,63 m boyutlarında, kubbesi tromplar üzerine yerleşmiş olan ve ılıklık olduğu tahmin edilen mekâna açılmaktadır (**Res. 33**). Buradan da büyük olasılıkla kubbeli olan 3,6 x 3,6 m boyutlarındaki sıcaklığa geçilmektedir. Su haznesi sıcaklığın

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 31 Çardak Han Hamamı'nın restitüsyon planı.

KAYNAK C. BİLGİNPERT FOTOĞRAFI

RES. 32 Kazı sonrası Çardak Han'ın avlusunun doğu cephesi.

doğu duvarıyla dış duvar arasında yer almaktadır. Külhanın tuğla kemerinin üst kısmı yer seviyesinde görülebilmektedir. Devşirilmiş malzemelerden yapılmış birkaç tane su kanalı bulunmaktadır. İç kısımdaki su haznesinin arka tarafında dış duvara bitişik haldeki daha küçük su haznesi sonradan eklenmiştir.

Yapım ve malzeme açısından hamamın kalıntılarıyla avlunun değiştirilmiş kısımları aynı özellikleri taşımaktadır. Ara duvarlar boyut açısından değişkenlik gösterirken, bazı izler dışında üstyapı ortadan kalkmıştır. Su haznesi, kısmen dış

KAYNAK C. BİLGİNPERT FOTOĞRAFI

RES. 33 Çardak Han Hamamı'nın kubbeli odasının trompu, 2007.

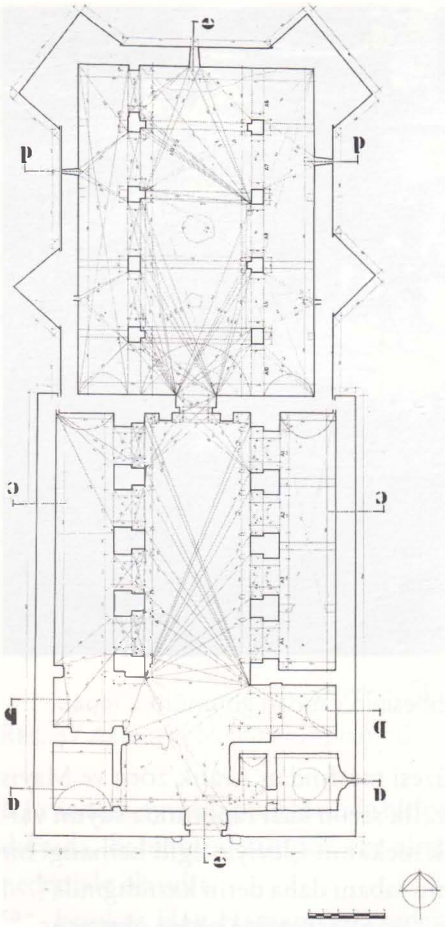
duvarın kalın kısmına kazınmıştır. Bu kesimde dış yüzde kesme taşların görülmemesi, bir çökmenin gerçekleştiğini ya da su tankı için yeterli derinliğin sağlanması amacıyla duvar kalınlığının azaltıldığını göstermektedir. Büyük olasılıkla bu köşede yıkanma olanakları olan geçişli odalar vardı. Bunlar, Akhan'ın ilk evre yapısında olduğu üzere, bir oda ve buna açılan suyla ilgili hizmet sunan mekân olmak üzere iki üniteden oluşmaktaydı. Bu mekânlar, sonraki bir yapım evresinde soğukluğun eklenmesiyle hiyerarşik bir plan uyarınca değiştirilmiştir. Yapım evrelerindeki benzerliklerin yanı sıra sonraki hamamın planı da Akhan'dakine benzemektedir.

Ertokuş Han İç Hamamı

Ertokuş Han, Konya ve Alanya/Denizli yolu üzerinde, Eğirdir Gölü yakınında yer almaktadır.[62] Portalın üzerindeki kitabede, Emir Mubarüzeddin Ertokuş tarafından Hicri 620 (İS 1223) tarihinde yaptırıldığı belirtilmektedir.[63] Orta boydaki handa, bir avlu etrafında barınak ve servis mekânları bulunmaktadır.

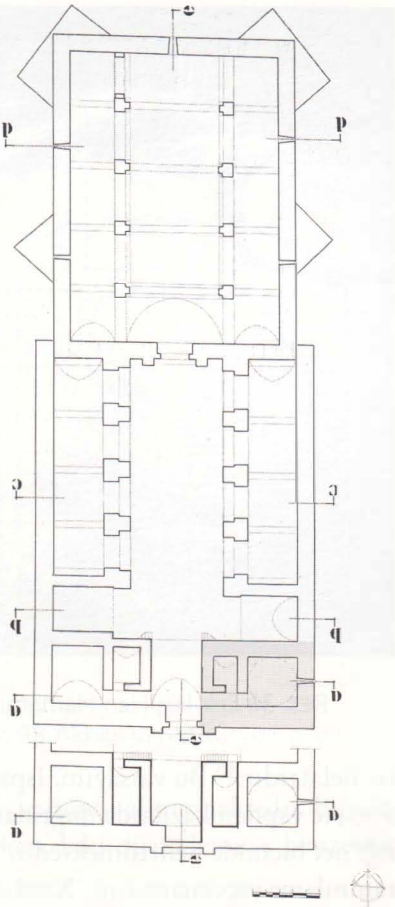
62 1994'te ziyaret edilmiştir.

63 Özbek 1972. Burada verilen bilgilerin kaynağı bu tezdir.

KAYNAK ÖZBEK 1972

RES. 34 Ertokuş Han'ın ölçülü etüt planı.

KAYNAK ÖZBEK 1972

RES. 35 Ertokuş Han'ın restitüsyon planı.

Avlu kapısının her iki yanında harap durumda olan iki tane birbirine bağlı mekân bulunmaktadır (RES. 34). Güneydoğudaki köşede yer alan grupta, ön tarafta beşik tonozlu bir mekân, arka tarafta ise tromplar üzerindeki bir kubbeyle örtülü kare biçimli bir mekân yer almaktadır. Güneybatıdaki köşede yer alan grubun ön kısmı çökmüştür ancak arka taraftaki mekânın üzeri beşik tonoz örtülüdür.[64] Erdmann ve Erdmann karşılaştırma yaparak güneydoğudaki mekânın yerinin ve üstyapısının bir mescit için uygun olduğunu ve yok olmuş mihrabın alçıdan yapılmış olabileceğini öne sürmüştür. Ayrıca Pace'in köşelerdeki odaların nöbetçiler için olduğunu ileri sürdüğünü de belirtmişlerdir. Kanaatimce güneydoğu köşedeki mekânlar hamam, diğer taraftakiler

64 Erdmann 1961, s. 53.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 36 Ertokuş Han Hamamı'nın kubbesinin çatıdan görünümü, 1994.

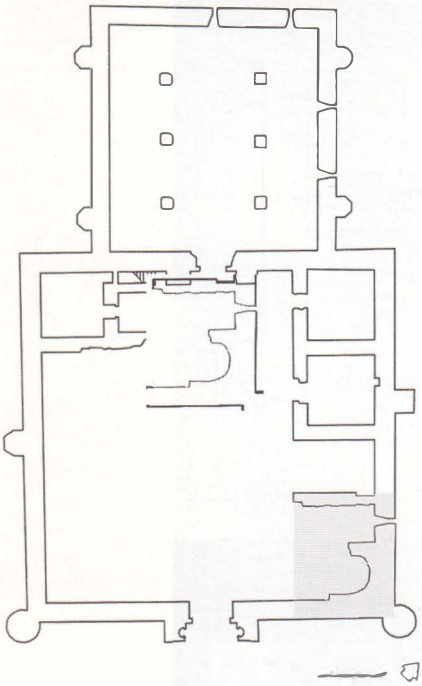
ise helalardır.[65] Bu varsayım, Isparta Müzesi tarafından Aralık 2003 ve Mayıs 2004'te yapılan kazılarda doğrulanmıştır. İlk sezon kazı raporunda suyun varlığı net biçimde belirtilmektedir,[66] ancak mekânın işleviyle ilgili herhangi bir tanımlama yapılmamıştır. "Kubbeli odanın tabanı daha derin kazıldığında [...] çukurdan su çıkmaya başlamış ve tabanın çamurlanmasına neden olmuştur."[67]

Güneydoğu köşede arka taraftaki daha büyükçe mekânın tabanı kazıldığında helanın varlığını doğrulayacak biçimde bir lağım çukuru ortaya çıkmıştır. Muhtemelen bu mekânda akan su da bulunmaktadır. Avlunun ortasında 2 m genişliğinde sekizgen biçimli bir havuz gün ışığına çıkarılmıştır. Suyun dağılımı

65 54 no'lu notta belirtildiği üzere, Erdmann yerli halkın kubbeli mekânı hamam olarak adlandırdığını ifade etmektedir. Şaman da, doğu duvarında yer alan oyukları ve su sistemini içermiş olması muhtemel olan, kubbeli mekânla eyvan arasındaki ara duvarı temel alarak, bu ifadeye katılmaktadır. Şaman 1993, s. 195.

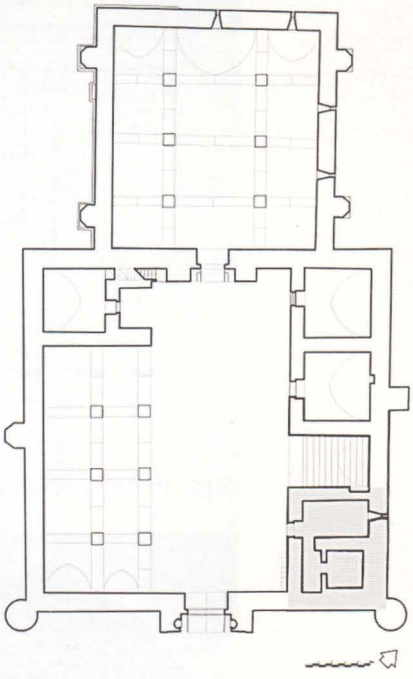
66 Dedeoğlu 2004, s. 131.

67 Demirci'nin raporu, her iki sezonun sonuçlarını da içermekte; fakat kubbeli mekânda suyun varlığını göz ardı etmektedir. Hamam olarak işlevi reddetmektedir çünkü su yolları ve ısıtma sistemi kalıntılarına rastlanmamakta ve hanın kuruluş senedinde hamamdan veya hamamcıdan bahsedilmemektedir. En ayrıntılı kuruluş senedine sahip olan Karatay Han'ın senedinde de iç hamamından bahsedilmemektedir. Demirci 2006, s. 77; 2007, s. 133.

KAYNAK MOCAN 1972

RES. 37 Akhan'ın ölçülü etüt planı.

KAYNAK MOCAN 1972

RES. 38 Akhan'ın restitüsyon planı.

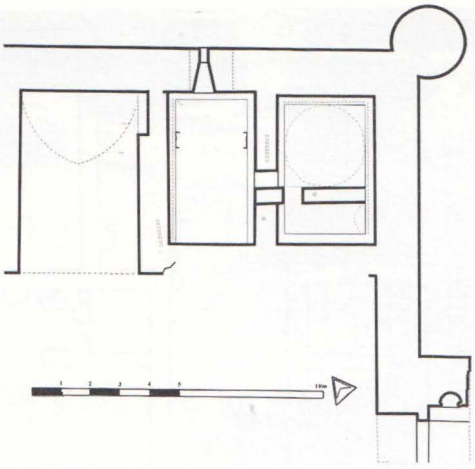
iki yandaki eyvanlardan birinde bir çeşmenin varlığını göstermektedir. Bunun doğuda, hamamın yanında yer alması Akhan'daki düzenlemeye benzerlik nedeniyle olasıdır.

Ertokuş Han Hamamı'nda sadece iki mekân bulunmakta ve 54 m^2 alanı kaplamaktadır. 1,75 x 3,75 m boyutlarında, enine yerleştirilmiş bir soyunmalıkla, arkasında 3,9 x 3,7 m boyutlarında, kubbeli bir yıkanma mekânı bulunmaktadır (RES. 35, 36). Su tesisatı hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır, kazı sırasında da ne su haznesine ne de yeraltı ısıtma sistemine dair herhangi bir kalıntıya rastlanmıştır. Bu hamamın ısıtılmadığını göstermektedir; yapıda ya sadece soğuk su şebekesi bulunmaktaydı ya da su, bir ocak üzerindeki kazan (tandır) ile ısıtılmaktaydı.

Akhan İç Hamamı

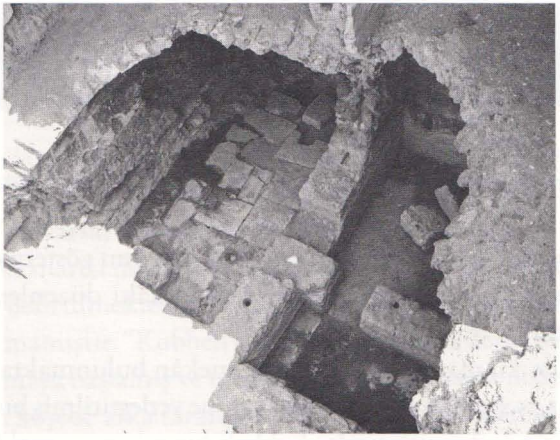
Akhan Hamamı, avlunun güneydoğu köşesinde yer almaktadır (RES. 37).[68] Avluya bakan duvar ile farklı bölmeler arasındaki duvarlar tamamen çökmüştür.

68 1969, 1992, 1993 ve 2006'de ziyaret edilmiştir. Yavuz 2007, s. 133–44; Mocan 1972. Mocan'ın araştırma ölçümleri teklif edilen restitüsyon planlarının temelini oluşturmaktadır.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 39 Akhan Hamamı'nın şu anki halinin planı.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 40 Akhan Hamamı'nın çatıdan görünümü, 2006.

1971'de avlu ve hamamın iç kısmı temizlenmiştir. Mocan, restitüsyon projesinde burasının üç bölmeli, avludan tonozlu odaya girilen bir hamam olduğunu varsaymıştır (RES. 38, 39). Su haznesi bulunmamaktadır. 2005 yılında bina tekrar temizlenmiştir. *Hypocaust* sistemi bulma amacıyla hiçbir kazı yapılmamıştır. Şu anda odalardaki yer seviyesi sonraki müdahalelerde yükseltilmiş olan avludaki kaplamadan daha aşağıdadır. Hamamın çökmesinden sonra duvar kalıntıları kesilerek düzlenmiştir. Mekânların iç kısımları, başka amaçlarla kullanılmak üzere, avlu kaplamasının devamı olacak şekilde doldurulup kaplanmıştır.

Duvarlar mekânlar, yapım teknikleri ve su tesisatı hakkında bilgi vermektedir (RES. 40, 41, 42, 44, 46). Hamamın her yerinde duvarlar iki katman olarak yapılmıştır; arka tarafta büyük tüf bloklarından yapılmış kalın duvar

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 41 Beşik tonozunun kalıntılarıyla Akhan'ın iç hamamının su haznesi, 2006.

yer alırken yaklaşık 40 cm kalınlığındaki ikinci katman, küçük moloz ve tuğla parçalarından yapılmıştır. İki su tesisatından soğuk su için olanı, duvar kalınlığının içinde yer alır ve yukarıdaki mekânlara dik olarak da su sağlar (**RES. 40**). Sıcak su tesisatı ise ikinci duvarın içinde yer almakta ve dolayısıyla duvarların içe bakan yüzeyine daha yakından geçmektedir. Birden fazla kaynaşık halde sıcak su tesisatının bulunması tamirata delalet etmektedir. Soğuk ve sıcak su tesisatları birbiriyle ilintisizdir; iki tesisatlı hamamlarda olduğu üzere bu iki tesisat birbirine paralel değildir. Bu hamamın içinde sadece sıcak su için musluklar bulunmaktadır.

Çökmüş su haznesinin yeri, tıkalı eyvan geçişinin önünde, dış duvara yaslanmış olarak belirgindir. Su haznesi, içinde bulunduğu mekânın tonoz örtüsünden daha alçak bir beşik tonoz ile dar kenarı boyunca örtülüdür ve bunun kalıntıları köşelerde hâlâ görülebilmektedir (**RES. 41**). Su haznesinin duvarları daha koyu tonda pembe renkli, su geçirmez harçla kaplıdır ve külhanın tuğla kemerinin ucu tabanda görülebilmektedir. Hanın diğer pencerelerine benzeyen

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 42 Akhan Hamamı, kubbeli alanın avludan görünümü, 2006.

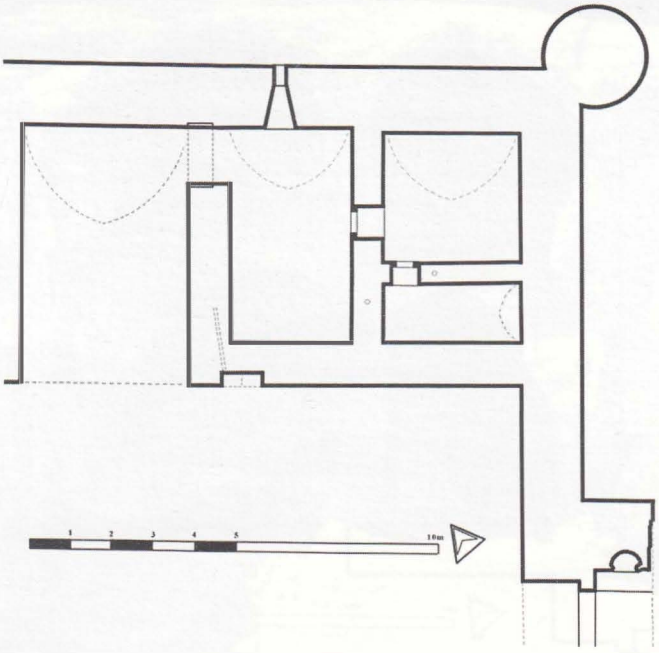
bir mazgal pencerenin varlığı çok merak uyandırmaktadır çünkü içinde sıcak su olan bir haznenin işlevlerine uymamaktadır.

Duvarların iki katmanlı yapısı güneydoğu köşedeki kubbeli mekânda açık olarak görülmektedir (RES. 42). İç katmanın çoğu döküldüğü için dış katman görülebilmektedir. Su tesisatının terrakotta borularının yatay ve dikey olarak içinden geçtiği iç katmanın kalınlığı 40 cm'den az değildir. Mekânın doğu ve güney duvarlarının dış kabuğu, renkleri oldukça koyu traverten bloklardan oluşmaktadır. Güney duvardaki malzeme ve duvarın üst kısmındaki ve kapıya doğru olan sıralama değişiklikleri müdahale yapılmış olduğuna işaret etmektedir.[69]

Akhan Hamamı'nın yapım evrelerinden bahsetmeden önce hanın altında önceki dönemlerden kalma başka yapıların kalıntıları olduğunu belirtmeliyim. Bu kalıntıların bazılarını belirlemek kolaydır, avlunun geneline uymayan ve eğimli olan, güneybatı köşede her katta bir tane olmak üzere iki oda gibi. Gelgelelim bu yapım evrelerinin değerlendirilmesi için daha fazla araştırma ve sondaj yapılması gerekmektedir.[70] Şimdilik, aşağıda yer alan senaryolarda

69 Birinci kattaki odalarda görülen hususiyetler de belirtilmelidir. Tonozların eyvanın güney köşesiyle birlikte göçtüğü ve yeniden yapıldığı bellidir ancak birden fazla çökme olmuş olabilir. İki oda arasındaki duvar alttaki duvarı dik olarak takip etmemektedir. Güneye doğru yaklaşık 30 cm kaymıştır ve alttakinden daha ince görünmektedir.

70 Yavuz 2007, s. 139–40.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 43 Akhan Hamamı'nın ilk aşamasının planı.

avlunun kuzeydoğu kısmının Selçuklu döneminden kalma olduğu varsayımıyla hareket edilmektedir.

İlk yapım evresinde (RES. 43) odaların uzantısı olarak bazı mekânlar avlunun doğu kısmı hizasında ilerlemiştir. Bu mekânlar bir eyvandan ve sadece eyvandan girişi olan, iki tane birbirine geçişli mekândan oluşmaktadır. Sıralama şu şekildedir: eyvan, oda ve Sarı Han'dakine benzer biçimde odaya açılan daha küçük iki mekân. Tüm mekânlar beşik tonozludur. Han eğimli bir arazide yer aldığı için ve en alçak düzey bu köşede olduğundan topografik gerekliliklerden dolayı hanın planı iki katta tekrarlanmıştır. Avlu duvarı kıyısında kolonlarla desteklenmiş merdivenlerle ulaşılabilen üst kattaki odaların planı ve işlevi aynıdır: önemli misafirleri ağırlamak amacıyla yapılmış geçişli mekânlar. Zemin kattaki altbölme işlevi gören duvarların içindeki su yolları bu katta da su olduğuna işaret etmektedir (RES. 40). Bu evrede su ısıtma sistemi yoktur, sadece soğuk su vardı ve bunun tandırla ısıtılmakta olduğu düşünülebilir. Eyvanla oda arasındaki soğuk su kanalı, Kızılören Hanı Hamamı'ndaki gibi merdivenlerin altında bir çeşme olduğuna delalet etmektedir. Bu evrede, Akhan Hamamı odanın bir yanında sıralanmış iki mekânı olan geçişli odaların bir bölümünü teşkil ediyordu ve eyvan hariç 72 m^2'lik bir alanı kaplıyordu.

İkinci yapım evresinde, (RES. 45) bu mekânlar hiyerarşik bir düzenleme uyarınca ısıtılan bir hamam haline getirilirken; bunu sağlamak için bir oda-

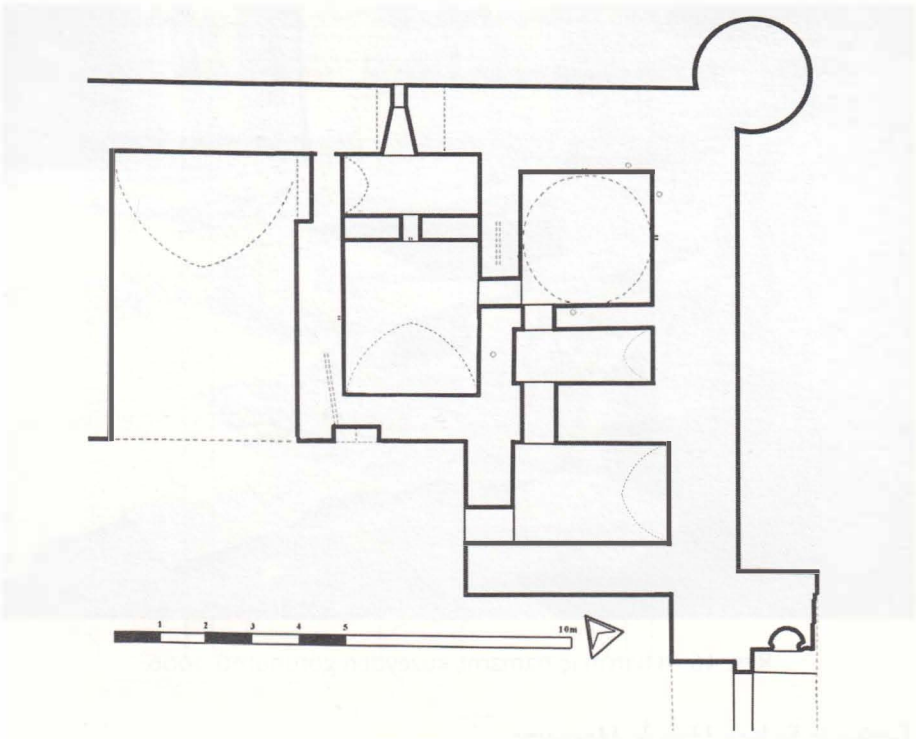

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 44 Akhan Hamamı, batıdan görünüm, 2006.

da feragat edilmiş ve eyvan ile olan bağlantı da kapatılmıştır. Muhtemelen *hypocaust* sistemine yer açmak için yer döşemesi kazılmış ve külhan açıklığı için de haznenin hemen arkasındaki dış duvar yıkılmıştır. Odanın doğu ucu su haznesine yer sağlayacak biçimde bölünmüş ve köşedeki mekân sıcaklığı barındırmak üzere kubbeli hale getirilmiştir. Sıcak su sistemi, boruların içine yerleştirilebileceği yeni, ince bir duvar katmanının varolan duvar üzerine eklenmesiyle kurulmuştur. Mekânların üstyapısı, üst kattaki odaları taşıdığından ve bu odalar değiştirilmediğinden, değiştirilmemişti. Eyvanla ortak iç duvarın kalıntıların anlaşılacağı üzere, su haznesinin alçak tonozu odanın yüksek tonozunun altında dar yöne doğru yapılmıştır (RES. 41). Sıcaklığın kubbesinin bu kadar alçak ve profilinin bu kadar yüzeysel olmasının nedeni burada yatmaktadır (RES. 42, 43). Orijinal beşik tonozlar kubbeli mekânın ön tarafındaki mekânları örtmeye devam etmektedir.

Bu yapım evresinde binanın planı için iki alternatif vardır. İlk alternatif binanın bugünkü sınırlarıyla kısıtlıdır, bu da üç mekânı ve su haznesini kapsamaktadır ve eyvandaki kapının bloke edilmesini takiben buraya sadece avludan girilmektedir. Günümüzde avlu tarafındaki batı duvarından, bu girişin yeri hakkında hiçbir ipucu edinilememektedir. Giriş tonozlu odadandıysa, su haznesine yakınlığına bakılarak en sıcak yerlerden birinin

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 45 Akhan'ın iç hamamının ikinci aşamasının planı.

soğukluk olması ve helaya kubbeli sıcaklıktan geçerek girilmesi gekirdi; ki bu da temizlik hiyerarşisi düşünüldüğünde alışılmadık bir düzenleme olurdu. İkinci alternatif ise temizlik hiyerarşisinin ve dolaşımın doğru sıralamasını tamamlamak üzere bir mekân daha eklenmesini içerir (RES. 45). Güney duvarının değiştirilmiş olan kısmı yıkılmış bir duvarın kanıtı olarak yorumlanırsa (RES. 44), helaların ön tarafına soğukluk olarak yeni bir mekân eklenmiş olması mümkündür. Daha olası çözümü ifade eden bu uygulama Çardak Han'dakiyle çok benzemektedir. Bu alternatifle yaklaşık 83 m^2 alan kaplanabilmektedir. İkinci evrede yapılan müdahaleler, muhtemelen ikinci kattaki mekânlara ulaşımda değişiklikler gerektirmiştir. Destekli merdivenlerin olduğu duvarın boyu kısaldığından basamaklar avlu duvarına paralel olacaklarına L biçiminde olmak zorundaydı.

Hiyerarşik mekânlı hamamın dönemi hakkında hiçbir ipucu bulunmamaktadır ancak orijinal planın bu biçimde olmadığı kesindir. Aşağıda örneklerinden bahsedilecek olan bitişik mekânlı iç hamam Selçuklular döneminde gerçekten de avlunun bir parçasıdır. Dolayısıyla, Akhan Hamamı'nın ilk aşaması, avlunun kapısındaki kitabede yazıldığı üzere Hicri 652 (İS 1254) tarihine ait olmalıdır.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 46 Akhan'ın iç hamamı, kuzeyden görünümü, 2006.

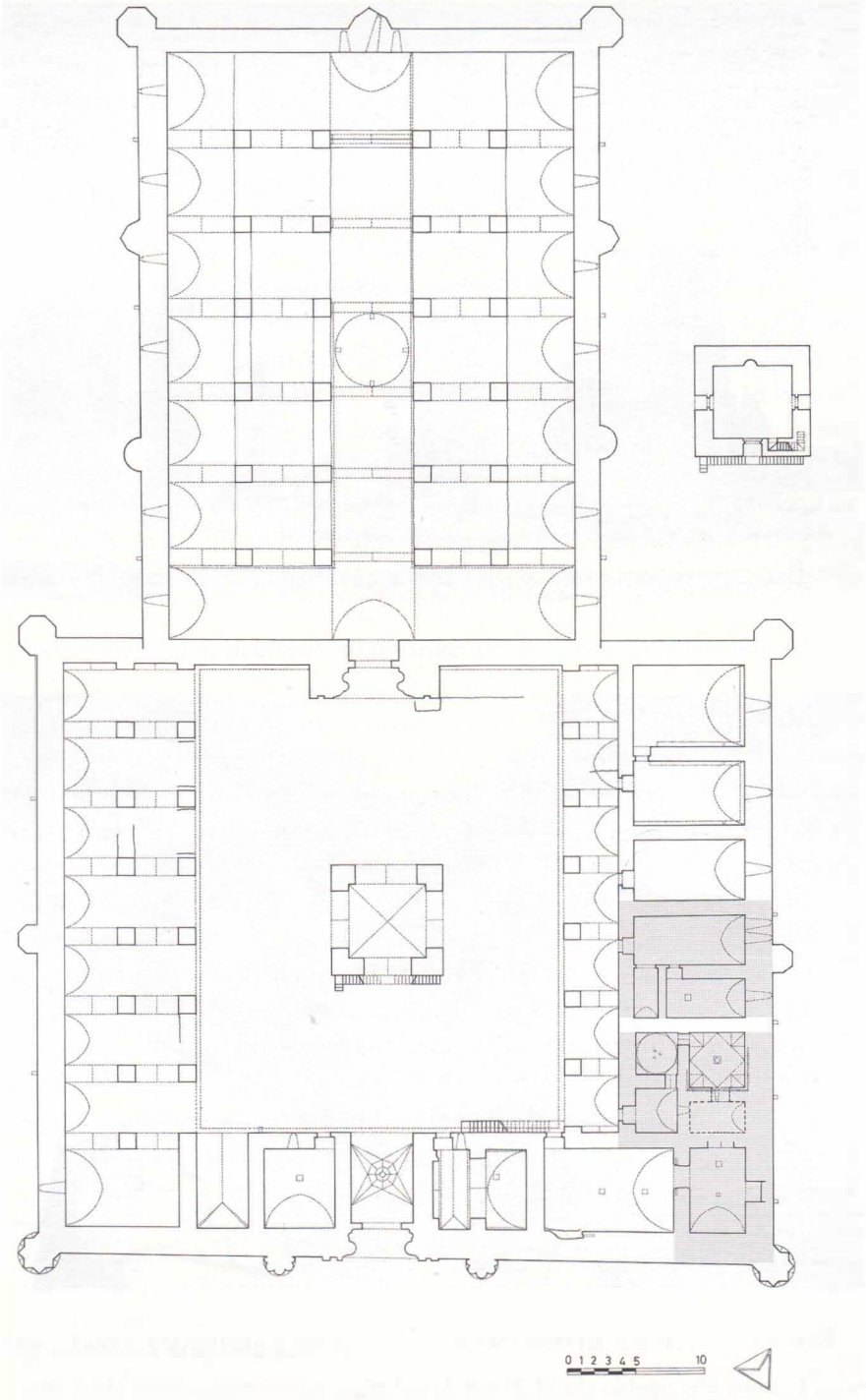
Tuzhisar Sultan Han İç Hamamı

Sultan Han Kayseri-Sivas yolu üzerinde Tuzhisar köyünde, Cırgalan Han'dan sonra Kayseri'den sonraki ikinci duraktır.[71] Bir avlu çevresinde barınak ve servis mekânlarının sunulduğu ikinci büyük Selçuklu hanı olan Sultan Han'ın avlusunun ortasında yükseltilmiş bir mescit yer almaktadır.

Su gerektiren hizmetler avlunun kuzey ve doğu duvarları boyunca yapılmış binalarda verilmekte, özellikle de kuzeydoğu köşesinde yoğunlaşmaktadır (RES. 47). Çeşme eyvanı kuzeybatı köşede, umumi helaların girişi ise kuzeydoğu köşede yer almaktadır. Orijinal olarak sadece doğudaki yükseltiden girilen (RES. 48) hamamın külhanı doğu tarafında helalarla bitişiktir. Avlunun doğu kısmı boyunca alışılmış olan revakın arkasında güney tarafından başlayan ve aynı su tesisatını paylaşan iki hamam bulunmaktadır. Bu hamamlardan birinde hiyerarşik plan hâkimken diğerinde mekânlar birbirine bitişiktir. Bu hamamları ikisi birbirine bağlı olan üç büyük oda izlemektedir. Hamam külhan hariç yaklaşık 100 m^2dir.

Üç kısımdan oluşan hamama doğu kısmın kuzey köşesinden, soğukluğun kuzey duvarının ortasındaki 3,08 x 3,19 m boyutlarında, geniş yönde beşik tonozlu kapıdan ulaşılmaktadır (RES. 47). İkinci mekân olan 3 x 3,1 m boyutlarındaki ılıklığa güney duvarın doğu kısmından ulaşılmaktadır. Ilıklığın kubbesi piramit

71 1962, 1969 ve 1995'te ziyaret edilmiştir.

Res. 47 Tuzhisar Sultan Han'ın planı.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 48 Tuzhisar Sultan Han Hamamı'nın dış duvarının doğu cephesi, 1995.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 49 Tuzhisar Sultan Han Hamamı'nın sıcaklığının kompozit tonozu, 1995.

biçimli pandantifler üzerindedir ve merkezinde üç tane küçük *oculus* bulunmaktadır. 4,08 x 4,06 m boyutlarıyla hemen hemen kare biçimli olan mekânların en büyüğü olan sıcaklığa doğu duvarının kuzeydoğu köşesinden girilmektedir. Köşelerdeki dört yarım-haç tonozdan ve sekizgen *oculus*lu düz merkezi bir tonozdan oluşan bileşik bir tonozu (Res. 49) bulunmaktadır.[72] Kuzey duvarın ortasında tepede sıcaklıkla külhan arasındaki su haznesindeki su miktarını kontrol etmek için bir pencere yer almaktadır. Sıcak ve soğuk su boruları birbirine paralel gitmemektedir. Helaların kırık duvarlarından görüldüğü üzere soğuk su boruları duvarların içinden geçerken, sıcak su boruları taş duvarların önüne yapılmış olan alçak duvarların içine gömülü durumdadır (Res. 50). Taş duvarların yüzeyinden yaklaşık 40 cm çıkıntı yapan bu duvarlar kalın bir katman horasan harcıyla kaplıdır. Kurnalar günümüze ulaşmamış olmakla birlikte, üzerlerinde musluklar olan paneller *in situ* kalmıştır. 6.29 x 4.25 m boyutlarındaki külhan avlu etrafındaki olağan tonozlu odalara benzemektedir. Hamamın boyutları küçük olduğundan külhan hem yakıt olarak odunların konacağı hem de çıkan küllerin saklanacağı kadar büyüktür. Külhan su haznesinin arkasında, haznenin kuzey duvarının altında yer almaktadır. 1960'lı yıllarda yapılan restorasyonda hanın kuzey cephesine eklenen yeni taşlardan dolayı yukarıda bahsedilen külhan girişi ortadan kalkmıştır (Res. 48).[73] Günümüzde dışarıdan görünmeyen kapı açıklığı halen içeriden görülebilmektedir.

Hamamın iç kısmında yapılan tek restorasyon, sıcaklığın kubbesindeki merkezi taşın yenilenmesi gibi gözükmektedir (Res. 49, 51). Ancak aynı durum üstyapının ve çatının dışlık kısmı için geçerli değildir.[74] Kubbedeki *oculus* ve bileşik tonoz, fenerleri ortadan kaldıracak biçimde taşlarla kaplanmıştır. Hanın kuzeydoğu köşesindeki mekânlar avlunun iki yanındaki diğer mekânlardan daha alçaktadır. Bu seviye farklılığı kendini su drenajında belli etmektedir: Orijinal olan üç tane aslanbaşı çörten diğerlerinden daha aşağıdadır, en aşağıda olan ortadaki ile aynı hizada yer almaktadır (Res. 48).

Karatay Hanı İç Hamamı

Karatay Hanı'nın su tesisatı doğu duvarı boyunca uzanmaktadır ve su içeren hizmetlerin çoğu avlunun güneydoğu köşesinde, kuzey ucunda başını hamamın

72 Yavuz 2006a, s. 121–3.

73 Bu mekâna ancak son ziyaretimde, define avcılarının külhanla helalar arasındaki duvarı yıkmış olmaları sayesinde ilk defa girebildim. Bu nedenle duvara gömülü olan soğuk su boruları da ortaya çıkmıştı.

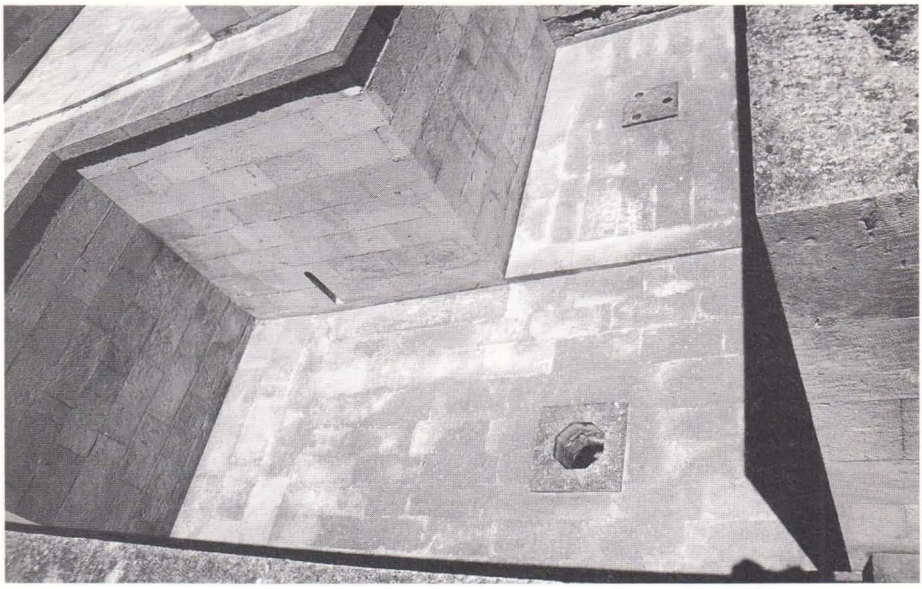
74 1960'larda restore edilmiş olan diğer birçok büyük handa olduğu gibi Sultan Han'ın toprak çatısının yerine taştan çatı yapılırken seviyeler, platformlar ve boşaltım sistemi ciddi biçimde hasara uğramıştır.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 50 Tuzhisar Sultan Han Hamamı'nın su tesisatı, 1995.

çektiği dar bir koridor boyunca yer almaktadır (RES. 52). Avlunun doğu kanadında su içeren hizmetler dahil olmak üzere birkaç büyük yaşam mekânı yer almaktadır. Kuzey köşeden başlayarak sırayla bir tane tek kişilik oda, hamamlı bir oda, iki tane tek kişilik oda, hiyerarşik bir hamam, tekli bir hela ve en sonda umumi helalar yer almaktadır. Hiyerarşik planlı hamamın alanı yaklaşık olarak 115 m^2'dir (RES. 53). İlk mekân, aynı kanatta yer alan diğer mekânlar gibi beşik tonozludur. Güney duvarında, doğuya yakın tarafta bir kapıdan dört tane kare biçimli, birbirine bağlı mekâna geçilmektedir. Bu mekânlardan 2,95 x 2,85 m boyutlarındaki ilki tromplar üzerinde, ortasında küçük bir *oculus* olan bir kubbeyle örtülüdür. Su seviyesini kontrol için bir penceresi olan su haznesi bu mekânın doğu duvarını paylaşmaktadır. 2,65 x 2,73 m boyutlarındaki ikinci mekân, bir önceki mekâna kuzeydoğu köşesinden bağlanmaktadır, pandantifler üzerinde stalâktit bir kubbeyle örtülüdür ve tonozun merkezinde beş tane küçük *oculus* yer almaktadır (RES. 54). Bu mekân, diğer iki mekâna bağlanmaktadır: Doğu tarafındaki mekânın boyutları 2.82 x 2.84 m olup merkezinde büyük bir *oculus* olan, köşelerdeki çapraz tonozlardan çıkan bileşik bir tonozla örtülüdür (RES. 55). Burası hamamın sıcaklığıdır. Batıdaki mekân ise 2,64 x 2,62 m boyutlarındadır, kuzeydoğu köşesinden girilebilir ve kemerlerin birleştiği yerlerde dekoratif kaburgalıkları olan ve farklı biçim ve boyutlarda iki tane *oculus* barındıran bir haç tonozla örtülüdür (RES. 56). Muhtemelen bu odada helalar ve/veya tıraş ve epilasyon alanları vardı. Günümüzde bu mekân batı tarafındaki bir açıklık vasıtasıyla da koridora açılmaktadır. Açıklığın bulunduğu oyuğu yaklaşık

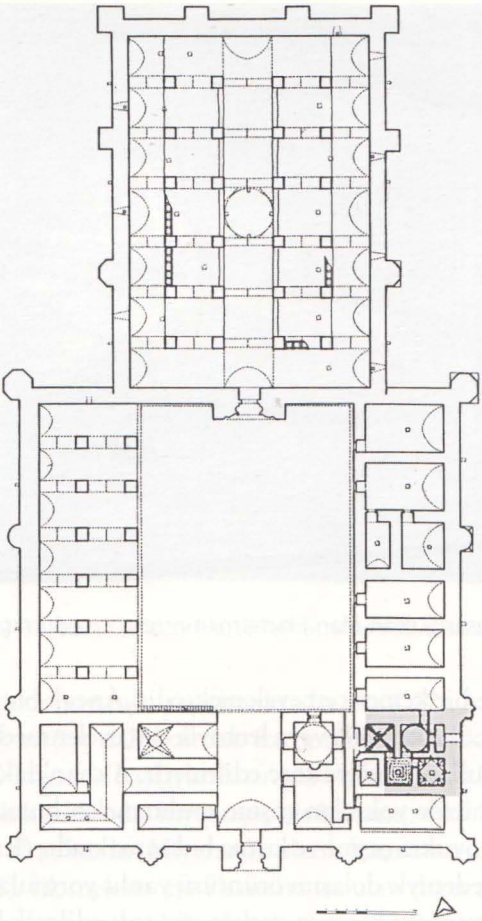
KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 51 Tuzhisar Sultan Han Hamamı'nın restore edilmiş tavanı, 1995.

40 cm derinliğinde bir kemer çerçevelemektedir. Ancak bu yükseklik bir kapı için yeterli değildir. Bir kemerle veya lentoyla çerçevelenmediği gibi lentoymuş gibi duran beton kullanılarak restore edilmiştir. Akhan'dakine benzer bir düzenlemeyle, günümüzde yok olan çeşme muhtemelen burada yer almaktadır. Duvardaki kemerli oyukta çeşme ve kurna bulunmaktadır (RES. 57).[75] Yukarıda söz edilen açıklık nedeniyle dolaşım örüntüsü yanlış yorumlanmıştır. Önge'nin planında güney duvardaki kapının varlığı göz ardı edilerek beşik tonozlu giriş alanı hamamın dışında tutulmuştur.[76] Önge bu kapının soğukluğa yönelen dış kapı olduğunu düşünerek orijinal devridaim düzenini tam tersine çevirmiştir. Asıl dolaşım düzeni büyük, beşiktonozlu soğuklukla başlar; ılıklığın bir parçası olan, stalâktit kubbeyle örtülü ilk kare biçimli mekânla devam eder. Stalaktit kubbeli yer hamamın dağıtım alanıdır. Burası doğuda sıcaklığa açılmaktadır; batıda ise alçak duvarlarla bölünmüş, hela ve/veya tıraş ve epilasyon alanı olabilecek küçük bölmeleri barındırabilecek bir mekân bulunmaktadır. Hem

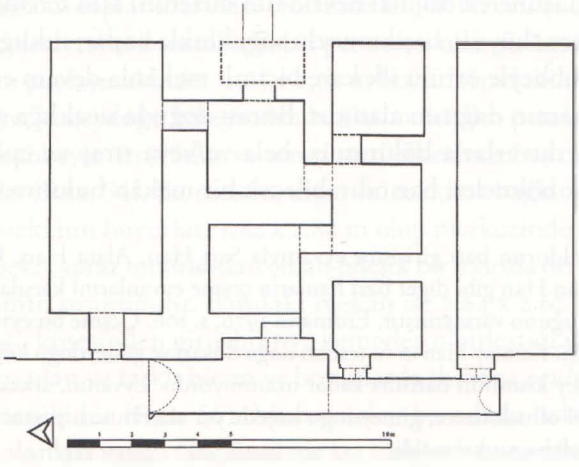
75 Erdmann koridorun batı girişinin eyvanıyla Sarı Han, Alara Han, Hatun Han ve Tuzhisar Sultan Han gibi diğer bazı hanların çeşme eyvanlarını karşılaştırarak bunun bir çeşme olduğunu varsaymıştır, Erdmann 1976, s. 106. Çeşme bu eyvanda yer alıyor olamazdı çünkü Karatay Han'ın su tesisatı doğu duvarı ve güneydoğu köşesiyle sınırlıydı ve hanın güney kısmının batısına kadar uzanmıyordu. Eyvanın, arkasına doğru olan kısım da dahil olmak üzere, güneydoğu köşede yer alan hususi yaşam alanlarının bir kısmı olması daha muhtemeldir.

76 Önge 1995, s. 219.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 52 Karatay Han'ın planı.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 53 Karatay Han Hamamı'nın planı.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

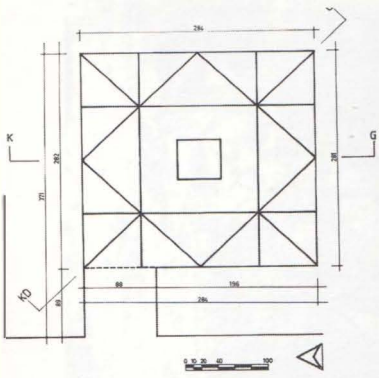
RES. 54 Karatay Han Hamamı'ndaki ılıklığın stalaktit tonozu, 1995.

Tuzhisar Sultan Han'da hem de Karatay Hanı'nda sıcaklık kısmının tipik bir kubbeyle değil de aynı tarz bir bileşik tonozla örtülü olması dikkate şayandır. Boyutları ve yüksekliği buranın bir halvet olarak tanımlanmasına elverişlidir.

Hamam, hanın soğuk su sistemine bağlı olmanın yanı sıra bir sıcak su sistemi de barındırmaktadır (**RES. 58**).[77] Külhanın kemeri doğu kesitinin aşağı kısmında yer almaktadır. Şimdiki durumda bir çevre duvarının varlığını gösteren hiçbir şey bulunmamaktadır. Hamamın restore edilen çatı kısmı, hanla aynı seviyede değil birkaç farklı seviyede yapılmıştır. *Oculus*ların fenerleri hesaba katılmamış olup sadece sıcaklığın *oculus*ları orijinaldir. Yağmur suyu bir oluk vasıtasıyla dış duvardan bu seviyede atılmaktadır. Erdmann, Tuzhisar Sultan Han ve Avanos Sarı Han için beslediği düşüncelere benzer düşünceleri burası için de gütmektedir: "Çatı seviyesindeki dikdörtgen biçimli açıklık, yağmur suyuyla da dolabilecek olan su haznesi olarak yorumlanabilir."[78] Düşük ihtimali olan bu öneri konusundaki düşüncelerimi aşağıda belirteceğim.

77 Suyun kaynağı, Karatay Han'ın dış hamamıyla ilgili kısımda belirtilmiştir.

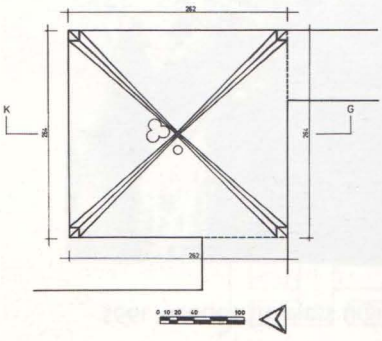
78 Erdmann 1961, s. 123.

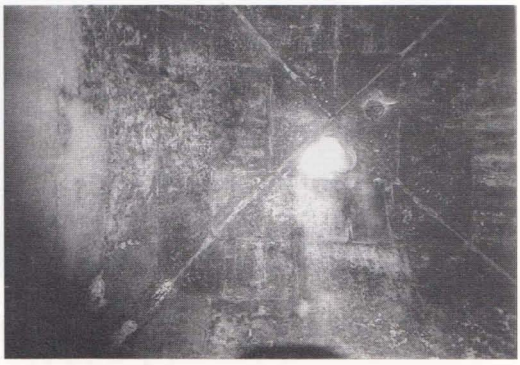

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ VE FOTOĞRAFI

RES. 55 Karatay Han Hamamı'ndaki sıcaklığın tonozu, 1995.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ VE FOTOĞRAFI

RES. 56 Karatay Han Hamamı'ndaki helanın tonozu, 1995.

Bitişik Nizam Mekânlı Hamamlar

Birçok orta büyüklükteki ve büyük handa avlunun bir kanadı, bir köşede yer alan helalarla birlikte yaşam mekânlarına ve ilgili servis odalarına ayrılmıştır. Bunlar, su tesisatı olan kanatta yer almaktadır. Bu mekânların çoğu, kanatla aynı derinlikte ancak farklı uzunluklarda odalardır. Genellikle büyük olan bu odalar tek veya bileşiktir. Bileşik odalar içeriden bir kapı vasıtasıyla birbirine bağlıdır ve birbirine bağlı mekânların sayısı ne olursa olsun, sadece bir tane dış kapı vardır. Bazılarında dışarıya boşalan bir çeşmeli kurna bulunurken diğerlerinde suyla daha bütünsel bir ilişki vardır.[79]

İkili veya üçlü odaların bazılarında bulunan, uzun bir duvar boyunca sıralanmış olan daha küçük mekânların tümü avluya açılan kapının yer aldığı mekâna açılmaktadır. Bu mekânların tamamında dar yönde yapılmış beşik tonozlar bulunmaktadır ve eşit derinlikte fakat farklı genişliktedirler. Kapıya

79 Yavuz 1999, s. 757–65.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 57 Karatay Han'daki çeşme nişi, 1995.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

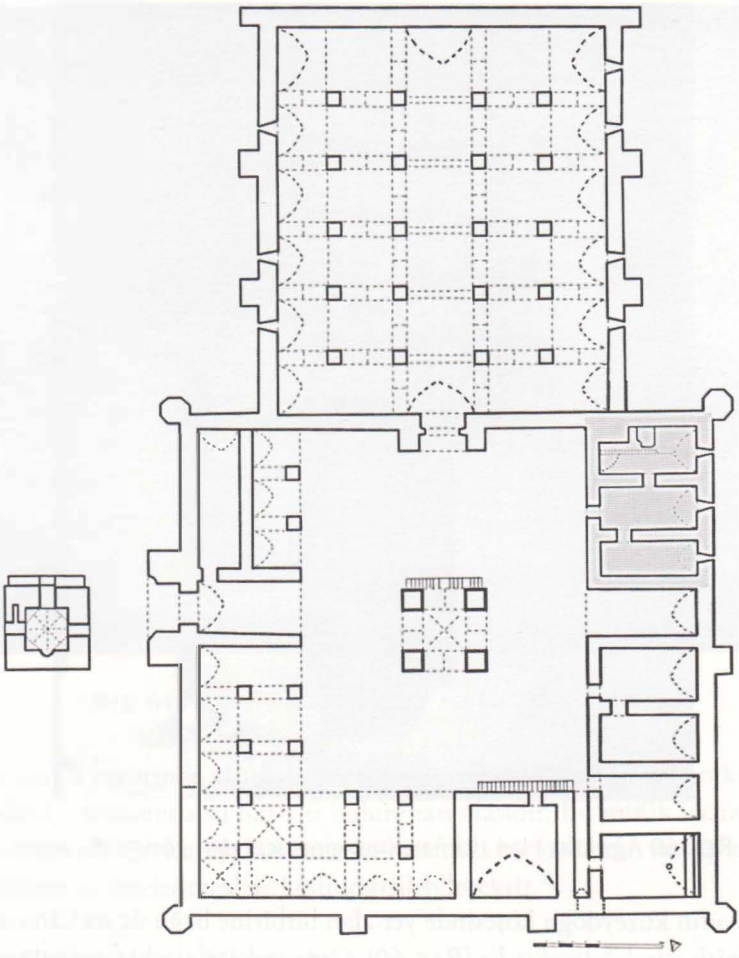
RES. 58 Karatay Han'ın doğu cephesindeki külhanın kemeri, 1995.

en yakın olan mekân en dar olandır ve örneklerin hepsinde aşağı yukarı aynı genişliğe sahiptir. Boyutların bu işleve elverişli olmasından dolayı bu mekânın hela olduğunu düşünüyorum. Ayrıca, bağımsız helası olan diğer han tipleriyle ve başka binalarla yapılan karşılaştırmalar bu yorumu desteklemektedir. Örneğin Evdir Han'daki kemer ayaklarının birinde benzer genişlikte bağımsız bir hela bulunmaktadır.[80] Diğer mekânların kullanım amacı belli değilse de her durumda kesin olan, küçük mekânlardan birinde veya hepsinin açıldığı yerde suyun varlığıdır. Bu mekânların büyüklükleri ve yakınlıkları suyun varlığıyla birleşince buraları hamam veya geniş anlamda grup halinde yıkanma tesisleri adayları haline getirmektedir. Akan sıcak su olmayan hamamlar da olduğundan (Ertokuş Han Hamamı gibi) akan sıcak su bir zorunluluk olarak görülmemelidir. Erdmann ve Erdmann, Aksaray Sultan Han, Avanos Sarı Han ve Ağzıkara Han hamamlarını Tuzhisar Sultan Han, Karatay Han ve Akhan'daki hiyerarşik hamamlarla aynı kategoride değerlendirmiş; ancak bir grup odanın hamam kabul edilip edilemeyeceği konusunda şüphelerini belirtmişlerdir.[81]

Birbirine bağlı olan bu mekânların büyüklüğü, bağlı oda sayısı ve avlu kanadının derinliğiyle ilintilidir. Yani boyutları ve büyüklükleri genel planla sınırlıdır; derinlikleri 5 ila 8 m arasında değişmektedir. Dolayısıyla bu hamamların boyut ve büyüklük bilgilerini buraya dahil etmiyorum.

80 Yavuz 1997, s. 87.

81 Erdmann ve Erdmann 1976, s. 102.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 59 Ağzıkara Han'ın planı.

Ağzıkara Han İç Hamamı

Ağzıkara Han'da, her ikisi de güney duvarından başlayan, su dağıtımı amaçlı iki sıra boru vardır. Batı duvarı boyunca ilerleyen ilki, açık barınaktaki sırt sırta olan iç ve dış çeşmeleri beslerken; diğeri avlunun doğu kanadında, yaşam mekânlarını içeren sekiz odaya su temin etmektedir. Kuzeyden başlarsak, birbirine bağlı üç mekânlık bir grup, bir eyvan, birbirine bağlı iki odalık bir grup ve umumi helalar bulunmaktadır (**RES. 59**). Son iki mekân dar bir koridora açılmaktadır. Umumi helada, tıpkı Aksaray yakınındaki Sultan Han'da olduğu gibi, atıkları toplayan kanal halen *in situ* durmaktadır.[82]

82 Erdmann bu mekânın hanın hamamı olduğu kanısındaydı ancak lağım kanalı nedeniyle bu mümkün değildir. Erdmann 1961, s. 101.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 60 Ağzıkara Han Hamamı'nın girişi, içeriden görünüm, 2007.

Kanadın kuzeydoğu köşesinde yer alan birbirine bağlı üç mekâna ortadaki odadan giriş yapılabilmektedir (**RES. 60**). Orta mekânda avlu tarafında yarık bir pencere vardır. Yerde horasan alçısı kalıntıları vardır ve taş kaplama izlerine rastlanmamaktadır. Yan duvarlarda birbirine karşı duran iki kapıdan kuzey taraftaki hamam, güney taraftaki ise bir başka odaya açılmaktadır. Bu odanın bloke edilmiş kapısının avluya açılması gerekir, ancak günümüzde dışarıdan görülememektedir. Bu odanın güneye bakan basık kemerli kapısının işlenişi diğerlerinden farklıdır: Pervazlar bir hamam kapısında olması gerektiği gibi dik değildir ancak, bir kapı kanadına izin verecek biçimde dışa doğru uzantıları vardır. İlaveten diğer pervazlardan daha bezemeli olması yıkanma mekânından ziyade bir odaya işaret etmektedir. Kuzeydeki odaya geçiş sağlayan alçak kapının eşiği yoktur. Eşik yerine yüksekçe bir sıra taş vardır ve lentoyla kaplıdır. Kuzeydoğu köşenin su geçirmez horasan harcı ve terrakotta borular gibi kalıntıları bir ıslak mekânın kesin varlığına işaret etmektedir (**RES. 61**). Borular Tuzhisar Sultan Han ve Karatay Han'dakilere benzer biçimde alçak bir duvarın içindedir ancak bu duvar daha fazla ve düzensiz olarak çıkıntı yapmaktadır. Duvarın kesme taş iç yüzeyine bir kat alçı sürülmüştür ve

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 61 Ağzıkara Han Hamamı'nın su tesisatı, 2007.

duvarın çeşitli yerlerinde alçı kalıntıları vardır. Dış duvarın mekânın kuzeybatı köşesindeki çıkıntısında su haznesi bulunması olasıdır. Bu minik hazneyi sıcak suyla doldurmak için kuzey duvarın arka tarafında bir külhanın varlığı ancak dış zeminin altının incelenmesi ile kesinleştirilebilecektir.[83]

Aksaray Sultan Han İç Hamamları

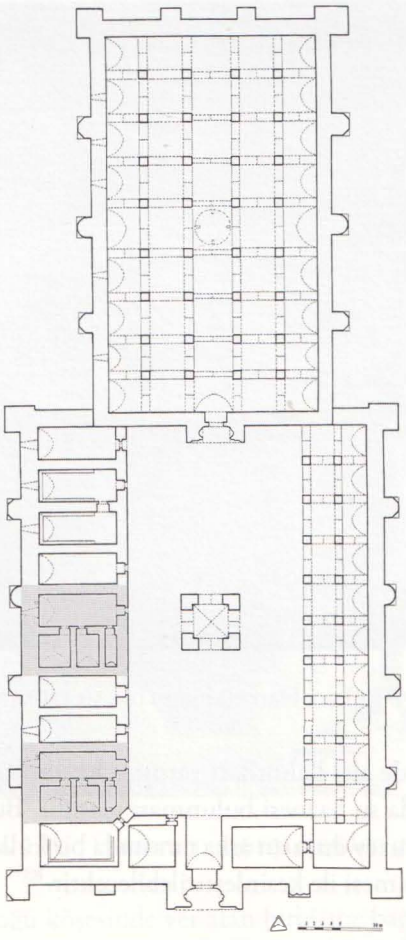
Barınak ve servis mekânları içeren en büyük Selçuklu hanı olan Aksaray yakınındaki Sultan Han Konya-Aksaray yolu üzerinde yer almaktadır.[84] Alaaddin Keykubad tarafından yaptırılan hanın girişlerinin üzerindeki kitabelerde yapım tarihi olarak Hicri 626 (İS 1229) belirtilmektedir.

Su tesisatı avlunun batıdaki dış duvarı boyunca devam eder (**RES. 62**). Kazılardan anlaşıldığı üzere yükseltilmiş mescidin altındaki çeşmenin suyu da bu yönden gelmektedir.[85] Yaşam mekânları ve su ile ilgili olan servis mekânları genel anlamda avlunun batı kanadında sıralanmaktadır. Güneybatı köşeden

83 2008 yılında Ağzıkara Han'ı bu duvarın arka tarafının görüntüsünü bir kez daha incelemek için ziyaret ettim, fakat bir külhan kemerine ait herhangi bir ize rastlamadım. Muhtemelen mevcut zemin seviyesinin altındadır.

84 1966, 1969, 1992, 2004 ve 2007'de ziyaret edilmiştir.

85 Tuncer 1971, s. 15.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 62 Aksaray Sultan Han'ın planı.

başlarsak, umumi helalar (RES. 63), su içeren hizmetlerin verildiği üç odalık bir birim, iki tane tek kişilik oda, bir başka üç odalık birim, bir diğer tek kişilik oda, iki tane birbirine bağlı oda ve bir tane daha tek kişilik oda vardır (RES. 64). Zemin seviyesinde, kuzeydeki grubun odasının batı dış duvarında bir su giderinin kalıntıları görülebilmektedir. Her ikisi de bir odadan ve odanın uzun tarafına sıralanmış, farklı boyutlarda üç tane mekândan oluşmaktaydı. Bu mekânların ve sıradan bir hamamdaki mekânların boyutları karşılaştırıldığında buraların hela, soyunma odası ve yıkanma mekânı oldukları sonucuna varılabilir. Ancak su dolaşımı odayı atlamayıp odaya geri dönmektedir. Mekânların tamamında dar yönde sivri beşik tonozlar bulunmakla birlikte hizmet alanlarının tonozları ilk odanın tonozundan daha alçaktır. Tonozlardaki bu yükseklik farkının çatı düzeyinde nasıl halledildiğini belirlemek 1960'lı yıllarda yapılmış olan restorasyon

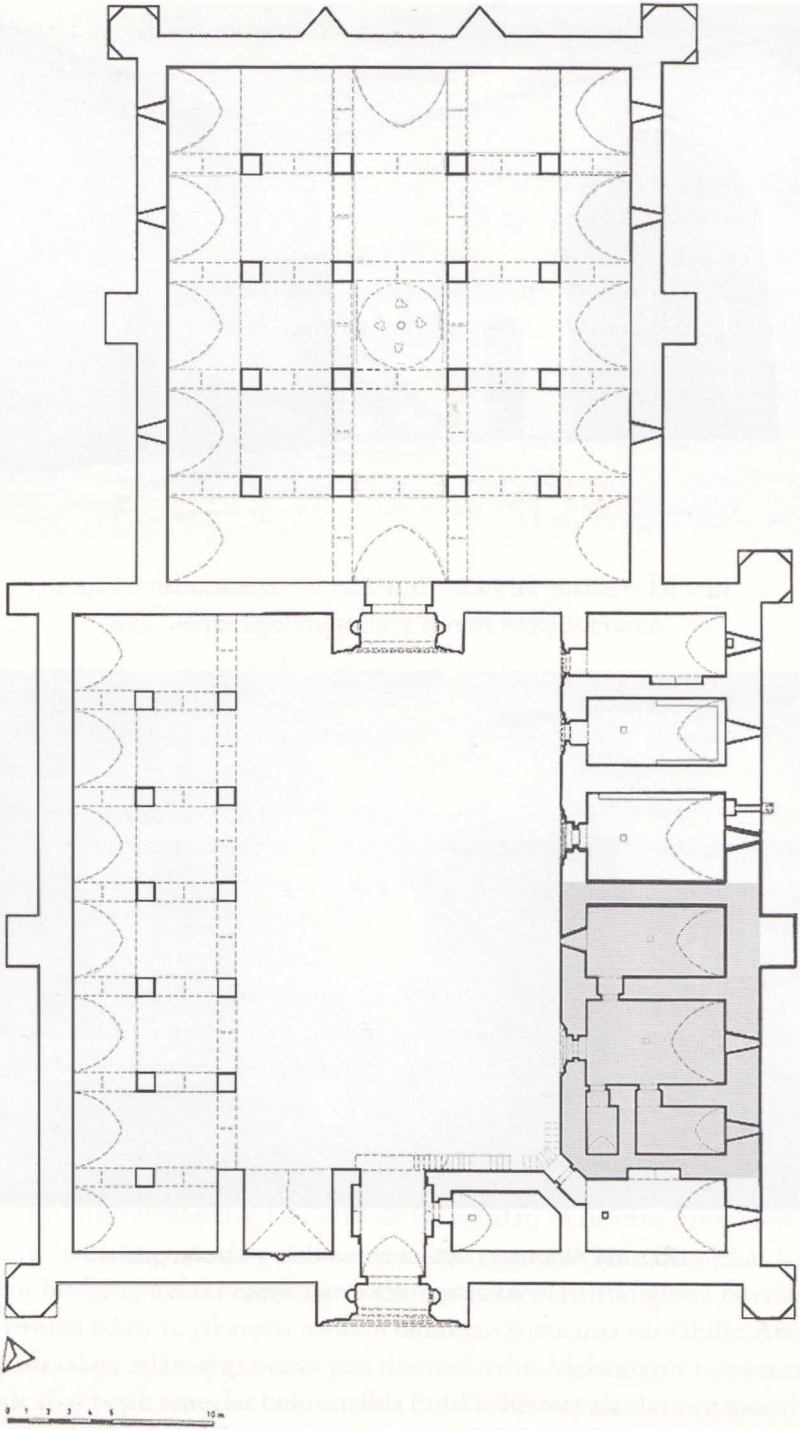
KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 63 Helaların ve yıkanma tesisleriyle iki süit odanın kapıları, Aksaray Sultan Han'ın avlusunun sağ cephesi, 1995.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 64 Avlunun doğu cephesindeki yıkanma odaları, Aksaray Sultan Han, 1995.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 65 Avanos Sarı Han'ın planı.

nedeniyle olanaksızdır.[86] Çatıları hizalamak ve üstlerindeki yükü hafifletmek için kullanılan tipik bir yöntem olan tonozların ve kanallar yardımıyla alçakta kalan tonozların diğerlerinin seviyesine yükseltilmiş olması bir olasılıktır.[87]

Avanos Sarı Han İç Hamamı

Avanos yakınındaki Sarı Han Kayseri-Aksaray yolu üzerindedir.[88] Orta büyüklükteki bu handa barınak ve hizmetler sunulmaktadır. Yapıda bir kitabe levhası bulunmamakla birlikte, inşaat detayları ve profillerde Tuzhisar Sultan Hanı ile olan bazı benzerlikler nedeniyle her iki yapıda aynı işçi ekibinin çalışmış olması mümkündür.

Günümüzde Sarı Han'ın su tesisatı açıktadır; yer seviyesinin yaklaşık 20 cm yukarısındaki iki sıra terrakotta boru, avlunun doğu tarafındaki çeşme eyvanının arkasındadır (**Res. 65**). Su yolları, yaşam mekânları ve su içeren hizmetlerin sıralandığı avlunun kuzey kanadına devam etmektedir. Kuzeydoğu köşedeki mekânda muhtemelen helalar yer almaktadır, ancak kaplama yenilendiğinden herhangi bir lağım gideri izine rastlanmamıştır. Dizilişi, bir hamam ve ikisinde su tesisatı bulunan çeşitli boyutlarda üç tane tek kişilik oda tamamlamaktadır.[89]

Doğuya yakın olan grupta, batı tarafındaki başka bir odaya geçiş sağlayan bir açıklık bulunan bir tane büyük oda ve doğu tarafında farklı boyutlardaki iki küçük mekân bulunmaktadır. Küçük mekânda su boruları ve girişin yanındaki duvara gömülü minik bir su haznesi vardır (**Res. 66**). Erdmann ve Erdmann, ayrıca Özgüç ve Akok, su tesisatına bakarak burayı hamam olarak değerlendirmişlerdir.[90] Yukarıda belirttiğim nedenlerle burasının hela olduğu ve hamama gelenlerin buradan daha geniş bir yerde yıkanacakları kanısındayım. Günümüzde hiçbir sıcak su sistemi izine rastlanmamaktadır. Ancak, sıcak su tesisatını taşıyan alçak bir duvarın varolduğu fakat daha sonra tahrip edildiği düşünülebilir. Hamamda akan sıcak su yoksa, bir mekânda akan soğuk su olması suyun bir tandır vasıtasıyla ısıtılması için yeterli olabilmektedir. Ayrıca, Erdmann ve Erdmann Tuzhisar Sultan Han'a benzer biçimde, köşedeki

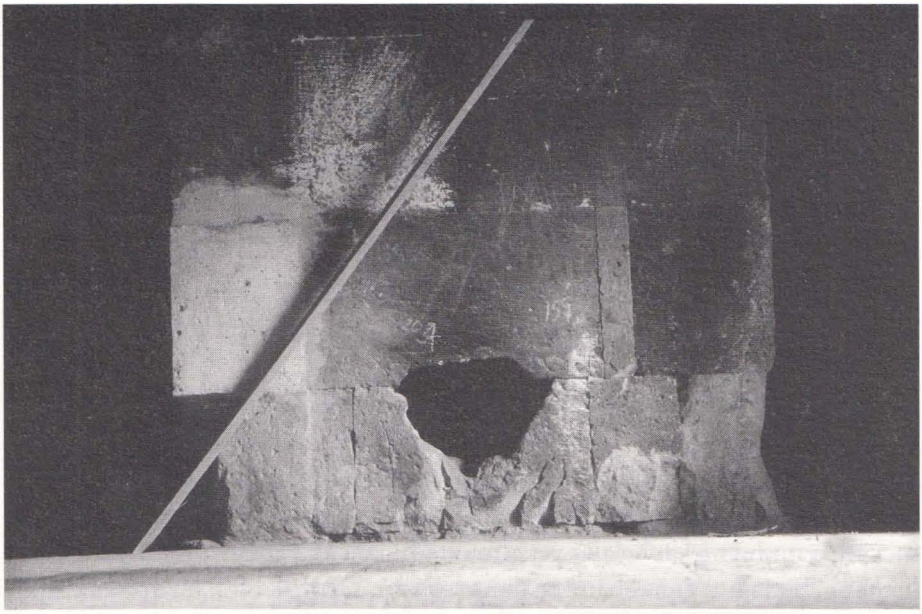
86 Tuzhisar Sultan Han ve Karatay Han hamamlarında olduğu üzere, ikincil hamam mekânların üzerindeki çatı, kuvvetle muhtemel kenarlardaki yüksek kemerlerden daha aşağı bir seviyeye boşaltılıyordu veya çatıda başka mekânlar mevcuttu. Tuzhisar Sultan Han Hamamı'nın doğu yükseltisinde, batı kanadının dış duvarı üzerinden bir çatı mekânından kalma bir pencere görülebilir Yavuz 1992, s. 258–60.

87 Yavuz, 1981, s. 241–6.

88 1969, 1971, 1989 ve 2007'de ziyaret edilmiştir. Bilgi kontrolü amacıyla yaptığım son ziyaretim sırasında hamamın kiracısı hamama girmeme izin vermedi.

89 Yavuz 1999, s. 121–23.

90 Erdmann ve Erdmann 1976, s. 102; Özgüç ve Akok 1956, s. 381.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 66 Hela giriş duvarının kalınlığı içindeki küçük su haznesi, Avanos Sarı Han Hamamı, 1972.

mekânın külhan olduğunu ve doğudaki duvardaki kemerli girintinin de külhana açıldığını ileri sürmektedir.[91] Külhan, her zaman su haznesinin arkasında yer almıştır; ancak bu binada hazne yoktur. Köşedeki mekânın büyüklüğü ve konumu Aksaray Sultan Han'da olduğu gibi umumi helalara çok uygundur.

Tuzhisar Sultan Han'daki İkinci İç Hamam

Tuzhisar Sultan Han'daki ikinci iç hamam yukarıda belirtildiği üzere hiyerarşik hamamla bitişiktir. Bu hamam, bir odadan ve kuzey tarafındaki farklı boyutlarda iki mekândan oluşmaktadır. Soğuk su bağlantısı hiyerarşik hamamın ılıklığındandır ve sıcak su sistemine ait herhangi bir iz bulunmamaktadır.

Karatay Han'daki İkinci İç Hamam

Karatay Han'daki ikinci iç hamam Tuzhisar Sultan Han'a benzer biçimde, avludan girilen büyük bir odadan ve güney duvarına bitişik, farklı boyutlarda

91 Erdmann ve Erdmann 1976, s. 102. Duvarın yüzeyi kemerin derinliği kadar geriye gidip gayet az derinlikli bir nişe dönüşmektedir. Nişin arka tarafındaki taşlar orijinaldir; külhan kemeri burada olmuş olsaydı nişin arka tarafında bir boşluk olurdu. Hanın giriş eyvanında böyle iki tane daha kemer vardır. Güney taraftaki kemer burada bahsedilene benzerken, eyvanın kuzey duvarındaki kemer odanın girişini çerçevelemektedir.

iki mekândan oluşmaktadır. Soğuk su gideri görülmemektedir, sıcak su tesisatı ise yoktur. Tesisat muhtemelen 1960'lı yılların başında yapılan restorasyon çalışmaları sırasında ortadan kalkmıştır.

Değerlendirme

Burada sunduğum, hamamı olan yirmi bir Selçuklu hanının yanı sıra henüz üzerinde çalışılmamış birçok başka örneğin bulunduğu veya yayımlandıkları halde avlularının büyük kısmı moloz ve/veya toprak ile örtülü olan hanların da var oldukları kesindir. Günümüze değin varlığını sürdürebilmiş olan hanlar anayollar ve daha sık kullanılan yollar üzerinde yoğunlaşmak yerine tüm Anadolu'ya yayılmış durumdadır. Hamamlar, orta ve büyük boyutlu, barınak ve hizmet sunan hanların bir kısmını oluşturmaktadır. Sadece barınak sunan herhangi bir handa hamama rastlanmamış olsa da derbent ile hamam arasındaki ilişkiyi değerlendirirken, sadece barınak sunan ve hamam içeren han olasılığı göz ardı edilmemelidir.[92]

Han ve hamamların korunma durumları ve erişilebilen bilgi miktarı büyük değişkenlik göstermektedir. Han binası dışında yer alan hamamlardan üç tanesi olan Karatay Hanı Hamamı, Çay Han Hamamı ve Durak Han Hamamı günümüzde varlığını sürdürmemektedir. Neyse ki Durak Han Hamamı'na ait bir plan ve bazı bilgiler hamam yıkılmadan yayımlanmıştır. İç hamamları olan iki han hakkında bilgi edinilen sözlü kaynakları teyit edebilmiş değilim. Akhan'daki dış hamam ve Malatya-Divriği yolu üzerindeki Kara Han'daki, Çardak Han'daki, Çakallı Han'daki ve Alay Han'daki iç hamamlar, yerin birkaç sıra yukarısı hizasına kadar korunmuştur. Burma Han ve Çınçınlı Sultan Han ve ayrıca Akhan, İncir Han, Ertokuş Han ve Alara Han'daki iç hamamlar da yukarıdaki örneklerle benzerlik taşımaktadır ancak duvarlarının ve üstyapılarının daha fazlası sağlam durmaktadır. Ağzıkara Han ve Kargı Han'ın dış hamamlarının planlarındaki tüm unsurlar ve özelliklerinin çoğu dururken tonozların üst kısmı ilaveten kubbelerin geçiş bölmelerinin üzerinde kalan üstyapılarının çoğu ortadan kalkmıştır. Restore edilmeden en iyi korunmuş dış hamam, Ağlasun'daki hamamdır; çünkü çatısında bir konut yerleşimi bulunsa da üstyapısı bütünlüğünü korumaktadır. Bu yapı, temizlenirse özellikle zemin seviyesinde birçok orijinal ayrıntı ortaya çıkması olasıdır. Özel mülkiyet olduğundan yıkıcı eylemlere veya uzun vadeli halka açık kullanıma tabi olmamıştır. Binaların tümüyle ilgili en az bilgi, yeraltı ısıtma sistemi yani cehennemlik ve su kaynak ve dağıtım sistemi gibi zemin seviyesinde veya aşağısında yer alan kısımlar hakkındadır. Bariz nedenlerle binaların en çok tahribata uğramış

92 Buradan sonra yukarıdaki tanımlamalarda atıfta bulunulan bilgiler hakkında dipnot vermeyeceğim.

bölümleri üstyapılarıdır. Daha sonra helalar ve tıraş ve epilasyon alanları gibi ılıklıktaki küçük kısımların bölme duvarları gelmektedir.

1960'lı yıllardan itibaren birçok han restore edilmiştir. Hemen hemen tüm durumlarda restorasyon bilgi kaybına neden olmuştur. Yayımlanan hanların birçoğunda kazı yapılmamış; kazı yapılanlarda ise kazıya dair yayın ya da rapor hazırlanmamıştır. 2003'ten sonra başlayan yeni restorasyon dalgası kapsamında birçok han temizlenmekte ve kazılar yapılmaktadır. Sonuç olarak Çardak Han, Akhan, Ertokuş Han, Çakallı Han ve Alay Han'daki hamamlar gün ışığına çıkmıştır ve buna mutlaka başkaları da eklenecektir. Su şebekesinin varlığı teyit edilen hanlarda bu sayı sondajlar sayesinde daha da artacaktır. Şu andaki dış hamam sayısı bile bedensel hijyenin Selçuklular döneminde Anadolu'da sadece büyük şehirlerde yaşayanlara ait bir lüks değil, olağan bir ritüel olduğunu belirlememiz için yeterlidir. İshaklı Han, Durak Han, Ağlasun Han ve kısmen de Kargı Han'daki dış hamamlar gibi burada incelenen hamamların bazılarında girintiler, çıkıntılar ve duvarlarda gerekçelendirilemeyen kalınlık farklılıkları vardır. İşlevde devamlılık sadece Çınçınlı Sultan Han Hamamı'nda, termal su olması nedeniyle görülmektedir. Bu hamamın büyük mekânlarının olağandışı sırası, muhtemelen hana bağlı olmayan termal bir hamamın kalıntılarına delalet etmektedir. Bu örnek özelinde, hamam hana değil han hamama eklenmiştir. İshaklı Han Hamamı'nın planı hiyerarşik bir hamamın özelliklerini pek içermemektedir, çünkü büyük olasılıkla üzerinde yer aldığı bina hamam değildir. Ancak, duvarlardaki yüzeysel nişlere, kubbe geçişi ve kurnalar gibi unsurlara bakılırsa Ağlasun'daki Selçuklular öncesi dönemdeki bina kesinlikle hamamdır. Hatta Selçuklu hamamının altında birden fazla yapım evresi olan bir binanın bile bulunması olasıdır. Hamamın bugünkü durumu, şekil değişikliklerine ve düşük kalite işçilikle yapılmış bazı tamiratlara neden olan birkaç depreme işaret etmektedir. Muhtemelen han yapılırken hamama da yeni bir soğukluk eklenmiştir. Hamamların birçoğu sonradan yapılmış olan ekleme ve değişiklikler içermektedir; Akhan ve Çardak Han'daki bitişik mekânlı iç hamamlar daha sonra hiyerarşik mekânlı hamamlar haline getirilmiştir. Alara Han'daki dış hamamda ise, Selçuklu dönemi öncesine ve sonrasına ait katmanlar bulunmaktadır.

Hamamı olan hanların sayısı, yerleri, tipleri ve büyüklükleri çok değişkendir. 21 hanın on bir tanesinde—Çay, Alara, İncir, Mamahatun, Durak, İshaklı, Çınçınlı Sultan, Burma, Kargı, Ağlasun ve Malatya-Divriği yolu üzerindeki Kara Han—sadece dış hamam varken; yedi tanesinde—Elikesik, Kâhyalı Kara, Çardak, Ertokuş, Aksaray Sultan, Tuzhisar Sultan ve Avanos Sarı Han—sadece iç hamam vardır. Bunların üç tanesinde ise—Karatay, Ağzıkara ve Akhan—hem iç hem de dış hamam bulunmaktadır. İç hamamların toplam sayısı on ikidir.[93] Üç

93 Yetersiz bilgi nedeniyle Elikesik Han ve Kahyalı Karahan bu sıralamaya dahil edilmemiştir.

handa—Çardak, Ertokuş ve Avanos Sarı Han—birer tane, beş handa—Akhan, Tuzhisar Sultan, Karatay, Aksaray Sultan ve Ağzıkara Han—ikişer tane ve üç handa—Karatay, Ağzıkara ve Akhan—üçer tane hamam bulunmaktadır. Genel toplamda on üç tane iç hamam vardır. Sayımda 21 handa toplam 28 yıkanma tesisi bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Plan açısından 19 örnekle hiyerarşik hamamlar öne çıkmaktadır. Ayrıca Çardak Han ve Akhan'da olduğu gibi bitişik mekânlı hamamları daha sonra hiyerarşik mekânlı hamamlar haline getirme eğilimi, sadece soğuk su bulunan ve müşterilerin suyu kendilerinin ısıtıp taşımasının gerektiği daha sade ve basit yapılardan sıcak su bulunan hamamlara geçişin altını çizmektedir.

Han Hamamlarının Yapım Tarihleri

Dış hamamların hiçbirinin kendi kitabesi yoktur, ayrıca dekorasyon stiline bakarak yapım tarihinin belirlenebileceği bezemeleri de bulunmamaktadır. Kesin olarak yapım tarihi belirlenebilen tek dış hamam Karatay Han Hamamı'dır, bunun nedeni de İS 1248 tarihli vakıf senedinin ekinde hamamın adının geçmesidir. İshaklı Han ve Çay Han içinde aynı şey söylenebilir çünkü hamamların hamileri bilinmektedir. Ancak İshaklı Han'daki birkaç bariz müdahaleden sonra buradaki hamam orijinal görüntüsünü muhtemelen sadece zemin seviyesinde koruyabilmiştir.[94] Mamahatun Han Hamamı'nda Selçuklular döneminde birçok binanın finansmanına ve inşasına delalet eden çok sayıda ve çeşitlilikte duvar ustası işaretleri taşımaktadır. Birkaç restorasyon geçirmiş olan bu hamamın da muhtemelen sadece dış duvarları ve plandaki düzeni korunmuştur. Ağzıkara Han Hamamı da hanınkine benzer bir işçilik kalitesine sahiptir ve belli ki hanla aynı su kaynağını kullanmıştır. Kargı Han Hamamı malzeme ve yapım açısından hanla büyük benzerlik göstermekle birlikte haznenin bir köşesinde başka bir binanın kalıntılarına rastlanmaktadır. Burma Han Hamamı birkaç müdahaleye ve ufak tamirata uğramıştır. Bunların muhtemelen tamamı Osmanlı dönemindendir çünkü Burma Han'ın on yedinci yüzyılda derbent olarak faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Burma Han Hamamı'nın tarihlendirilmesi iç hamamlarınkine benzemektedir çünkü on üçüncü yüzyıldan olduğu tahmin edilen bir hanın parçasıdır. Geri kalan dış hamamların derbent sistemi nedeniyle az çok hanla alakalı ve dolayısıyla aynı yaşta olduğu farz edilebilir. En azından daha fazla bilgi elde etmek mümkün oluncaya kadar bu iddiada bulunabiliriz. İç hamamların yapım tarihleri, bariz müdahaleler dışında hanların yapım tarihlerine paralel gitmektedir. Kesin tarih içeren veya haminin veya yapım sırasındaki hükümdarın adı kapsamında tarih aralığı belirten kitabelerin tümü

94 Ferit ve Mesut, hanın arka tarafında yer alan hamamın çok harap durumda olduğunu iddia etmektedir. Ferit ve Mesut 1934, s. 99.

on üçüncü yüzyıla aittir. Kitabe bulunmayan hamamların ise, karşılaştırmalar ve stilistik değerlendirmeler çerçevesinde aynı tarihe ait oldukları düşünülebilir.

Mekânların Düzenlemesi

Eklemeli yaklaşımla tasarlanmış hanlarda servis mekânları avlunun uzun kenarları ve giriş kanadı çevresine yerleştirilmiştir. Barınakla ortak olan duvar her zaman eklemelerden muaf tutulmuştur. Avlunun çevresindeki mekânların düzeninde belirli eğilimler göze çarpmaktadır: Bir kanat (Karatay Han'daki gibi) veya bir köşe (Ağzıkara Han'daki gibi) açık barınak ve az da olsa depo amacıyla kullanılmakta ve burası toplam alanın yüzde 30 ile yüzde 50 kadarını oluşturmaktadır. Bir mescidin yanı sıra, odalar ve eyvanlar ile hamamla ilgili faaliyete açık mekânlar; asıl hamam, çeşme ve helalar gibi suyla ilgili hizmetlerin verildiği mekânlar geri kalan alanın hemen tümünü kaplamaktadır. Bunlar, avlunun uzun kenarında ve portalın karşısında sıralanmaktadır. Bu düzenleme kapsamında, söz konusu mekânların boyutları, yer aldıkları kanadın derinliği ve bu ünitelerin yerleştiriliş biçimleriyle sınırlanmaktadır. Tuzhisar Sultan Han ve Karatay Han'daki hiyerarşik hamamlar, bu türden sadece iki mekâna sahiptir. Bitişiğinde yıkanma mekânı olan düzenli bir oda da genelde iki birim kaplamaktadır. Bunlardan çeşme ve helalar umumi kullanım içinken hamam ve yaşam mekânları hususi kullanıma yöneliktir. İç hamamların boyutlarında temel etken bu farklılaşmadır. Dış duvarları hariç 115 m^2'lik bir alanı kaplayan Karatay Han'daki hiyerarşik hamam, iç hamamlar içinde en büyük olandır.

Dış hamamların boyutlarında büyük değişkenlik görülmekle birlikte tamamlanmamış olmaları nedeniyle metre kare olarak alanları hakkında kesin bir şey söylenememektedir. Ancak, aşağıda bahsedilen yer programına bakarak Karatay Hanı'ndaki dış hamamın en büyük hamam olduğu sonucuna varmak fazla ileri gitmek olur.[95] Sadece iki tane tam ve iki tane kısmi odası bulunan Çınçınlı Sultan Han Hamamı, 270 m^2'lik bir alanı kaplamaktadır; tamamlanmış olsaydı alanın 400 m^2'nin üzerinde olması gerekmektedir. Ancak göz önünde bulundurulması gereken nokta, bu hamamın gerçek anlamda bir han hamamı olmayıp varlığının ardında kaynak suyunun yattığıdır. Von der Osten'in toparladığı bilgilerden anlaşılacağı üzere bu hamam başka bölümleri olan büyük bir tedavi merkezidir. Daha tipik hamamlardan büyükçe olanlar, örtülü külhan dahil olmak üzere 238 m^2 alanla Ağzıkara Han Hamamı ve 210 m^2 alanla Durak Han Hamamı'dır. Daha küçük hamamlar İshaklı Han Hamamı (180m^2), Mamahatun Han Hamamı (120m^2), Ağlasun Han Hamamı (58m^2) ve en küçük hamam ise Kargı Han Hamamı'dır (49m^2).

95 Hamamın üçüncü kısmı yapım aşamasında eklendiyse üçlü hamamlardan olmalı.

Yaşama alanlarının bitişiğindeki yıkanmaya ayrılan mekânlar ya birbirine bitişik iki veya üç odadan oluşmakta ya da bu odalar aynı odaya/dolaşım merkezine açılmaktadır. Merkezi alanın diğer yanına ilave odaların eklenmesi yıkanma prosedürünün niteliğini ve kalitesini etkilememektedir. Ancak hiyerarşik planlamaya sahip hamamlarda mekân sayısındaki artış, yıkanma ritüeli kapsamında gelişen farklı işlevlere katkı sağlamaktadır.

Asgari ihtiyaçlar iki oda gerektiriyordu: bir soyunma odası ve bir yıkanma mekânı. Kargı Han, Ertokuş Han ve Ağlasun Han hamamları bu asgari düzene sahipti. Sadece Tuzhisar Sultan Han Hamamı'nda üçlü düzen vardır. Tuzhisar Sultan Han ve Karatay Han hamamlarında ikişer birim olsa da, ilkindeki mekânlar ve su haznesi daha büyüktür. Ağlasun Han Hamamı'nda ikinci soğukluk hamamın yapımı sırasında eklendiyse de bu hamam da üçlü düzene sahip sayılmalıdır. Dört mekânı olan tek müstakil bina İshaklı Han Hamamıdır. Ancak Çardak Han ve Akhan'daki iç hamamların ikinci yapım evreleri Selçuklu döneminden kalmaysa, bu sayı üçe çıkmaktadır. Beş mekânlı hamamlar en büyük grubu oluşturmaktadır. Bu gruba Durak Han, Ağzıkara Han ve Mamahatun Han'daki dış hamamlar ve Karatay Han'daki iç hamam dahildir. Ancak, hiyerarşik hamamlardaki soğukluktan farklı olan ve sadece bir giriş mekânı olan ilk alanın özel niteliğinin altını çizmek gerekmektedir.

Hiyerarşik Planlı İç Hamamların Değerlendirmesi

Şu anda hiyerarşik iç hamamların sayısı yedi olmakla birlikte Akhan ve Çardak Han hamamları ilk aşamada bitişik mekânlar içerdiğinden asıl sayı beştir. Elikesik Han ve Kahyalı'daki Karahan hamamları hakkında güvenilir bilgi olmadığından bu sayı daha da düşerek üçe inmektedir. Dış hamamlar hariç olmak üzere hiyerarşik hamamlar içinde en küçük ve sade olanı Ertokuş Han'daki hamamdır. İki mekândan oluşan hamam 54 m^2'lik bir alanı kaplamaktadır. Diğer iki hamam olan Karatay Han ve Tuzhisar Sultan Han hamamları daha büyüktür, hatta yaklaşık 113 m^2 alanla Karatay Han Hamamı en büyük olandır. Tuzhisar Sultan Han Hamamı, avludaki mekânların değişimi olan iki birimi kullanmaktadır. Hamamın üç mekânı ve su haznesi, bu iki birimin oluşturduğu sınırlar içinde yatay olarak yerleştirilmiştir. Külhan köşe mekânın dış ucunu kaplamaktadır. Karatay Han'daki hamam üç birimden meydana gelmektedir: bir girişi ve dikey olarak düzenlenmiş, su haznesi dahil olmak üzere, iki mekânı olan büyük bir oda ve hamama ait olmayan bir hela. Aşağıda bahsedilecek olan diğer iç hamamlarla karşılaştırıldığında büyük odanın varlığı genişletilmiş su içeren mekânlar bulunduran bir yaşam alanı izlenimi bırakmaktadır. Bu durum hamamı çok özel hale getirmektedir çünkü Tuzhisar Sultan Han Hamamı'nın aksine dışarıdan doğrudan bir giriş yoktur. Bu iki hamamda su haznesi ve külhan dahil olmak üzere sıcak suya uygun olanaklar mevcuttur.

Tuzhisar Sultan Han Hamamı tüm hamamlar içinde biriciktir çünkü üzeri örtülü külhanı han sınırları içinde yer almaktadır fakat külhana dışarıdan girilebilmektedir. Dış hamamlar içinde tek benzer Ağzıkara Han hamamıdır, bu handa da örtülü külhan dış duvarlar tarafından sarmalanmıştır. Karatay Han hamamında külhanın kemeri, hanın batı cephesinde zemin seviyesinde görülebilmektedir. Külhana dair herhangi bir çatı kalıntısı veya bir örtme belirtisine rastlanmamaktadır.

Bitişik Mekânlı İç Hamamların Değerlendirilmesi

Bitişik mekânlı iç hamamlar, odalara ekli durumda veya bağımsız yerlerde bulunan veya bunların bir karışımından kurulu, su içeren mekânlardan oluşmaktadır. Planları hamam binasının planından oldukça farklı olsa da tür ismi olarak "hamam" adı bunlar için de kullanılmaktadır çünkü yıkanma amaçlı kullanılmaktadırlar. Yaşama mekânında yapılan değişikliklerin bir kısmını oluşturan bu hamam türünün asgari düzenlemesinin iki modülü vardır: İlk modül, avludan girilen bir mekânı içerir, ikincisi ise, her zaman ilk modülün dikey duvarlarından birisi boyunca sıralanmış olan, ikili veya üçlü gruplar halinde, yıkanma mekânlarından oluşur. Bazı hamamlarda, ortadan girilen bir yanda bir oda diğer yanda ise yıkanma yerleri olan üç birim bulunur. Aksaray Sultan Han, Tuzhisar Sultan Han ve Karatay Han hamamlarında planda iki birim bulunurken Sarı Han ve Ağzıkara Han hamamlarında üç birim vardır. Akhan hamamının zemin kat yıkanma yerinin planı diğerlerinden farklıdır çünkü üçüncü bir oda yerine bir eyvan yer almaktadır. Aksaray Sultan Han'daki iki hamam, üç küçük bölmeye ayrılmışken Akhan'ın her iki katındaki hamamlar, Sarı Han ve Tuzhisar Sultan Han hamamları iki bölmeye ayrılmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere helaya uygun biçimde kapıya en yakın yer, en dar olandır. İkinci yer yıkanma içindir ve eğer varsa üçüncü mekân soyunma amaçlıdır. Belirtilen hamamlarda bu birimlerin boyutları aynı olmamakla birlikte helanın genişliği her durumda çok dardır, iki yerine üç yer varsa da sadece ikinci mekânın genişliği değişmektedir.

Ağzıkara Han Hamamı üç mekân içermektedir ancak bunlar, bitişik mekânlara sahip diğer hamamlardaki mekânların aynı değildir. Üç birimin ortasındaki mekân devridaim alanı olduğu halde, yerdeki horasan harcından anlaşıldığı üzere ıslak yer olarak işlem görmüştür. Güneydeki oda yaşam mekânıdır, kuzeydeki birim ise yıkanma mekânıdır. Ağzıkara Han Hamamı, sıcak su borularının günümüze kadar kalmış olduğu tek hamamdır. Günümüzde bölünmemiş olan bu mekânlarda, muhtemelen ortadaki birimin doğu tarafının bölünmesiyle yapılacak olan, bir hela bulunmamaktadır.

Bitişik mekânlı iç hamamların tamamında su ısıtmak bir sorun arz etmektedir. Akan sıcak suyun varlığı sadece sıcak su boruları, su haznesi, yeraltı ısıtma sistemi, külhan kemeri ve külhanın kendisi gibi bazı unsurların varlı-

ğıyla teyit edilebilmektedir. Bazı hanlarda binanın harap durumu ve hazine avcılarının vandalizmi, soğuk su borularının ve yerlerinin görülmesine yol açmaktadır. Soğuk su boruları binanın yapımı sırasında kireç harcı kullanılarak duvarlar içine gömülmüştür. Terrakotta boruların çapı genellikle 9 ila 13 cm'dir. Hiyerarşik iç hamamlarda sıcak su boruları binanın duvarları içinden değil, horasan harcı kullanılarak yapılan ikinci, daha alçak boylu bir duvar içinden geçmektedir. Ağzıkara Han Hamamı'nın kuzeydeki biriminde böyle bir duvarın kalıntıları bulunmaktadır. Diğer hamamlarda da benzer duvarlar muhtemelen restorasyon sırasında yıkılmış olsa gerektir. Bu nedenle günümüzde yok olmaları, hiçbir zaman var olmadıkları anlamına gelmez. Hamamlarda soğuk ve sıcak su için ayrı sistemler olması akla yatkındır; çünkü su sistemleri sadece hamama değil binadaki çeşmeler, odalar ve helalar gibi suyla ilgili diğer mekânlara da hizmet vermektedir. Soğuk su halka açık hamamlarda olduğu gibi her gün değil, gerektiğinde ısıtılmaktadır. Karatay ve Tuzhisar Sultan Han hamamlarında görüldüğü gibi, akan sıcak su varsa bunun için bir su haznesi ve ısıtmak için bir külhan gerekmektedir. Külhanın yer döşemesi seviyesinden aşağıda ve dışarıdan besleniyor olması gerekir. Sarı Han'da hazine avcıları sayesinde minik bir su haznesi gün ışığına çıkmıştır (**Res. 66**). Kuzeydeki mekânın batı köşesi, benzer bir haznenin yerini görmemizi sağlayacak şekilde yüzeyden çıkıntı yapmaktadır. Bitişik mekânlı ama su haznesi olmayan iç hamamlarda hamamın sınırları içinde su ısıtma imkânları bulunmamaktadır. Sadece Sarı Han ve Ağzıkara Han'da bu durum olası görülmektedir. Başka ve belki de daha mantıklı bir alternatif, binanın dışındaki bir hamamdan sıcak su almaktır, ancak Karatay Han Hamamı'nda durum bu değildir. Ağzıkara Han'da bir dış hamam olmakla birlikte Sarı Han'da ve su ısıtma olanağı olmayan diğer iç hamamların tamamında, böyle bir hamamın varlığından emin olmak mümkün değildir. Böyle bir olasılık, bir dış hamamın varlığının kazı vasıtasıyla belirlenmesiyle teyit edilebilir. Eğer sadece akan soğuk su varsa, soğuk olarak veya tandırda ısıtılarak kullanılması olasıdır. Bu durum, handa yer alan sadece suyla ilgili hizmetler veren mekânlar için değil, tüm yaşam alanları için geçerlidir.

İkinci soru, suyla ilgili hizmetler veren mekânların açıldığı odaların kullanımına dairdir: Bunlar sadece dolaşım alanları mıdır yoksa su içeren hizmet veren mekânlar mıdır? İkinci alternatifin daha muhtemel olduğu kanısındayım; yoksa iki birimli oluşumların tamamı sadece hamam olur, kullanan kişilerin başka odalarda kalmalarını gerektirirdi. En büyük hanlarda bile böyle bir ihtiyaca cevap verecek sayıda oda bulunmamaktadır. Bitişik mekânlı iç hamamların düzenlemesinde önemli olan odadır; dolayısıyla iç hamamlar, büyük odalara eklemlenmiş su içeren hizmet mekânları olarak "hamam" sayılmalıdır, tıpkı tuvaleti ve banyosu olan günümüz otel odaları gibi.

Aydınlığa kavuşturulması gereken bir diğer konu ise Sarı Han'daki iki hamamın çatısının işlevidir. Hamamların çatıları mekânın büyüklüğü ve öneminin üçüncü boyuttaki yansımasını vermektedir. Mekânlar küçük olduğundan yükseklik binanın geri kalanından daha alçaktır, bu yüzden çatı seviyesinde bir girinti vardır. Tuzhisar Sultan Han'da ise yıkanma mekânının yüksekliğinde belirgin bir farklılık yoktur; girintili seviyenin yüksekliği aynıdır; sadece *oculus*ları yağmurdan koruyan ve günümüzde mevcut olmayan fenerler, yapıyı bu seviyenin üzerine çıkarmaktadır. Karatay Han Hamamı'nda üstyapılar daha ayrıntılı olarak işlenmiştir. Bu nedenle girintili platformda iki seviye bulunmaktadır. Her iki durumda da yağmur suyu dış duvardan uzanan bir su oluğu vasıtasıyla en düşük seviyeden dışarı boşaltılmaktadır. Erdmann birkaç yerde yerli halktan kişilerin hamamın tepesinde bir su deposu olduğunu söylediğinden bahsetmektedir. Önge, Alanya Kalesi'ndeki hamam için bile, bu bilgiyi kabul ve tekrar etmiştir. Yerli halkın bu yorumunun mantıklı bir açıklaması vardır: Çatı seviyesinde tekli veya çoklu yüksek yerlerin arasında alçak alanlar, bir su deposunun kalıntıları olarak yorumlanabilir. Bu bir su deposu olmayıp bir oluk vasıtasıyla boşaltılan bir alçak platformdur. Oluk da suyun boşaldığı yönü, yani dışarıyı işaret etmektedir. Üstyapıda durgun bir su kütlesinin yükü olmasına neden olacağından, çatıda su deposu olmasının mantıklı olmayacağı gerçeği bir yana, hamamlarda soğukluk dışında dışarıya bakan pencereler nadiren bulunduğundan üstyapı su deposu için hiç uygun bir yer değildir. Hamamlar sadece tavandan, üstyapıda yer alan küçük açıklıklar olan *oculus*lardan giren doğal ışıkla aydınlandığından *oculus*ların önüne bir engel gelirse, bunlar vasıtasıyla ışık alan tüm mekânlar karanlıkta kalacaktır.

Dış Hamamların Değerlendirilmesi

Sıra dış hamamlara geldiğinde, hanla hamam arasındaki mesafe 0 ile 1 km arasında değişiklik göstermektedir. Burma Han ve Çınçınlı Sultan Han hamamları han binası bitişik olmalarına rağmen sadece dışarıdan girilebilmektedirler. Çınçınlı Sultan Han'da daha önceden kalma bir hamam veya hamam kalıntıları zaten mevcuttu ve han termal sudan yararlanmak amacıyla bu hamama bitişik yapılmıştı; hamamın kendisi de muhtemelen onarılmış veya yeniden yapılmıştı. Burma Han'daki dış hamamın planlama ve yapımı hanla birlikte gerçekleşmişti. Birçok durumda hanla hamam arasındaki mesafe 5 ila 35 m arasındadır. Bu kesinlikle su sisteminin en iyi şekilde kullanımıyla ilgilidir. En uzak hamam olan Alara Han Hamamı, kaleye handan daha yakındır. Bunun iki sebebinden biri hamamın su kaynağı olan Alara Çayı'yla olan ilişkisi, ikincisi ise yerleşim yeri ve kalenin önceliği olabilir.

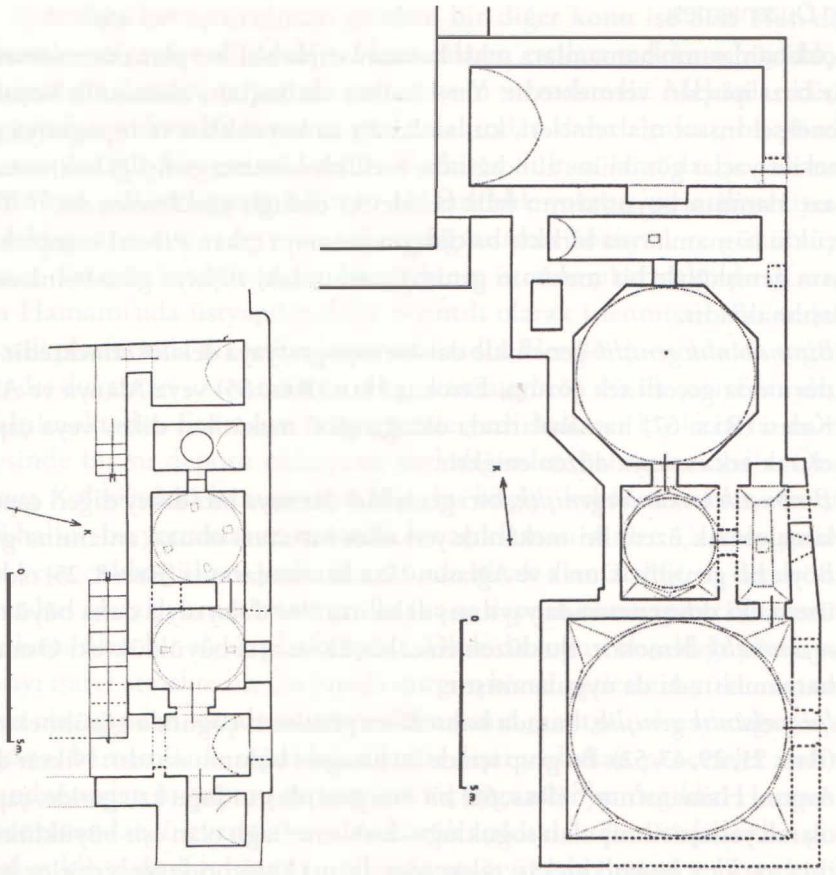
Plan Düzenlemesi

Selçuk hanlarının hamamları, şehir hamamlarıyla birlikte plan düzenlemesine dair bazı ipuçları vermektedir. Yerel halkın ihtiyaçları, ekonomik koşullar, geleneksel inşaat malzemeleri, kullanılabilir su kaynakları ve topografya gibi temel ihtiyaçlar göz önüne alındığında, özellikle binanın genişliği bakımından inşaat alanının boyutlarının hâlâ belirleyici olduğu görülmektedir.[96] Tüm Selçuklu hamamlarına birlikte bakıldığında ortaya çıkan yapısal kompleksin, alanın genişliğiyle bir mekânın genişliği arasındaki ilişkiye göre belirlendiği anlaşılmaktadır.

1) *Bir mekânlık genişlik* genellikle dar bir topografyaya delalet etmektedir. Bu durumda geçerli tek çözüm, Ertokuş Han (**Res. 35**) veya Alanya ve Alara Kalesi (**Res. 67**) hamamlarında olduğu gibi, mekânları dikey veya çapraz olarak arka arkaya düzenlemektir.
2) *Bir buçuk mekânlık genişlik,* biri geniş biri dar veya biri dikey diğeri çaprazlama olmak üzere iki mekânlık yeri olan bir arazi olması anlamına gelir. Böyle bir genişlik, Durak ve Ağlasun Han hamamlarında (**Res. 8, 25**) olduğu üzere, iki duvar arasında yayılmış daha uzun ve dolayısıyla daha büyük bir *soyunmalık* demektir. Bu düzenleme, küçük ve orta büyüklükteki Osmanlı hamamlarında da uygulanmıştır.
3) *İki mekânlık genişlik*, burada bahsedilen planların çoğunda görülmektedir (**Res. 21, 29, 47, 52**). Bu grup içinde iki kategori bulunmaktadır: Niksar'daki Argosti Hamamı'nın[97] (**Res. 68**) bir örneğini oluşturduğu kategoride, çapraz olarak yerleştirilmiş olan soğukluğu, birbirine bağlı olan eşit büyüklükteki iki tane kare biçimli mekân takip eder. İkinci kategoride ise birbirine bağlı olan eşit büyüklükteki üç veya dört tane kare biçimli mekân bulunmaktadır. Soğukluğun yönü ve dolaşım biçimi farklılık gösterse de en uygun mimari çözüm, birbirine bağlı dört kare biçimli mekânın ılıklık ve sıcaklık olarak işlev görmesidir. Bu plana şahsi veya halka açık olmalarından bağımsız olarak, hem iç hem de dış hamamlarda rastlanmaktadır. Kare planlı mekânların konumlarına ilişkin olarak iki olasılık vardır: İlkinde, Ağzıkara Han'ın dış hamamında olduğu gibi (**Res. 21**), dört kare ikili gruplar halinde iki sırada düzenlenmiştir. Mamahatun Han'da görülebilen değişik bir uygulamada ise, hela olan kare biçimli mekân üçgen biçimine küçültülüp arta kalan mekân sıcaklığa eklenmiştir. İkinci olasılık, Karatay Han'daki iç hamam-

96 Eyice'nin iyi bilinen hamam sınıflandırma sistemi sıcaklığı temel almaktadır. Buna göre binanın tasarımı sıcaklık çevresinde şekillenmekte ve diğer mekânlar duvarların içinde kalan kısımları doldurmak için eklenmektedir, Eyice 1960. Burada durumun böyle olmadığı kesindir.

97 Eravşar 2004, s. 70.

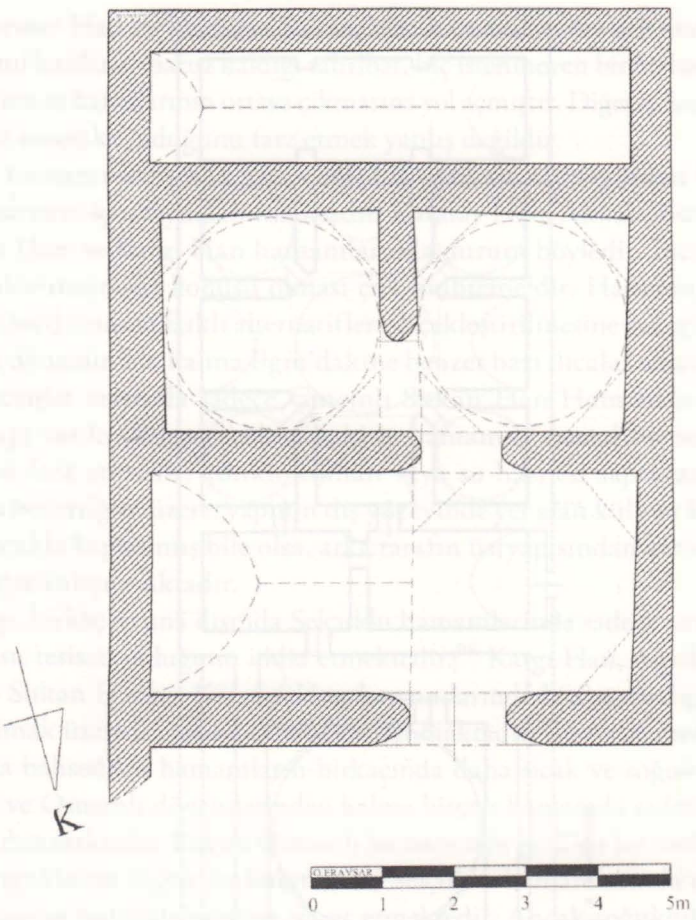

KAYNAK ÖNGE 1995, S. 117 VE 119

RES. 67 Alanya ve Alara kalelerindeki hamamlar.

da görüldüğü üzere (RES. 52), yarım eksenin dikey olarak rotasyonuyla su haznesi veya hela için yer açılmasıdır.

4) *Üç mekânlık genişlik* (RES. 69) eşit veya benzer boyutları olan üç mekânın birlikte olmasına mahal tanır. Dolayısıyla sıcaklık için daha büyük bir devridaim alanı, ayrıca halvet ve eyvan biçiminde daha çok sayıda özel kullanıma açık mekân mümkün hale gelir. Bu plan, kubbe gerektirmeyen daha büyük bir alan oluşturan çaprazlama bir soğukluk meydana çıkmasına yol açar. Bu tip planda sıklıkla üçlü soğukluk ve ılıklığa rastlanmakta ve bu planlama küçük ve orta büyüklükteki Osmanlı hamamlarında da uygulanmaktadır. Örneğin, Urla Yarımadası'nda yer alan on beşinci ve on altıncı yüzyıldan kalma birçok hamamda, soğukluk üzerinde (Düzce Hamamı, Ulamış Hamamı, Seferihisar Küçük Hamam ve Sığacık Kaleiçi Hamamı gibi), ılıklık üzerinde (Özbek Hamamı gibi) veya sıcaklığın önündeki mekân üzerinde

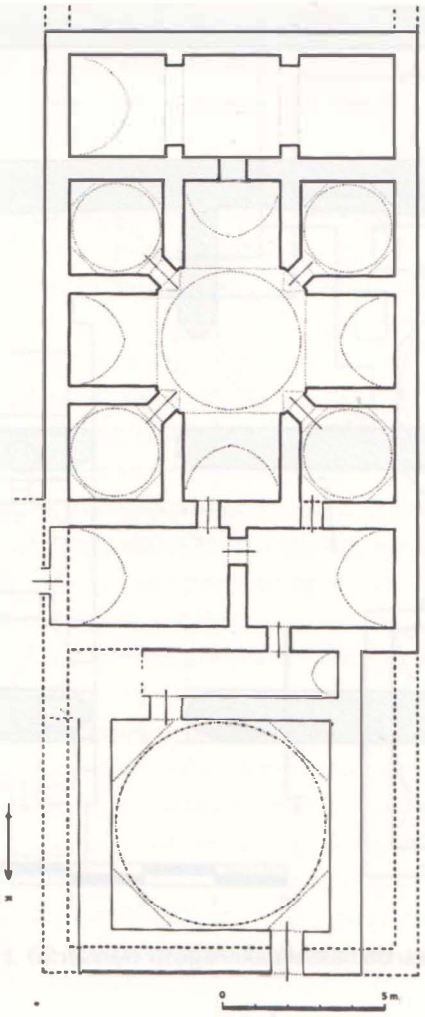
KAYNAK ERAVŞAR 2004, S. 70

RES. 68 Niksar'daki Argosti Hamamı.

(Urla Hamamı, Kamanlı Hamamı, Yahşibey Hamamı ve Seferihisar Büyük Hamamı gibi) bu tip üçlü bir üstyapı kullanıldığı görülmektedir. Yıkanma mekânlarının hiyerarşisinden bağımsız olarak yatay dikdörtgenlerdeki üstyapı tercihinin bu yönde olduğu düşünülmektedir. Korunmuş olan han hamamlarının hiçbirinin planı, üç mekân genişliğini temel almamaktadır.

Su Kaynağı ve Su Tesisatları

Bir hanın yerinin belirlenmesinde en önemli etken su kaynağıdır. Yüzeye yakın kalıcı bir su kaynağı yoksa çözüm bir kuyu veya yeraltı suyunun seviyesi yüksekse sızma kuyu kazmaktan geçer. Ancak yeraltı suyunun yüksekliği veya coğrafi koşullar uygun değilse kuyu içinde sarnıç yapma yoluna gidilir. Urla Yarımadası'ndaki bazı küçük Osmanlı hamamlarında ve Sığacık'taki küçük hamamda her iki türden kuyu su kaynağı olarak kullanılmaktadır. Bazı örnek-

KAYNAK ÖNGE 1995, S. 184

RES. 69 Divriği'deki Bekir Çavuş Hamamı.

lerde ise iki su kaynağı vardır; ilki akar su, ikincisi ise su kullanımında artış veya yağışta azalma nedeniyle akar suyun veya derenin kuruması durumuna karşı bir alternatiftir. Karatay Han yakınındaki küçük baraj, her mevsimde bol su olmasını garantilemeye yönelik bir adımdır.

Burada bahsedilen hamamların sadece birkaçının su kaynağından emin olabilirken, diğer birkaçı içinse bilgiye dayalı tahminlerde bulunabiliriz. Ne yazık ki, hamamların çoğunluğundan su kaynağı hakkında bilgi edinilememektedir. Alara Han'daki hamamın Alara Çayı'nın suyundan faydalandığı kesindir, Kargı Han Hamamı ise küçük bir sukemeri vasıtasıyla derenin diğer tarafından getirilen suyu kullanmıştır. Burma Han, Avanos Sarı Han, Ağzıkara

Han, Karatay Han ve Tuzhisar Sultan Han hamamları örneklerinde olduğu üzere, kimi hanların maruz kaldığı tahribat, hiç istenmeyen bir biçimde de olsa binaya giren su kanallarının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Diğer iç hamamlarda da benzer sistemler olduğunu farz etmek yanlış değildir.

Dış hamamı olan hanların çoğunda aynı su kaynağından hem han hem de hamam için faydalanılmaktadır. Karatay Han, Akhan, Burma Han, Ağzıkara Han ve Kargı Han hamamlarında durum böyledir. İncir Han'da da aynı durumun söz konusu olması çok muhtemeldir. Hamamın yerinin koşulları bu durumda farklı alternatifler gerçekleştirilmesine yol açmaktadır. Selçuklu döneminden kalma Ilgın'dakine benzer bazı ılıcalar olsa da burada bahsi geçenler arasında sadece Çınçınlı Sultan Han Hamamı'nın termal su kaynağı vardır. Önge, Akhan'daki iç hamamın termal bir su kaynağı olduğunu farz etmiştir; çünkü külhan veya su haznesi saptayamamıştır. Yukarıda belirttiğim üzere, yapının dış yüzeyinde yer alan külhan kemerinin üzeri toprakla kaplanmış bile olsa, arka tarafın üstyapısından bir su haznesi bulunduğu anlaşılmaktadır.

Önge, birkaç istisna dışında Selçuklu hamamlarında sadece sıcak su için bir akar su tesisatı olduğunu iddia etmektedir.[98] Kargı Han, Ağzıkara Han, Tuzhisar Sultan Han ve Karatay Han hamamlarında biri sıcak diğeri soğuk su için olmak üzere iki tesisatın izine rastlanmaktadır. Kuvvetle muhtemeldir ki burada bahsedilen hamamların birkaçında daha sıcak ve soğuk su vardı. Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinden kalma birçok hamamda sadece sıcak su yolları bulunmaktadır. Birçok Osmanlı hamamında görülen bir özellik olarak sadece soğuklukta soğuk su bulunması, Selçuklu hamamlarında da benzer bir düzenleme bulunabileceğine işaret etmektedir. Ancak soğuklukların günümüzdeki durumlarından soğuk su tesisatı hakkında herhangi kesin bilgiye varılamamaktadır.

Sonuç

Anadolu'daki Selçuklu hamamlarının değerlendirilmesi, hamamın hanın içinde veya dışında olmasına dair kaçınılmaz soruyla sona erecektir. Neden bazı hanlarda hamam varken diğerlerinde yoktur? Neden bazı hanlarda hamamlar binanın içindeyken diğerlerinde ayrı bir binadadır, hatta bazı hanlarda her iki türden birkaç tane hamam vardır?

Seyahatlerinin amacı ne olursa olsun seyyahlar için sık yıkanmak, dönemin sağlığın korunmasına dair kuralları uyarınca bir gereklilik teşkil etmemekteydi. Dönemin temizliğe dair görenekleri her gün yıkanmayı öngörmemekteydi,

98 Önge 1995, s. 43.

seyahatteyken dini zorunlulukların uygulanması gerekmezdi. Kervanın her beşinci ya da altıncı konaklama yerinde yolcuların yıkanabilecekleri hamamların olduğu bir kent veya yerleşim merkezi bulunurdu. Dolayısıyla seyahat sırasında yıkanmak bir lükstü. Dönem hakkında bilgi veren kaynaklar, çadır hamamları (hamam-ı seferi) veya çadır mutfakları gibi seyyar hizmetlerden bahsetmektedir, buradan da anlaşılacağı üzere yıkanmak veya yemek pişirmek için kalıcı yapılara gerek duyulmamaktaydı.[99] Yukarıda belirtilen soruların anahtarının aynı yerde iki veya daha fazla tür hamam veya yıkanma olanaklarının varlığında yattığı kanaatindeyim. Bu sorular Selçuklu kervansaraylarının derbent ve devlethane olarak iki temel işlevine atıfla yanıtlanabilir.

Hanlar üzerine yaptığım geniş çaplı araştırmalarım mekânlarla işlevler arasındaki ilişkiyi temel almaktadır: Hangi mekân hangi işlev için elverişlidir? Hangi işlev için ne tür bir mekân gerekir? Bu gerekliliklere hanlardaki mevcut mekânlar cevap verebilir mi? Hanlar boyut, plan ve kapasite açısından büyük farklılık gösterir. Hanların yarısından çoğu sadece konaklama hizmeti sunan hanlardı; yani yolcular, hayvanlar ve ticari malların tamamı, ahırlarda ve platformlara bölünmüş bir binada veya binanın bir bölümünde barındırılırdı. Birçok handa sunulabilen tek hizmet olan barınma, hanların tamamının ortak noktasını oluşturmaktaydı. Barınağa ilave hizmetlerin olduğu büyük hanlarda bile lüks mahiyetinde olan hususi odaların sayısı sınırlıydı.[100] Odaların sayısı ve büyüklüğü söz konusu olduğunda, tasarıma iki değişik yaklaşım arasında büyük farklılık vardır. Eşmerkezli tasarımı olan hanlarda odaların boyutları küçük ancak sayıları çoktur. Örneğin, aynı zamanda bir sultan hanı olan Alara Han, orta büyüklükte, merkezinde sekiz tane oda ve altı tane eyvan bulunan eşmerkezli tasarıma sahip bir handır. Selçuklu hanlarının en büyüğü olan Aksaray Sultan Han, eklemeli yaklaşımla tasarlanmış olup dört tane tek kişilik odası, bir tane iki odalık grubu ve iki tane bir oda ve bitişik mekânlı bir hamamdan oluşan grubu vardı.

Anadolu Selçuklu hanları büyüklük ve kapasite bakımından büyük farklılık göstermektedir. Yolcularla develer, atlar, eşekler ve yüklerin tamamına konaklama yeri sağlama amacıyla yapılmamışlardı, zaten bunu yapamazlardı da.[101] Bu, kervana eşlik eden kişilerin birçoğunun han dışında konaklamak zorunda olduğu anlamına geliyordu. Hanın varlığına dair en önemli etkenin

99 İbn-i Bibi 1996, cilt 1, s. 389–90.

100 Yavuz 1997, s. 80–95. Bu açıdan bakıldığında Selçuklu hanları Osmanlı hanlarına pek de benzememekteydi çünkü Osmanlı hanlarında misafirler için çok sayıda küçük oda bulunmaktaydı.

101 Bir kervanda kaç tane deve olduğuna dair kesin bilgi bulunmamaktadır. Genellikle 200 ile 400 arasında bir rakam verilmektedir. Evliya Çelebi de 400 rakamını belirtmiştir.

gece konaklanacak bir yer olması değil yol güvenliği olduğu anlaşılıyor.[102] Bir hanın varlığı kervanın gece konaklayabileceği kadar güvenlikli olduğu anlamına geliyordu.[103]

Bu binalarda sıradan seyyahlar kalmıyorduysa kim kalıyordu? Bu sorunun cevabını on üçüncü yüzyılda Memluk Sultanı Baybars'a eşlik eden vakanüvis Abdüzzahir ve on yedinci yüzyılda Evliya Çelebi gayet açık olarak vermiştir: yüksek statülü kişiler.[104] Kişilere toplumdaki yerlerine göre konaklama ve çeşitli hizmetler sunuluyordu. Çok az sayıda imtiyazlı kişi, özellikle geniş düzeni olan büyük hanlarda sınırlı sayıdaki hususi odalarda kalıyordu.[105] Tarihçiler Karatay Han'da bu zengin düzenli, bol kaynaklı ve özenle yapılıp süslenmiş binalara dair yorumları doğrulamışlardır. Örneğin, şu olay birkaç Arap ve Ermeni kaynağında anlatılmaktadır:[106] Kılıçarslan'ın hükümdarlığı sırasında Ermeniler Anadolu ile Suriye arasındaki yollara sık sık saldırılar düzenlerdi. 1264 yılında vezir Pervane Muhiddin'le birlikte Selçuklu hükümdarı Kılıçarslan, Ermeni Kralı Hetum ve İlhani hükümdarı Kadı Karatay Han'da bir araya gelerek bir anlaşma yapmışlardı.[107] Bu handaki yaşam mekânları, iki hükümdar ve iki yüksek rütbeli devlet adamına konaklama sağlamaya uygundu. Böyle bir faaliyet için resmi konukların ağırlandığı ve devlet işlerinin yapıldığı devlethaneler uygun yerlerdi.[108] Büyük, düzenli kervansaraylar, hükümdar ve maiyeti seyahatteyken bile devlet işlerinin yapılabilmesi için devlethane olarak işlev görmek üzere tasarlanmışlardı. İç hamamlar, handa kalmakta olan hükümdar ve devlet adamlarının rahatı için yapılmıştı. Handa hükümdar veya devlet adamları kalmıyorsa, toplumun en üst katmanlarından tüccarlar ve seyyahlar bu odalarda kalabilirlerdi. Plan ve düzenleri nasıl olursa olsun minik iç hamamların amacı hükümdar ve devlet adamlarına seyahatleri sırasında hizmet vermekti.

Hanların diğer temel göreviyse kendi başlarına derbent olarak veya bir derbentin parçası olarak hizmet vermekti. Bir derbentin öncelikli işlevi, su yolları, kuyular veya sarnıçlar vasıtasıyla su teminiydi. Su önce hana gelmekte, daha

---

102 Pegolotti on dördüncü yüzyılda l'Ajazzo ile Tebriz arasındaki durakların adlarını vermiştir. Pegolotti 1936, s. XV–XXV. 28 aşamanın dördü han, biri köprü ve geri kalanlar yerleşim yerleri veya kırsal kesimdir. Yavuz 2004, s. 806.

103 Yavuz 2004, s. 806.

104 Abdüzzahir için bkz. Sümer, 1988, s. 81; Evliya Çelebi 1999, cilt 3, s. 173.

105 Yavuz 1999, s. 757–65.

106 Turan 1971, s. 527, no. 37; bu kaynaklar Ebu'l-Ferec, Muhiddin Abdüzzahir, Baybars Mansuru, Makrizi ve Edessa'lı Vahram'dır.

107 Yavuz 1999, s. 757–65.

108 Döneme dair kaynaklardan da varlığı bilinen Kayseri'deki devlethane için bkz. Eravşar 2001, s. 281–95.

sonra hanın dış çeşmeleri veya tekil umumi çeşmeler vasıtasıyla yerleşim sakinleriyle paylaşılmaktaydı. Bir sonraki adım, aynı su kaynağını veya su tesisatını kullanan bir hamamın inşasıydı. Derbent yerleşimlerinde hamamların hanların yakınında olmasının nedeni burada yatmaktadır. Büyük bir derbent olduğu kesin olan ve Selçuklu döneminin en geniş hizmetlerini ve organizasyonunu sunan Karatay Han, hamamı kullananlar hakkında bilgi sağlamaktadır. Vakıf senedinin Hicri 645/İS 1248 tarihli zeyilnamesinde hamam "hana gelenlere, söz konusu köy halkına ve tüm insanlara" ithaf olunmaktadır.[109] Han ve hamamdan başka yapılar içeren derbent yerleşimleri, Tercan, İshaklı, Çay ve başka birkaç yerdeki Osmanlı menzil komplekslerinin öncülleridir.

Hamamlarla derbentler arasındaki ilişki açık olduğundan derbent olarak belirlenmiş herhangi yerleşim veya yerde, bir han olsun veya olmasın, hamamların varolmasını beklemek mümkündür. Sondaj ve kazılar sonucunda birçok hamamın daha gün ışığına kavuşacağı kesindir. Bazı yerlerde hamamların varlıklarına dair birçok ipucu ortaya çıkmıştır bile. Konya – Aksaray yolu üzerindeki Saadettin Han'da su yolları olan bir binanın kalıntıları bulunmaktadır. Kızılören'deki ilk hanın önünde birkaç tane kesme taş duvarın kalıntıları toprak altında görülebilmektedir.

Dış hamamlardaki mekânların boyutlarının ve sayılarının artması, han çevresindeki yerleşimle, oradaki nüfusla ve yol üzerindeki önemiyle, yani derbent yerleşimiyle ilgisiyle doğrudan ilişkilidir. Önemli derbentlerde yerleşim politikası gereği yapılan binalar, daha sonraki cami külliyelerinin öncülleriydi. Çay'daki han, hamam ve zaviye, İshaklı'daki han, cami ve hamam, Tercan Mamahatun'daki han, cami, türbe, hamam ve köprü, Ağzıkara'daki han, hamam ve köprü; bunların tamamı Osmanlı külliyelerinin, özellikle de Mekke'ye yapılan hac ziyaretlerinde hizmet veren menzil külliyelerinin, Selçuklu dönemindeki öncülleridir. Büyük hamamlar ve büyütülmüş dış hamamlar, yapım sırasında mevcut oldukça büyük bir yerleşime, oldukça büyük olması planlanan yeni bir yerleşime veya nüfus artmasıyla yapılan bir genişlemeye işaret edebilir.

Yol ağı üzerindeki önemli düğüm noktaları, hem devlethane hem de derbent sistemlerinin, ilaveten menzil ve posta sistemlerinin gerekliliklerine cevap verecek şekilde tasarlanıyordu. En fazla bilgi sahibi olduğumuz Karatay Han, bir köy içinde yapılmıştı ve birçok zengin vakıfla destekleniyordu. Binadaki mekânlar, vakıf senedi ve zeyilnamesinde bahsedilen çalışanlar için hiçbir şekilde yeterli değildi. Handa bahsedilen çok sayıda tabak ve tencerenin saklanabileceği veya yemek pişirilebilecek yer yoktu. Ayakkabı tamircisi, kunduracı, baytar veya hastabakıcılar için de yer yoktu. Tüm bu kişiler köydeki başka binalarda kalıyordu. Yerleşimdeki hamam hem orada yaşayanlara hem de kervanlarla seyahat

109 Turan 1948, s. 109–29.

edenlere temel bir hizmet sağlıyordu. Karatay Han, Akhan ve Ağzıkara Han'da olduğu gibi bir yerleşimde bir hanın bulunduğu ve aynı zamanda devlethane olarak işlev gördüğü durumlarda, iki farklı müşteri grubuna iki ayrı hamam hizmet vermekteydi. İç hamamların özel, dış hamamların halka açık olmasına dair bundan daha iyi bir delil olamaz.

KAYNAKÇA

Aytaç, İ. (1998) *Malatya ve Yöresindeki Türk-İslam Dönemi Yapıları.* Yayımlanmamış doktora tezi. Konya: Selçuk Üniversitesi.

Dedeoğlu, J. (2004) "Isparta Müzesi Çalışmaları Ertokuş Kervansarayı Temizlik ve Kazısı," *Anadolu Akdenizi Arkeoloji Haberleri*, sayı 2, s. 129–33.

Demirci, D. (2006) *Gelendost Ertokuş Kervansarayı.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi.

Demirci, D. (2007) "Mübarizzeddin Ertokuş Han," *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* içinde, der. H. Acun, s. 123–40. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı,

Duymaz, A. (1996) *Isparta-Antalya Arasında Yer Alan Anadolu Selçuklu Hanlarından "İncir Han."* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Erat, B. (2006) "Hamamlar," *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* içinde, s. 455–65. Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Eravşar, O. (2001) "Anadolu Selçuklularında İdari Mekân Olarak Devlethane," *I. Uluslarası Selçuklu Kültür ve Medeniyetleri Kongresi* içinde, der. O. Eravşar, cilt 1, s. 281–94. Konya: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Merkezi.

Eravşar, O. (2004) *Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar).* İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Erdmann, K. (1961) *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Erster Teil.* Berlin: Verlag Gebr. Mann.

Erdmann, K. ve H. Erdmann (1972) *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts, Zweiter und Dritter Teil.* Berlin: Verlag Gebr. Mann.

Erten, F. (1940) *Antalya Vilayeti Tarihi.* İstanbul: [yay.y.].

Eyice, S. (1960) "İznik'te Büyük Hamam," *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı 10, s. 99–120.

Eyice, S. (1997) "Hamam," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, cilt 5, s. 400–30. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Eyice, S. (1994) "Hamamlar," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde, cilt 3, s. 537–52. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı.

Ferit, M. ve M. Mesut (1934) *Selçuklu Veziri Sahipata ve Oğullarının Hayat ve Eserleri.* Konya: Halkevi Neşriyatı.

Gökoğlu, A. (1952) *Paphlagonya Gayri Menkul Eserleri ve Arkeolojisi*, cilt. 1, s. 357–8. Kastamonu: Doğrusöz Matbaası.

Gündoğdu, H. (1998) "Tercan ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar," *Cumhuriyetin 75. Yılında Tercan* içinde, der. E. Konukçu, H. Gündoğdu, M. Güleryüz, H. Yazıcı ve R. Kaya, s. 231–3. Ankara: Tercan Kaymakamlığı ve Belediye Başkanlığı.

İbn-i Bibi (1996) *El Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'i-Ala'iye*, çev. ve der. M. Öztürk, cilt 1. Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Kütüphane Başkanlığı Basımevi.

Harmankaya, A. (1992) "Bucak–İncirhan Çevresinde 1991 Yılında Yapılan Kurtarma Kazısı," *III. Müze Kurtarma Kazıları Semineri* içinde, s. 323–33. Ankara: Kültür Bakanlığı Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Karağaç, A. (2007) "Avanos Sarı Han," *Anadolu Selçuklu Dönemi Kervansarayları* içinde, der. H. Acun, s. 211–36. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Konyalı, İ.H. (1974) *Âbideleri ve Kitabeleriyle Niğde Aksaray Tarihi*. İstanbul: Fatih Yayınevi.

Mocan, İ.A. (1972) *The Akhan Caravansarai*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara ODTÜ.

Orhonlu, C. (1967) *Osmanlı İmparatorluğunda Derbent Teşkilatı*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

von der Osten, H.H. (1951) *Anatolische Wege*. Göteborg: Branos.

Önge, Y. (1987) "Die Bäder der Seldschukischen Karawansereien in Anatolien," *Ars Turcica: Akten des VI. Internationalen Kongresses für Türkische Kunst, München, vom 3. bis 7. September 1979 içinde*, der. K. Kreiser, H.-G. Majer, M. Reestle ve J. Zick-Nissen, cilt 1, s. 281–5. Münih: Edition Maris.

Önge, Y. (1995) *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Özbek, Ö.F. (1972) *The Ertokuş Caravansaray in Eğridir*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Ankara: ODTÜ.

Özbek, Ö.F. (1976) "Eğridir Mübarizzeddin Ertokuş Kervansarayı," *Vakıflar Dergisi* 11: 293–311.

Özgüç, T. ve M. Akok (1956) "Sarı Han," *Belleten*, sayı 20, s. 379–83.

Pegolotti, F.B. (1970) *La Pratica della Mercatura*, der. A. Evans, s. XV–XXV. Cambridge, MA: The Medieval Academy of America.

Sakaoğlu, N. (2005) *Türk Anadolu'da Mengücekoğulları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Sözen, M. (1972) *Anadolu Medreseleri*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi.

Sümer, F. (1985) *Yabanlu Pazarı, Selçuklular Devrinde Milletlerarası Büyük Bir Fuar*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Şahin, M.K. (2001) "Tercan-Mama Hatun Külliyesi'ndeki Taşçı İşaretleri," *Prof. Dr. Zafer Bayburtlu Armağanı Sanat Yazıları* içinde, der. M. Denktaş ve Y. Özbek, s. 509–33. Kayseri: Büyükşehir Belediyesi.

Tuncer, O.C. (1971) "Niğde-Aksaray Sultan Han'ında Bazı İzlerin Değerlendirilmesi," *Önasya* 6: 15–16.

Turan, O. (1948) "Celalettin Karatay Vakıfları ve Vakfiyeleri," *Belleten,* sayı 45, s. 17–170.

Turan, O. (1971) "Selçuk Kervansarayları," *Selçuklular ve Medeniyet* içinde, s. 93–116. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Turan, O. (1971) *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu.

Tükel [Yavuz], A. 1969 "Alara Hanın Tanıtılması ve Değerlendirilmesi," *Belleten*, sayı 33, s. 429–91.

Uzunçarşılı, İ.H. (1929) *Afyon Karahisar, Sandıklı, Bolvadin, Çay, İsaklı, Manisa, Birgi, Muğla, Milas, Peçin, Denizli, Isparta, Atabey ve Eğridirdeki Kitabeler ve Sahip, Saruhan, Aydın, Menteşe, İnanç, Hamitoğulları Hakkında Malûmat Anadolu Türk Tarihi Vesikalarından İkinci Kitap*. İstanbul: Devlet Basımevi.

Vanhaverbeke, H., Ö. Başağaç, K. Paul ve M. Waelkens (2005) "A Seljuk Hamam at Ağlasun, Burdur Province, Turkey," *Turcica*, sayı 37, s. 309–36.

Yardım, A. (2002) *Alanya Kitabeleri*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Yavuz, A.T. (1976) "Anadolu'da Eşodaklı Selçuklu Hanları," *METU Journal of Faculty of Architecture*, sayı 2, s. 195–9.

Yavuz, A.T. (1981) "Relieving Systems Used in the Superstructures of Anatolian Islamic Monuments," *Proceedings of the 1. International Congress of Turkish-Islamic Science and Technology, 14-18 September 1981*, s. 241–46. İstanbul: [yay.y.].

Yavuz, A.T. 1984 "Burmahan," *Suut Kemal Yetkin'e Armağan* içinde, s. 347–65. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Yavuz, A.T. (1992) "Anadolu Selçuklu Kervansaraylarında Mekân-İşlev İlişkisi İçinde Barınma ve Savunma," *IX. Vakıf Haftası Kitabı* içinde, s. 347–65. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü.

Yavuz, A.T. (1996) "Anadolu Selçuklu Dönemi Hanları ve Posta-Menzil-*Derbent* Teşkilatı," *Profesör Doğan Kuban'a Armağan* içinde, der. Z. Ahunbay, D. Mazlum ve K. Eyüpgiller, s. 25–38. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Yavuz, A.T. (1997) "The Concepts that Shape Anatolian Seljuk Caravanserais," *Muqarnas*, sayı 13, s. 80–95.

Yavuz, A.T. (1999) "Anatolian Seljuk Caravanserais and Their Use as State Houses," *Art Turc/Turkish Art: 10th International Congress of Turkish Art Proceedings* içinde, der. F. Déroche, C. Genequand, G. Renda ve M. Rogers, s. 757–65. Cenevre: Fondation Max van Berchem.

Yavuz, A.T. (2001) "Açıklık ve mekân örtüleri terminolojisi," *Sanat Tarihinde Terminoloji Sorunları Semineri I* içinde, der. S. Pekak, s. 153–8. Ankara: Türk-İngiliz Kültür Derneği.

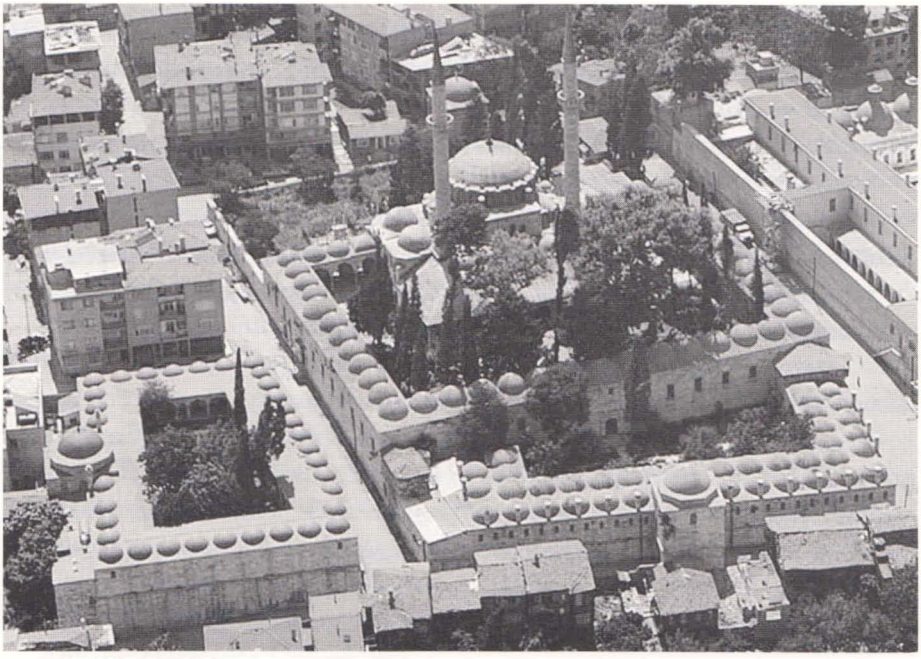
Yavuz, A.T. (2004) "Anatolian Seljuk Caravanserais and the Post System," *CIÉPO XIV. Sempozyumu Bildirileri*, der. T. Baykara, s. 799–813. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Yavuz, A.T. (2006a) "Selçuklu Döneminde Malzeme ve Mimarlık İlişkisi," *XXII. Dünya Mimarlık Kongresi UIA 2005, İstanbul: Geçmişten Geleceğe Anadolu'da Malzeme ve Mimarlık* içinde, der. F. Yurttaş, s. 79–144. İstanbul: TMMOB Mimarlar Odası İstanbul Büyükkent Şubesi.

Yavuz, A.T. (2006b) "Kervansaraylar," *Anadolu Selçuklular ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* içinde, der. A.U. Peker ve K. Bilici, cilt 2, s. 435–45. Ankara: TC Kültür ve Turizm Bakanlığı.

Yavuz, A.T. (2007) "Akhan," *Uluslararası Denizli ve Çevresi Tarih ve Kültür Sempozyumu Bildiriler II* içinde, der. A. Özçelik, Y. Avcı, Y. Ertaş, S. İnan, Y. Kılıç ve S. Parlaz, s. 133–44. Denizli: Pamukkale Üniversitesi.

Yurttaş, H. "Tercan Mama Hatun Külliyesi Hakkında Bazı Düşünceler ve Yapılan Son Onarımlar," *Prof. Dr. Zafer Bayburtlu Armağanı Sanat Yazıları* içinde, der. M. Denktaş ve Y. Özbek, s. 637–51.

KAYNAK REHA GÜNAY'IN İZNİYLE

RES. 1 Mimar Sinan tarafından inşa edilen Atik Valide Camii Külliyesi, on altıncı yüzyıl sonları.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 2 Çemberlitaş Hamamı.

İstanbul'da Hamam İşletmeciliği: On Yedinci ve On Sekizinci Yüzyılda Çemberlitaş Hamamı*

NİNA ERGİN

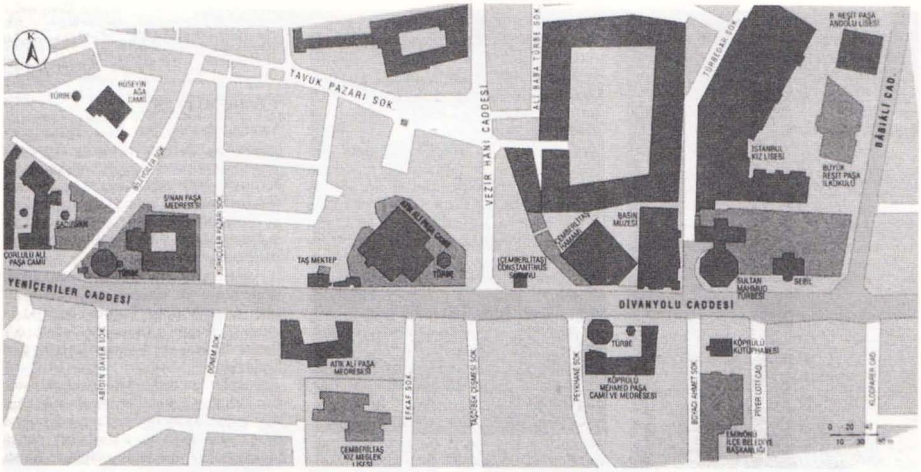
On yedinci ve on sekizinci yüzyılda İstanbul'da 150 ile 180 kadar hamam her gün binlerce müşteriye hizmet ediyor ve hatırı sayılır bir istihdam sağlıyordu. On sekizinci yüzyılın ortalarında hamamlarda çalışarak yaşamını sürdüren tellak ve erkek hizmetlilerin sayısı 2400'ü buluyordu. Buna ek olarak hamam yöneticilerinin yanı sıra külhancılar, kadın hizmetliler ve peştamal, kese, sabun, takunya, tas ve diğer gerekli nesnelerin imalatçı ve satıcıları, hamam endüstrisi olarak nitelendirilebilecek bu sektöre bağımlıydılar.

Bu genel çerçeve içinde bu çalışma, Çemberlitaş Hamamı tarihini işletmecilik yönünden incelemektedir.[1] 1583 yılında Mimar Sinan'ın tasarımıyla, Nurbanu Sultan'ın Üsküdar'da oldukça büyük bir külliyeyi destekleyen Atik Valide Vakfı'na (**Res. 1**) katkıda bulunmak amacıyla inşa edilen Çemberlitaş Hamamı, şehrin en büyük ve en işlek hamamlarından biri olarak çok sayıda insanı istihdam etmekteydi. Bu çalışma, 1640 tarihli narh defterini, on yedinci yüzyıldan kalma bazı muhasebe defterlerini ve 1752 tarihli bir hamam çalışanları defterini temel almak suretiyle Çemberlitaş Hamamı merkezli ekonomik ağın

---

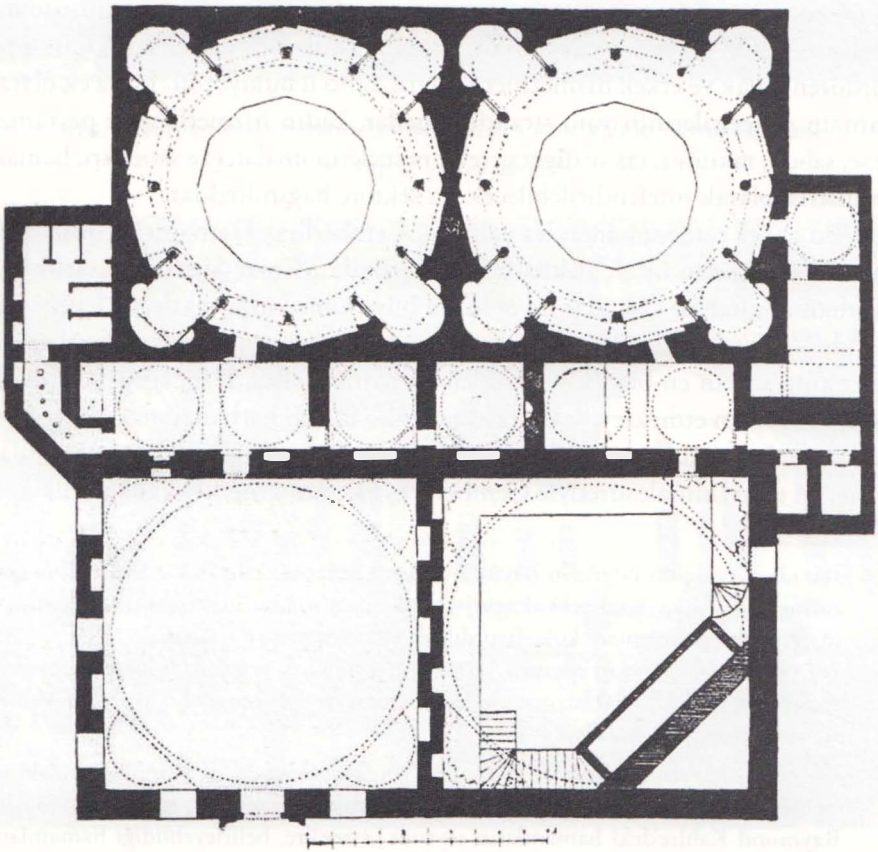
* Burada sunduğum bilgilerin büyük bir kısmı doktora tezimin bir bölümünü oluşturmaktadır. Bkz. Cichocki [Ergin] 2005a. Çemberlitaş Hamamı çalışanlarına ve idarecilerine araştırmamı kolaylaştırdıkları ve danışmanım Catherine Asher'a destek ve önerileri için teşekkür ederim. Ayrıca Lucienne Thys-Şenocak ve Murat Ergin'e bu makalenin önceki taslakları hakkında yaptıkları değerli öneriler için müteşekkirim. Kalan herhangi bir hata bana aittir.

1 Osmanlı yıkanma kültürünün ekonomik yönleri hakkında bu çalışma dışındaki tek yayın, farklı bir coğrafi bağlamda ve daha genel içerikli olsa da, Raymond 1969'dur. Raymond Kahire'deki hamamların sayısını vermekte, belirleyebildiği hamamların bir listesini sunmakta, hamamların değerini ve kârlılığını ele almakta ve hamamcılar esnafının organizasyonunu incelemektedir.

KAYNAK EYİCE 1994, S. 482

RES. 3 Çemberlitaş Hamamı çevresinin haritası.

KAYNAK GLÜCK 1921, S. 135

RES. 4 Çemberlitaş Hamamı'nın zemin planı.

en azından bir kısmını yeniden canlandırmayı hedeflemektedir. Bu ekonomik ağ, hem hamamla vakfın diğer kısımları hem de bireysel olarak hamam çalışanlarıyla müşteriler arasındaki mali ve ekonomik ilişkileri içermektedir. Ancak bu ağ yoluyla hamamın mimari dış kabuğu bir anıt olarak hayat kazanacaktır. Bu bağlamda kültürel coğrafyacı Doreen Massey'in gelişkin mekân algısı kavramı özellikle işe yaramaktadır. Massey'in belirttiği üzere, mekân açık ve esnek olup sadece fiziksel yapıyı değil, toplumsal (ve bence ekonomik) ilişkileri ve tarihsel bağlantıları da içermektedir.[2] Hamamı, çalışanları ve müşterileri, ayrıca paranın müşterinin elinden hamamcıya, oradan da vakfın hazinesine giderken izlediği yolu tarif ettikten sonra hamam ile hamamla ilişkisi olan birçok kişi arasındaki türlü ekonomik ve sembolik bağlantılardan oluşan geniş ağı açıklayıp inceleyeceğim.

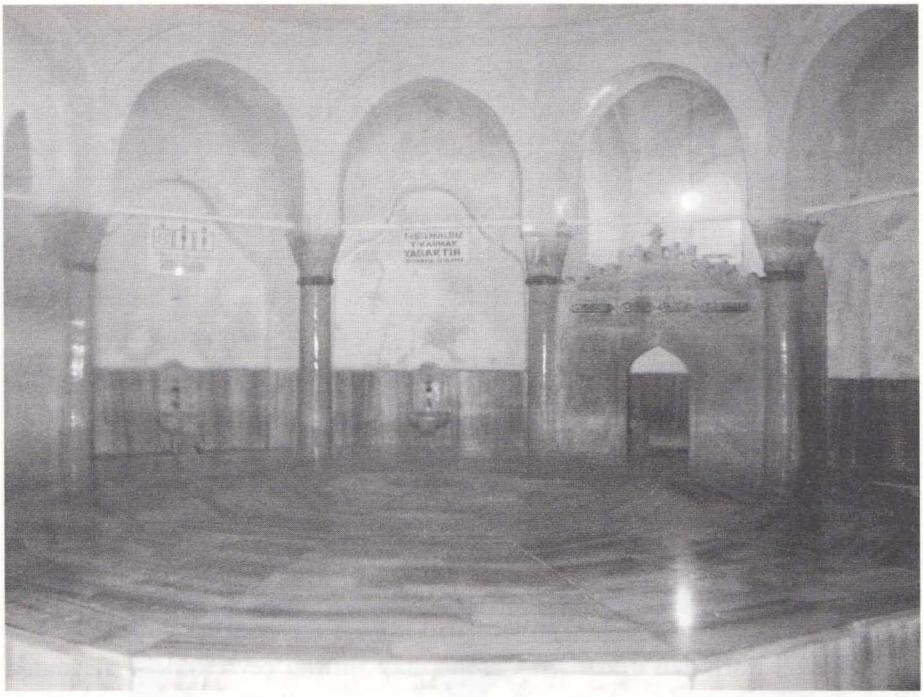
Çemberlitaş Hamamı[3]

Çemberlitaş Hamamı tarihi yarımadada, suriçinde, Bizans döneminde de *mese* adıyla tören güzergâhı olarak kullanılan Divan Yolu'nun, 330 yılında Büyük Konstantin tarafından diktirilen Çemberlitaş Sütunu çevresindeki meydanla (Res. 2, 3) birleştiği köşede yer almaktadır. 1496/7 yıllarında sütunun batı tarafında yapılmış olan Atik Ali Paşa Camii'nin kubbeli siluetine karşılık veren fenerlerin taçlandırdığı çifte kubbeleriyle bir zamanlar gösterişli bir varlık sergilemiş olan yapı, günümüzde dükkânlara ev sahipliği yapan birçok eklemeyle sarılmış durumdadır. Ayrıca, cadde seviyesinin yükselmiş olması girişe merdivenle inilmesini gerektirmektedir. Yapı, tipik bir çifte hamam olarak kare biçimli zemin planında kadınlar ve erkekler için paralel ve ayrı kısımlar içermektedir (Res. 4). Kapısının üzerindeki kitabede hamamın hamisine ve binanın kendisine methiye düzen şair Sa'i-i Da'i'nin sözlerinin yeşil üzerine altınla yazılı olduğu şimdiki girişi sadece erkekler kullanabilirdi. Kadınlar, iffetlerine halel gelmemesi için hamama binanın yan tarafındaki daha belirsiz bir kapıdan girerlerdi.

Müşteriler ilk olarak 13 m uzunluğundaki kare biçimli kubbeli soyunma odasına (soğukluk) girerler. Burası sadece soyunup yıkanma süresi boyunca giysilerin saklanabileceği bir yer değildir; aynı zamanda müşterilerin, tanıdıklarıyla sohbet edip bir şeyler atıştırabilecekleri bir yerdir. Giysilerini çıkaran müşteriler girişin tam karşısındaki bir kapıdan geçerek daha küçük birkaç kubbesiyle ince uzun bir koridor olan ılıklığa geçerler. Burası, yüksek sıcaklığa alışabilecekleri bir yerdir. Daha sonra fiilen yıkanmanın yapıldığı "sıcaklık" denen kısma geçilir

2 Massey 1992.

3 Çemberlitaş Hamamı'nın mimarisi hakkında kapsamlı bilgi için bkz. Cichocki [Ergin] 2005a ve 2005b.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 5 Çemberlitaş Hamamı'nın sıcaklığı.

(RES. 5). Kare biçiminde, büyük bir merkezi kubbenin örttüğü sıcaklık tasarımı ile soğukluğa benzer; ancak Mimar Sinan mekânda incelikli biçimlendirmeler yaparak tümüyle farklı bir atmosfer yaratmıştır. Köşelerdeki küçük yıkanma mekânları (halvetler) ile bunların arasındaki duvarlar boyunca yerleştirdiği gömme sütunlu nişler, kare şeklindeki planı neredeyse dairesel veya onikigen bir hale getirmiştir. Sıcaklığın merkezi konumu, müşterilerin ter atmak için üzerine yattığı büyük, mermer göbektaşı vasıtasıyla iyice vurgulanmaktaydı. Burası aynı zamanda hamam görevlilerinin müşterileri keseleyip onlara masaj yaptığı yerdi. Göbektaşının, sütunların, yerin, duvardaki panellerin, duvarlardaki kurnaların ve halvetlerin önündeki paravanın gri mermerden olması, Sinan'ın en önemli eserlerinde sıklıkla rastlanan incelikli tefrit izlenimine katkıda bulunmaktadır.

Kadınlar kısmı ne yazık ki birçok değişikliğe uğramıştır. On dokuzuncu yüzyılda bitişikteki caddenin tramvaylara yer açmak için genişletilmesi nedeniyle soyunma odasının güney köşesi kesilmiştir. Kadınlar kısmının soyunma odası I. Dünya Savaşı sırasında savaştan dönen askerlerin bitlerden arındırılması için kullanılmıştı. Burada yakın zamana dek turistlere hitap eden bir restoran bulunduğundan kadın müşteriler soyunma odası olarak erkeklerin soğukluğunun küçük bir kısmını kullanıyordu. Halen kadınlar kısmının soğukluğu mimar Halil Onur yönetiminde orijinal işlevine yeniden kavuşturulmaktadır.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 6 Çemberlitaş Hamamı'nın külhanı.

Suyu ve yeraltı ısıtma tertibatı (cehennemlik) vasıtasıyla sıcaklıkların taban ve duvarlarını ısıtan külhan binanın arka tarafında yer alır (RES. 6). Roma hamam mimarisinden alınmış bir sistem olan cehennemlik, hamamın temeliyle sütunlar üzerine yerleştirilmiş olan tabanı arasında yer alan bir boşluk içerir. Bu boşlukta deveran eden duman ve sıcak gazlar, zamanla duvar içlerindeki duman yolları ve çatıdaki bacalar vasıtasıyla dışarı atılır. On yedinci ve on sekizinci yüzyılda olduğu gibi, bir külhancı ateşi odunla besler ve ısıtma sisteminin düzgün çalışmasını sağlar.

Hamam Çalışanları

Diğer tüm büyük hamamlar gibi Çemberlitaş Hamamı da 1583'te tamamlandığı günden beri insanlarla dolup taşmıştır. Osmanlı kayıtlarından edindiğimiz bilgilere göre hamamcının nezaret ettiği ekip, yönetici ve ücret toplayıcı olan meydancıdan, müşterileri keseleyip yıkamaktan sorumlu ve ser-nöbet tellak tarafından idare edilen tellaklardan, hizmet içi eğitimdeki tellak adayları olan çırak veya şakirtlerden, müşterilere havlu ve diğer nesneleri vererek onların giyinip soyunmalarına yardımcı olan natırlardan,[4] berberden, peştamalcıdan,

4 Yüzyıllar içinde terminolojide değişmeler yaşanmıştır. Natır hiyerarşik olarak tellağın altında yer alan, kendi esnafı olan erkek hamam hizmetlilerine verilen adken günümüzde sadece kadın hamam hizmetlileri için kullanılmaktadır.

kahve ve yiyecekleri hazırlayan bir kahveciden, bir çamaşırcı veya came-şuydan ve külhancıdan oluşmaktaydı.[5] Kadınlar kısmında hamam anası, hamamın kadın çalışanlarına nezaret etmekteydi.

Hizmet verenler içinde en önemli grubu, müşterilere kese ve masaj yapan tellaklar oluşturmaktaydı. Bu mesleğe çıraklık yapacak kişiler, daha çocuklukta fiziksel yapılarına ve karakterlerine bakılarak seçilirdi. Bir tellak ideal olarak yakışıklı, sıcaklığın nemli havasındaki zorlu koşullara dayanacak kadar güçlü ve müşterilerin rahatlığı bakımından da kişilik olarak cana yakın olmalıydı. Çırak eğitimini çalışırken alır ve müşterilerin saçını yıkamayı, müşterileri sabunlamayı, keselemeyi ve keseyle düzgün masaj yapmayı öğrenirdi. Tellağın geliri genelde müşterilerin bahşişlerinden oluşmaktaydı.[6] Birçoğu temelli olarak hamamda yaşardı, çünkü ya bekâr ya da taşradan gelmiş göçmen işçi olduklarından başkentte ev açmayıp maaşlarının bir kısmını memleketlerindeki ailelerine gönderiyor veya biriktiriyorlardı.

On sekizinci yüzyılın son yıllarına kadar tellakların çoğu Arnavut kökenliydi ve nesiller boyu erkekler babalarının, ağabeylerinin, amcalarının ve kuzenlerinin ardından gitti; bu meslek seçimi biçimi günümüzde de görülmektedir. 1730'da Bayezid Hamamı'nda çalışan Arnavut tellağın adıyla anılan Patrona Halil İsyanı İstanbul'u ve Osmanlı İmparatorluğu'nu sarstı. İsyan, paranın değerinin sürekli düşürülmesine, Anadolu ve Rumeli kökenli göçmenlerin İstanbul'a doluşması nedeniyle esnaf loncaları sisteminin değişmesine ve Safevilere karşı sefer düzenlemek amacıyla esnaflardan alınan ağır vergilere duyulan tepkinin ifadesiydi. Patrona Halil İsyanı, 1730 yılının Ekim ayında Sultan III. Ahmed'in tahttan indirilmesi ve Kasımda Patrona Halil'in idamıyla sona erer.[7] Bu olaydan sonra devletin idari makamları, insanların bir araya gelip günlük meseleleri tartışacakları kamusal alanlar olarak hamamları, toplumsal huzursuzluk yaratma potansiyeli olan tehlikeli yerler olarak görmeye başlar. Hamamlar çok daha sıkı takip edilmelidir. Bu meslek grubunu kontrol etmek amacıyla 1734/5'te ilan edilen bir fermanla, İstanbul'da çalışan tellakların kayıt altına alınması emredilir.[8] Patrona Halil'in hemşerilerinden özellikle şüphe duyulmasına ve kayıtları tutmakla görevli lonca kethüdalarından Arnavut kökenli tellakları

---

5 Hamam çalışanlarının listesi için bkz. Uzun ve Albayrak 1997.

6 Yakın zamana ait uygulamaları daha önceki zamanlara yansıtmak yöntemsel olarak sorunlu olsa da, Kandemir (1939), s. 14'te tarif edilen bu uygulama, hamam çalışanlarının resmi maaşları ile ilgili herhangi bir arşiv kaynağına rastlamamış olduğum da dikkate alınırsa, aslına bakılırsa on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda da geçerli olabilir.

7 Olson 1974, s. 335.

8 Bu ferman transkripsiyon olarak yayımlanmıştır: Koçu 1965, s. 4363. Arşivlerde aslını bulamadım.

kırmızı mürekkeple belirtmelerinin istenmesine şaşmamalıdır. İdare, Arnavut tellaklara karşı fiilen ayırımcılık yaparak bu etnik grubu esnaf teşkilatından çıkarmak istiyordu. Arnavut bir tellak memleketine giderse dönüşte yeniden bir hamamda çalışamıyordu ve yeni tellakların tamamının Anadolu'dan veya İstanbullu olması gerekiyordu. Gerçekten de, bu düzenlemenin ardından hamam idarecileri daha çok Doğu Anadolu illerinden tellakları işe alırlar ve bugün de devam etmekte olan bir geleneğin başlangıcı olarak, nesiller boyu İstanbul'a göç eden tellaklar çıkaran Sivas ve Tokat öne çıkmıştır.

Mevzubahis düzenlemelerin etkisi muhtemelen idarenin umduğu gibi hemen hissedilmemiştir. 1752'ye gelindiğinde, İstanbul, Eyüp ve Galata hamamlarının denetimi amacıyla hazırlanmış bir deftere bakıldığında, tellakların etnik köken anlamında hâlâ çok renkli bir grup oluşturdukları anlaşılmaktadır.[9] Defterde her tellak veya natırın adı, memleketi, zımmi statüsü ve bir kelimelik dış görünüm tanımı yer almaktadır. Sonuncu bilgi genelde yüzdeki kılların göstergesi olduğu olgunluk derecesine veya bir gözün olmaması, körlük, kamburluk veya belirgin boy kısalığı ya da uzunluğu gibi belirleyici izlere atıfta bulunmaktadır. Bazı durumlarda isimler, tellağın Mekke'ye hacca gittiğini veya Bektaşi tarikatına bağlı olduğunu da belirtmektedir.

Çemberlitaş Hamamı'nda 44 tellak ve 14 natır çalışmaktaydı (**Tablo 1**). Erkek müşterilere doğrudan hizmet eden bu 58 kişilik kadroya kadınlar hamamında çalışanlar ve peştamalcı, çamaşırcılar, kahveci, külhancı ve hamamın düzgün işlemesini sağlayan diğer kişiler de, eğer tellaklar bu görevlerin bir kısmını da üstlenmemişse, eklenmelidir. Her durumda 70 civarında çalışan olduğu varsayılabilir. Kayıtlı diğer hamamlardaki tellak ve natır sayılarıyla karşılaştırıldığında sadece Haliç kıyısının hemen güneyindeki ticaret bölgesinde yer alan Tahtakale Hamamı'nda daha fazla sayıda erkek çalışan (63 kişi) olduğu görülmektedir. Çemberlitaş Hamamı'ndan sonra üçüncü sırada, aynı ticaret bölgesinde yer alan ve 51 tellak ve natıra istihdam sağlayan Mahmutpaşa Hamamı gelmektedir. Dolayısıyla, Çemberlitaş Hamamı on sekizinci yüzyıl ortalarında İstanbul'daki ikinci büyük hamam işletmesidir.

1752 tarihli deftere göre Çemberlitaş Hamamı'nda çalışan tellak ve natırların tümü Müslümandı ve orta ve batı Balkan Yarımadası'nda Manastır, Bihlişte, Görice, İstarova (Pogradec), Opar, Elbasan ve Avlonya gibi illerden gelmişlerdi (**Tablo 1**). İstarovalılar özellikle çoğunluktaydı, 58 erkek çalışanın 29'u Orta

9 Başbakanlık Osmanlı Arşivi (buradan sonra BOA), Kamil Kepeci Müteferrik Defterleri 7437. Bu defterdeki demografik bilgi hakkında Eylül 2007'de Marmara Üniversitesinde yapılan Birinci Türk İktisat Tarihi Kongresi'nde bir makale sundum: "On Altıncı ve On Yedinci Yüzyıllarda İstanbul Hamamlarında Kimler Çalışıyordu? Hamam İşletmeciliği, Zincirleme Göç ve Kimlik."

Doğu Arnavutluk'taki Ohri Gölü kıyısında yer alan bu kasabadandı. Büyük olasılıkla İstarovalı çalışanların tamamı, genç bekâr erkek üyelerini ve küçük çekirdek ailelerinin geçimini sağlamak için yeterli yerel kaynakları olmayan erkekleri düzenli olarak hamamda çalışmaya göndermek suretiyle hamamla bağlarını koruyan geniş bir ailenin üyeleridir. Tellak ve natırların çoğu gençtir: 7 erkek çocuk, 13 sakalsız genç ve 13 hafif sakallı genç. Muhtemelen çoğu 21 yetişkin ustanın yanında çırak olarak çalışıyordu. Gri bıyıklı olarak tanımlanmasından anlaşıldığı kadarıyla tellaklardan sadece biri en verimli çağını geride bırakmış olsa gerekti. Erkeklerin çoğunun evlenip yuva kurmaya yetecek parayı biriktirdikten sonra memleketlerine döndükleri dikkate alındığında bu yaş dağılımı şaşırtıcı değildir. Ayrıca hamamda hizmetli olarak çalışmanın getirdiği ağır fiziksel iş yükü bu mesleğin belli bir yaştan sonra çekici gelmemesine neden olmaktadır.

Esasen muhasebe defterlerinden derlenmiş olan **Tablo 2**, hamamcıların adlarını içermekte, dolayısıyla bu işi yapanların kimler olduğu hakkında bazı sonuçlara varmamızı sağlamaktadır. Hamamcıların toplumsal statüleri, her ne kadar kâtipler lakapları kullanmada tutarlılık göstermemiş olsa da, lakaplarından belli olmaktadır. "Çelebi" ve "bey" lakapları iyi yetişmiş ve eğitimli olmanın göstergesidir. "Hacı" veya "el-hac" kişinin Mekke'ye hacca gitmiş olduğunu gösterir. Hamamcıların çoğunun bu dini görevi yerine getirecek manevi yatkınlığa, zamana ve mali kaynaklara sahip olduğu anlaşılmaktadır. Biri 1646'da diğeri de 1652'de olmak üzere gelir ve giderleri kaydeden sadece iki kâtip, hamam işletenlerin mesleki kimliklerini tarif etmek için "hammâmî" lakabını kullanmıştır. Bu kullanım, hamamcıların itibarı ve toplumdaki yerleri hakkında kâtiplerin kişisel fikrini yansıtıyor olabilir. Örneğin, 1663'ten 1667'ye kadar en az beş hicri yıl boyunca Havuzlu Hamam, Osman Çavuş tarafından kiralanır. Bu ad onun bir yeniçeri olduğunu göstermektedir. Atik Valide Vakfı'nın hamam işletmelerinde görev alan ve unvanını koruyan tek ordu mensubu olsa da, onun hamamda aldığı görev, on yedinci yüzyılda askeri unsurların çeşitli esnaflarda varlık göstermelerine örnek teşkil etmektedir.[10]

Hamamları işletmek üzere kiralayanlar içinde kadınlar da önemli bir yer tutmaktadır. 1645'te Ayşe Hanım, Atik Valide Vakfına ait olan Havuzlu Hamam'ı kiralamıştır. 1786 ile 1790 arasında adının son kısmı dönme olabileceğini belirten Fatma bint-i Abdullah, Çemberlitaş Hamamı'nı kendisini geniş yenileme ve tamirattan sorumlu kılan koşullar altında kiralamıştır.[11] Hamam işletmeciliğinin kadınlar için uygun bir iş olarak görüldüğü açıktır. Kadınlar, gelir kaynağı sağlamak ve ailelerinden ekonomik bağımsızlık kazanmak için

10 Yi 2003, s. 113–65.

11 BOA, D.HMH.VLSA 282/27, 290/117.

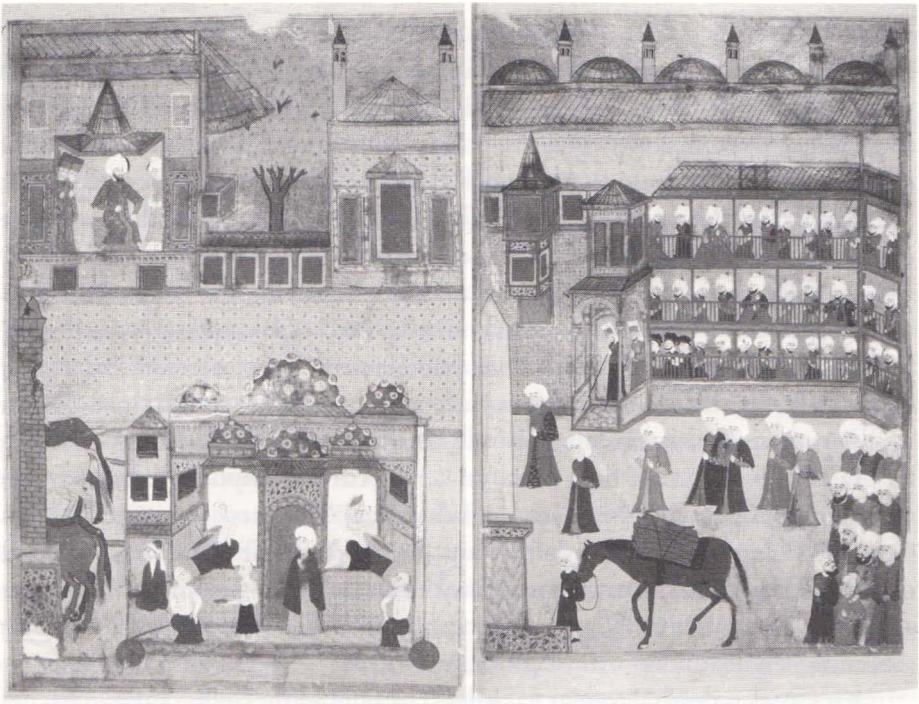
miras, hediye veya çeyiz yoluyla elde etmiş oldukları paralarını bu işe yatırmışlardır.[12] Ancak toplumsal statüleri ve cinsiyetleri gereğince bu iş kadınları günlük idareyi bir vekile devretmişlerdir. Bu vekillerin adları da resmi belgelerde sıklıkla geçmektedir. Örneğin, Ayşe Hanım'ın Havuzlu Hamam'ı işletmesi demek orada bizzat bulunması demek değildir; çünkü hamam sadece erkek müşterilere hizmet veriyordu. Bu nedenle hamamın çalışma saatleri boyunca orada olması zaten son derece uygunsuz olacaktı.

Bu doğrudan işin başında olmama meselesi hamamın erkek kiracıları için de geçerlidir. Özellikle on sekizinci yüzyılda vakıf mallarının, mal sahibi gibi hareket edebilen üstlenicilere (mutassarrıf) kalıcı olarak kiralanması (icareteyn) uygulaması daha olağan hale gelmiştir. Mutasarrıflar daha sonra mülkü tamamen veya kısımlar halinde kiraya vererek vakıfla işi fiilen yapanlar arasında broker veya mali aracı vazifesi görürlerdi. Ayrıca, hamamcıların çoğunlukla birden fazla hamamı kiraladıkları düşünülürse (örneğin Hüseyin Çelebi 1628'den 1632'ye kadar daha sonra da 1646'da hem Büyük Hamam'ı hem de Atik Valide Hamamı'nı işletmeci olarak kiralamıştır) idarecilerin farklı işler arasında zamanlarını bölüştürmeleri gerektiği ve her işin günlük işleyişiyle şahsen ilgilenemedikleri ortaya çıkmaktadır.

Kira süreleri de kiralayanlar hakkında çok bilgi vermektedir. Vakıf idarecilerinin, hamamları kârı en üst düzeye çıkaracak, güvenilir ve toplumda iyi bir yere sahip olan, ödemeleri zamanında yapan ve vakıf mülküne iyi bakan birilerine kiralamayı istedikleri açıktır. Vakıf mülkiyetlerinde alışılagelmiş olan bir veya iki yıllık kira süreleri, kiracı ve idarecilerin sıklıkla değişimine yol açmıştır. Ancak bu değişiklikler hamamların düzgün işlemesine engel teşkil edebilmektedir. İşin aslı burada kullanılan kaynaklar arasındaki boşluklar dikkate alındığında bile, on yedinci yüzyılda Çemberlitaş Hamamı'nı kiralayanların kira sözleşmelerinin alışılagelmiş bir ila iki yıllık süreden daha uzun süre geçerli olduğu veya sıklıkla yenilendikleri ortaya çıkmaktadır. Hızır Çelebi hamamı 1628'den 1639'a en az on bir yıl, Mustafa 1652'den 1658'e altı yıl, Abdi Çelebi 1663'ten 1667'ye en az dört yıl ve Fatma Kadın 1786'dan 1790'a kadar kiralamıştır.

Esnaf ve zanaatkârların çoğunluğu gibi hamam çalışanları da esnaflar halinde organize olmuştur. Hamamcılar esnafı (hamamcıyân) hamam işinin en zengin esnafıydı. Diğer ilgili esnafların tamamı ona bağlı oldukları için yardımcı (yamak) esnaf olarak kabul ediliyordu. Bu önde gelen statü ve rol, Osmanlı başkentindeki mesleki grupların kimliği üzerine en zengin görsel

12 Osmanlı kadınlarının ekonomik statüsü üzerine çalışmaların sayısı gittikçe artmaktadır. Bu çalışmaların birçoğu, her tür ekonomik işlemin yasal ayrıntıları ve mülk ihtilaflarının kaydedildiği kadı sicillerine dayanmaktadır. Örneğin bkz. Jennings 1975, Meriwether 1999, Faroqhi 2002, Peirce 1993, Peirce 2003, Zilfî 1997, Seng 1998.

KAYNAK TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHANESİ

RES. 7 Hamamcıların geçit alayı,
Surname-i Hümayun, 1582, TSK H. 1344, fol. 336b–337a.

kaynaklardan biri olan *Surname-i Hümayun*'da da yer almaktadır.[13] 1582'de Nurbanu'nun torunu ve Sultan III. Murad'ın oğlu Mehmed'in sünneti münasebetiyle şehzadenin şerefine İstanbul'da 52 gün süren bir şenlik yapılmıştı. *Surname*'de yer alan metinler ve metinlere eşlik eden, Nakkaş Osman'ın yaptığı yüzlerce minyatür bu olağanüstü olayı gayet ayrıntılı olarak işlemektedir. Varolan minyatürlerin çoğu At Meydanı'nda farklı esnaf gruplarının padişahın ve misafirlerinin önünden resm-i geçidini tasvir etmektedir.

Diğer birçok esnaf gibi hamamcıyân da maharetlerini, bir çift öküzün çektiği tekerlekler üzerindeki gelişkin bir hamam maketi vasıtasıyla göstermişlerdir (RES. 7). Hamamcıyân, su haznesi ve külhanı da eksik olmayan küçük ölçekli bir hamam yaptırıp, tam işleyen bu minyatür hamamda müşteriler ve tellaklar bulunduracak kadar işi ileri götürmüştür. Bu maketin bir tarafı, kendilerine su döken müşterilerin, müşterileri bekleyen koyu renk ipek peştamal sarınmış tellakların ve iplerde kuruyan peştamalların bulunduğu iç kısmın görülmesi için açık bırakılmıştı. Maketi yapanlar, bakanların tertibatın hamam olduğunu

13 Topkapı Sarayı Kütüphanesi, H. 1344. Çizimlerin pek çoğu Atasoy 1997'de yayımlanmıştır. Ayrıca bkz. Prochazka-Eisl 1995. Olay hakkında bir yorum için bkz. Terzioğlu 1995.

anlamalarını sağlayacak mimari unsurları dikkatle betimlemişlerdir. Bir duvarın kaldırılmış olması nedeniyle pencerelere gerek duyulmamış; ama kubbelerde delikler açılarak, tipik cam fanuslarla örtülmüştü. Tekerlekli arabayla çekilen maketin ardında, kutlama için özel giydikleri renkli ve muhteşem kaftanlarıyla hamamcılar yaya olarak gelmektedir. Yanlarında minyatür külhanının devamlı yanması için getirdikleri yakıtı taşıyan bir at vardır. Padişah bu görsel şöleni, kethüdalarından birkaçını modele tırmanıp hamama girmeleri ve girişte bir kese altın vermeleri için yollayarak cömertçe ödüllendirmiştir.[14]

On yedinci yüzyılda bir başka törende hamamcıyân yine benzer bir gösteri yapmıştır. Evliya Çelebi'ye kulak verirsek:

> İslâmbol'un dörd mevleviyyet yerinde yüz elli bir hammâm olduğu bâlâda imâretler evsâfında tahrir olunmuşdur. Ammâ bu esnâf alayında yüz elli bir hammâmcılar cümle pür-silâh ubûr ederler, ankâ ve muta'azzım sâlih kimesnelerdir. [...] Bu hammâmcılar cümlesi küheylân atlara süvâr olup huddâmları arabalar üzre keçeden hammâmlar edüp münevver câmlar ile müzeyyen edüp, "Gele Vefâ hammâmına cânım, gire Hacı Kadın hammâmına hânım, göre Çinili hammâmı cânım" deyü nîlgûn fûtaya [peştamala] sarmış bedeni uryânın dilberân-ı uryân dellâklar böyle nidâ ederek hammâmlarıyla bile ubûr ederler [geçerler].[15]

Özenle hazırlanmış bu maketler pahalı olsa da hamamcıların kurumsal kimliğini ve oldukça zengin ve saygı duyulan bu esnafın mensuplarının mesleklerinden duyduğu gururu ifade etmektedir.

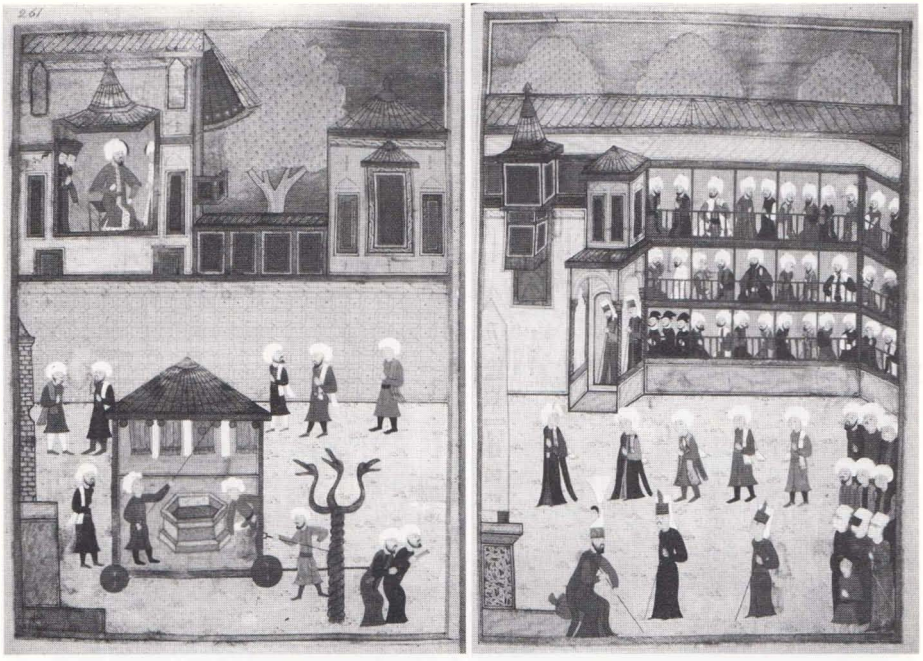
Hamamcıyâna bağlı olan yamak esnaflar arasında ilk sırayı tellak esnafı olan tellakân almaktadır. 1582'deki geçitte tellaklar kendi teşhirleriyle ayrı bir ekip oluşturmayıp minyatür hamamda hizmet sunmak suretiyle hamamcıların gösterisine katılmışlardı. Ancak, on yedinci yüzyıldaki resm-i geçitte kendi teşhirleriyle işverenlerinin hemen ardında yer almışlardır:

> Neferât cümle 2000 [...] Bu dellâklar cümle uryân olup ibrîşim peştemâller ile dilberânları kâküllerin perişân edüp ellerinde fütûnî kîse ve bellerinde seng-i mûs [ponza taşı] ve mümessek sâbûn ile birbirlerinde kîse ve sâbûn sürerek güzer ederler [geçerler].[16]

14 Bkz. Atasoy 1997, s. 89.

15 Evliya Çelebi 2006, s. 329.

16 Evliya Çelebi 2006, s. 329. Yukarıda belirtilen 1751/2 tarihli defterde İstanbul, Eyüp ve Üsküdar'da çalışan 2400 tellak ve natırdan bahsedildiğine göre İstanbul'da çalışmakta olan tellak sayısı tahmini olarak 2000 rakamı gayet makuldür.

KAYNAK TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHANESİ

RES. 8 Natırların geçit alayı,
Surname-i Hümayun, 1582, TSK H. 1344, fol. 260b–261a.

Zanaatın gayet alçakgönüllü bu teşhiri, esnaf üyelerinin becerileri, geleneksel giysileri ve mesleğin sembolü haline gelmiş araçlar üzerinde durmaktadır: ipek peştamal, ponzataşı, sabun ve kese.

Yamak esnaflar hiyerarşisinde tellaklardan sonra hamam hizmetkârları olan natırân gelmektedir. 1582'de natırân da zanaatlarını tekerlekli minyatür bir hamam vasıtasıyla sergilemişlerdir (RES. 8). Natırânın minyatür hamamı sadece ortasında çalışan bir havuz olan soyunma odasından oluştuğundan bu maketi çekmek için öküzlere değil sadece iki insana gerek duyulmuştu. Gene de soyunma odası, bir natırın uzun bir sopa vasıtasıyla iplerden nasıl kuru peştamal ve tasları alıp müşteriye verdiğini gösterebileceği kadar büyüktür. Esnafın diğer üyeleri bu seyyar soyunma odasına eşlik ederken mesleki kimliklerinin bir göstergesi olarak bir omuzlarına katlanmış bir havlu atmışlardır. Bu muhteşem teşhir, Evliya'nın tasvir ettiği on yedinci yüzyıldaki törende ihtişamından çok şey kaybetmiştir. Tellakânın hemen ardından gelen bin kişilik natırân, önlüklerine kılıç kuşanmayı ve birbirlerine sedef kakmalı abanoz ve şimşir nalınlar vermeyi de içeren becerilerini sergilemektedir.[17]

1582'deki sünnet düğünü sırasında peştamalcı esnafı olan peştamalcıyân, hamamcıların hemen arkasından gelmektedir, bu da onların hamam işletmeciliğine

17 Evliya Çelebi 2006, s. 329.

KAYNAK TOPKAPI SARAYI KÜTÜPHANESİ

RES. 9 Peştamalcıların geçidi,
Surname-i Hümayun, 1582, TSK H. 1344, fol. 337b–338a.

bağlılıklarının göstergesidir (RES. 9). Teşhirleri, tekerlekli minyatür hamamdan aşağı kalır değildir. *Surname*'deki resimlerde bazılarının üzerinde kadınların hamam malzemelerini taşıdıkları bohçaların pahalı kumaşından yapılmış sancakların olduğu uzun sırıklar taşıyan yedi esnaf üyesi görülmektedir. Bazı sırıkların ucunda ise peştamallardan yapılmış neredeyse insan büyüklüğünde kuşlar bulunmaktadır. Kanatlarını çırpan, gagalarını açan veya sırık üzerinde dönen rengârenk kuşlar canlı gibi görünmektedir. Peştamalcıyân kuşların içinde gizli, sırığın alt ucundaki çarklara ipler vasıtasıyla bağlı olan bir makara sistemi sayesinde bu işi becermişlerdir.[18] Dolayısıyla padişaha, misafirlerine ve diğer tüm seyircilere ürünlerini gururla ve çok yaratıcı bir biçimde sunan esnafın teşhiri, üretim süreçlerini gösteren sıradan teşhirleri fersah fersah geçmiştir.

Ne *Surname-i Hümayun*'da ne de Evliya Çelebi'nin anlatısında törene katılan esnaf üyelerinin adlarına yer verilmektedir. Ancak 1582'deki sünnet düğünüyle Çemberlitaş Hamamı'nın açılışının zamansal olarak yakınlığı, minyatürlerde tasvir edilen kişilerden bazılarının daha sonra o hamamda kullanılan havluları üretme, orada tellak veya natır olarak çalışma veya hamamın idareciliğini yapma olasılıklarını artırmaktadır. On yedinci yüzyıldaki geçitte

18 Bkz. Atasoy 1997, s. 78–9.

Çemberlitaş Hamamı'nın idarecisi, tellakları ve natırlarının yer alıp, elde ettikleri zenginliği ve geliştirdikleri becerileri izleyicilerin önünde sergilediklerine kesin gözüyle bakabiliriz.

Esnafın işlevi elbette törenlerde ve geçitlerde padişah ve misafirlerine kurumsal mesleki kimlik sunmaktan öteye giderdi. İdari organlar olarak esnaf Osmanlı'daki işgücünün geniş bir kısmını teşkil eder ve üyelerinin mutabakatına bağlı olarak iş faaliyetlerine ilişkin kural ve düzenlemeleri belirlerdi. Ayrıca temsilcileri olan kethüdalar aracılığıyla devletle işgücü arasında bir bağlantı oluştururdu. Bu temsilciler, örneğin vergi toplanmasında yardımcı oluyordu. Daha günlük düzeyde üyelerinin mesleki eğitimini düzenliyor, ücret ve fiyatları belirliyor, hizmet ve ürünlere dair belli kalite standartlarının korunmasını temin ediyor ve hammaddelerin sabit fiyatlarla alınmasını sağlıyordu.[19] 17 Mart 1592 tarihli bir hükümde padişah, İstanbul hamamcıyân esnafının bir üyesi tarafından yapıldığı belli olan, bir hamamı işletmek için gereken malzemenin fiyatlarının düzenlenmesine ilişkin bir şikâyete mukabele etmektedir.[20] Görünüşe bakılırsa odun, peştamal, sabun ve diğer hamam malzemesi satan tüccarlar hamamcıları kandırmaya kalkışmıştı; arzuhal devletin belirlemiş olduğu fiyat düzenlemelerinin daha sıkı uygulanması talebini içermektedir.

İstanbul hamamlarında verilen hizmetlerin kalite yönetimi, nizamname denen lonca yönetmelikleriyle sağlanıyordu. Esnafın kethüdasının yetkili kadıya tescil ettirmesi gereken bu yönetmelikler, sadece hizmet ve hijyen standartlarını belirlemekle kalmaz, çalışan hiyerarşisini, fiyat ve ücretleri ve gayri Müslim müşteriler için davranış kurallarını da belirlerdi. 1630/1 tarihli bir nizamname bir tellaktan beklentileri şöyle sıralar:

> Dellâkler çüstü çalak [çalışkan, becerikli] ola;
> Baş tıraş etmede usta olalar ve usturalarını keskin bulunduralar;
> Canla başla hizmet edip müşteriye muhkem kese vuralar, ve sabunla iyi yıkayalar, ve keselerini dâim pâk tutalar... [21]

On yıl sonra narh defterinin bir kısmı olarak yazılmış olan başka bir nizamnamede, hamam müşterileriyle çalışanlar arasındaki ilişkilere daha çok dikkat çekilmektedir:

> Hamâmcıya mürüvveten [cömertlikle, bahşiş olarak] ziyâde viren men' olunmaz. Müşteri mürüvveten dellâk ve natura akçe virdikde hammâmî ücret-i

19 İstanbul'daki esnaf hakkında bkz. Yi 2003.

20 BOA, Mühimme 69/152/302.

21 Bu nizamname alıntısı transkripsiyon olarak Koçu 1965, cilt 8, s. 4362'de basılmıştır.

> mu'tâdelerin yine vire. Müşteri, husûsan fukara ve müsâfirîn, mürüvveten akçe virmedikce, dellâk ve natur akçe taleb itmiyeler. Dellâk, müşteriyi tıraş eyledikde boynuna peştemal tuta ki, deri müşteri üzerine akmaya. Müşteriye ri'âyet olunup pâk ve kuru peştemal ve silecek verile. Dellâk ve natur, pâk ibrişim peştemal isti'mâl eyleye. Müşteri murad eylediği dellâki istihdâm eyleye. Dellâk ve natur, müşteriyi, çıkdıkda, göz habsine almayalar. Kefere, kafes yanında soyunup ve na'lin verilmeyüp ve peştemallarına halka 'alâmet konula. Kefere için halvetden taşra, mahsûs kurna olup müslümanlara vechen mine'l-vücûh sıklet ve müzâhame etmeyeler ve halvete girmeyeler. Hâtunlar, leğenlerini kurnanın iki tarafına vaz' edüp önüne etmeyeler.[22]

Kural ve düzenlemelerin, genelde istenmeyen durumlarla karşılaşıldığında yapıldığı ve hizmet ve hijyen standartlarını iyileştirmeyi amaçladığı göz önüne alınırsa, 1640 nizamnamesi, tellak ve natırların zaman zaman müşterileri kendilerini seçmeleri veya bahşiş vermeleri için rahatsız ettiği ve natırların bazen müşterilere havlu vermediği veya verdiklerinde de havluların kirli ve ıslak olduğunu ima etmektedir. Kadınlar kısmında hamamtası ve leğenlerin istiflenmesi gerekliliği ise bir kadının kurna önünde bırakılan bir tas veya leğene takılıp düşerek incinmesi nedeniyle ortaya çıkmış olabilir.

Kural ve düzenlemelerin uygulamaya geçmesi için bir nizamnamenin kadı tarafından tescili yeterli değildir. İşlerini düzgün yapmayan veya tellak ve natırların müşterileri rahatsız etmelerini engelleyemeyen hamamcıları bulup cezalandırmak pazar müfettişi olan muhtesibe düşerdi. Esas sorumluluğu çarşıdaki ağırlık ve ölçüleri denetlemek olan muhtesib, hamamları temizlik açısından denetler, hizmet kalitesini ve hamamdaki teçhizatın iyi işler durumda olup olmadığını kontrol ederdi. Ayrıca, tellak ve natırların uygun biçimde giyinmelerini ve müşterilerin düzgün davranış kurallarına uymalarını da sağlamaya çalışırdı. Örneğin, çıplak yıkanmak kesinlikle yasaktı ve gayri Müslim müşteriler nalın, havlu, tas veya ustura gibi herhangi bir malzemeyi Müslümanlarla paylaşamazdı.[23]

On yedinci yüzyılda, hamamcıları da ilgilendiren bir uygulamaya başlandı: İş faaliyetlerine dair bir kural uyarınca hamamcıların gedik adlı bir ruhsat almaları gerekmekteydi. Gedik sisteminin ne zaman ortaya çıktığı konusunda araştırmacılar arasında bir mutabakat yoktur; ancak Yi, on yedinci yüzyılda ortaya çıktığını ileri sürer ve sistemin daha sonra değiştirildiğine dair dikkatli bir ekleme yapar.[24] Bu sistemin ortaya çıkması, esnaf üyelerinin kurulu düze-

22 Kütükoğlu 1983, s. 260–1.

23 Grotzfeld 1970, s. 12–3; Mantran 1962, s. 504.

24 Yi 2003.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 10 Çemberlitaş Hamamı'nın kuzeyindeki Vezir Han'ın dış görünümü.

ninin bazı ticaret dallarına olan yoğun askeri unsur ve göçmen akını karşısında varlığını sürdürmesini temin etmiştir.[25] Haliyle, İstanbul'daki hamam sayısı kadar ruhsat söz konusudur. Dolayısıyla eğer sonraki nesiller aynı işte gereken becerileri edindiyse, gedikler nesilden nesle geçer aksi halde de en yüksek fiyatı verene satılırdı. Bu sistem esnafın, işin nesiller boyunca devamlılığını sağlamasına ve itibarsız hamamcıların gedikleri ellerinden alınabildiğinden mesleğin korunmasına olanak vermiştir.[26]

Hamam Müşterileri

Çemberlitaş Hamamı'nın idarecisinin ellerinden geçerek nihayetinde Atik Valide Vakfı'nın hazinesine giren paraların sahipleri olan hamam müşterileri kimlerdi? Çemberlitaş Sütunu'nun batı tarafındaki Atik Ali Paşa Camii'ne namaz kılmaya gelen Müslümanların bazıları namaz öncesinde boy abdesti almak üzere hamamı ziyaret etmekteydi. Birçok külliyede bir hamam bulunmaktaydı ama Atik Ali Paşa Camii'nde yoktu. Divan Yolu'nun kuzeyine düşen mahallelerde

25 Bkz. Yi 2003, s. 113–65.

26 Gedik kavramı, bu kavramla bağdaşmış olan haklar ve yükümlülüklerle birlikte, zaman içinde hem esnafın hem de devletin ekonomik ihtiyaçları doğrultusunda değişim göstermiştir. Bu değişimler üzerine bir görüş için bkz. Akarlı 2004.

birçok atölye, dükkân ve depo vardı; dükkân sahipleri, esnaf, hamallar ve diğer vasıfsız işçiler dinlenmek ve yoğun bir işgününün ardından terden ve tozdan arınmak amacıyla Çemberlitaş Hamamı'na gelenler arasındaydı. Ayrıca yakınlardaki Elçi Han ve Vezir Han'ın ev sahipliği yaptığı yerli ve yabancı tüccarlar da zaman zaman hamamı kullanıyordu.

1510/1'de Atik Ali Paşa tarafından yaptırılan Elçi Han, on sekizinci yüzyılda Haliç'in karşısındaki Pera'da elçilikler çoğalmaya başlamadan önce sefirleri konuk etmekteydi.[27] Sefirlerin ve maiyetlerinin konakladıkları yer olarak Elçi Han'dan bahseden seyahatnamelerde sıklıkla bir de hamam ziyareti anlatılır. 1670'li yıllarda Çemberlitaş Hamamı'nın kuzey tarafına Vezir Han eklenmişti (Res. 10).[28] Divan Yolu'nun güneyinde bir kütüphane ve bir türbe içeren küçük bir külliye yaptıran Köprülü ailesinden Sadrazam Fazıl Ahmed Paşa tarafından yaptırılmış olan han o zaman ve günümüzde dahi İstanbul'daki en büyük hanlardan biridir. İki kata yayılmış sıra sıra odalar biri büyük biri küçük iki avluyu çevrelemektedir; avlular yamuk planlıdır ve büyük olanın revakları vardır. Alt katta küçük dükkânlar bulunmaktadır, üst kattaki odaları ise handa mal satan ile seyyar tüccarlar kullanmaktadır.

Elçi Han'ın misafirleri gibi Vezir Han'da kalanlar da işgününün veya uzun bir yolculuğun ardından canlandırıcı bir banyo için en yakın ve uygun yer olan Çemberlitaş Hamamı'na geliyorlardı. Goodwin, Vezir Han'ın güney duvarından Çemberlitaş Hamamı'nın erkekler kısmının kuzeydeki yan duvarına bir geçit vasıtasıyla doğrudan erişim olduğunu iddia etmektedir.[29] Aslında, Vezir Han'ın dışarıda olan hela kısmı Çemberlitaş Hamamı'nın erkekler kısmı helalarıyla birleşmektedir. Bu durumda iddia edilen geçit helalar arasında olup hiç de matah olmayan bir girişe yol açmış oluyordu. İki helanın bitişik olmasının daha muhtemel nedeni şehrin kanalizasyon sistemine ortak bağlantı sağlanmasıydı.

Hamama gidenlerin deneyimleri anlatılarda veya belgelerde neredeyse hiç bulunmamaktadır. Dolayısıyla cevaptan çok soru vardır: Hamama gidenler yaptıkları giriş ücreti ödemelerinin Atik Valide Vakfı'na yaptığı katkının farkında mıydı? Paralarının nihayetinde Atik Valide Külliyesi çalışanlarına ulaşıp çalışanları ve Üsküdar'ın fakirlerini besleyecek yiyecekler almada veya Atik Valide darüşşifasında bedava dağıtılan ilaçların hammaddelerinin alımında kullanılacağını biliyorlar mıydı? Ziyaretçiler Çemberlitaş Hamamı'nı, bir vakıfla olan bağlantısının farkında olmadan, yerinin uygunluğu ve güzel bir binada iyi hizmet verildiği için mi seçiyorlardı? Yoksa Atik Valide Vakfı'nın

27 Elçi Han'la ilgili olarak bkz. Eyice 1970.

28 İstanbul'daki bu han ve diğer hanlarla ilgili olarak bkz. Güran 1976. Biraz daha geç dönemdeki hanlar için bkz. Pinon-Demirçivi 2009.

29 Goodwin 1971, s. 361.

giriş ücretlerinden gelen parayı hak ettiğini düşündükleri için mi Çemberlitaş Hamamı'na geliyorlardı?

Para Kazanmak

Çemberlitaş Hamamı'nın giriş ücretleri, hamamın Atik Valide Vakfı'nın ekmek kapısı olmasını sağlamaktaydı. Müşterilerin giriş ücretleri, vakfa ödenen hamam kirası ve vakfın toplam geliri arasındaki ilişki, vakfın 1639 tarihli muhasebe defteriyle 1640/1 tarihli narh defterinin karşılaştırmalı incelemesiyle gün ışığına çıkmaktadır. Bu narh defterinde gusül için hamamı kullanmanın ücreti bir akçe olarak belirlenmişti. Müşteri kese ve tıraş istiyorsa iki akçe daha vermesi gerekiyordu.[30] Müşteri hizmetlerinden faydalandıysa tellak ve natırın bahşişi bu miktara dahil değildi. Bahşişler müşterilerin ödeme gücüne göre değişiklik gösteriyordu. Dolayısıyla en fakirler bile, tellak veya natırların hizmetlerinden faydalanamasalar veya hamamcıya fazladan bahşiş bırakamasalar da, hamamda yıkanabiliyordu. Hizmetlerin tamamından faydalanan düzenli müşteriler en az altı akçe harcıyordu: yıkanma, keselenme ve tıraş için üç akçe; tellak, natır ve hamamcı için bahşiş olarak birer akçe. On yedinci yüzyılın ortalarında inşaatta çalışan vasıfsız bir işçi (ırgat) günde 15 akçe kazanıyordu;[31] hamam ücretinin günlük kazanca oranı, en mütevazı Osmanlı tebaasının bile tam hizmet içeren haftalık hamam ziyaretine gücünün yeteceği anlamına gelmektedir.

Çemberlitaş Hamamı'na gelen her kişi, tellak, natır ve diğerlerinin hizmetleri için ödemeler hariç olmak üzere ortalama üç akçe bırakıyordu ise Çemberlitaş Hamamı'nın kârlı bir işyeri olması için kaç müşterisi olması gerekliydi? 1639'da hamamcı Hızır Çelebi, Atik Valide Vakfı'na 5.833 akçe kira ödemekteydi.[32] Odun, havlular, sabun ve diğer gerekli malzemeler bir yana, sadece kira giderinin karşılanması için üç akçe ödeme yapan 1.944 müşteri olması gerekiyordu. Bu da bir ayın günlerine bölündüğünde günde en az 65 müşteri olması gerektiği anlamına gelmekteydi. Çemberlitaş Hamamı'nın şehirdeki en büyük hamamlardan biri olarak statüsü ve yerinin avantajlı olması muhtemelen günlük sayının rahatlıkla 100 ila 150 müşteriyi bulmasını sağlamaktaydı. Bu hesaplamaya göre, hamamcı kira dışındaki giderler için para ayırdıktan sonra bile ayda birkaç bin akçe kâr edebilmekteydi.

Çemberlitaş Hamamı'nın geliri zaman içinde değişiklik göstermiştir; ara sıra tamirat için vakıftan fon almıştır. **Tablo 3**'te 1632 ile 1832 yılları arasında

30 Kütükoğlu 1983, s. 260–2.

31 Bkz. Pamuk 2000, s. 193.

32 BOA, Maliyeden Müdevver [buradan sonra MAD] 3002, s. 44–5.

kiradaki oynamaların genel bir özeti bulunabilir. 1628 ile 1639 arasında Hızır Çelebi Çemberlitaş Hamamı'nı sabit bir kira olarak aylık 5.833 akçeye kiralamış gözükmektedir. Bu tutar vakfın yıllık net tahakkukunun yaklaşık olarak %1,75'ini oluşturmaktadır. 1645 civarında hamam Ebu Bekir Çelebi tarafından kiralanmaya başlanmış ve kira aylık 7.083 akçeye yükselmiştir. Bu artış, muhtemelen mütevellinin hamamın kârlılığıyla ilişkili olarak kiranın düzenlenmesine yönelik kararının yansımasıydı. Bir başka deyişle, Hızır Çelebi o kadar çok para kazanmıştı ki mütevelli yeni kiracı ve hamamcıyla yeni kira sözleşmesi görüşmelerinde, hamamın kârının daha büyük kısmının vakfa aktarılması yönünde fikir belirtti. Ebu Bekir Çelebi'nin kiracılığı esnasında Çemberlitaş Hamamı'nın kirası 1645 ve 1646 yıllarında sırayla net tahakkukun %1,86'sına ve %2,04'üne tekabül etmekteydi. Yüzyılının ortalarında kira tutarı, yeni kiracı el-Hac Mustafa Hammami zamanında aylık 11.677 akçe olarak en yüksek tutarına ulaşmıştı. Bu 1652'de toplam gelirin %4,37'sine ve 1655'te % 4,12'sine denk gelmekteydi, ki bu önceki yıllara göre önemli bir artışı ifade etmekteydi. Enflasyon dikkate alındığında dahi, hamamın vakıf için kârlılığı inşasından sonraki yaklaşık yetmiş yıl içinde düzenli artış göstermiştir.

Bu durum yüzyılın ikinci yarısında değişmiştir. 1658'de, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki genel ekonomik zorluklara paralel olarak kira miktarı aylık 8.934 akçeye, yıllık katkı olarak da %3,2'ye düşmüştür.[33] Bundan beş yıl sonra, hamam Abdi Çelebi'ye verildiğinde kira daha da azalarak aylık 5.000 akçeye inmiştir. Büyük olasılıkla 1660'daki Büyük Yangın'ın (İhrâk-ı Kebir) neden olduğu hasar gibi dışsal etkenler kiranın aylık olarak 11.000 akçeden, bu tutarın yarısından azına inmesine neden olmuştur. Hamamı kiraya verebilmek için mütevellinin kiracı için özellikle avantajlı koşullar öne sürmesi gerekmiştir. Abdi Çelebi'nin tamirata katkıda bulunma sözü vermiş olması da olasılıklar arasındadır. Bir bütün olarak vakıf üç ile dört milyon gibi bir tutarda gelir elde etmeye devam ettiğine göre Çemberlitaş Hamamı'nın payı %1 ila 2'den fazla olmayacak biçimde düşmüş bulunmaktaydı.

Atik Valide Vakfı'nın Çemberlitaş Hamamı'ndan elde ettiği kâr, daha geniş bir bağlam olan vakfın genel tahakkuku kapsamında değerlendirilmelidir. Vakfın yıllık birkaç milyonu bulan geliri yanında Çemberlitaş Hamamı'nın geliri çok düşük görünebilir. Gelgelelim hamamlar İstanbul halkının günlük yaşamında önemli bir role sahip olduğundan, sembolik sermaye olarak, hanedanlığın ihsan ve himmetinin göstergesi ve başkentin mimari ihtişamına katkıda bulunan anıtlar olarak büyük anlam taşıyorlardı.

33 Bkz. Faroqhi 1994.

Sonuç

Massey'in mekân kavramına göre mekânlar fiziksel sınırların ötesine uzanan toplumsal ilişkilerden oluşmaktadır ve biriciklikleri bu ilişkilerden kaynaklanmaktadır:

> Bir mekânın veya yerin biricikliği, [...] toplumsal ilişkilerin, toplumsal süreçlerin, deneyim ve algıların birlikte varolma durumu içinde özel etkileşimleri ve karşılıklı eklemlenmelerinden meydana gelir. Bu ilişkilerin, deneyimlerin ve algıların büyük kısmı, bir cadde, bir bölge hatta bir kıta olsun, mekânı anlık olarak tanımladığımız biçiminden aslında çok daha büyük ölçeklerde gerçekleşmektedir. O halde, mekânları sınırlarla çevrili yerler olarak algılamak yerine toplumsal ilişkiler ve algı ağlarında ifadelendirilmiş anlar olarak düşünmek mümkündür. Bu da, dışadönük, daha geniş anlamda dünyayla bağlantılı olma halinin bilinçliliğini içeren, küresel ile yereli olumlu anlamda birleştiren bir mekân anlayışına yol açar.[34]

Diğer tüm hamamlar, camiden kiliseye, çeşmeden imarete diğer herhangi bir anıt gibi, Çemberlitaş Hamamı da kendi başına sadece boş bir mimari kabuktan ibarettir. Hamama can veren, bu makalede incelenmiş olan, geçmişte orada yıkanmış veya çalışmış, hamamın mimarisine hayranlık duymuş veya maaşları hamamın kira getirisiyle ödenmiş olan kişiler ve bütün bu insanlar arasındaki ilişkilerdir. Hamamla sembolik ve ekonomik anlamda bir şekilde ilişkili olan kişiler arasında, Atik Valide Vakfı'na ait toprakların bulunduğu Bulgaristan ve Güneydoğu Anadolu'dan ve vakfın daha küçük bir külliyesinin yer aldığı Lapseki'den köylüler de yer almaktaydı.[35] Singer'ın imparatorluğun Arap eyaletlerindeki başka bir vakıfta gözlemlediği üzere köylerle kentlerdeki vakıflar arasındaki ilişki hiç de yüzeysel değildir; aksine, fiziki mesafeden bağımsız olarak köylülerin kimliklerini, ödemeler vasıtasıyla onları vakfın amaçlarıyla uyumlu hale getirerek, yeniden yaratmaktadır.[36] Dolayısıyla hamamı aslında hiç görmemiş olan birçok kişi hamamın tarihçesinin ve kimliğinin bir parçasını oluşturmaktadır.

Vakıf topraklarında çalışan köylülere ilaveten, adları günümüzde bilinmeyen birçok müşteri, Şahin Osman ve Deli Ali Hasan gibi isimleri olan ve Balkanlar'ın batısındaki kasabalardan gelmiş birçok tellak ve natır, Hızır Çelebi

---

34 Massey 1997, s. 66.

35 Vakfın toprakları vakıfnamesinde ayrıntılı olarak belirtilmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara, D. 1766, s. 136–70; İngilizce çevirisi için bkz. Cichocki 2005a, s. 334-52.

36 Singer 2002, s. 164.

ve Fatma bint-i Abdullah gibi hamamcılar ve Üsküdar'daki Atik Valide külliyesinde namaz kılmış, çalışmış, okumuş, ders vermiş, yemek yemiş ve tedavi görmüş birçok kişi, Çemberlitaş Hamamı'nı toplumsal, dini, ekonomik ve sembolik anlamı olan bir anıta çevirmiştir. Yaşadıkları deneyimler hamamın karakterini oluşturmaktadır.

Günümüzde hamam geçmişten gelen bu deneyimleri, ilişkileri ve anlamları "mekânların kimliği büyük oranda anlatılan tarihçeleriyle bağlantılıdır"[37] alıntısında belirtildiği üzere taşımaktadır. Ancak küresel düzeyde, Avrupa menşeli sermayenin hamamın renovasyonuna yatırımını da içeren uluslararası turizm ve online erişimi olan herkese açık bir web sitesi biçimindeki yeni toplumsal ve ekonomik ilişkiler, farklı ancak biriciklik açısından hiç de eksik olmayan bir karakter oluşturmuştur.[38] Massey'in ileri sürdüğü gibi, "[Turizm ve yabancı sermaye gibi] yeni 'müdahaleler,' şimdi kabul edildiği haliyle 'mekânın karakteri'ni oluşturan bileşenlerin zamanında olduğundan daha dışarıdan, daha 'yersiz' değildir."[39] Dolayısıyla, işletme yöntemleri değişmiş olsa da Çemberlitaş Hamamı'nı Çemberlitaş Hamamı yapan, hamamcılık işidir.

37 Massey 1995, s. 186.

38 Web sitesinin adresi: www.cemberlitashamami.com.tr

39 Massey 1995, s. 183.

Tablo 1. BOA, Kamil Kepeci Müteferrik Defterleri 7437'ye göre 1752'de Çemberlitaş Hamamı'nda çalışan tellak ve natırların isimleri, fiziksel özellikleri ve menşei.

	Tellaklar		
	İsim	Fiziksel Özellik	Menşei
1	Yakub Ahmed	kara sakallı	Görice
2	İbrahim Mehmed	çar'ebru [az yüz kılı var]	Istarova
3	İsmail Halil	akça bıyıklı	Istarova
4	Abdi Ali	sarı bıyıklı	Elbasan
5	Şahin Osman	çar'ebru	Elbasan
6	Ahmed Hasan	taze [yüz kılı yok]	Istarova
7	Süleyman Osman	taze	Opar
8	Mustafa Ali	taze	Opar
9	Ahmed [okunmuyor]	sarı bıyıklı	Istarova
10	Haseki Mustafa	ihtiyar	Opar
11	Bekir Mustafa	çar'ebru	Opar
12	Ömer Ali	taze	Istarova
13	Yakub Ali	kara sakallı	Avlonya
14	Süleyman Ümmi Ali	taze	İstarova
15	Osman Hüseyin	çar'ebru	Görice
16	Ali Bekir	sarı bıyıklı	Opar
17	Bekir Mustafa	çar'ebru	Opar
18	Ali Hasan	çar'ebru	Görice
19	Ömer Hasan	sarı sakallı	Opar
20	Mustafa Ali	kara sakallı	Premedi
21	Ahmed Mustafa	kara bıyıklı	Opar
22	Hamza Mehmed	kara bıyıklı	Istarova
23	Süleyman Hasan	sabi [genç erkek çocuk]	Istarova
24	Ahmed Hasan	sarı bıyıklı	Elbasan
25	Süleyman Resul	bıyıklı	Görice
26	Osman Ömer	taze	Görice
27	İsa Hüseyin	taze sabi [yüzünde kıl olmayan erkek çocuk]	Opar
28	Mehmed Osman	genç	Istarova
29	Hüseyin Ali	genç	Istarova
30	Bekir Ahmed	taze sabi	Istarova
31	Deli Ali Hasan	kara sakallı	İstarova
32	Latif İsmail	taze	Istarova
33	Osman Ali	[okunmuyor] kara sakallı	İstarova
34	Bekir Süleyman	taze sabi	Avlonya
35	Ahmed Süleyman	taze sabi	Elbasan
36	Hasan Osman	sarı bıyıklı	Opar
37	Halil Ahmed	taze	Istarova
38	Abdullah Hasan	taze	Istarova
39	Ali Ömer	taze	İstarova
40	İbrahim [okunmuyor]	taze	Istarova
41	Hüseyin Hasan	taze	Bihlişte
42	Süleyman Mehmed	taze sabi	Istarova

43	Hüseyin Hasan	taze sabi	İstarova
44	Hüseyin Ahmed	kara bıyıklı	Manastır

NATIRLAR

	İSİM	FİZİKSEL ÖZELLİK	MENŞEİ
1	Hüseyin Receb	kara bıyıklı	[belirtilmemiş]
2	Hasan Musa	sarı bıyıklı	İstarova
3	Mustafa Ali	[okunmuyor]	İstarova
4	Murad Hüseyin	çar'ebru	Elbasan
5	Ömer Bekir	sarı bıyıklı	İstarova
6	Ahmed Bektaş	çar'ebru	İstarova
7	Osman Ali	çar'ebru	İstarova
8	Mahmud Hasan	çar'ebru	İstarova
9	Ali Mustafa	sarı bıyıklı	[belirtilmemiş]
10	Bayram Hasan	kara sakallı	İstarova
11	Osman Mehmed	kara sakallı	İstarova
12	Seyyid Ali	çar'ebru	İstarova
13	Ömer Ahmed	çar'ebru	İstarova
14	Mustafa Hasan	çar'ebru	Bihlişte

Tablo 2. On yedinci yüzyılda Atik Valide Vakfı'nın vakıf hamamlarını kiralayanların isimleri.[40]

Yıl	Çemberlitaş Hamamı	Havuzlu Hamam	Büyük Hamam	Atik Valide Hamamı
1628 (H 1037–38)	Hızır Beg	Mehmed Çelebi	Hüseyin Çelebi	Hüseyin Çelebi
1632 (H 1041)	Hızır Çelebi	Mehmed Çelebi	Hüseyin Çelebi	Hüseyin Çelebi
1632 (H 1041–42)	[belirtilmemiş]	[belirtilmemiş]	Mehmed Beg	[okunmuyor] Çelebi
1639 (H 1049)	Hızır Çelebi	[okunmuyor] Çelebi	Hüseyin Çelebi	[okunmuyor]
1645 (H 1054–55)	Ebu Bekir Çelebi	Ayşe Hanum	Mustafa Çelebi el-Hac	Hüseyin Çelebi el-Hac
1646 (H 1056–57)	Bekir Çelebi	Abdullah Beg Hammami	Hüseyin Çelebi Hammami	Hüseyin Çelebi
1652 (H 1062–63)	el-Hac Mustafa Hammami	Receb Başe Hammami	Mustafa Çelebi	el-Hac Mehmed Hammami
1658 (H 1068–69)	Mustafa Beg	Mehmed Çelebi	Mustafa Çelebi	el-Hac Mehmed
1663 (H 1073–74)	Abdi Çelebi	Osman Çavuş	Mustafa Çelebi	el-Hac Mehmed
1666 (H 1076)	Abdi Çelebi	Osman Çelebi	Hacı Mustafa	Hacı Mehmed
1666 (H 1076–77)	Abdi Çelebi Hac	Osman Çavuş	Mustafa Çelebi Hac	Hüseyin Beg
1667 (H 1077–78)	Abdi Çelebi	Osman Çavuş	Mustafa Çelebi	Hacı Mehmed

40 Tablodakiyle aynı kronolojik sıralamada olmak üzere bu bilginin kaynağı: BOA, MAD 5827, s. 2; 3002, s. 83–4, 170–1 ve 44–5; 987, s. 2–3; 5247, s. 2; 5273, s. 2; 1672, s. 2; 2263, s. 4; 2105, s. 4; TSA, D. 1910, s. 1–2.

TABLO 3. 1632-1669 arasında toplam vakıf geliri, vakıf hamamlarından elde edilen aylık kira geliri ve hamamın toplam gelire yıllık katkı oranı.[41]

YIL	TOPLAM YILLIK VAKIF GELİRİ	ÇEMBERLİTAŞ HAMAMI	HAVUZLU HAMAM	BÜYÜK HAMAM	ATİK VALİDE HAMAMI
1632 (H 1041)	3.869.975	5.833 (%1,8)	1.833 (%0,57)	3.666 (%1,14)	4.166 (%1,29)
1632 (H 1041–42)	2.985.596	[belirtilmemiş]	[belirtilmemiş]	3.666 (%1,47)	4.166 (%1,67)
1639 (H 1049)	3.994.040	5.833 (%1,75)	1.833 (%0,55)	3.666 (%1,1)	3.333 (%1)
1645 (H 1054–55)	4.561.310	7.083 (%1,86)	2.166 (%0,57)	3.833 (%1,01)	3.333 (%0,88)
1646 (H 1056–57)	4.170.698	7.083 (%2,04)	1.666 (%0,48)	3.333 (%0,96)	3.833 (%1,1)
1652 (H 1062–63)	3,203,570	11.677 (%4,37)	1.666 (%0,62)	3.800 (%1,42)	3.333 (%1,25)
1655 (H 1064–65)	3.399.916	11.677 (%4,12)	1.666 (%0,59)	5.833 (%2,06)	3.333 (%1,18)
1658 (H 1068–69)	3.349.996	8.934 (%3,2)	1,666 (06%)	4,584 (1.64%)	3,333 (1.2%)
1663 (H 1073–74)	3.047.594	5.000 (%1,97)	2.865 (%1,13)	3.765 (%1,48)	2.500 (%0,98)
1666 (H 1076)	3.748.667	5.000 (%1,6%)	1.265 (%0,4)	3.765 (%1,2)	2.500 (%0,8)
1666 (H 1076–77)	4.275.343	5.000 (%1,4)	2.865 (%0,8)	3.765 (%1,06)	2.500 (%0,7)
1667 (H 1077–78)	4.704.181	5.000 (%1,27)	1.250 (%0,32)	3.750 (%0,96)	2.500 (%0,64)
1669 (H 1080–81)	3.770.744	5.000 (%1,59)	4.761 (%1,51)	3.333 (%1,06)	2.500 (%0,8)

41 Tablodakiyle aynı kronolojik sıralamada olmak üzere bu bilginin kaynağı: BOA, MAD 3002, s. 83–4, 170–1, 44–5; 987, s. 2–3; 5742, s. 2; 5886, s. 1; 5273, s. 2; 1672, s. 2; 2263, s. 4; 2105, s. 4; TSA, D. 1901, s. 1–2; D. 1781, s. 1; E. 246/61; E. 246/62; BOA, EV.HMH.VLSA 6/102.

KAYNAKÇA

Akarlı, E. (2004) "Gedik: A Bundle of Rights and Obligations for Istanbul Artisans and Traders, 1750–1840," *Law, Anthropology, and the Constitution of the Social: Making Persons and Things*, der. A. Pottage ve M. Mundy, s. 166–200. Cambridge: Cambridge University Press.

Atasoy, N. (1997) *1582 Surname-i Hümayun: An Imperial Celebration*. İstanbul: Koçbank.

Cichocki [Ergin], N. (2005a) *From Bath to Tourist Attraction: The Life Story of the Çemberlitaş Hamam, Istanbul*. Yayımlanmamış doktora tezi. University of Minnesota, Minneapolis.

Cichocki [Ergin], N. (2005b) "Continuity and Change in Turkish Bathing Culture in Istanbul: The Life Story of the Çemberlitaş Hamam," *Turkish Studies* 6: 93–112.

Evliya Çelebi (2006) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Numaralı Yazmanın Transkripsyonu, 1. Kitap*, der. R. Dankoff, S.A. Kahraman ve Y. Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Eyice, S. (1970) "Elçi Han," *Tarih Dergisi*, sayı 24, s. 93–129.

Eyice, S. (1994) "Çemberlitaş," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi* içinde, cilt 2, s. 482–3. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı.

Faroqhi, S. (1994) "Crisis and Change, 1590–1699," *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914* içinde, der. H. İnalcık ve D. Quataert, s. 411–530. Cambridge: Cambridge University Press.

Faroqhi, S. (2002) *Stories of Ottoman Men and Women: Establishing Status, Establishing Control*. İstanbul: Eren Yayınevi.

Glück, H. (1921) *Probleme des Wölbungsbaues: Die Bäder Konstantinopels*. Viyana: Halm & Goldmann.

Goodwin, G. (1971) *A History of Ottoman Architecture*. Londra: Thames & Hudson.

Grotzfeld, H. (1970) *Das Bad im arabisch-islamischen Mittelalter: Eine kulturgeschichtliche Studie*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Güran, C. (1976) *Türk Hanların Gelişimi ve İstanbul Hanları Mimarisi*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Jennings, R. (1975) "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records: The Sharia Court of Anatolian Kayseri," *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, sayı 18, s. 53–114.

Kandemir. (1939) "Eski Hamamlar," *Yeni Gün*, sayı 8 (29 April 1939), s. 14–5.

Koçu, R.E. (1965) "Dellak," *İstanbul Ansiklopedisi* içinde, der. R.E. Koçu, cilt 8, s. 4362–71. İstanbul: İstanbul Ansiklopedisi ve Neşriyat Kollektif Şirketi.

Kütükoğlu, M. (1983) *Osmanlılar'da Narh Müessesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Mantran, R. (1962) *Istanbul dans la Seconde Moitié du XVIIe Siècle*. Paris: Institut Français d'Archaeologie.

Massey, D. (1992) "Places and Their Past," *History Workshop Journal*, sayı 39, s. 182–92.

Massey, D. (1997) "Power-Geometry and a Progressive Sense of Place," *Mapping the Futures: Local Cultures, Global Change* içinde, der. J. Bird vd, s. 59–69. Londra, New York: Routledge.

Meriwether, M. (1999) *The Kin Who Count: Family and Society in Ottoman Aleppo, 1770–1840*. Austin: University of Texas Press.

Olson, R. (1974) "The Esnaf and the Patrona Halil Rebellion in 1730: A Realignment in Ottoman Politics?" *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, sayı 17, s. 329–44.

Pamuk, Ş. (2000) *İstanbul ve Diğer Kentlerde 500 Yıllık Fiyatlar ve Ücretler (1469–1998)*. Ankara: T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Peirce, L. (1993) *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. New York: Oxford University Press.

Peirce, L. (2003) *Morality Tales: Law and Gender in the Ottoman Court of Aintab*. Berkeley: University of California Press.

Pinon-Demirçivi, M. (2009) *Le Grand Bazar d'Istanbul et ses environs: Formes, fonstions et transformations des han construits entre le début du XVIIIe s. et le milieu du XIXe s.* Yayımlanmamış doktora tezi. Université Paris IV, Sorbonne.

Prochazka-Eisl, G. (1995) *Das Surname-i Hümayun: Die Wiener Handschrift in Transkription, mit Kommentar und Indices Versehen*. İstanbul: Isis Press.

Raymond, A. (1969) "Les Bains Publics au Caire à la Fin du XVIIIe Siècle," *Annales Islamologiques*, sayı 8, s. 129–50.

Seng, Y. (1998) "Invisible Women: Residents of Early Sixteenth-Century Istanbul," *Women in the Medieval Islamic World* içinde, der. G. Hambly, s. 241-68. New York: St. Martin's Press.

Singer, A. (2002) *Constructing Ottoman Beneficence: An Imperial Soup Kitchen in Jerusalem*. Albany: State University of New York Press.

Terzioğlu, D. (1995) "The Imperial Circumcision Festival of 1582: An Interpretation," *Muqarnas*, sayı 12, s. 84–100.

Uzun, M. ve N. Albayrak (1997) "Hamam: Kültür ve Edebiyat," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde, cilt 15, s. 430–1. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.

Yi, E. (2003) *Guild Dynamics in Seventeenth-Century Istanbul: Fluidity and Leverage*. Leiden: Brill.

Zilfi, M., der. (1997) *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*. Leiden: Brill.

Yerelötesi Bir Olgu Olarak Yıkanma: Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap Eyaletlerinde Hamamlar

ASTRID MEIER

Eski Şam'ın pazar kısmındaki Sukü'l-Kişâni'den geçen ziyaretçilerin çoğu, eski bir Osmanlı hamamının kubbelerinin altında yürümekte olduklarının farkında değildir. Kimi yerde eski soyunma odasının mermer tabanı hâlâ görülebilir.[1] Hicri 980 (İS 1572) yılında Osmanlı valisi Derviş Paşa'nın vakfının bir kısmı olarak kurulan Hamamü'l Kişâni on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında şehrin en sevilen hamamlarından biri olarak konumunu sürdürmüştür. Muhammad Kurd Ali, hatıralarında babasının marabalarını ve Cisrin Köyü ileri gelenlerini yıllık ziyaretleri sırasında "en iyi hamam olan Hamamü'l-Kişâni'ye" getirdiğinden bahsetmektedir.[2] Yirminci yüzyıla girildiğinde hamam olarak işlev görmeye devam etmiştir ancak kısa bir zaman sonra Hicri 1325'te (İS 1907-8) pazar haline çevrilmiştir. Muhtemelen şehir merkezinin yenilenen kanalizasyon sistemi hamamın su kaynaklarını engellemiştir. Dolayısıyla o sırada vakfın idaresinden sorumlu olan Evkaf Müdürülüğüne hamamın pazar sokağı haline dönüştürülmesi daha kârlı gelmiş olmalıdır.

Hamamü'l-Kişâni, Osmanlı egemenliği altındaki Şam'da kurulmuş olan birçok halka açık hamamdan biridir. Biladü'ş-Şam denen ve bugünkü Türkiye'nin güneydoğu bölümüyle, Suriye'yi, Lübnan'ı, Ürdün'ü, İsrail'i ve Filistin'i kapsayan bölgedeki Osmanlı zamanında çalışır halde olan hamamların çoğu daha eski zamanlardan kalmadır. Suriye ve Arapça konuşulan diğer bölgeler on altıncı yüzyılda Osmanlıların idaresine geçtiğinde kentsel ve kırsal yerleşim birimlerinde zaten bu gibi tesisler vardı. Zaten İslam tarihinin ilk yüzyılında Emevi halifesi el-Velid bin Abdü'l-melik (Hicri 96/ İS 715) Şam'da Hicri 87/ İS 706 tarihinde tamamlanan meşhur camisini, dört gurur ve ihtişam

1 Bkz. Weber 2006, cilt 1, s. 94–6; katalog 217, cilt 2, s. 580–1.

2 Kasâtilî 1876, s. 109; Kâsimî 1988, s. 109; Kurd Ali 1954, s. 4.

kaynağı olarak "suları, havası, yemişleri ve hamamları"[3] ileri sürülen şehrin ancak beşinci gurur kaynağı olarak belirtmiştir.

Günümüzde halka açık hamamların çoğu kapandığından ve sadece birkaç tanesi halen çalışır halde olduğundan kadim hamam kültüründen geriye fazla bir şey kalmamıştır. Yakın geçmişte en azından arta kalan izlerin korunmasına ilişkin yeniden bir merak ve ilgi uyanmıştır. Bu uyanışa farklı etkenler katkıda bulunmaktadır.[4] Birincisi, halka açık hamamların verdiği hizmetlere turistlerin tüketimi açısından çok talep bulunmaktadır. Modern beden kültünün diğer ilgili kurumları olan spor salonları, saunalar, spalar ve benzerleri gibi bu kültle uyumlu olduklarından hamamların yerli halka daha kolay pazarlanabilir oldukları düşünülmektedir. Dolayısıyla hamamlar artık geçmiş zamanlardan kalma gayri sıhhi kurumlar olarak görülmemekte, aksine hamamlar artık kültürel miras alanları olarak değer ifade etmektedir.

Bu atılımdan hamamlara duyulan bilimsel ilgi de nasiplenmektedir. Geçmiş yıllarda hamamlar birkaç uluslararası ve disiplinlerarası çalışmaya konu olmuş, bunların sonucunda çok yönlü yıkanma olgusuna daha bütünsel bir bakış açısına ulaşma ümidi doğmuştur.[5] Uzun yıllar boyunca bilimsel ilgi, eskimiş ve yok olmaya yüz tutmuş bir kurumun yerinin ve mimari özelliklerinin belirlenmesinde yoğunlaşmıştır. Bu ilgi belirli yerlere ve zaman dilimlerine dair çeşitli çalışmalarla sonuçlanmıştır.[6] Yıkanmanın dini ve kültürel bağlamlarına bakan bazı bilim adamları, hukuki ve teolojik eserlerden vakayinameler, biyografik sözlükler, seyahatnameler gibi tarihsel edebi eserlere kadar yazılı ve ikonografik belgeleri incelemişlerdir.[7]

---

3 "Siz Şam halkının dört tane gurur kaynağınız olduğunu görüyorum: Suyunuz, havanız, meyveleriniz ve hamamlarınız. Bence caminiz de beşinci gurur kaynağınız olmalı." MS. Tarih-i Mescid-i Dimaşk, Müneccid 1947, s. 402.

4 Benzer bir görüş için bkz. Cichocki 2005.

5 Uluslar ve disiplinlerarası Balnéorient projesi için bkz. www.balneorient.hypotheses.org.

6 Arap eyaletleri ve bölgelerine dair araştırmalar farklılık göstermektedir. Şam üzerine araştırmalar için bkz. Wulzinger ve Watzinger 1924; Sauvaget 1930, 1932; Ecochard ve LeCoeur 1942–3; Müneccid 1947; Duhman 1947; Maussion de Favières 1962. Mısır üzerine araştırmalar için bkz. Boussac vd 2009. Kahire üzerine araştırmalar için bkz. Pauty 1933; Raymond 1969, 1978; Badr ve Crecelius 1995; Abu al-Futuh 1999. Halep üzerine araştırmalar için bkz. David ve Hubert 1982; Gaube ve Wirth 1984. Kudüs dahil olmak üzere Filistin üzerine araştırmalar için bkz. Dow 1996, 2000; Auld ve Hillenbrand 2000.Trablus üzerine araştırmalar için bkz. Salam-Liebich 1983. Cezayir üzerine araştırmalar için bkz. Seffadj 1994 ve Chérif-Seffadj 2008. Fas üzerine araştırmalar için bkz. Carlier 2000. Bağdat ve Irak üzerine araştırmalar için bkz. Strika ve Khalil 1987.

7 Konuya giriş olarak bkz. ufuk açıcı bir eser olan Grotzfeld 1970; karşılaştırma için bkz. Benkheira 2003, 2007, 2008; Warner 2002; Kayyal 1974, 1982, 2000.

Şunu belirtmekte fayda var, günümüzdeki araştırmalarda halka açık hamamlar esasen kentsel bir olgu olarak ele alınmaktadır. Ortak yıkanma kültürünün kırsal yanları çoklukla incelenmeyi beklemektedir.[8] Kentsel temayülün kısmi açıklaması, hamamların daha başlarda cami, *suk* veya *bazar*, hükümet konağı (kasır, saray) ve kale ile birlikte bir "İslam" veya "Arap" şehrinin karakteristik birimi olarak belirlenmiş olmasında yatmaktadır.[9] Bu bakımdan mahalle camisine çok önemli bir eklentiydi çünkü geçerli namazın koşulu olan abdest için gerekli hizmetleri sunmaktaydı. Bu yaklaşım tek bir dini neden üzerinde yoğunlaştığı için eleştirilere maruz kalmıştır çünkü toplumsal ve hatta dini bir kurum olarak hamamlar bu gibi basit iddiaların indirgediğinden çok daha karmaşıktır.[10] Bunun için, İslam tarihinin ilk aşamalarında halka açık hamamın ve olanaklarının, kullanımının gereken arınma etkisine sahip olup olmadığı hususundaki tartışmaları hatırlamak yeterli olacaktır. İşin aslı, hamam ziyaretinden *sonra* abdest alınması gerektiğine inanan âlimler vardı.[11] İlaveten, törensel arınmışlık—abdest almış olma hali—temizlikle aynı şey değildi. Bu da temizliğin dini anlamda olduğu kadar, tıbbi anlamı da dahil olmak üzere kişisel iyiliğe dair erdemlerine ilişkin bambaşka bir tartışmanın konusudur. Değişimi toplumun ahlaki ve ilkesel çerçevesine oturtma konusunda tartışma götürmeyen geleneksel bir yöntem olan emsal belirleme, her iki bakımdan da kolay değildi. Bazı hadisler yıkanma ve hamamları konu alıyor olsa da âlimler her zaman, Peygamber zamanında Hicaz'da hiç hamam olmadığını ve yıkanmanın İslamiyet-öncesi zamanlardan miras kalmış bir uygulama olduğunun farkındaydı.[12]

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda bu gibi tartışmalar muhtemelen sırf tartışma olsun diye âlimler arasında devam etmekteydi.[13] Yıkanmanın keyfine dair belirsizlikler değişmezken bazı şairler şiirlerinde cennete dair bir iyi olma halinin (na'im) hamamda bulunabileceğinden bahsetmektedirler. Diğer yandan hamamın sıcaklığı ve karanlığı insana cehennemi (cehim) düşündür-

8 Balnéorient tarafından öne sürülen araştırma projesi kapsamında Şam çevresinde yer alan köylerdeki hamamlarla ilgili katkıda bulunmayı planlıyorum. Kudüs hamamlarını kullanan fellahinin (köylüler) düşük sınıfsal statüleri ve köy ve kentlerdeki farklı yıkanma alışkanlıkları üzerine ilginç yorumlar için bkz. Cohen 1984, s. 138.

9 Wirth 2000.

10 Bkz. Benkheira 2003'teki görüş.

11 Bkz. Benkheira 2003, özellikle s. 410–2; Grotzfeld 1970, s. 8–9.

12 Örneğin bkz. Grotzfeld 1970, s. 22'de atıfta bulunulan, merhum Şamlı Hambelî ilim adamı Yusuf bin Abdü'l-Hadi.

13 Örneğin bkz. İbn-i Abidin 1908, cilt 1, s. 132–68, özellikle 139–40'ta "sular" (baü'l-mi'â) üzerine olan büyük bölümde bahsedilen, kadim "hizânetü'l-hammam" sorununa dair, Abdü'l-Gani'l-Nabulusi'nin eseri; daha erken görüşler için bkz. Benkheira 2003, s. 410–7.

mektedir.[14] Cinsel ahlaksızlığa ilişkin hep rastlanan imalar nedeniyle sosyal buluşma mekânı olarak hamamlar her zaman zan altındaydı. Bunlara bakınca hamamların "şeytanın evi" (beytü'ş-Şeytan, beyt-i İblis)[15] olarak bilinmelerine şaşmamalıdır.

Osmanlı'nın Yerelötesiliğinin İfadesi Olarak Hamamlar

Osmanlı padişahı Sultan Selim, Hicri 922/3 (İS 1516/7) tarihinde Halep, Şam ve Kahire şehirlerini fethettiğinde ilk yaptığı işlerden biri, yalnız başına değil silahlı kuvvetleriyle birlikte aleni bir gösteri olarak hamam gitmek olmuştur.[16] Bu tip bir tören Osmanlıların icadı değildir; kralların, sultanların ve diğer yetki sahiplerinin hamama giderek halka güç ve yetkeleri, ilaveten fiziksel kuvvet ve sağlıklarına dair gösteride bulunmaları eskilerden kalma bir gelenektir.[17]

Osmanlı fethi, hukuktan idari sisteme ve nüfus yapısına kadar birçok düzeyde değişimi başlatmıştır. Arap toprakları başkentten uzaktı ama sadece ekonomik değil dini nedenlerle de önem arz ediyorlardı. Fetihten birkaç yıl sonra hac ziyareti Osmanlı hümayun imgeleminde özel bir yer edindi. Merkezin bu ilgisi, genelde hacı adaylarına ve seyyahlara yardım amacıyla yaygın ve çeşitli inşaat faaliyetleri biçiminde ifade edilmekteydi.[18] Önemli bir gelişme ise, en azından Suriye topraklarında Şam, Kudüs ve Hicaz yolları üzerinde imaretlerin kurulmasıydı.[19] Bu külliyeler bazen bir de hamam içerirlerdi; örneğin bu makalede tartışılan, Kunaytira ve Cinin'deki, Lala Mustafa Paşa ve eşi Fatima Hanım'ın vakıf külliyelerinin hamamları.

İmaretlerin aksine hamamlar belirgin biçimde başlı başına Osmanlı buluşu değildi. Ama Konstantinopolis'in fethinden sonra on beşinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren saltanatın ön ayak olduğu kentsel gelişimde merkezi bir nesne haline gelmişti.[20] Vakanüvislerine bakılırsa Arap topraklarındaki birçok şehirde hamamlar bulunmaktaydı. Yine de Osmanlıların fethinin oralardaki toplu yıkanma uygulamalarında değişikliklere yol açıp açmadığı sorusu meşruiyetini korumaktadır. Osmanlılara özel bir hamam idaresi ve kullanımı var mıydı?

---

14 Örneğin bkz. Kasimî 1960, s. 109–12'de alıntılanmış dizeler derlemesi; Grotzfeld 1970, s. 24.

15 Benkheira 2003, s. 423–9.

16 Grotzfeld 1970, s. 10, n. 15.

17 Grotzfeld 1970, s. 10.

18 Mimari bakış açısı için bkz. Watenpaugh 2004; Weber 2001; Kafesçioğlu 1999; Weber 1997-8.

19 Genel bir bakış için bkz. Ergin, Neumann ve Singer 2007.

20 Bkz. Kafesçioğlu 2010.

Hamamlar hakkındaki bilimsel literatür, değişime dair yönlerin altını çizmemektedir çünkü incelenen malzeme böyle bir yaklaşımı onaylamamaktadır. Çalışmaların çoğunun dayandığı mimari, dini ve hukuki eserler değişimi değil devamlılığı vurgulamaktadır. Arşiv kaynakları, bilhassa Osmanlı dönemi hakkında bu boşluğun doldurulmasına, en azından yerel yetkililerin hamamlara erişim ve hamamların günlük idaresi işlerini düzenlemelerine dair girişimleriyle ilgili olarak, yardımcı olabilir. Gelgelelim arşivlerden bilgi toplamak, çoğunlukla da ayrıntılı isim, konu vb endeksleri gibi, yeterli araştırma araçlarının yokluğu nedeniyle, deveye hendek atlatmaktan güçtür.

Yıkanmanın su götürmez toplumsal önemi ve hamama dair dini bağlamda belirsizlik, Osmanlı devletinin, tebaanın günlük hayatının bu yanını düzenleme yoluna gidip gitmediğini sorgulamayı meşru hale getirmektedir. Michel Foucault'nun biyosiyaset ve yönetilebilirlik üzerine eserleri, bedenlere hükmetmenin devlete hükmetmek anlamına geldiğine dair farkındalığımızı artırmıştır.[21] Ayrıca, hamamların düzenlenmesine yerel düzeyle imparatorluk düzeyi arasında bir kesişim noktası olarak yaklaşmak, Osmanlı tarihçilerinin çalışmalarıyla bir bağlantı sağlar.[22] Anadolu'dan öteye bakmayı hedefleyen bu makale, hamam idaresi ve kullanımındaki değişimin, yerel olsun devlet düzeyinde olsun yerelötesiliğin bir ifadesi olup olmadığına dair farazi bir soru sormak için doğru yer olabilir.[23] Bu bağlamda, küreselleşme ve küre-yerelleşme tartışmalarından alınan bir terim olarak yerelötesilik, farklı toplumsal uygulama alanlarına ait ölçütlerin kesişimi anlamına gelmektedir. Elimizdeki vaka özelinde bu kesişim yerel, bölgesel ve devlet düzeyinde olan arasındadır. Bu yaklaşım, imparatorluğun farklı kısımlarının iç içe geçmesinin tarihine dair bir bakış açısı sağlamak suretiyle Osmanlı olmanın anlamına ilişkin tartışmalara katkıda bulunabilir.

Genel anlamda bu büyük ölçekli bir araştırma programıdır ve farklı yerler ve zaman dilimleri arasındaki tarihi yörüngelerin ve bağlantıların daha ayrıntılı

---

21 Foucault 1978, 1986 ve 1988. O günden bu yana bu alandaki eserler büyük artış göstermiştir. Örneğin bkz. Sarasin 2001 ve 2003. Fas'taki yıkanma uygulamalarına dair böyle bir bakış açısı için bkz. Carlier 2000.

22 Bu tartışmaya yakın zamanlarda yapılan bazı katkılar için Aksan ve Goffman 2007'veya Hanssen, Philipp ve Weber 2002'nin yayıma hazırladığı derlemeler; ilgi çekici noktalar için ayrıca bkz. Jacoby 2008 ve Reinkowski 2005 ve 2006.

23 "Als konkreter Forschungsgegenstand [... werden] unter Translokalität Phänomene verstanden, die als Ergebnisse von Zirkulation und Transfer gesehen werden können, die also aus konkreten 'Bewegungen' von Menschen, Gütern, Ideen und Symbolen hervorgehen, soweit diese mit einer gewissen Regelmäßigkeit räumliche Distanzen und Grenzen überwinden." Freitag 2005, s. 2. Ayrıca bkz. Appadurai 1996, s. 178–99; Werner ve Zimmermann 2002 ve 2006.

bir incelemesini gerektirmektedir. Şu anda böyle bir girişim için, esasen Osmanlı Şam'ı üzerine çalışmalarıma ve Arap dünyasındaki hamamlar konusunda başka bilim insanlarının katkılarına dayanan, sadece başlangıç niteliğinde bir görüş bildirebilirim. Dolayısıyla bu makalede hedefim gayet alçakgönüllüdür: İki farklı hususa odaklanarak Anadolu'dan öteye bakan karşılaştırmalı bir bakış açısı için temel malzeme sağlamak. İlk husus, olası bölgesel modellerin ve bilhassa aralarındaki bağıntıların incelenmesini içeren, hamamların mimarisi ve gelişimidir. İkincisi ise hamamların idaresine dairdir; ki bu daha sonraki incelemeler için bir başlangıç noktası olabilir.

Arap Eyaletlerinde Hamamların Dağılımı

Arap eyaletlerinde, halka açık hamamlar İslam tarihinin ilk yüzyıllarından itibaren kentsel ve kırsal hayatta devamlılık arz eden unsurlar olmuştur. Sadece Bedevilerin düzenli yıkanmanın hoşluklarından paylarını almadıklarından bahsedilmektedir. Gelgelelim geç antik dönemden sonra belirli yerlerde hamamların nasıl bir gelişme gösterdiğini tam olarak anlayamamaktayız. Gelecekte bu konuda yapılacak araştırmalarda demografi, iklim, ekonomik dalgalanmalar kapsamında su dağıtımı ve doğal afetlerin, savaşların vs *histoire événementielle*'i dikkate alınmalıdır. Demografinin hamamların fiili dağılımında payı olduğu düşünülse de nüfus ve hamamlara dair güvenilir rakamların yokluğu nedeniyle etkisini belirlemek güçtür (**Tablo 1**).[24] Ancak birçok Osmanlı-Arap şehrindeki belirgin nüfus artışının hamam sayısında artış olarak *yansımaması* dikkate şayandır.[25] **Tablo 1**'de farklı şehirlerdeki hamam sayıları düz olarak algılanmamalıdır ama hamamların dağılımında farklılıklara işaret ettikleri kesindir. Örneğin, nüfus olarak Şam'dan oldukça büyük olmalarına rağmen Kahire ve Halep şehirlerinde hamam sayıları aynı oranda fazla değildi. Bu durum su tedariki ve yerel geleneklerle ilgili olsa gerektir.

Herhangi bir zamanda çalışmakta olan hamam sayısı suyun mevcudiyetiyle ilgiydi. Su tedariki, incelikli kanalizasyon sistemlerinden sarnıçlarda yağmur suyu toplamaya ve uzaklardan hayvanlar vasıtasıyla su taşımaya kadar farklı yollardan yapılmaktaydı.[26] Örneğin, Kudüs'te Davud Peygamber'in adını taşıyan ve Taş Kubbe (Sahret-i Allah) vakfının bir kısmı olan hamam (el-Nebi Davud), her yıl sadece iki ay çalışabildiğinden İstanbul'a başvurmak zorunda

24 Bu özellik üzerine görüşler için bkz. Raymond 1969, 1978; Dow 1996, s. 44–9. Raymond'ın ardından bir hamamın ortalama 2.000 ila 5.000 kişiye hizmet verdiği yönünde ortak bir anlayış gelişmiştir.

25 Bu durum Halep'te David ve Huber 1982, s. 62 tarafından doğrulanmıştır.

26 Dow 1996, s. 27–31.

kalınmıştı.[27] Su kaynağı olarak sadece yağmur mevsiminde suyla dolan sarnıçlarla (kuyu, Arapçada bir) yetinmekteydi. İdare, hamamın önde gelen Sûfi Şeyhi Ahmed el-Deccâni'nin evinin yakınında olduğundan hizmetlerine talebin yüksek olduğunu iddia ediyor ve idare artık şehre sukemerleri ve kanalizasyon sistemi vasıtasıyla sağlanan sudan pay istiyordu. Bir fermanla Kudüs kadısı, yeni bir su dağıtımı biçimiyle insanlara zarar vermemek için hukuki durumu incelemekle görevlendirildi. Dört yıl sonra "Kudüs halkı" (ahâli'i-Kudsi'ş-Şerif) ayanlar vasıtasıyla talebe rızalarını bildirince bu talep olumlu bir yanıt almış oldu.[28]

İslami hukukta su hakkı (şirb) tartışmaya açık bir alan olsa da kesin kurallar dâhilindeydi. Büyük nehir ve su yolları kimsenin sahipliğinde değildi (gayr-i memluk) ama kanalizasyon ve diğer tesisler genellikle ya özel mülkiyetti veya çeşitli vakıflara aitti. Ayrıca bu hukuki alanda "kadim olan, olduğu gibi kalmalıdır" (el-kadim yutrak alâ kidamihi) düsturu geçerliydi.[29]

Kentsel bağlamda daha ayrıntılı su sistemi düzenlemeleri, hamamların zaman içinde yeniden yapılıp restore edilmelerine rağmen daha uzun süre çalışmaları anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla hamamlar kaynaklarda sıklıkla farklı adlarla yer almaktadır. Şam bu hususta iyi bir örnektir. On ikinci yüzyıldan itibaren birçok hamamın yeri hakkında Şamlı vakanüvis ve tarihçilerin beyanları vasıtasıyla *longue durée* bakış açısından bilgi sahibi olmaktayız.[30] Hamamlarda yer değil isim değişikliğine gidilmesinin ardında yatan neden, eski kanalizasyon sistemlerinin yüzyıllar boyunca iyi korunmuş olmasıdır.

Şam'da Osmanlı döneminden kalma hamam sayısı oldukça azdır. Bunlar arasında yer alan bazı Osmanlı idarecilerinin hamamları şunlardır: Hisar'ın kuzeybatı köşesinde yer alan, Hicri 971/ İS 1563–4 tarihlerinde eski bir hamamın kalıntıları üzerine inşa edilen Lala Mustafa Paşa'nın er-Ra's Hamamı; Eski Şehir'deki Hicri 980/ İS 1572–3 tarihli Derviş Paşa'nın Hamamü'l Kişâni'si ve Sinan Paşa'nın Sinaniye külliyesinde yer alan, Hicri 997/ İS 1588–9 tarihli hamam. Sur içindeki Hamamü'l-Kişâni dışındaki tüm hamamlar, Şam'ın yeni Osmanlı şehir merkezi haline gelmekte olan güneye giden hac yolunun

27 Bayât 2005, cilt 1, s. 200–1, no. 93, Türkçe ve Arapça çevirisi (6 Mayıs 1560 [Hicri 10 Şaban 967] tarihli ferman), çevirisi için Heyd 1960, s. 149–50; hamam için ayrıca bkz. Dow 1996, s. 95–6, Cohen 1984, s. 206; farklı isimleri için bkz. Dow 2000, s. 519–20.

28 Bayât 2005, cilt. 1, s. 243–4, no. 136 (6 Eylül 1564 [Hicri 29 Muharram 972] tarihli ferman); ayrıca bkz. Heyd 1960, s. 150, n. 8.

29 Kapsamlı bir tartışma için bkz. örneğin İbn-i Abidin'de Şam Müftüsü Hamid el-İmâdî 1909, cilt 2, s. 213–22'de yer alan fetva derlemesi.

30 Bu vakanüvisler arasında İbn-i Esakir, İbn-i Şeddad ve İbn-i Abdü'l-Hadi bulunmaktadır; bkz. Wulzinger ve Watzinger 1924; Ecochard ve LeCoeur 1942–3; Müneccid 1947.

üzerinde, surların hemen dışında, bugünkü adıyla Dervişiye Caddesi üzerinde yer almaktaydı.[31]

On yedinci yüzyılda başka harabe hamamlar da yapılmıştır. Hıristiyan mahallesinde Bab-ı Tuma yakınındaki Hamamü'l-Bakri'nin yapımına Hicri 1026 (İS 1616–7) tarihinde başlanmıştı ve hamam genelde çevre mahallelerin Hıristiyan nüfusuna hizmet vermekteydi.[32] "Mostarlı" olarak bilinen ve Şam'ın eski valilerinden olan Salih Paşa, ölümünden az önce, Hicri 1075 (İS 1665) tarihinde Babü'l-Cebiye'nin hemen dışındaki Sukü'l-Kammahin'deki hamamın yenilenmesi emrini vermiş; bunun üzerine hamam, Yeni Hamam (Hamamü'l-Cedid) olarak anılmıştır.[33] Sukü'l Buzuriye'den Babü's-Sagir'e giden anayolun yakınında yer alan Hamamü'r-Rikab'ın yenileme çalışmaları da muhtemelen on yedinci yüzyılda yapılmıştır çünkü o tarihlerde Şâgur'un iç kısımlarında önemli hale gelen bir ailenin vakfının bir kısmını oluşturmaktadır.[34]

On sekizinci yüzyılın başlarında belirgin bir inşaat faaliyeti göze çarpmaktadır. Tarihçi İbn-i Kannan, Şam bürokrasisinin önde gelenlerinden olan Abdü'l-Muti'l Falâkinsi (d. Hicri 1122/ İS 1711) tarafından Hicri 1112 (İS 1701) tarihinde yenilenmiş olan Hamamü'z-Zahabiye'nin açılışını duyurmaktadır. Aynı zamanda, Gazzi ailesi vakfına ait olan, Emevi Camii yakınlarındaki Hamamü's-Silsili's-Sagir Hamamı da restore edilmiştir. Aynı adı taşıyan Hamamü's-Silsileti'l-Kebir, bir oda eklenerek büyütülmüştür.[35]

Arapçada Ağayü'l-Benât denilen baş haremağasının Hicri 1136/ İS 1723-4 tarihli Hamamü'l-Melike ve Midan'daki Hicri 1156/ İS 1743–4 tarihli Fethullah el-Falâkinsi'nin Hamamü'l-Fethi dışında, bu dönemde şehirdeki inşaat faaliyetleri sur içinde yoğunlaşmıştı.[36] 'Azm ailesinden farklı valiler şehre sadece yeni ticaret tesisleri (han, kayseriye vs) kazandırmakla kalmamış, birkaç yeni tekrar yapılmış hamam da kazandırmışlardır. Bunlar arasında şu hamamlar yer almaktadır: İsmail Paşa'nın Hicri 1140/ İS 1727–8 tarihli Hamamü'l-Hayyatin ve Hicri 1141/ İS 1728–9 tarihli Hamamü'l-Harâb'ı,[37] Süleyman Paşa'nın Bahremiye ve Meradiniye hanları yakınındaki Hicri 1148/ İS 1735–6 tarihli hamamı, el-Harâb'da tarihi bilinmeyen bir hamam[38] ve nihayet Asad Paşa'nın

31 Weber 1997-8.

32 Müneccid 1947.

33 Muhibbî [s.d.], cilt 2, s. 243.

34 Meier and Weber 2005, s. 408–14.

35 İbn-i Kannan 1994, s. 39–40; Hamamü's-Silsileti'l-Kebir'in zemin planı için bkz. Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 29.

36 İbn-i Kannan 1994, s. 359–61; Budayri 1959, s. 145.

37 İbn-i Kannan 1994, s. 378, 385.

38 İbn-i Kannan 1994, s. 465, 500; bkz. Marino 2000, s. 221–2.

sarayındaki Hicri 1163/ İS 1749 tarihli özel hamam.[39] Bu özel hamam, halka açık hamamlarla hem güzellik hem de ihtişam bakımından rekabet ederdi. Yirminci yüzyılda bile bazı yeni hamamlar yapıldığı halde, on sekizinci yüzyılın ortalarından itibaren hamamlara dair çok az bilgi mevcuttur.[40]

Hamam Mimarisi

Bu hamamlar Osmanlı hanedanlık modeli denebilecek bir modelin özelliklerini taşıyor muydu? Martin Dow, Filistin'deki hamamlara ilişkin çalışmasında karşılaştırmalı bir yaklaşımın öncüsü olmuştur ancak Osmanlı dönemine yoğunlaşmamıştır.[41] Böyle bir modeli başkentte aramak yerine Suriye bölgesinde bulunan çeşitli mimari stilleri incelemeyi, öncelikle de Osmanlı valisi Lala Mustafa Paşa (d. Hicri 988/ İS 1580) hamamlarına bakmayı öneriyorum. Hicri 984 (İS 1576) yılında vakıf külliyesinin nihai belgelerini düzenlerken vakfiyede farklı yerlerde en az sekiz tane hamam belirtilmiştir. Cinîn'deki dokuzuncu bir hamam ise eşi Fatima Hanım'ın vakfına aittir.[42] Bu hamamlardan biri Ilgın'daki (kasabat-ı Ilgın) çifte hamamdır (hamamân).[43] Belgedeki tarifte, sadece bir soyunma odası (maslah, maşlah) ve tipik yıkanma için kurnalar (curn) içeren sözde orta veya ılık odadan (vestâni) bahsedilmektedir. Bu tarif eksiklikler içerse de Suriye bölgesinde nadiren rastlanan bir hamam türü olan çifte hamamın bahsinin geçtiği tek yer bu kaynaktır.[44]

Ilgın Hamamı'na dair az miktarda bilgi daha sonraları er-Ra's veya el-Sarûciyya denen Şam'daki hamamın zengin ve ayrıntılı tarifiyle kıyaslanmaz.[45] Hamamın, eski bir binanın yerine (müstecedd) yapıldığı iddia edilmekteydi. Yeni hamamda büyük bir soğuk su havuzu olan soyunma odasına açılan süslü bir giriş bulunmaktaydı. Dört yanda da oturma yerleri (mastaba) vardı. Bu odadan açık avluya bakan bir pencereden "doğu" tarafına bakılabilirdi. Tarife göre

---

39 Budayri 1959, s. 141–5.

40 Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 133 (el-Mizze banliyösünde yapılan hamam, yapım yılı 1933).

41 Dow 1996.

42 Her iki vakfiye Şamlı Mardam Bey ailesi tarafından yirminci yüzyılın başlarında düzenlenmiştir. Bkz. Mardam Bey 1955.

43 Mardam Bey 1955, s. 208.

44 Şam'da muhtemelen çifte hamam olan bir yerden tek yerde bahsedilmektedir. Bkz. Elisséeff 1959, s. 283, no. 42-3'te İbn-i Esakir; Grotzfeld 1970, s. 97, no. 3.

45 Mardam Bey 1955, s. 155–61; ayrıca bkz. Grotzfeld 1970, s. 36–44; hamamın Echochard ve LeCoeur'da yer alan ve vakfiyede yer alan tanımla eşleştirmesi güç olan zemin planına bir atıf için bkz no. 5.

soyunma odasının batı duvarındaki kapı (el-babü'l-garbi), helaların (murtafak) ve beytü'l dava denen epilasyon işlemlerinin yapıldığı bir odanın olduğu uzun bir koridora açılmaktaydı. Bir başka kapı, doğu-batı yönünde konumlandırılmış olan orta odaya (vestâni) açılmaktaydı. Orta odada nişler (ivân) ve bakır boruların sıcak ve soğuk su getirdiği taş kurnalar içeren ayrı odalar (halvet ya da maksura) vardı. Bu bölümün ana odasında da bir tane soğuk su havuzu (havuz bi-resmü'l ma'i'l-berid) bulunmaktaydı. Bir başka kapıdan son kısım olan sıcak odaya, yani beytü'l hararete geçiliyordu. Odadaki büyük, yuvarlak sıcak su havuzuna iki basamakla çıkılıyordu. Bu kısımda, ivân ve kalvalarda özel yıkanma tesisleri vardı ve bunlar belgede Türkçe ocakât olarak anılmaktaydı. Külhanı ve üç kazanın bulunduğu hamamın en son kısmına müşteri bölümünden erişim yoktu.

Hamamın üç ana kısma bölünmesi—burada maslah, vestâni ve beytü'l-hararet olarak anılmaktadır—Suriye bölgesindeki hamamlarda ortak olarak rastlanan bir özelliktir. Bölümlere verilen adlar değişkenlik gösterse de bu tespit başka tariflerle de teyit edilebilir. Russel'ın on sekizinci yüzyıldan bir Halep hamamı tarifinde ilk başta, tipik oturma yerleriyle (mastaba) dış veya soyunma odası (berrani, maşlah) gelmektedir.[46] Sonra orta oda (vestâni) gelmektedir, müşteriler burada bakır taslarla (tâsa) taş kurnalardan (curn) sıcak ve soğuk su alırlar. En sonda ise sıcak iç oda (cuvâni) yer alır; Russel burada oturacak yer olmadığını iddia eder. Bazı durumlarda köşelerden birinde bir küvet (magtas, migtas) bulunmaktaydı.

Şam'daki on dokuzuncu yüzyıl hamamlarının genel tarifinini yapan Kasâtilî, hamamlardaki sıralamaya daha işlevsel bir bakış açısından yaklaşarak odaları ikiye ayırmaktadır.[47] İlk ayrım yıkanma ve dinlenme alanlarına dairdir. Yıkanma alanları sıcak ve soğuk suyun varlığından kolayca anlaşılabilmektedir. Dinlenme ve keyif alanlarında da çeşme ve havuzlar bulunmakla beraber, soğuk su havuzunda yüzmenin hamamlarda yaygın olarak rastlanan spor faaliyetlerinden olduğu orijinal Roma modelindeki önemlerini kaybetmişlerdir. İslami dönemin çok daha küçük hamam komplekslerinde dinlenme alanları, duvarları boyunca yer alan oturma yerlerinden (mastaba) anlaşılmaktaydı.

Lala Mustafa Paşa'nın vakfına ait diğer tüm hamamlar genelde bu "Suriye" modeline uymaktadır: Beytü'l-Lahim yakınında Cab köyündeki küçük hamam, bugünkü Lübnan bölgesi İklimü'l-Tuffâ'daki Hamamü'l-Kefri Huna ve Şufü'l-Beyad'daki Hamamü'l-Maşrarâ.[48] Küçük Fatima Hatun Hamamı, küçük havuzlu bir soyunma odasından (birka), bir orta odadan (vestâni), kurnaları olan

46 Russel 1794, cilt 1, s. 131–40; ayrıca bkz. Gaube ve Wirth 1984, cilt 1, s. 145–6.

47 Kasâtilî 1876, s. 108–9.

48 Mardam Bey 1955, s. 26, 83, 118, 126; Fatima Hatun Hamamı için bkz. s. 5.

beytü'l-hararet'ten ve özel odalardan oluşmaktaydı. Kunaytira'daki hamam, büyük bir kubbe (kubbet-i kebire) altında yer alan küçük havuzlu bir soyunma odasından (birka) oluşmaktaydı. Oradan ekleriyle vestâni, beytü'l-hararet [!] ve taş kurnalı (curn) dokuz özel odaya geçilmekteydi. Çeşitli boyutlarda on tane kubbe bu hamam kompleksini örtmekteydi. Servis alanında külhan, iki kazan ve kuyudan (bir) su çekmeye yarayan tahtadan bir su değirmeni (dolab min haşeb) yer almaktaydı. Daha önemli kentsel alanlarda yer alan iki hamam daha vardı. Vakfiye belgesinde el-Derece ve el-Cedid adıyla anılan, Nablus'un kurucularının hamamı olan hamamın tarifinde, bir girişten, bir mecenden (?), belirsiz bir odadan (beyt) ve yedi kurna ve dört ayrı oda (halvet) içeren sıcak odadan (beytü'l hararet) bahsedilmektedir.[49]

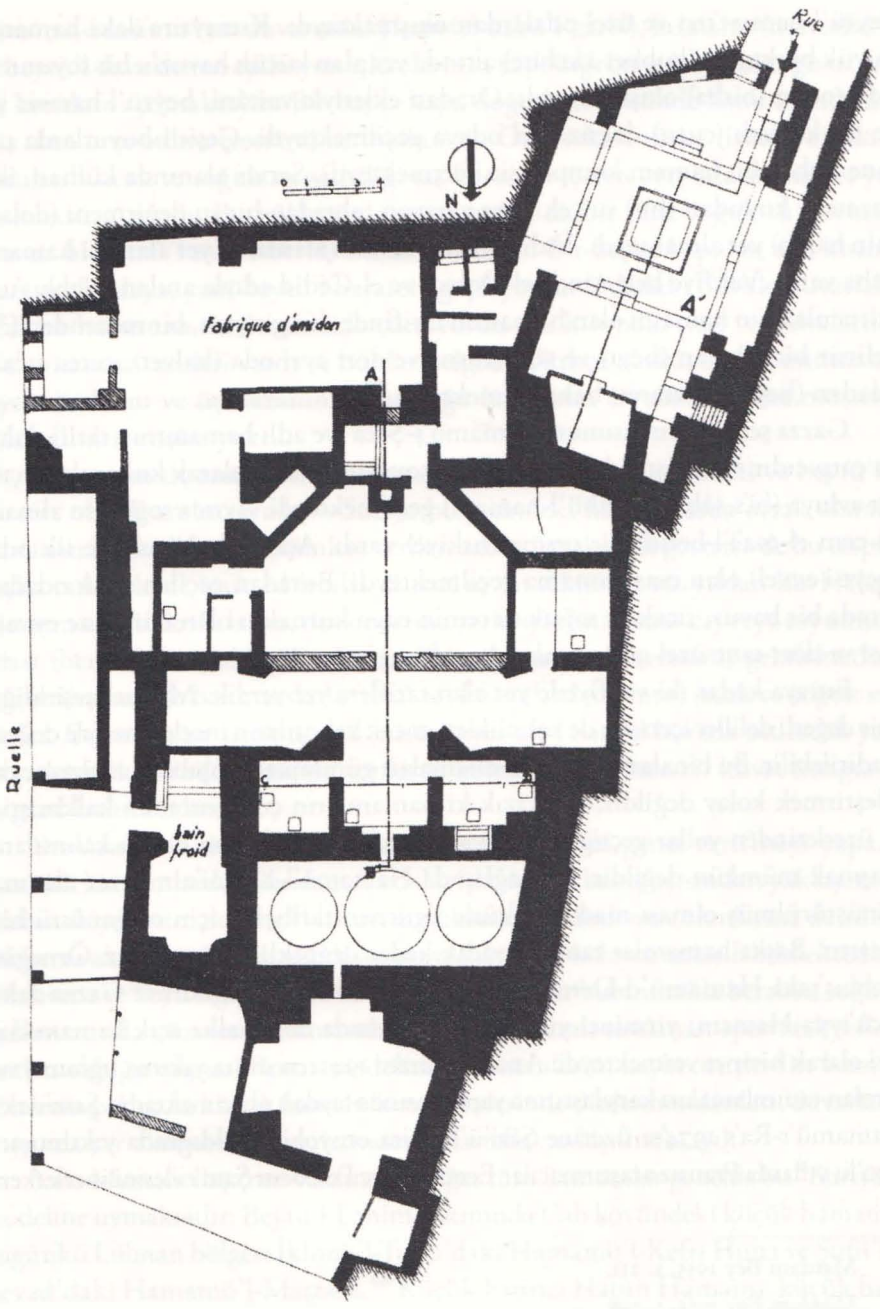
Gazza şehri kurucusunun Hamamü'ş-Şecâ'iye adlı hamamının tarifi daha da çarpıcıdır.[50] Girişten bir odaya değil soyunma odası olarak kullanılan açık bir avluya (bi's-sâha maslahü'l-hamam) geçilmekteydi. Ayrıca soğuk su alınan (li-cem el-ma'i'l-berid) bir çeşme (fıskiye) vardı. Açık avludan sözde ilk oda (beyt-i evvel) olan esas hamama geçilmekteydi. Buradan geçilen sıcak odada, ortada bir havuz, sıcak ve soğuk su temin eden kurnaları olan dört tane eyvan nişi ve dört tane özel oda yer almaktaydı.

Buraya kadar iki vakfiyede yer alan tariflere yer verdik. Mimari çeşitliliğe dair değerli deliller içerseler de kesinlikleri ancak kalıntıların incelenmesiyle değerlendirilebilir. Bu binalarla ilgili tanımlamaları günümüze ulaşabilen malzemeyle eşleştirmek kolay değildir. Ne yazık ki hamamların çoğu ortadan kalkmıştır ve üzerlerinden yollar geçtiği için veya başka kullanımlardan dolayı kalıntılara ulaşmak mümkün değildir. Bu bağlamda Hamamü'l-Kişâni'nin pazar alanına dönüştürülmüş olması maddi kültürle ilgilenen tarihçiler için olağanüstü bir fırsattır. Başka hamamlar tanınmayacak kadar değişikliğe uğramıştır. Örneğin Nablus'taki Hamamü'd-Derece'nın belirlenmesi kesin değildir.[51] Gazza'daki Şacâ'iyya Hamamı yirminci yüzyılın ilk yarısında dört halka açık hamamdan biri olarak hizmet vermekteydi. Ancak hamam 1943'ten sonra yıkıma uğramış ve varolan tanımlamaları karşılaştırma yapılmasında faydalı olmamaktadır. Şam'daki Hamamü'r-Ra's 1974'te üzerine Şâri'ü'l-Tavra otoyolu yapıldığında yıkılmıştı. 1930'lu yıllarda Fransız araştırmacılar Ecochard ve LeCoeur Şam evlerini incelerken

49 Mardam Bey 1955, s. 211.

50 Mardam Bey 1955, s. 198.

51 Günümüzde varlığını sürdüren, sırayla el-Derece ve el-Cedide adlı iki ayrı hamam için bkz Dow 1996, s. 100–4. Hamam'ül-Cedide kuşkusuz daha yeni bir binadır ve zemin planı tarife uymamaktadır. Bu Nablus'taki son çalışan hamamdı, 1990'ların başlarında kapandı. Hamamü'd-Derece'nin kalıntılarını değerlendirmek ise güçtür (bkz. Dow 1996, res. 33 ve 34).

KAYNAK ECOCHARD VE LECOEUR 1942–3, CILT 2, S. 92

RES. 1 Hamamü'r-Ra's.

hamam hâlâ yerindeydi (**Res. 1**). Ancak yaptıkları zemin planıyla vakfiyedeki tarifi uzlaştırmak güçtür çünkü hamamın bazı kısımları fabrika, diğer kısımları ise depo alanı olarak kullanılmıştır. Bu da planı ve erişim yollarında değişikliklere neden olmuştur.[52] 1960'lı yıllarda Grotzfeld hamamı ziyaret ettiğinde sıcak odanın ve ısıtma alanının bazı kısımlarını hâlâ görebilmekteydi.[53]

Zemin Planlarının Karşılaştırılması

"Suriye tipi" denilen bir tarzın varlığı başka bölgesel ve zamansal bağlamlardaki hamamlar hakkında bilgilerimiz ışığında daha ayrıntılı olarak incelenmelidir. Bu bölümde, Dow'un Filistin'deki hamamlar hakkındaki çalışmasında ileri sürdüğü üzere, zemin planlarının yani hamamları oluşturan birimlerin çok sistemli olarak incelenmesiyle bir adım atılmaktadır. **Tablo 2** ve **Tablo 3**'te sırayla Osmanlı döneminde ve Osmanlı öncesi dönemlerde İstanbul, Kahire ve Bilâdü'ş-Şâm'da farklı yerlerdeki hamamların krokileri verilmektedir. Seçilmiş olan hamamların oluşturduğu grup temsilci olma iddiasında değildir ve sadece benzerliklerin ve farklılıkların altı çizilerek bölgesel sapmanın varlığı belirtilmek istenmektedir. Hamamları oluşturan diğer özellikler yanında belirgin olan bu özelliklerden anlaşılacağı üzere (**Tablo 2, 3**) ısıtılmamış (C) ve ısıtılmış (A) soyunma odalarının, helaların (B), ılık (D) ve sıcak (E) kısımlara erişimin, ayrı "özel" odalar (#) ve bazı durumlarda bir havuzun veya küvetin (H) varlığı söz konusudur. Bu birimler erkekler ve kadınlar için ayrı ayrı iki bölümde çifte hamam olarak da toplanabilirdi.

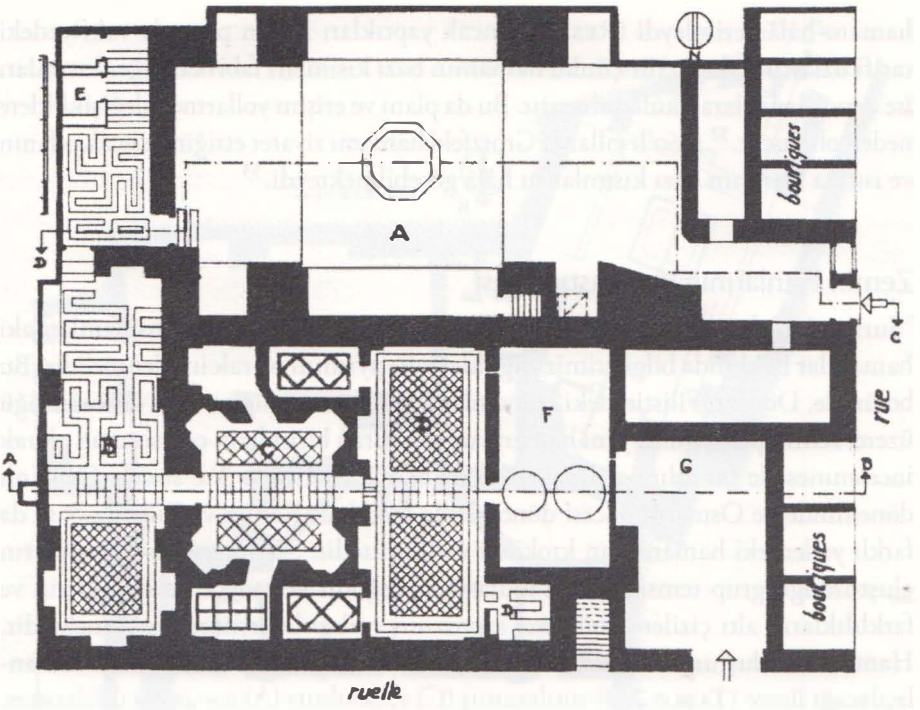
Bir Osmanlı hamamının türü, genellikle on altıncı yüzyılda başkentten çarpıcı birkaç hamam örneğine bakılarak kolaylıkla belirlenebilir (**Tablo 3**, Çemberlitaş Hamamı ve Çinili Hamam). Karşılaştırma amacıyla mihenk noktası olarak kullanılmasının nedeni de budur: soğuk/ısıtılmamış bir soyunma odası, oldukça önemsiz bir ılık oda, genellikle simetrik, birkaç özel odası olan ama küvet veya havuz içermeyen sıcak bölüm. Büyük hamamlarda genellikle erkekler ve kadınlar için ayrı kısımlar bulunmaktaydı. Bu tarif, Hugh Kennedy'nin eski emperyal Roma İmparatorluk hamamlarının (*thermae*) aksine yeni bir stil olarak gördüğü tipe uymaktadır: "En önemli değişiklikler yenilerin oldukça indirgenmiş boyutları ve klasik hamamlardaki en büyük oda ve sosyal faaliyetlerin merkezi olan *frigidarium*un ortadan kalkmasıydı. Bunun yerine yeni hamamlarda yaklaşık olarak aynı büyüklükte olan bir dizi küçük oda vardı. Sonraki yüzyıllarda sıcak oda ara odalar pahasına giderek daha önemli hale gelmiştir."[54]

---

52 Ecochard ve LeCoeur 1942–43,cilt 2, s. 92.

53 Grotzfeld 1970, s. 36.

54 Kennedy 1985, s. 9; Romalılar zamanında hamamlarda görülen erken dönem gelişmelerle ilgili olarak bkz. Hoss 2005, s. 64–6; "Osmanlı modeli" kapsamında geniş değişiklikler

KAYNAK ECOCHARD VE LECOEUR 1942–3, S. 16

RES. 2 Nureddinü'ş-Şehid tarafından inşa edilen Hamamü'l-Buzuriye.

Ecochard ve LeCoeur'le aynı görüşü paylaşan Dow'a göre iki bölümlü hamam tasarımının tarihi, orta Memluk dönemi kadar erkene dayanmaktadır: "[F]ilistin genelinde hamam planlarının Memluk çağından Osmanlı döneminin sonuna kadar çok az değiştiğini biliyoruz. Bu durum Büyük Suriye için gerçekten doğruydu. Tek belirgin gelişme, yıkanma odaları dizisinin birkaç küçük odası olan tek bir sıcak odaya indirgenmesiydi. Eyyubiler ve erken Memluk çağında asıl yıkanma odası olan ılık oda giderek küçülerek en sonunda tamamen yok oldu."[55] Kahire'den örnekler bu eğilimi teyit etmektedir. Memluk hamamlarından anlaşıldığı üzere giderek artan sayıda özel odanın eklendiği sıcak oda hamam kompleksinin merkezi birimi haline gelmiştir (TABLO 2, Kahire'deki Hamamü'l-Baştak). Sıcak oda genelde tipik bir haç planlıdır, bu da Fatimiler zamanından kalmadır.[56] Bazı durumlarda

yelpazesi için bkz., örneğin, Necipoğlu-Kafadar 1986 ve Eleni Kanetaki'nin burada yer alan makalesi.

55 Dow 2000, s. 520, Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 13.

56 Örnekler için bkz. Grotzfeld 1970, tablo vii–ix; Badr ve Crecelius 1995, s. 139; Dow 1996, s. 16, 121.

ılık oda tamamen ortadan kalkmıştır. Bu hamamlarda sıklıkla bir de sıcak su havuzu bulunmaktadır. Hatta bazen sıcak odanın kendisinden daha geniş bir yere sahiptir.

Anlaşıldığı üzere, Kahire modeli İstanbul tarzıyla bazı ortak yönler barındırmaktaydı.[57] Her iki modelde de ana soyunma odaları ve sıcak yıkanma alanı vurgulanmakta, geçiş bölümlerine görece az yer verilmektedir. Her iki şehirdeki hamamların genelde çifte hamam olmasının nedeni muhtemelen hizmet verilecek kişi sayısıydı. Kahire'yle İstanbul arasındaki bu benzerlikleri açıklayacak herhangi bağlantı incelemeye değerdir. Belirgin bir farklılık ise Kahire'de sıklıkla kullanılan küvete İstanbul'da rastlanmamasıdır.

Açık tanımlı ve belirgin bu örneklerle kıyaslandığında Suriye örnekleri daha belirsizdir. Önceki bölümde ileri sürülen iddia uyarınca, erken dönem Osmanlı hamamlarında görülen "Suriye" modelinde üç ana oda bulunur, genelde de cinsiyete göre ayrı kısımlar olmazdı. Bu modelde sıcak oda değil ılık oda öncelikli olurdu; ancak sıcak odada bazen bir küvet bulunurdu. En azından Suriye topraklarında tanımlanan indirgeme eğilimi Osmanlı döneminin sonlarına kadar pek belirgin değildi. On altıncı yüzyılda emperyal projenin bir parçası olarak, Lala Mustafa Paşa vakfı külliyesinde olduğu gibi haccı teşvik amacıyla yapılmış olan hamamlar bile "emperyal" modele uymamaktaydı.

Bu özelliklerin hepsi değilse de bazıları daha önceki örneklerde görülmektedir. Bilinen bir zemin planı olan en eski hamamlardan biri, Hicri 567 (İS 1171–2) tarihli, Zengi Sultanı Nureddin'in Eski Şam'daki pazar sokaklarından birindeki ünlü binasıdır (**Res. 2**, **Tablo 2**).[58] Planda üç değil dört tane odadan oluşan bir dizi görülmektedir. Bunlar, soyunma alanı (A), ısıtılmamış kış odası (beyt evvel, B) ve ısıtılmış (C) ve sıcak (D) kısımlardır ve son ikisinde ayrı özel odalar ve sıcak kısımda bir küvet (magtas, D1) bulunmaktadır. Daha sonraki Suriye hamamlarında olduğu gibi ılık oda kompleksin merkezini oluşturmaktaydı. Osmanlı dönemine kadar hatta o dönemin başlarında Suriye hamamlarının belirgin bir özelliği iliştirilmiş çok sayıda oda olmasıydı (**Tablo 2**, Halep'te Hamamü'l-Elmâcî, Şam'da Hamamü't-Teyruzi; **Tablo 3**, Şam'da Hamamü'l-Kadi, Hamamü'l-Hayatin ve Hamamü'l-Fethi). Bu tarz, klasik dönemde Osmanlı hanedanlığı tarafından İstanbul'da yaptırılmış olan ve daha belirgin işlevleri olan az sayıda odanın tercih edildiği hamamlarınkinden oldukça farklıydı.

Dört bölümlü benzer bir zemin planı Trablus'taki en erken tarihli hamam olan 'Izzü'l-Dîn Hamamı'nda görülmektedir (**Tablo 2**).[59] Şehirdeki bir

57 Grotzfeld 1970, s. 33–5.

58 Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 16; Grotzfeld 1970, s. 31.

59 Zemin planı ve tarif için bkz. Salam-Liebich 1983, s. 189–94.

hamam olan Hamamü'l-Nuri'nin tek bir sıcak odaya ilişik sekiz tane odası bulunmaktadır. On dördüncü yüzyıldan beri varolduğu halde Osmanlı modelinin izlerini taşımasının sebebi 1700'den önce büyük ölçekli bir restorasyondan geçmiş olması olabilir.[60] Sıcak bölümün haç biçimli planına Halep'teki bazı hamamlarda da, örneğin 1488'den önce inşa edilmiş olan Hamamü'l-Lebâbidiye'de, rastlanmaktadır.[61] Neredeyse Eyyubiler döneminden kalma olan Hamamü'l-Elmâcî (**Tablo 2**) sıcak kısmın küçültülmesinin ilk örneklerinden biri olarak yerel farklılaşmanın ilginç bir örneğini oluşturmaktadır.[62]

Sonraki Osmanlı dönemlerindeki gelişmelere bakan daha önceki araştırmacılar basite indirgenmiş bir plan eğiliminin Suriye bölgesinde de uygulandığını görmüşlerdir (**Tablo 3**, Nablus'ta tarihi belirsiz olan Hamamü'l-Kadi).[63] Ancak on sekizinci yüzyılın başındaki büyük inşaat faaliyetleri sırasında bile en azından Şam'daki hamamlarda ılık kısım önemini korumuştur (**Tablo 3**, Hamamü'l-Kadi, Hamamü'l-Hayatin ve Hamamü'l-Fethi). Bu gelişmenin İstanbul ve Kahire'den ithal edilen modellere atfedilen büyük ölçekli bir değişim mi yoksa Filistin'deki birçok hamamda görüldüğü üzere yerel farklılaşmadan mı kaynaklandığına dair karara varmak ileride yapılacak araştırmalara düşmektedir.

Küvetin (ebzan, havuz, magtas, migtas) varlığı ilginç bir karşılaştırmaya elvermektedir. Osmanlı öncesi dönemlerden itibaren Kahire hamamlarında önemli bir yeri olan bu birimin İstanbul'daki hamamlarda olmaması dikkat çekicidir. Suriye bölgesindeki hamamlar bu bakımdan da kolay gruplanmamaktadır. Güney kısımlarda ve bilhassa kıyı boyunca, hamamlarda havuz bulunsa da, bunlar Kahire'deki benzerlerinden çok daha küçüktü.[64] Bu bariz farklılığı şairler bile ele almıştı.[65] Şam'daki küçük havuzlar boyutlarından dolayı alay konusu olmuştu; çünkü Hanefi ve Şafi inanışlarının ilkeleri uyarınca durgun suyun temiz sayılabilmesi için gereken iki kulle, yani bin litreden biraz az miktarda, su bile içermezdi.[66] Osmanlı Suriyesi'nde küçük bir grup olan ama Kuzey Afrika'daki başlıca gruplardan olan Malikiler bu konuyu sorun etmemekteydi;

---

60 Bkz. Salam-Liebich 1983, s. 194–8, Dow 1996, s. 16.

61 Bkz. Talas 1956, s. 113; Gaube ve Wirth 1984, s. 145; Dow 1996, s. 16.

62 Dow 1996, s. 13, 16.

63 Dow 1996, s. 17, 99–107.

64 Dow 1996, s. 59–60, 71.

65 Bkz. Grotzfeld 1970, s. 42.

66 Bkz. Grotzfeld 1970, s. 8–9; Dow 1996, s. 16. Konuya değinilen bir başka eser, el-Münâvî 1987 altıncı bölüm, s. 47–50. Geç dönem Suriye-Osmanlı Hanefi inanışının kanuni yanlarına dair bir görüş için bkz., diğer eserlerin yanı sıra, İbn-i Abidin 1908, cilt 1, s. 132–68, özellikle 139–40; daha önceden görüşler için bkz. Benkheira 2003, s. 414–7.

çünkü suyun temiz olmayan bir beden veya araçla temasıyla kirlenmeyeceğine inanıyorlardı. Küvetler, en azından Suriye bağlamında esasen eğlence amaçlıydı. Bunun muhtemelen tek istisnası, birazdan göreceğimiz üzere hamamları kullanan gayri Müslimlerdi. Görüldüğü üzere havuzların varlığı veya yokluğu kuralcı bir bakış açısıyla açıklanamamaktadır; suyun ulaşılabilir olması ve yerel inanışlar gibi başka etkenlerin belirleyici payı olmalıdır.[67]

Hamamların, İdarecilerin ve Müşterilerin Yönetimi

Müslüman bir ortamda halka açık hamama gitmek her zaman ahlaksız ve gayri kanuni davranışlara dair şüphe uyandırmıştır, buna suyu boşa harcamak da dahildir.[68] Sıklıkla dillendirilen bir şikâyet, insanların düzgünce örtünmeyi ihmal ettikleri ve çıplak görülebildiklerine dairdi.[69] Osmanlı idaresi hamamlarda ve hamamların yakınında insanların davranışlarını düzenlerken kamu düzeni ve itaat sağlama konusunda iyi bilinen ilkeler rehberliğinde hareket ediyordu. Bu nedenle, bu aşamada hamamlara dair Osmanlı kararlarının ne derece özgül olduğunu değerlendirmek oldukça güçtür. İzleyen paragraflarda yönetmelik ve davalarda görüldüğü biçimde Osmanlı idaresinin bazı önemli yönleri ele alınacaktır.

Kanuni Sultan Süleyman'ın Ceza Yasası'na göre hamama giden ve hamamdan gelen kadın ve çocukların rahatsız edilmemesi, taciz edilmemesi, daha da kötüsü kaçırılmaması için erkeklerin hamamların önlerinde veya hamamlara giden yollarda toplanması yasaktı.[70] Yanlış zamanda istemdışı girişleri önlemek ve istemli ihlalleri daha görünür hale getirmek amacıyla hamamların açılış saatleri cinsiyet ayrımı uyarınca katı bir çizelgeye uymaktaydı. Suriye bölgesinde çok az sayıda çifte hamam örneğine rastlanırken çifte hamamların Kahire ve Bağdat'ta bol olduğu görülmektedir.[71] Tek bir cinse ayrılmış hamamlar olmakla beraber bunlar bir istisna oluşturuyordu. Bu, erkeklerin ve kadınların aynı hamam olanaklarını kullandıkları ancak farklı zamanlarda hamama geldikleri ve kendileriyle aynı cinsiyetten çalışanlar tarafından hizmet edildikleri anlamına gelmektedir. Birçok hamam her gün 24 saat boyunca açıktı, ancak en azından Şam'da ramazan ayı boyunca hamamlar kapalı olurdu. Bu "eksik ay" mahkemelerce tescil edilmiş kira sözleşmelerinde düzenli olarak yer alan yıllık

67 Dow 1996, s. 15–6.

68 Örneğin bkz. Cook 2000, s. 69–70, 146, n. 2, 368, 444 (su harcama); Benkheira 2007, 2008.

69 Cook 2000, s. 115, n. 3.

70 Heyd 1973, s. 126; ayrıca bkz. Cook 2000, s. 589.

71 Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 46.

kira indirimine yansımaktaydı.[72] Erkekler yatsı ezanından öğle ezanına kadar hamama girebiliyorken, kadınlar ve çocuklar öğleden sonraları ve akşamları hamamları kullanabilmekteydi.

Başka bir ayrım, farklı din ve inanıştan kişilerin hamam kullanımına dairdi. Kanun "Müslümanlar ve kâfirler için ayrı usturalar, havlular vs kullanmayan hamam görevlileri" için ağır para cezaları içermekteydi.[73] Bu Kütükoğlu'nun incelediği, İstanbul'a ait, İS 1640 tarihli narh defterinde de görülmektedir.[74] Kudüs'e hacca giden Avrupalı Hıristiyanların seyahatnamelerinden bildiğimiz kadarıyla, hacılar Avrupa'da o zamanlar pek yaygın olmayan buhar hamamlarına gitmekteydi.[75] Halep mahkemelerinden birindeki belgeyi yazılı olduğu şekilde alırsak farklı inanışlardan erkeklerin karışmasına izin verilirken kadınların yıkanma faaliyetleri dini topluluklara göre ayrılmak zorundaydı. Hicri 1209 (İS 1795) tarihli bu belge, ağırlıklı olarak Hıristiyan nüfusun bulunduğu kuzey mahallelerinde yer alan yedi tane hamamın idarecilerinin zaman çizelgesi üzerinde şahitli anlaşmalarını içermekteydi. Buna göre Salı, Perşembe ve Cumartesi günleri yedi hamamdan altısı Hıristiyan kadınlara hizmet verecekti, yedinci hamam ise aynı günlerde Musevi kadınlara açık olacaktı. Haftanın diğer günleri erkeklere ayrılmıştı. Müslüman kadınların çizelgede yer almamalarından şehirdeki diğer hamamları kullandıkları düşünülmektedir.[76] Erken dönem Reconquista İspanya'sındaki hamamlarda da yukarıda bahsedilen cinsiyet ve inanışa göre ayrım görülmektedir ancak bu ayrımın uygulamada ne kadar işe yaradığı tartışmaya açıktır.[77]

Erkeklerin de gelişigüzel karışmasına izin verilmemekteydi. Farklı dini topluluklar için ayrı havlular ve eşyalar olmasına ilişkin zorunluluğu yerine getirmek için, bunların ayırıcı işaretlerle imlenmesi gerekiyordu. Bu sadece teorik bir kural olmaktan öte Osmanlı yetkililerinin hamamlar üzerinde hâkimiyet kurduğu önemli bir noktaydı. Muhtesip, yani Osmanlı'da çarşı ve pazarları ve kamu düzenini denetlemekle yükümlü olan ve yerel kadı tarafından görevlendirilip nezaret edilen görevli, gündelik devriyelerinde düzenli aralıklarla hamamların durumunu kontrol etmekle yükümlüydü. Kudüs kadı sicillerinde çeşitli davalar bu denetimin sırf göstermelik olmadığını göstermektedir. İS 1547

72 Salihiye banliyösünde yer alan, su temini nedeniyle bir ay daha kapalı olan hamamlar için bkz. Grotzfeld 1970, s. 11, n. 20.

73 Heyd 1973, s. 231.

74 Kütükoğlu 1983, 260–1.

75 Örneğin bkz. Fabri 1501; bkz. Dow 1976, s. 1.

76 Knost 2005, s. 128, 141.

77 İspanya'ya ilişkin bkz. Powers 1979; genel yorumlar için bkz. Grotzfeld 1970, s. 123, 126–8; Lady Mary Wortley Montagu'nün meşhur hamam ziyareti için bkz. Weitzman 2002.

tarihli bir davada bir hamam idarecisi eski ve yıpranmış havlular kullandığı yönündeki iddiaya karşı bu havluları sadece köylülere, Musevilere ve Hıristiyanlara verdiğini belirterek kendini savunmuştur.[78]

Kişilerin bedenlerinde de benzer ayrım işaretleri bulunması, en azından teorik olarak, gerekiyordu. Osmanlı idari kuralları gereğince dimmîlerin hamamlar dışında farklılıklarının simgesi olarak belli renkler giymeleri gerekiyordu. Erkeklerin hamama girerken Müslümanları gelişlerinden haberdar etmek üzere boyunlarına çan takmaları gerekliydi.[79] Günlük yaşamda bu kuralın her yerde uygulanmadığı görülmektedir. Örneğin Kahire'de İS 1723'te Yeniçeri Ağası Musevi ve Hıristiyanların belirtici işaret olarak boyunlarına çan takmalarını emretmiştir.[80] Konuya hassasiyet gösterenlerin bu uygulamaya boyun eğmektense hamama gelmeyeceğini gayet iyi bilen hamam idarecileri Ağa'ya ciddi nakit biçiminde cömert bir "hediye" verince Ağa emrinin uygulanmasından hemen vazgeçti.

Neredeyse münhasıran gayri Müslimlere hizmet veren hamamlar muhtemelen mevcuttu. Şam'ın doğusunda, sur içindeki Hamamü'l-Misk ve Hamamü'l-Bakri'ye bilhassa Musevilerin ve Hıristiyanların gittiği söylenmekteydi. Şehrin bu kısmında batı kısmına kıyasla hamamların sayısı daha azdı, bunun muhtemel nedeni kısmen buraya su temininin güç olmasıdır. Farklı dini geleneklerin yıkanmaya ilişkin benimsedikleri değişik bakış açılarının halka açık hamamların kullanımında farklılıklar biçiminde yansıyıp yansımadığına dair bir çalışma ilginç olurdu.[81] Bazı durumlarda hamamların planları gelenlerin belli ihtiyaçlarına göre uyarlanmaktaydı. Musevilerin sık gittiği Hamamü's-Sultan ve Hamamü'l-Harâb gibi hamamlarda sözümona bir Hamamü'l-Yahud bulunmaktaydı. Orta kısımdaki bu halvetin soyunma odasından girişi ayrıydı ve mikve ihtiyaçlarını karşılamak üzere taş bir kurnası vardı (**Res. 3**).[82]

Hamamların çoğu herkese açıktı, yine de nadiren ihlal edilen bazı davranış kuralları elbette vardı. Örneğin Kudüs'te Hamamü's-Sufiye gayri Müslimlerin gittiği bir hamam değildi. Hıristiyanlar ve Museviler, orada yıkandığı öne sürülen Bakire Meryem'in adını taşıyan bir hamamı tercih etmekteydiler.[83]

78 Cohen 1984, s. 138.

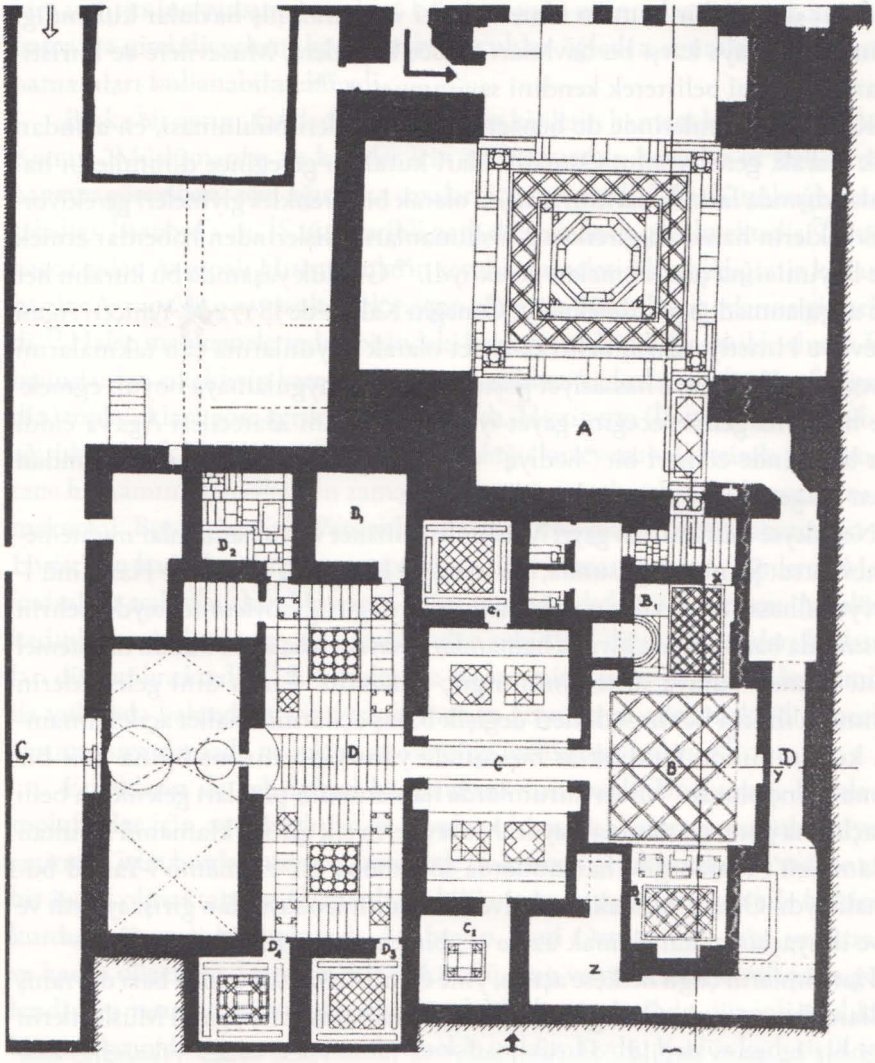
79 Kudüs'le ilgili olarak bkz. Cohen 1984, s. 73.

80 Raymond 1978, s. 148–50; bu tip belirleyici işaretlerin tarihçesi için bkz. Grotzfeld 1970, s. 123–8. Giysilere dair kanunların gevşek uygulamalarına dair bkz. Zilfi 2000.

81 Bu yaklaşımlarla ilgili olarak Antikçağ Hıristiyan ve Musevi bakış açılarından kısa ve ilgiye değer genel bir anlatım için bkz. Hoss 2005, s. 67–91.

82 Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 51, 106–8; Grotzfeld 1970, s. 44. Mikveh hakkında bkz. Hoss 2005. Samiriyelilerin gereklilikleri için bkz. Dow 1996, s. 15.

83 Dow 1996, s. 91; 2000, s. 519; on dokuzuncu yüzyıldan kalan bina için bkz. s. 520–4.

KAYNAK ECOCHARD VE LECOEUR 1942–3, CİLT 2, S. 51

RES. 3 Hamamü'l-Harâb (DY="Yahudi hamamı").

İnsanların değişik hastalıklara derman aradığı bu hamama ilişkin birçok efsane vardı. Gelgelelim gerçekten hasta olanların hamamlara girmeleri kolay değildi. Örneğin, sayıları oldukça fazla olan cüzamlıların halka açık hamamlara girmelerini engellemek muhtesibin göreviydi. Cüzam ve benzeri cilt hastalıklarından mustarip olanların tecrit edilmesi uygulamasına Bizans mahkeme kararlarında bile rastlanmaktadır.[84] Birçok tıp uzmanı yıkanmanın cüzamlı kişiler için

84 Dols 1983, s. 901.

özellikle faydalı olduğunu belirttiği için bu kısıtlama daha da önem kazanmaktadır. Edessa/Urfa'daki meşhur Yakup Kuyusu'nun (*Bir-i Eyüb*) kaynak suyunun özellikle kuvvetli olduğu söylendiğinden kuyu bir hac mekânı haline gelmişti.[85] Şam'daki birkaç cüzam hastanesinde (*hadire*) hastalar inançlarına paralel olarak tecrit edilmekteydi.[86] Bu hamamlar muhtemelen Sultan Selim tarafından Hicri 920 (İS 1514) tarihinde İstanbul'da yaptırılan ve bir hamam ihtiva eden kurum kadar iyi teçhizatlı değillerdi.[87]

Sonuç

Şu andaki araştırmaların durumuna bakıldığında Arap bölgelerindeki hamamların Osmanlı idaresi döneminde yerelötesi bir değişimden geçip geçmedikleri sorusuna cevap vermek için henüz erken olduğu anlaşılmaktadır. Şu an itibarıyla çeşitli yerlerdeki hamamların kullanımına dair kural ve uygulamaları, böyle bir gelişmeyi belirleyebilecek kadar bilmiyoruz. Ancak varılan birkaç öncül sonuç, ileride yapılacak çalışmalarda geçici varsayımlar olarak kullanılabilir. Birincisi, mimari anlamında Osmanlı öncesi modelleri temel alan yerel ve diğer bölgesel etkiler, en azından hamamların temel bölümlerinin düzeni bağlamında hâlâ geçerliliğini korumaktaydı. Vurgunun soyunma odasının ve sıcak kısmın üstünde olduğu İstanbul'daki hamamlarda havuzu olmayan, sınırlı sayıda net olarak tanımlanmış oda bulunmaktaydı. Kahire tarzı hamamlarda ise sıcak kısım vurgulansa da havuzlar ve küvetler bulunmaktadır. Her iki şehirde de çifte hamamlar sıklıkla görülmektedir. Kuşkusuz daha küçük olan Suriye şehirlerinde çifte hamamlara hemen hemen hiç rastlanmamaktadır. Bu bölgedeki hamamlarda genelde üç kısım vardır, ılık oda ayrıcalıklıdır ve genellikle gruplar halinde olan çok sayıda daha küçük odalar bulunmaktadır. Bazı hamamlarda, özellikle de güney kısımlarda ve bilhassa kıyı boyunca olanlarda, havuzlar veya küvetler bulunmaktadır.

İkincisi, Osmanlı yetkilileri başkentte olduğu kadar büyük gayri Müslim nüfusa sahip bölgelerde de yönetim bakımından ahlaki davranışlar, cinsiyet ve din sınırlamalarıyla yakından ilgiliydiler. Osmanlı düzenlemelerinin hususiyetleri hakkında yargıya varabilmemiz için imparatorluğun diğer bölgelerindeki ve önceki dönemlerdeki hamam uygulamaları hakkında daha kapsamlı karşılaştırmalar yapmamız gerekmektedir. Bu hususlar üzerine daha ayrıntılı bir çalışma, günlük hayatta sıradan halktan en saygın seçkine kadar neredeyse herkesi ilgilendiren bir konuda başkentle taşranın, yerel ve bölgesel olanla hane-

85 Dols 1983, s. 904-5.

86 Bkz. Seetzen 1805 Dols 1983'te, s. 910--1.

87 Dols 1983, s. 909.

danlığa ait olanın karmaşık tarihi üzerine Osmanlı tarihçilerinin tartışmalarına katkıda bulunacaktır.

TABLO 1. Çeşitli şehirlerdeki hamam sayıları.

	1500-1600	1600-1700	1700-1800	1800-1900	1900-1950	1950-2000
Kahire[88]	52	55	83	77	47	
Halep[89]	47		49	40 c.	59	26
Şam[90]	< 102			58	53	30
Trablus[91]			12			
Beyrut			4			
Sayda			3			
Ba'lbakk			2			
Kudüs[92]		6			4	4
Hebron		3			6	6
Nablus		2			8	8
Cezayir[93]			34 c.		26	26

88 Rakamlar Raymond 1969 ve 1978'den alınmıştır; ayrıca bkz. Warner 2002.

89 Marcus 1989, s. 287; David ve Hubert 1982, s. 62, 67.

90 Müneccid 1947'de İbn-i Abdü'l-Hadi (İbn-i Şeddâd ve el-İrbili'nin eserlerinde geçen, fiilen çalışan hamamların değil, bütün hamamların listesi); Kasâtilî 1876, s. 108–9.

91 İzleyen dört rakam Nabulusi Seyahatnamesi [s.d.], s. 34, 43, 50, 59, 73, 101–2'de bulunabilir; Trablus hakkında ayrıca bkz. Salam-Liebich 1983.

92 Evliya Çelebi, Dow 1996, s. 47–9'dan alıntılanmıştır.

93 Shuval 1998, s. 211–2; Seffadj 1994, s. 32.

Tablo 2. Şam, Halep ve Kahire'de Osmanlı öncesi dönemden kalma hamamların bölümleri.

Kaynak: Dow 1996, yazarın eklemeleriyle.
A= soyunma odası, yaz (maşlah, maslah, berrâni)
B= helalar (murtafak)
C= soyunma odası, kış; "soğuk oda" (vestâni, berrâni, beyt-i evvel)
D= orta veya "ılık" oda (vestâni cuvâni)
E= iç veya sıcak oda (beytü'l-harâret, cuvâni)
#= ayrı veya "özel" oda (halvet, maksura, beytü'l-nura, beytü'l-devâ)
x= belirtilmemiş oda (beyt), koridor (dihliz)
F= ocak (ikmim, ikmin, hizâne)
H= küvet, hazne (magtas)

Hamamü'l-Nureddin, Şam (İS 1172)[94]

	B		#	#	#	
A	x	x	C	D	E	F
			#	#		

Hamamü'l-Elmâcî, Halep (Eyyubi veya Memluk)[95]

		B	#	#		#	
A	C	x	D		E		F
				#		#	

Hamam-ı İzzeddin, Tripoli/Tarâbulusü'ş-Şam (İS 1294–8)[96]

	B		#	#	
A	x	C	D	E	F
			#	#	

Hamamü'l-Baştak, Kahire (İS 1341)[97]

	B		#		
A	x	C	E	H	F
			#		

Hamamü't-Teyruzi, Şam (İS 1444)[98]

	B		#		#	#		#	
A	x	C		D			E		F
			#		#	#		#	

94 Zemin planı Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 16'da bulunabilir.

95 Dow 1996, s. 13.

96 Zemin planı Salam-Liebich 1983, s. 192'de bulunabilir.

97 Zemin planı Dow 1996, s. 121'de bulunabilir.

98 Zemin planı Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 72'de bulunabilir.

Tablo 3. İstanbul, Şam ve Nablus'taki Osmanlı hamamlarının bölümleri.
Kaynak: Dow 1996, yazarın eklemleriyle.

Çinili Hamam (erkekler kısmı), İstanbul (İS 1546)

	B	#		#	
A	x		E		F
		#		#	

Hamamü'r-Ra's, Şam (İS 1563)[99]

	B		#	#	
A	x	D	E	H	F
			#		

Çemberlitaş Hamamı, İstanbul (İS 1584)[100]

	B		#		#	
A	x	C		E		F
			#		#	

Hamamü'l-Kadi, Nablus (tarih belirtilmemiştir)[101]

	B		# # #	
A	x	C	E	F
			# # #	

Hamamü'l Hayyatin, Şam (İS 1727–8)[102]

	B		#			#		#	
A	x	C		D			E		F
			#		#		#		

Hamamü'l-Kadi, Şam (İS 1735–6)[103]

	B		#	#		#	
A	x	C	D		E		F
				#		#	

Hamamü'l-Fethi, Midân, Şam (İS 1743–4)[104]

	B		#	#		#	
A	x	C	D		E		F
			#	#		#	

99 Hamamın 1930'lardaki zemin planı Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 92'de bulunabilir.

100 Zemin planı Cichocki 2005, s. 95'te bulunabilir.

101 Zemin planı Dow 1996, s. 105'te bulunabilir.

102 Zemin planı Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 111'de bulunabilir.

103 Zemin planı Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 121'de bulunabilir.

104 Zemin planı Ecochard ve LeCoeur 1942–3, cilt 2, s. 100'de bulunabilir.

KAYNAKÇA

Abu al-Futuh, M.S. (1999) "Les hammams dans les quartiers de Khan al-Khalili et Bayn al-Qasrayn des fatimides à la fin de l'époque mamelouke," *Au Caire du XIIIe au XXe siècle / Al-Khān al-Khalīlī wa-mā hawlahu* içinde, der. S. Denoix, J.-C. Depaule ve M. Tuchscherer, s. 97–8. Cairo: Institut Français d'Archéologie Orientale.

Aksan, V. ve D. Goffman (2007) "Introduction: Situating the Early Ottoman World," *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, der. V. Aksan ve D. Goffman, s. 1–12. Cambridge: Cambridge University Press.

Appadurai, A. (1996) *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Auld, S. ve R. Hillenbrand, der. 2000 *Ottoman Jerusalem: The Living City, 1517–1917*. Londra: Altajir World of Islam Trust.

Badr, H.A. ve D. Crecelius (1995) "The Waqfiyya of the Two Hammams in Cairo Known as al-Sukkariyya," *Le waqf dans l'espace islamique: Outil de pouvoir socio-politique* içinde, der. R. Deguilhem, s. 133–49. Şam: Institut Français de Damas.

Bayât, F. (2005) *Biladü'ş-Şam fi'l-ahkami's-Sultaniyeti'l-varide fi'd-defatiri'l-mühimme*. cilt 1. *AH 951/AD 1544–AH 973/AD 1566*. Amman: Menşurat-ı Lecnat Tarih-i Biladü'ş-Şam.

Benkheira, M.H. (2003) "'La maison de Satan': Le hammâm en débat dans l'Islam medieval," *Revue de l'histoire des religions,* cilt 220, sayı 4, s. 391–443.

Benkheira, M.H. (2007) "Hammam, nudité et ordre moral dans l'Islam médiéval (I)," *Revue de l'histoire des religions*, cilt 224, sayı 3, s. 319–71.

Benkheira, M.H. (2008) "Hammam, nudité et ordre moral dans l'Islam médiéval (II)," *Revue de l'histoire des religions*, cilt 225, sayı 1, s. 75–128.

Boussac, M.-F., Th. Fournet, B. Redon, der. (2009) *Le bain collectif en Égypt: Balaneia, Thermai, Hammamat*. Kahire: IFAO.

Budayri, A. (1959) *Hevadis-i Dimaşkü'l-yevmiye, 1154–75*, der. A. İzzet. Kahire: Matba'at-i Lecnat-i'l-beyani'l-arabi.

Cardeira da Silva, M. (2003) "O hammam, alguns anos depois: Revisitação etnográfica de un contexto Marroquino," *Etnográfica*, cilt 7, sayı 1, s. 187–205.

Carlier, O. (2000) "Les enjeux sociaux du corps: Le hammam maghrébin (XIXe-XXe siècle), lieu pérenne, menacé ou recréé," *Annales: Histoire, Sciences Sociales,* cilt 55, sayı 6, s. 1303–33; 1431.

Chérif- Seddadj, N. (2008) *Les bains d'alger durant la période ottomane (XVIe-XIXe siècles)*. Paris: PU Paris-Sorbonne.

Cichocki [Ergin], N. (2005) "Continuity and Change in Turkish Bathing Culture in Istanbul: The Life Story of the Çemberlitaş Hamam," *Turkish Studies*, cilt 6, sayı 1, s. 93–112.

Cohen, A. (1984) *Jewish Life under Islam*. Cambridge: Harvard University Press.

Cook, M. (2000) *Commanding Right and Forbidding Wrong in Islamic Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.

David, J.-C. ve D. Hubert (1982) "Le dépérissement du hammam dans la ville: le cas d'Alep," *Les cahiers de recherche architecturale*, cilt 10, sayı 11, s. 62–73.

Dols, M.W. (1983) "The Leper in Islamic Medieval Society," *Speculum*, sayı 58, cilt 4, s. 891–916.

Dow, M. (1996) *The Islamic Baths of Palestine*. Oxford: Oxford University Press.

Dow, M. (2000) "The Hammams of Ottoman Jerusalem," *Ottoman Jerusalem: The Living City* içinde, der. S. Auld, R. Hillenbrand ve Y.S. Natshah, s. 519–25. Londra: Altajir World of Islam Trust.

Duhman, M.A. (1947) "Medaris-i Dimaşk ve hamamatuha," *Mecelletü'l-Mecma'i'l-ilm'il-arabi*, cilt 22, sayı 5–6, s. 232–46; cilt 22, sayı 7–8, s. 320–33.

Ecochard, M. ve C. LeCoeur (1942–3) *Les bains de Damas*. Beyrut: IFEAD.

Ergin, N., Ch.K. Neumann ve A. Singer, der. (2007) *Feeding People, Feeding Power: Imarets in the Ottoman Empire*. İstanbul: Eren Yayınevi.

Foucault, M. (1986) *History of Sexuality*. cilt 1. *The Will to Knowledge*; cilt 3. *The Care of the Self*. Londra: Allen Lane.

Foucault, M. (1988) "Technologies of the Self," *Technologies of the Self: A Seminar with Michel Foucault*, der. L.H. Martin, H. Gutman ve P.H. Hutton, s. 16–49. Amherst: University of Massachusetts Press.

Freitag, U. (2005) "Translokalität als ein Zugang zur Geschichte globaler Verflechtungen," *H-Soz-u-Kult*, http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/2005-06-001 (3 Eylül 2008).

Gaube, H. ve E. Wirth (1984) *Aleppo: Historische und geographische Beiträge zur baulichen Gestaltung, zur sozialen Organisation und zur wirtschaftlichen Dynamik einer vorderasiatischen Fernhandelsmetropole*, 2 cilt. Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert.

Ghazaleh, P. (2001) "Steamy Concessions," *Al-Ahram Weekly On-line*. http://weekly.ahram.org.eg/2000/514/spec2.htm (3 Eylül 2008).

Grotzfeld, H. (1970) *Das Bad im arabisch-islamischen Mittelalter: Eine kulturgeschichtliche Studie*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Hanssen, J., Th. Philipp ve S. Weber, der. (2002) *The Empire in the City: Arab Provincial Capitals in the Late Ottoman Empire*. Würzburg: Ergon.

Heyd, U. (1960) *Ottoman Documents on Palestine, 1552–1615: A Study of the Firman according to the Mühimme Defteri*. Oxford: Clarendon Press.

Heyd, U. (1973) *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, der. V.L. Ménage. Oxford: Clarendon Press.

Hoss, S. (2005) *Baths and Bathing: The Culture of Bathing and the Baths and thermae in Palestine from the Hasmoneans to the Moslem Conquest, with an Appendix on Jewish Ritual Baths* (miqva'ot). Oxford: Archaeopress.

İbn-i Abidin, M.A. (1327/1909) *er-Reddi'l-muhtar 'ala'd-durri'l-muhtar: Haşiyet-i İbn Abidin*, 5 cilt. Kahire: Darü'l-kütübi'l-arabiyeti'l-kubrâ.

İbn-i Kannan, M. (1993) *el-Merakıbı'l-İslamiye fi'l-memalik ve'l-mehâsinü'ş-Şamiye*, der. H. İsmail ve M. el-Misri. Şam: Vizâretü's-Sekâfe.

İbn-i Kannan, M. (1994) *Yevmiyât Şamiye: ve-hüvetü't-tarihi'l-müsemâ bi'l-hevadisü'l-yevmiye min tarih ahad aşr ve elf ve mi'a: Safahât-ı nadire min tarih-i Dimaşk fi'l-asri'l-osmani, 1111-1153 H/1699-1730 M,* der. A.H. el-Ulebi. Şam: Darü't-Tabbâ.

Jacoby, T. (2008) "The Ottoman State: A Distinct form of Imperial Rule?" *Journal of Peasant Studies*, cilt 35, sayı 2, s. 268–91.

Kafesçioğlu, Ç. (1999) "'In the Image of Rum': Ottoman Architectural Patronage in Sixteenth-Century Aleppo and Damascus," *Muqarnas*, sayı 16, s. 70–96.

Kafesçioğlu, Ç. (2010) *Constantinopolis/İstanbul: Cultural Encounter, Imperial Vision, and the Construction of the Ottoman Capital.* Philadelphia: Pennsylvania State University Press.

Kayâl, M. (1966) *el-Hamamatü'd-Dimaşkiye ve tekâliduhâ*. Şam: Vizâretü's-Sekâfe ve's-siyahet ve'l-irşadi'l kevmi.

Kayâl, M. (1982) "Les hammams de Damas et leurs traditions (extraits)," *Les cahiers de recherche architecturale*, cilt 10, sayı 11, s. 80–3.

Kayâl, M. (2000) "Hammamat in Damaskus: Kultur und Tradition," *Damaskus – Aleppo: 5000 Jahre Stadtentwicklung in Syrien* içinde, der. M. Fansa, H. Gaube ve J. Windelberg, s. 331–4. Mainz: von Zabern.

Knost, S. (2005) "La société dans le faubourg nord d'Alep (XVIIIe siècle): Les chrétiens entre convivialité et ségrégation confessionelle," *Les relations entre musulmans et chrétiens dans le Bilad al-Cham à l'époque ottomane: Apport des archives des tribunaux religieux des villes: Alep, Beyrouth, Damas, Tripoli* içinde, der. L. Boisset, F. Sanagustin ve S. Slim, s. 125–43. Beyrut: IFPO, Unversité Saint-Joseph.

Kurd Ali, M. (1954) *Memoirs of Muhammad Kurd Ali: A selection,* çev. Kh. Totah. Washington: American Council of Learned Societies.

Kütükoğlu, M. (1983) *Osmanlılar'da Narh Müessesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri.* İstanbul: Enderun Kitabevi.

Lane, E.W. (1978) *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in Egypt during the Years 1833–1835.* The Hague, Londra: East-West Publications.

Marcus, A. (1989) *The Middle East on the Eve of Modernity: Aleppo in the Eighteenth Century.* New York: Columbia University Press.

Mardam Bey, K., der. (1955) *Kitab-ı vekfi'l-vezir Lala Mustafa Paşa ve-yelihi kitab-ı vakf-ı Fatima Hatun bint Muhammad Bey bin es-Sultan el-Meliki'l-Eşraf Kansuhü'l-Gauri*. Şam: el-Matba'at'ül-umumiye.

Marino, B. (2000) "Les investissements de Sulaymān Pacha al-'Azm à Damas," *Annales Islamologiques*, sayı 34, s. 209–26.

de Maussion De Favières, J. (1962) "Note sur les bains de Damas," *Bulletin des Études Orientales*, sayı 17, s. 121–31.

Meier, A. ve S. Weber (2005) "Suq al-Qutn and Suq al-Suf: Development, organization and patterns of the everyday life of a Damascene neighbourhood," *Bayt al-'Aqqad: The History and Restoration of a House in Old Damascus,* der. P. Mortensen, s. 379–431. Aarhus: Aarhus University Press.

Mübarek, A. (1994) *el-Hitatü'l-Tevfikiye.* Kahire: GEBO.

el-Muhibbî, M.A. (t.y.) *Hülasetü'l-eser fi ayani'l-karn el-hadi 'aşr*, 4 cilt, Beyrut: Dar-i Sadır.

Müneccid, S. (1947) "Hamamat-ı Dimaşk," *el-Meşrik*, sayı: 41, s. 401–25.

el-Münâvî, A. (1407/1987) *Kitabü'l-nüzheti'z-zehiye fi ahkami'l-hamami'ş-şeriye ve tıbbiye*, der. A.S. Hamdân. Beyrut: ed-Darü'l-mısriyeti'l-lubnaniye.

el-Nabulusi, A. [t.y.] *er-Rihletü't-Tarabulusiye*, der. H. Busse. Kahire: Mektebatü's-sekafeti'd-diniye.

Necipoğlu-Kafadar, G. (1986) "Plans and Models in 15th- and 16th-Century Ottoman Architectural Practice," *Journal of the Society of Architectural Historians,* sayı 45, s. 224–43.

Pauty, E. (1933) *Les Hammams du Caire.* Kahire: IFAO.

Powers, J.F. (1979) "Frontier municipal baths and social interaction in thirteenth century Spain," *American Historical Review*, cilt 84, sayı 3, s. 649–67.

Kasâtilî, N. (1876) *Rezvetü'l-gina fi Dimaşki'l-feyhâ.* Beyrut: Mektebatü's-sa'i.

Kâsimî, M.S., J. Kâsimî ve Kh. Azm (1988) *Kadmusü's-sina'ati'ş-Şamiye*, der. Zafîr el-Kâsimî. Şam: Tlas.

Raymond, A. (1969) "Les bains publics du Caire à la fin du XVIIIè siècle," *Annales islamologiques,* sayı 8, s. 129–50.

Raymond, A. (1978) "La localisation des bains publics au Caire au quinzième siècle d'après les Khitat de Maqrīzī," *Bulletin des Études Orientales*, sayı 30, 347–60.

Reinkowski, M. (2005) *Die Dinge der Ordnung: Eine vergleichende Untersuchung über die osmanische Reformpolitik im 19. Jahrhundert.* Münih: Oldenbourg.

Reinkowski, M. (2006) "Das Osmanische Reich — ein antikoloniales Imperium?" *Zeithistorische Forschungen/Studies in Contemporary History*, online baskı 3/1. http://www.zeithistorische-forschungen.de/16126041-Reinkowski-1-2006 (21 Ekim 2008).

Russel, A. (1794) *The Natural History of Aleppo*, 2. baskı. Londra: Robinson.

Salam-Liebich, H. (1983) *The Architecture of the Mamluk City of Tripoli.* Yayımlanmamış yüksek lisans tezi. Cambridge: The Agha Khan Program for Islamic Architecture.

Sarasin, P. (2001) *Reizbare Maschinen: Eine Geschichte des Körpers, 1765–1914*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Sarasin, P. (2003) "'Mapping the body': Körpergeschichte zwischen Konstruktivismus, Politik und 'Erfahrung'," *Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse*, s. 100–21. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Sauvaget, J. (1930) "Un bain damascain du XIIIe siècle," *Syria*, sayı 11, s. 370–80.

Sauvaget, J. (1932) *Les Monuments historiques de Damas*. Beyrut: Imprimerie Catholique.

Seffadj, N. (1994) "Les bains d'Alger de la période ottomane (XVIe–XIXe siècle), étude d'un cas: Le Bain du Bey," *Observatoire Urbain d'Istanbul: Lettre d'Information*, sayı 7, s. 32–39.

Shuval, T. (1998) *La ville d'Alger vers la fin du XVIIIe siècle: Population et cadre urbain*. Paris: CNRS éditions.

Strika, V. ve J. Khalil (1987) *The Islamic Architecture of Baghdad*. Napoli: Istituto Universitario Orientale.

Talas, M.A. (1956) *el-Eserü'l-İslamiye ve't-tarihiye fi Haleb*. Şam: Müdiriyetü'l-eseri'l-amme fi Suriye.

Warner, N. (2002) "Taking the Plunge: The Development and Use of the Cairene Bathhouse," *Historians in Cairo: Essays in Honor of George Scanlon*, der. J. Edwards, s. 49–79. Kahire: American University in Cairo Press.

Watenpaugh, H. (2004) *The Image of an Ottoman City: Imperial Architecture and Urban Experience in Aleppo in the 16th and 17th Centuries*. Leiden: Brill.

Weber, S. (1997–8) "The Creation of Ottoman Damascus: Architecture and Urban Development of Damascus in the 16th and 17th centuries," *ARAM Periodical*, sayı 9–10, s. 431–70.

Weber, S. (2001) *Zeugnisse kulturellen Wandels: Stadt, Architektur und Gesellschaft des osmanischen Damaskus im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Yayımlanmamış doktora tezi. Freie Universität Berlin.

Weitzman, A.J. (2002) "Voyeurism and Aesthetics in the Turkish Bath: Lady Mary's School of Female Beauty," *Comparative Literature Studies*, cilt 39, sayı 4, s. 347–59.

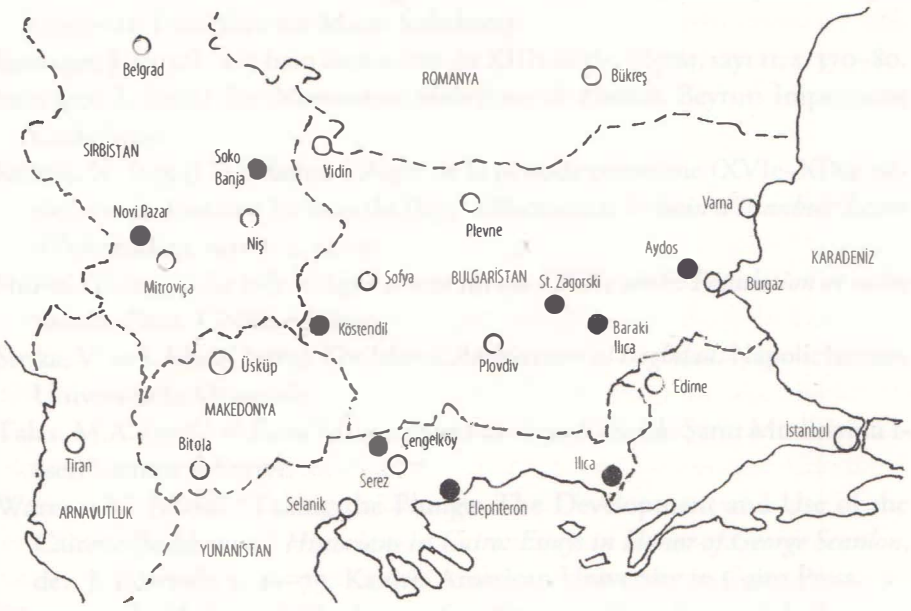
Werner, M. ve B. Zimmermann (2002) "Vergleich, Transfer, Verflechtung: Der Ansatz der histoire croisée und die Herausforderung des Transnationalen," *Geschichte und Gesellschaft*, sayı 28, s. 607–36.

Werner, M. ve B. Zimmermann (2006) "Beyond comparison: Histoire croisée and the challenge of reflexivity," *History and Theory*, sayı 45, s. 30–50.

Wirth, E. (2000) *Die orientalische Stadt im islamischen Vorderasien und Nordafrika: Städtische Bausubstanz und räumliche Ordnung, Wirtschaftsleben und soziale Organisation*. Mainz: von Zabern.

Wulzinger, K. ve C. Watzinger (1924) *Damaskus: Die islamische Stadt*. Berlin, Leipzig: De Gruyter.

Zilfi, M.C. (2000) "Goods in the *Mahalle*: Distributional Encounters in Eighteenth-Century Istanbul," *Consumption Studies and the History of the Ottoman Empire, 1550–1922: An Introduction*, der. D. Quataert. Albany: State University of New York Press.

Bu çalışmada tartışılan termal hamamların coğrafi dağılımı

● = **Tartışılan hamamlar**

○ = **Önemli Şehirler** M.K.'08

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 1 Balkan Yarımadası'ndaki banyoları gösteren harita.

Balkanlar'da Az Bilinen Birkaç Hamam ve Kaplıcaya Giriş

MACHIEL KIEL

Bu makalede on beşinci ila on yedinci yüzyıldan kalma az bilinen bazı Osmanlı kaplıcalarından bahsedeceğim (**Res. 1**). Osmanlı mimari tarihinin en çok ihmal edilmiş konularından biri kaplıcalar veya termal hamamlardır. Ekrem Hakkı Ayverdi ustaca derlemelerinde birçok Osmanlı hamamından bahsetmektedir ve yakın zamanda Türkiye ve Yunanistan'da bazı monografiler yayımlandı.[1] Albert Gabriel'in eserinde sadece Bursa'daki kaplıcalar kapsamlı olarak ele alınmıştır.[2] Yılmaz Önge'nin monografisinde Anadolu Selçukluları tarafından yapılmış iki kaplıca örneği—Gülnuş Hatun tarafından 1233 yılında Kütahya yakınında yaptırılan Yoncalı Hamamı ve vezir Sahip Âta tarafından Orta Anadolu'da yaptırılmış olan Ilgın Hamamı—yer almaktadır. Bildiğim kadarıyla Osmanlı Balkanları'ndaki kaplıcalar bir yana, Anadolu'nun çeşitli yerlerindeki kaplıcalar hakkında benzer bir çalışma bulunmamaktadır.[3]

Anadolu'da termal hamamlar için birbiriyle ilişkili iki sözcük kullanılır: ılıca ve kapalı ılıcanın kısalmış hali olarak kaplıca. İlki hoşa giden bir ılıklık hissini yansıtırken ikinci sözcük ise kapalı bir yapının kesin olarak varlığını belirtir. Balkanlar'da hamamlara Slavca *banja*, Yunanca ise *loutro* denir. Ilıca anlamına gelen özel bir sözcük olmaması, Slavca'da termal hamamın *mineralni banja* olarak belirtilmesi anlamına gelmektedir. Balkanlar haritasına bir göz atınca orada birçok ılıca olduğu görülmektedir. Bazı durumlarda Osmanlı'dan kalma yapı halen günlük kullanımdayken başka örneklerde ise Osmanlı döneminde yapılmış olan bina yıkıntı olarak varlığını sürdürmektedir veya başka binalarla çevrelenmiştir.

1 Ayverdi 1953a, 1953b, 1966, 1972, 1973, 1974, 1976, 1977, 1981a, 1981b. Daha yakın zamanda çıkmış Türkçe yayınlar için bkz. Çakmak 2002, Ürer 2002, Eravşar 2004. Yunanistan'daki hamamlar üzerine yayınların listesi için bkz. Kanetaki'nin burada yer alan makalesinin bibliyografyası.

2 Gabriel 1958.

3 Önge 1995.

Bu makalede kendi araştırmalarım temelinde oluşturulmuş zemin planlarından faydalanarak Yunanistan'dan dört, Bulgaristan'dan dört ve Sırbistan'dan iki tane kaplıcadan bahsedeceğim. Balkanlar'daki bu hamamları Budapeşte'de hale işlevsel olan ünlü hamamlarla karşılaştırdıktan sonra bu on kaplıcayı Yunan Makedonyası'ndaki nadir bir Bizans örneğiyle karşılaştıracağım. Kısıtlı tarihi bilgi elverdiğince bu kaplıcaların yapılış tarihlerini ve kurucularının adlarını belirleyeceğim.

Osmanlı kaplıcaları üzerine döneme ait en az dört metinsel kaynak mevcuttur. Bunlar arasında en eskisi 1600 civarında Trabzonlu Âşık Mehmed tarafından tamamlanmış olan *Menâzirü'l-Avâlim* isimli coğrafi eserdir.[4] Yazarın şahsen gördüğü hamamlar için ayrı bir bölüm ayrılmıştır, genelde bu bölümde ziyaret tarihi de yer almaktadır. Daha sonra, 1633/4 tarihinde tamamlanmış ama sonradan bazı eklemeler yapılmış olan, Edirneli Abdurrahman Hibri Efendi'nin *Enisü'l-Müsâmirin* adlı eseri gelmektedir.[5] Hibri'nin eseri yerlisi olduğu şehrin, şehrin anıtlarının ve ünlü kişilerinin tarihidir. Kitabın sekizinci bölümünde Edirne çevresindeki kırk dikkate şayan şehir ve yeri eklemiş, böylelikle Trakya'nın çoğunu kapsamıştır. Üçüncü kaynak, on yedinci yüzyılın ortalarından Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* adlı eseridir.[6] Nihayet, en ayrıntılı eser Evliya Çelebi'nin meşhur *Seyahatname*'sidir. Hibri'nin eseri çoğunlukla kendi gözlemlerine dayanırken Kâtip Çelebi'nin eseri Âşık Mehmed'inki de dahil olmak üzere birçok heterojen kaynağın toplamasıdır. Evliya Çelebi de Âşık Mehmed'den geniş olarak yararlanmakla birlikte hiç kuşkusuz burada bahsedilenler arasında en fazla seyahat etmiş olan yazardır.

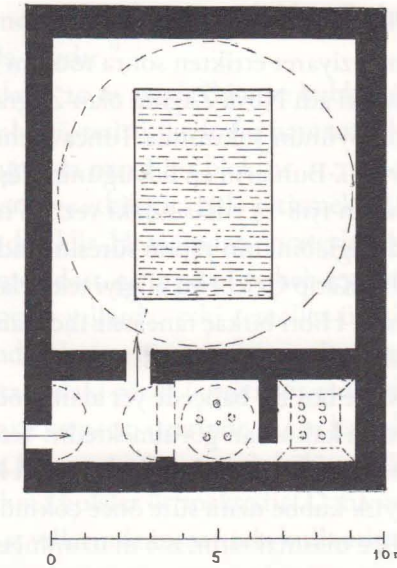
Bulgaristan Trakyası'ndaki Aydos Ilıcası

Hibri kitabının dördüncü bölümünde (fasl), Edirne halkından insanlarla dolu iki yüze yakın arabadan oluşan kervanların her yaz türbeleri olan Sûfi dergahlarını (zaviye) ziyaret ettiklerinden bahseder. Şehrin çevresinden üç günlük yolculuk mesafesine kadar değişen bu ziyaretlerde gidilen yerde birkaç gün kalınır ve oradaki kaplıcalara da gidilirdi. Bu prototurizmin ilginç bir örneğini oluşturmaktadır. Hibri, Edirne'nin kuş uçuşu 135 km kuzeyinde yer alan Aydos Ilıcası'ndan bahseder (**Res. 2**). Hem Hibri hem de Kâtip Çelebi'ye göre bu ılıca Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Evliya Çelebi 1655'te Aydos Ilıcası'nı ziyaretiyle ilgili olarak binanın Mihaloğlu beylerinden biri tarafından

4 Âşık Mehmed 2007.

5 Bu el yazmasının Avrupa, Türkiye ve Ortadoğu'da farklı kütüphanelerde kopyaları bulunmaktadır. Bu makale için Viyana Österreichische Nationalbibliothek'te bulunanı kullandım. Mixt. 21a-b (bkz Flügel 1865, cilt 2, s. 259–60, no. 1052).

6 Burada Almanca çevirisini kullandım. Bkz. Hadschi Chalfa [Kâtip Çelebi] 1812.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 2 On altıncı yüzyılda Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılan Aydos Ilıcası, Bulgaristan Trakyası.

yaptırıldığını belirtir. Bu bilgi yanlış sayılmaz çünkü Mihaloğlu Trakya'da çok geniş topraklara sahipti ve orada büyük inşaat faaliyetleri yapmıştı. Evliya daha sonra Sultan Süleyman'ın romatizmasının o ılıcada iyileştiğinden, ılıcanın düzeltilmesi için büyük miktarda bağışta bulunduğundan ve her yıl temmuz ayında düzenlenmek üzere, binlerce ziyaretçinin akın ettiği bir panayır kurduğundan bahseder. Köyü geliştirmeye yönelik inşaat çalışmaları sırasında hamamın yenilenmiş olması mümkündür. 1972'de hamamcının bana söylediğine göre, büyük kubbe Sultan Süleyman Veličanstvo, yani Kanuni Sultan Süleyman, tarafından tam 430 yıl önce 1542'de yaptırılmıştı.

Günümüzde Aydos Ilıcası, tromplar üzerine oturan 9,2 m çapında bir kubbesi olan, masif blok biçiminde bir bina görünümündedir. Taş duvarları kalın bir boya katmanı örtmektedir. Ana salondan önce, 3,2 x 2,5 m boyutlarında beşik tonozlu bir giriş salonu, 2,5 x 2,5 m boyutlarında kare bir soyunma odası ve aynayla kaplı bir tonozu olan daha küçük bir odadan geçilir. Bu en son oda aslen, epilasyon ve tuvalet işleri için olsa gerektir. Ilık termal su bulunan kurnanın boyutları 4,2 x 6,2 m'dir.

Evliya Çelebi'ye göre bu termal hamamın suları, romatizmaya ilaveten zatülcenp, felç ve çarpıntıya da iyi geliyordu. 1939 tarihli bir Bulgar kaynağına göre mide rahatsızlıkları ve hemoroiti de iyileştiriyordu.[7]

7 Čankov 1938, bölüm Aydoski Bani.

Nova Zagora Yakınında Baraki Ilıcası

Hibri'nin kervanı Aydos'u ziyaret ettikten sonra 100 km kadar batı-güneybatı yönünde ilerleyerek şimdiki adı Nova Zagora olan Zağra-i Cedîd şehrine ulaşır. Bu şehrin ve Baraki köyünün yakınında Tunca Nehri kıyısında dört veya beş sıcak kaynak suyu vardı. Bunların en büyüğünün "eşsiz azametli kubbesi" Kanuni Sultan Süleyman'ın 1518-23 yıllarındaki veziri Piri Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştı. Bu bilgi, binanın yapım süresini padişahın iktidarının ilk yıllarına indirgemektedir. Kâtip Çelebi bu bilgiyi tekrarlarken Evliya Çelebi bu hamam hakkında sessizdir. Hibri birkaç tane ıssız ılıcadan bahseder ve "Allahın izniyle IV. Mehmed onları da yaptırır" der.[8]

Günümüzde Baraki'de hoş bir bahçede yer alan modern binanın yanında oldukça büyük eski yapının kalıntıları görülmektedir. Yerel söylenceye göre burası Romska Banja, yani Roma hamamıdır. Üç duvar, iki kemer ve üç pandantif halen durmaktadır. Büyük kubbe uzun süre önce çökmüştür ve enkaz döküntüleri iki metre yüksekliğe ulaşmaktadır. 6,9 m uzunluğundaki oda padişahın binasından oldukça kısadır. Bu odaya basamaklı bir nişteki Osmanlı'ya ait, zarif kesitli sivri bir kemerden geçerek girilmektedir. Sağ tarafta bina blokundan dışarıya doğru taşan küçük bir oda yer almaktadır. 3 m çapında bir kubbeyle örtülü olan bu odada muhtemelen epilasyon ve tuvalet faaliyetleri yapılmaktaydı. Duvarların dış cephesi daha önce ikinci bir oda olduğu yönünde hiçbir belirti göstermemektedir. Diğer yandan kubbeli odanın öncesinde beşik tonozlu bir soyunma odası olduğunu işaret eden açık izler bulunmaktadır. Tüm duvarlar, tuğla parçalarıyla karışık kırık taştan oluşmaktadır. Kemerler, pandantifler ve küçük odanın kubbesi ise sadece tuğladan yapılmıştır.

Mekânda pandantiflerin kullanılmış olması erken bir tarihte yapıldığını düşündürmektedir. II. Bayezid ve I. Selim zamanında pandantifler kare biçiminde bir mekândan küresel bir kubbeye geçiş için en çok kullanılan düzenekti. Kanuni zamanında bu işlevi tromplar üstlenmiştir.

Eski Zağra Ilıcası (Starozagorski Mineralni Bani)

Eski Zağra Ilıcası Edirne'nin 12 km kuzeybatısında, Sredna Gora Dağları'nın eteklerinde şirin bir ormanlık alanda yer almaktadır. Eski haritalarda hamamın adı, Çanakçı Ilıcası'ndan bozma olarak Čanaklijska Lydža olarak geçmektedir. Burası Stara Zagora'da yaşayanlar için eski ve sevilen bir gezinti yeridir. Kâtip Çelebi buradan hiç bahsetmez, bunun muhtemel nedeni Âşık Mehmed'in da bahsetmemiş olmasıdır. Hibri de kendi ilgi alanı dışında olduğu için burası hakkında sessizdir. Evliya burayı 1662-3'te ziyaret etmiş-

8 Abdurrahman Hibri Efendi [t.y.], fol. 34b; Hadschi Chalfa 1812, s. 26.

tir. Bina onu etkilememiştir çünkü her ne kadar su şifalı olsa da hamam küçüktür ve kurna da dardır.[9]

Günümüzde yaklaşık 20 m arayla iki tane kubbeli bina görülebilir: devasa erkekler hamamı ve daha gösterişsiz kadınlar hamamı. Bugünkü haliyle hamam dıştan 14,4 m uzunluğunda masif bir bloktur. 11,7 m çapında çok yüksek bir kubbe mekânı iyice geniş ve etkileyici hale getirmektedir. Evliya'nın tarif ettiği hamam, kesinlikle bu değildir. Hamamdan önce geleneksel Osmanlı formülüne uygun olarak, soyunma odası, giriş odası ve hela/epilasyon odası gelmektedir. Ancak, bu odalar 1930'lu yıllarda, eski temeller üzerine yapılan yeni inşaat sonucu gayet moderndir. Işığın binaya giriş mekanizması hususi bir özelliğe sahiptir. Kubbenin ortasındaki gözde (*oculus*) bir aydınlık feneri bulunur. Büyük kubbe, kısmen dört tane kemerin üzerinde, 1,4 m kalınlığındaki dış duvarların üzerine oturmaktadır. Dört tane üçgen geçiş bölümünü binaya ışığın girmesini de sağlayan küçük çıkma kuleler örtmektedir. Daha önce Edirne'deki Üç Şerefeli Cami'nin 1435–45 yıllarında inşaatında kullanılmış olan bu ışıklandırma çözümü, hoş bir dış görünüş sağlamıştır. Girişin tam karşısında koridorun geniş, yarım kubbe biçiminde bir uzantısı yer almaktadır. Bu unsur binanın heybetli görüntüsünü daha da güçlendirmektedir. Kaynak suyu teknesi eğimli kesimli köşeleri olan bir kare biçimindedir. Göğüs hizasına gelen suya mermer merdivenlerle inilmektedir.

Kadınlar hamamı dışarıdan 12,4 m ölçüsüyle çok daha küçük ve az heybetlidir. Erkekler hamamında olduğu gibi orijinal ek odalar yıkılmış ve 1972/3'te yenileri yapılmıştır. Sarı sıva katmanları nedeniyle binanın orijinal duvarlarından hiçbir şey görülmemektedir.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde her iki hamamda da yapılış (veya yeniden yapılış) tarihlerine ilişkin Osmanlıca kitabeler yer almaktaydı. Bu kitabeler Stara Zagora Müzesi'ne taşınmıştır. Dimitär Tsončev'e göre, hamamlardan biri 1775/6 tarihinde Sultan III. Mustafa zamanında restore edilmiştir. Diğeri ise 1835/6 tarihlerinde Sultan II. Mahmut döneminde yapılmıştır.[10] Kadınlar hamamının daha yeni olduğu ve Evliya Çelebi tarafından görülmüş olan daha önceki erkekler hamamının yerine yapıldığı aşikârdır.

Her iki hamam da tam olarak bir Roma hamamının bulunduğu yere inşa edilmiştir. Büyük bir Roma *thermae*sinin kazısı yapılıp incelenmiştir.[11] Aslında Osmanlı hamamlarına termal suyu taşıyan tesisat Roma kaynaklıdır.

Stara Zagora hamamları müşteriler tarafından günümüzde de sıklıkla ziyaret edilmektedir. Su, 46°C sıcaklığa ve 2.2, 10-10 Curie radyoaktiviteye

9 Evliya Çelebi 1314–5 [1896–7], cilt 5/6, s. 157.

10 Tsončev 1938, s. 352.

11 Hoddinot 1975, s. 202–5.

sahiptir. Nörolojik rahatsızlıklar, kronik romatizma, sıtma ve dejeneratif iskelet hastalıklarına iyi gelmektedir. Tsončev, bu hamamları Bulgaristan'daki en iyi Osmanlı faydacı mimari örnekleri arasında görür.[12]

Köstendil, Batı Bulgaristan'daki Derviš Banja

Bulgaristan'daki hamamlara bakmayı bitirmeden önce kısaca Köstendil şehrine göz atacağım. Adı hamamlarla yakından ilgili olan Köstendil'nin adı, Osmanlı Türkçesi'nde Ilıca-ı Köstendil'di. Ilıca-ı Kostadin-İli sözcüklerinin kısaltması olan bu isim, kelimenin tam anlamıyla Konstantin ilindeki ılık hamam anlamına gelmektedir. Buradaki Konstantin, Velbužd eyaletinin son Hıristiyan hükümdarı olan Konstantin Dragaš'a atıfta bulunmaktadır. Bu şehir bir zamanlar on beşinci ve on altıncı yüzyılda tamamı Osmanlılar tarafından yaptırılan on iki kubbe çatılı kaplıcasıyla bilinirdi. Jordan Ivanov, hamam ile ılıca arasında bir fark gözetmese de bazı inşaat tarihleri ve isimler zikretmektedir: (1) Köstendil Camii'ni de yaptırmış olan Gazi Süleyman Paşa'nın 1489'da yaptırdığı Çifte Banja; (2) Def Hamamı; (3) on beşinci yüzyıl sonlarında yaptırılmış olan Hacı Dindar Hamamı; (4) 1565/6'da yaptırılmış olan Derviš Banja (**Res. 3**); (5) 1580'de yapılmış Çukur Hamamı; (6) Alay Hamamı; (7) Pazar Hamamı; (8) 1840/1'de tamir edilen Şaban Hamamı; (9) Sıcan Hamamı ve (10) II. Çifte Banja.[13] Diğer iki hamamdan bahsedilmemektedir. 1589'da Âşık Mehmed şunları belirlemiştir:

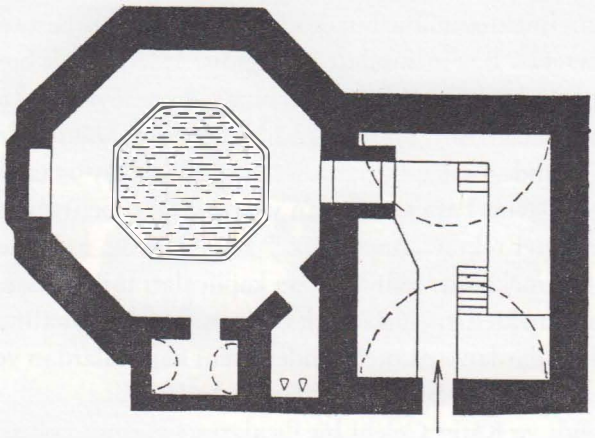
> Köstendil şehrinde birçok kaynak vardır. Bu kaynaklar üstüne on iki farklı noktada dini bütün Müslümanlar Allah rızası için taş binalar kurmuştur ve her birinde bir soyunma odası vardır, ve hamam kısmında bir kurna vardır, ve birçok hamamda kurnanın yanında, küçük kurnaları olan ayrı yıkanma hücreleri vardır. Bey Ilıcası'nın binası bilhassa pek özenlidir. Bu kaynakların pek çoğu çok sıcaktır ve sülfür gibi kokar.[14]

On iki tane hamamdan yalnızca Derviš Banja 1878'de yıkıcı Bulgarlaştırma sürecinin gazabından kurtularak günümüze ulaşabilmiştir. Üç odadan meydana gelen bu hamamda 5 m x 7 m boyutlarında beşik tonozlu bir soyunma odasını alçak kubbeli, sekizgen biçiminde yıkanma odası izler. Kubbenin altında sekizgen biçiminde 4,4 m çapında bir kurna yer almaktadır. Derin olmayan kör nişlerle birbirine bağlanan plasterler bu küçük fakat haşmetli odaya canlılık

12 Tsončev 1938, s. 354.

13 Ivanov 1906.

14 Osmanlıca çeviriyazı için bkz. Âşık Mehmed 2007, s. 350.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 3 Köstendil'deki Derviš Banja, 1565/6, Kadı Derviş Çelebi tarafından inşa edilmiştir, Batı Bulgaristan.

katmaktadır. Girişin tam karşısında, kaynağın binaya girdiği ve en sıcak olduğu noktada, binadan kısmen dışarı uzanan, tıpkı bir yarım kubbe biçiminde küçük bir kurna bulunmaktadır. Ana salonun girişinin sol tarafında ayrı bir helaya ilaveten beşik tonozlu küçük bir halvet vardır.

Binanın tamamı Batı Bulgaristan'a özgü renkli parlak *cloisonné* tarzında yapılmıştır. Mimari özelliklerine bakarak binanın on altıncı yüzyıl sonlarında yapıldığı söylenebilir. Ivanov, 1906'da hamamın kuzey duvarında yapılış tarihini 1565/6 olarak görebilmiştir. Bu kitabe daha sonra Köstendil bölgesinde genelde görüldüğü üzere modern eklemeler altında kaybolmuştur.

Derviš Banja adı, ılıcayı yaptıranın bir tarikatın şeyhi olduğunu düşündürmektedir. Bu kişi muhtemelen kadı Köstendilli Mustafa'nın oğlu Derviş Çelebi'dir. Köstendilli Mustafa, Edirne'de kadı olarak çalışmıştır ve Hibri Efendi'nin eserlerinde yörenin meşhurları arasında adı geçmektedir. Derviş Çelebi aynı zamanda şiir de yazmıştır ve muhtemelen on altıncı yüzyılın ikinci yarısında faaliyet göstermiştir. Bir kadı veya âlim olarak Bulgaristan'daki yurdunda hamam yaptıracak maddi koşulları mutlaka vardır. Günümüze değin korunmuş olan Osmanlı hamamları arasında Köstendil'deki Derviš Banja sekizgen biçiminden dolayı benzeri olmayan bir örnektir.

Yunanistan Trakyası'nda Fere (Ferecik) Yakınındaki Ilıca Köyü'nde (Loutra Traïanopolis) Davud Paşa Hamamları

Eski Fere (Ferecik) şehriyle yeni Alexandroupolis (Dedeağaç) limanı arasında, Rodop Dağları'nın etekleriyle Ege Denizi arasındaki geniş düzlükte, küçük bir nehrin kıyısında Osmanlı'dan kalma üç bina halen tarihçilerin ilgi odağı

olmaya devam etmektedir. Bu binalardan biri 1396'dan az zaman sonradan kalma Gazi Evrenos Bey'in meşhur konağıdır. Yerel olarak bu konağın eski Traïanopolis şehrinden bugüne kalan son bina olduğu söylenmektedir. Diğer iki yapı ise küçük kaplıcalardır. Hibri Efendi'nin *Enisü'l-Müsâmirin* adlı eserinin dördüncü bölümünde, bu kaplıcaların II. Bayezid'in 1485-97 tarihlerinde görev yapan başveziri Davud Paşa tarafından yaptırıldığını belirtmektedir.[15] Kâtip Çelebi de bu bilgiyi tekrar etmektedir.[16] Her ikisi de, kubbelerle örtülü iki kaynaktan bahsetmektedir. Evliya ise bu kaplıcaları tarif etmez. Günümüzde buraya hâlâ gidilmektedir; çünkü terk edilmiş ve yıkıntı halindeki binaların yakınında dükkânlardan, spa otellerinden, yeni kaplıcalardan ve bir kiliseden oluşan küçük bir yerleşim birimi meydana gelmiştir.

Hibri Efendi ve Kâtip Çelebi bu ılıcaların suyunun çok sert bir kokusu olduğundan bahsetmektedir. Laksatif olarak işe yaradığından buraya gelenler sudan içerek bağırsaklarını temizliyordu. Ilıcalar Edirne'ye üç günlük yolculuk mesafesindeydi. Her yıl yukarıda bahsedilen iki ila üç yüz araçlık kervan dolusu prototurist buraya dinlenmeye gelirdi. Yakındaki bir tepede Nefes Baba'nın 1592 tarihli türbesi bulunmaktaydı. Evliya, oldukça büyük kurşun kaplı binaları olan bir Bektaşi tekkesinin de bulunduğunu eklemektedir.[17] Dolayısıyla bu küçük yerleşim biriminde dinlenme, sağlık hizmetleri ve maneviyat bir araya gelmişti. Belki de Hibri Efendi'nin belirttiği üzere, Edirne'den Aydos ve Baraki'ye yapılan gezilerin yerini 1600 civarında Ilıca'nın almasının nedeni buydu.[18] Günümüzde burada sadece, hem Müslümanların hem de Hıristiyanların dua ettiği küçük bir ibadethane bulunmaktadır.

Her iki ılıca da halen varlığını sürdürmektedir ancak çok harap durumdadırlar: Duvar sıvaları dökülmektedir, çatıyı örten kurşun kaplamalar tamamen yok olmuştur ve kurnalar çöp doludur. Her iki bina küçük bir soyunma odasını izleyen oldukça basit, tek kubbeli bir odadan oluşmaktadır (**Res. 4, 5**). Duvarlar, üzeri ince bir kat sıvayla örtülmüş, kısmen kaba *cloisonné*'den kısmen de kırık taştan oluşmaktadır. Kubbeler 1481-1512 yıllarında hüküm süren II. Bayezid döneminin tipik örneği olarak pandantifler üzerinde durmaktadır. Kubbelerin dışında sekizgen biçiminde kasnaklar bulunmaktadır. Zamanının en zenginlerinden olan Davud Paşa'nın bu kadar sade bir bina yaptırmış olmasına anlam vermek kolay değildir.

15 Abdurrahman Hibri Efendi [t.y.], fol. 34.

16 Hadschi Chalfa 1812, s. 65.

17 Evliya Çelebi 1928, cilt 8, s. 77-8.

18 Abdurrahman Hibri Efendi [t.y.], fol. 34b.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 4 Loutra Traïanopolis'in genel görünümü, muhtemelen on beşinci yüzyıl sonu ya da on altıncı yüzyıl başlarından.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI.

RES. 5 Loutra Traïanopolis, muhtemelen on beşinci yüzyıl sonu ya da on altıncı yüzyıl başlarından.

Yunanistan Makedonyası'ndaki *Luotra Langada*

Küçük Langada şehri Selanik'in 30 km kuzeydoğusunda, geniş ve verimli bir düzlükte yer almaktadır. Şehrin dışında bakımlı bir parkta, oldukça büyük bir Osmanlı kaplıcasını tamamen çevreleyen büyük modern bir yapı görülebilir (**Res. 6**). Kaplıca, dışarıdan 9,4 m x 17,5 m boyutlarında bir dikdörtgendir, her biri dört tane gömme kemer üzerinde duran eşit büyüklükte sayılabilecek iki kubbeyle örtülüdür. Kemerler, Osmanlı dört merkezli kemer formunun tipik özelliklerini taşımaktadır; ancak kesitleri oldukça zayıftır. Her iki taşıyıcı duvarın yüzeyine hareket katan nişler de dört merkezli kemerler içermektedir ancak kemerler form olarak daha klasiktir.

Günümüzde her iki odada büyük kurnalar bulunmaktadır. Eski kurna sekizgen şeklindedir, daha yeni kurnanın sarı mermer kenarları, daha yuvarlak bir biçimi ve Osmanlı orijinalinden daha büyük boyutları vardır. Eski kurna genellikle kullanılmadığından orijinal biçimini diğerinden daha iyi korumuştur. Bu odaların orijinal işlevleri farklıydı. Âşık Mehmed'in belirttiği üzere, modern kurnanın olduğu oda muhtemelen taştan yapılmış bir soyunma odasıydı ve diğer odaya şimdi kapanıp sıva katmanları ardında kalmış bir geçitle bağlanıyordu.[19]

Oldukça belirsiz kanıtlara bakılırsa binalar Bizans kaynaklı, dokuzuncu veya on üçüncü ila on dördüncü yüzyıldan kalmadır. İmparator Ioannes Kantakuzenos sağlık sorunlarının bu kaynakta iyileştiğini belirtmiştir. Langada'nın yerli halkı böyle ifadelerin yanlış yönlendirmesi nedeniyle büyük kurnanın Bizans yapımı olduğuna inanmaktadır. Ancak binanın tarzı bu iddiayı kesin biçimde çürütmektedir. 1588 yılında Langada Ilıcası'nda arkadaşlarıyla bir gün ve bir gece geçiren Âşık Mehmed, binayı ayrıntılı olarak tarif eder:

> [B]u sıcak su kaynakları Selanik ili, Langaza nahiyesindedir. Su çok sıcak değildir ve soğuk su akıntıları da bulunur. Kaynak suyunda bir hayırsever kubbeli, taştan bir câmekân [soyunma odası] yaptırmıştır. Kubbenin altında çapı 20 zir'a [yaklaşık 13 m.] olan bir havuz bulunmaktadır.[20]

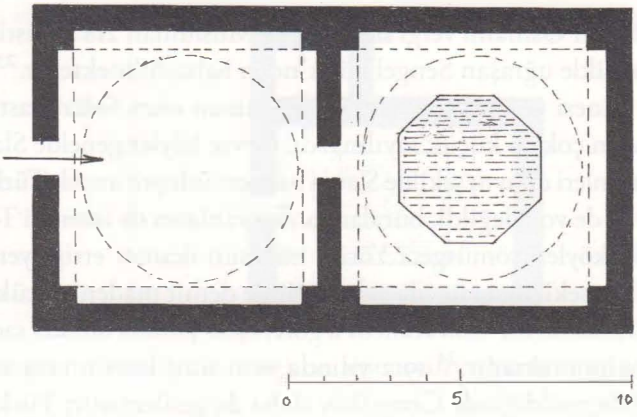
Âşık Mehmed, ziyaretçilerin kendilerini boyunlarına kadar çamura gömüp yarım saat öylece kaldıklarından bahseder. Her yıl yazları Selanik sakinleri buraya gelip beş ila on gün kalırlardı.

Âşık Mehmed'in verdiği bilgiler kelimesi kelimesine ancak daha kısaltılmış olarak Kâtip Çelebi'nin *Cihannüma* eserinde tekrarlanmaktadır.[21] 1668 yılında Evliya Çelebi de kendi ayrıntılarını ekleyerek tekrarlar. Ilıcanın "bu kaynak

19 Âşık Mehmed 2007, s. 348-9.

20 Âşık Mehmed 2007, s. 348-9.

21 Hadschi Chalfa 1812, s. 79.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 6 Loutra Langada, 1570'ler veya 1580'ler, Yunanistan Makedonyası.

suyunun üzerine kubbeler yapan bir hayırsever" tarafından, kenarlarda oturma yerleri, soyunma odası ve birkaç tane kurnasıyla beraber yapıldığını, çok doğru ve kesin bir tanımla anlatmaktadır.[22]

On altıncı yüzyıl sonuna dair kaynaklar Langada Ilıcası'nın günümüzde de varolan kubbeli odalarından bahsettiklerine göre kubbeler 1570'li veya 1580'li yıllarda yapılmış olmalı; kemerlerin ilginç biçimde zayıf formları da bu yöne işaret etmektedir. Bina kesinlikle Bizans döneminde yapılmamıştır, her ne kadar önceden varolan bir binanın varlığı göz ardı edilemese de. Geç dönem Bizans yapısı olan Serez yakınında Nigrita'daki ılıcayla kıyaslandığında, Langada'daki ılıcanın o dönem yapılarıyla hiçbir ortak yanı olmadığı görülmektedir. İşin doğrusu, Osmanlılar tarafından çevrelerine binalar yapılana kadar bu sıcak su kaynaklarının açık havada olduğuna dair birçok bilgi bulunmaktadır.

Langada Ilıcası'nın suyunun sıcaklığı 39°C'dir ve romatizmaya, böbrek sorunlarına, artrite ve sindirim sistemi sorunlarına iyi geldiği söylenmektedir. Mimari açıdan, Sırbistan'da Novi Pazar'daki, kubbeli bir soyunma odası ve kubbeli bir yıkanma kısmına bölünmüş masif dikdörtgen bir bloktan oluşan kaplıcaya çok benzemektedir. Novi Pazar Hamamı 1594 yılına aittir ve Langada Hamamı'ndan bir kademe daha gelişmiştir.

Yunanistan Makedonyası'nda Siderokastro Bölgesindeki Çengelköy (Angistron) Ilıcası

Çengelköy (Angistron) köyü, neredeyse Yunanistan-Bulgaristan sınırında Siderokastro'nun 18 km doğusunda, yerleşim olmayan ormanlık bir tepenin eteklerindeki bir düzlükte yer almaktadır.

22 Evliya Çelebi 1928, cilt 8, s. 139.

1530 tarihli bir Osmanlı vergi sicilinde 24 Müslüman 218 Hıristiyan hanesi olan, "madencilikle uğraşan Sengel köyü"nden bahsedilmektedir.[23] Bu sayıda haneyle, 346 hanesi ve nüfusun %27'si Müslüman olan Siderokastro (Demir Hisar) şehrinden çok da küçük sayılmazdı. Çevre köyler genelde Slavca adlara sahipti, köy sakinleri de aynı şekilde Slavca isimlere sahipti; ancak Türkçe isimleri olan bazı köyler de yok değildi, buralar da yaşayanların da isimleri Türkçe veya Arapçaydı. Bu köyler, sömürgeci Yörük nüfusun ikamet ettiği yeni yerleşim birimleriydi. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde demir madenleri tükenmişti ve nüfus hızla düşmekteydi. Vasil Kančov'a göre, 1900 yılında burada sadece altmış Türk sakin bulunmaktadır.[24] 1912 yılında yeni sınır köyün tam kuzeyinden geçecek biçimde çizildiğinde Çengelköy daha da gerilemiştir; Türkler gitmiş, kalan Bulgarlar da, en azından görünüşte, Yunanlılaştırılmışlardır.

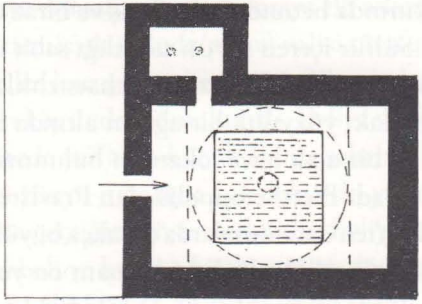
Köyün güneyinde yıkılmış fakat hâlâ çalışmakta olan bir ılıca bulunmaktadır (**Res.** 7). Orijinal yapı 8,15 m x 6,1 m boyutlarında, alçak boylu masif dikdörtgen bir bloktur. Orijinal yapının öncesinde, soyunma odası ve kahvehane içeren modern ahşap bir kulübe bulunmaktadır. Esas hamam kısmı 6,55 m x 4,3 m boyutlarında bir dikdörtgendir, kısmen dış duvarların kısmen de kemerlerin üzerinde duran merkezi bir kubbesi bulunmaktadır. Bu, diğer Osmanlı hamamlarında rastlanmayan mimari bir özelliktir. Küçük, beşik tonozlu bir oda binanın dışına doğru taşmaktadır; halvet veya hela ve epilasyon işlevlerini birleştirerek sunan bir mekân olarak hizmet görmüş olsa gerektir.

Ilıcanın orijinal kısımları kaba yontulmuş taş ve kayalardan yapılmıştır ve işçiliği de kalitesizdir. Yıllar önce bu ılıcayı incelediğimde kubbenin orijinal kaplaması—büyük olasılıkla yirminci yüzyıldaki savaşlar sırasında çalınmış olan kurşun kaplama—tamamen yok olmuştu ve kubbe büyük ölçüde otlarla kaplanmıştı. Kubbenin orijinalinde alçak bir kasnağı olması ve çiniler için sadece kalotun kalmış olması da muhtemeldir. İçeride kubbe pandantifler üzerinde durmaktadır. Dikkate şayan bir özellik kubbenin yapımında kullanılan malzemedir. Kubbe tuğladan değil küçük taş bloklarından yapılmıştır. Hamamın genel planının Osmanlı'ya ait olduğuna şüphe yoktur; ama inşaat, yerli duvar ustaları tarafından, Bulgaristan sınırının biraz kuzeyindeki Struma bölgesindeki Bizans dönemi sonrası kiliselerin gösterişsiz tarzında yapılmıştır. Eser hemen hemen kesinlikle on altıncı yüzyıldan kalmıştır.

Âşık Mehmed, Çengelköy Ilıcası'nı on altıncı yüzyılın ikinci yarısında ziyaret etmiş ve kısa fakat kesin bir tarifte bulunmuştur; ki bu tarif daha sonra

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi [buradan sonra BOA], TD 167.

24 1900'de Demir Hisar yöresinde yaşayan 51.470 kişiden 30.890'u Bulgar Hıristiyan, 14.690'ı Türk ve 2.165'i Valaktı. Yunanlılar en küçük grubu oluşturuyordu. Kančov 1970, s. 487.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 7 Çengelköy Ilıcası (Angistron), on altıncı yüzyıl, Yunanistan Makedonyası.

Kâtip Çelebi tarafından kendi metninde daha da kısaltılmıştır:

> Timurhisar'daki sıcak su kaynağı. Bu sıcak su kaynağı [*germâb*] Timurhisar'ın bir buçuk mil dışındadır. Su mutedil sıcaklıktadır ve soğuk su da mevcuttur. Bu kaynak üzerinde taştan bir yıkanma odası [*dârü'l-ghasil*] ve burada da bir havuz vardır. Yıkanma odasının kapısının tam karşısında, içinde iki tane divan olan bir soyunma odası [*câmegân*] bulunur. Bu ılıca insan vücudu için pek şifalı değildir. Kişinin kokuya ve tada alışması gerekir. Ben fakir, bu kaynağa 996'da [MS 1587/8] geldim.[25]

1980'li yıllara gelindiğinde ılıca hâlâ Angistron köyü sakinlerince, zaman zaman da Siderokastro'dan gelenler tarafından kullanılıyordu. Yirminci yüzyılda renkli mermerden taban döşemesinin yapımını da içeren modernleşme girişimleri nedeniyle orijinal görüntüsü büyük ölçüde yok olmuştur.

Kavala Bölgesinde Ilıca (Loutra Eleftheron)

Balkanlar'dan bir başka Osmanlı termal hamam örneği, şimdiki adı Loutra Eleftheron olan, Kavala ile Selanik arasındaki yeni kıyı yolunun 2 km iç tarafında kalan, tenha ve sık ağaçlı bir vadideki Ilıca'da yer alan sade hamam binasıdır. Bir derenin kenarında olan eski hamam, küçük, yıkıntı halinde ve otlarla kaplı bir haldedir. 6,45 m uzunluğunda kenarları olan bir kare alana oturan binanın kubbesini pandantifler desteklemektedir. Dikdörtgen şeklindeki kurnanın içinde kaynak suyu dolmakta, bunun üç yanında ise divanlar yer almaktadır. Dereye bakan tarafta sonradan ilave edildiği düşünülen üç minik ek oda bulunmaktadır. 0,47 m kalınlığındaki duvarlar 5 m genişliğindeki kubbeyi ancak taşıyacak güçtedir. Binanın tamamı kaba ve biçimsiz kırık taştan yapılmıştır.

25 Âşık Mehmed 2007, s. 348-9.

Eski ılıcanın yakınında betondan yapılmış ve biraz daha büyük olan yeni ılıca bulunmaktadır. Sülfür içeren suyun sıcaklığı sabit olarak 41,5°C'dir. Romatizmaya ve boyun ve omuz eklemlerinin rahatsızlıklarına iyi geldiği iddia edilmektedir. Yakınlardaki yüzyıllık bir ağacın altında bir spa oteli ve sadece yaz aylarında açık olan bir açık hava lokantası bulunmaktadır. Kıyı yolu yapılmadan önce şimdiki adı Eleftheroupolis olan Pravište kasabasının ve çevre köylerin sakinleri; ki 1923'ten önce buralarda oldukça büyük bir Türk-Müslüman nüfus vardı, burayı ziyaret ederlerdi. Eski hamam on yedinci ile on sekizinci yüzyıl taşra binası özellikleri taşımaktadır. Sahibi hakkında bilgi bulamadım.

Orta Sırbistan'da Sokobanja

"Şahin hamamı" anlamına gelen Sokobanja, Belgrad'ın 40 km doğusunda Orta Sırbistan dağlarında hoş bir termal tatil mekânıdır. Şehirdeki birçok otel, hediyelik eşya mağazası, kafe ve restoran, şehre olan rağbetin göstergesidir. Bugünkü haliyle yerleşim birimi varlığını ve adını, geniş bir park alanında, iki kubbeyle örtülü bir kaynak suyuna borçludur. Küçük kasaba ortaçağdan kalma bir şato olan Sokol'un gölgesinde kalmaktadır. Bir yerleşim birimi olarak Sokobanja'ya ilk kez 1455 tarihli bir icmal defterinde, kaledeki askeri garnizona ek olarak 32 tane Müslüman 22 tane Hıristiyan hane barındıran bir köy olarak atıfta bulunulmaktadır.[26] 1530 tarihli bir muhasebe defterinde köyün 26 askerlik bir garnizonla artık küçük bir şehir haline geldiğini göstermektedir.[27] Şehirde 131 haneden oluşan beş tane Müslüman mahallesi ve on beş haneli bir Hıristiyan mahallesi bulunmaktadır. Banja kazasında elli tane küçük köyde toplam 597 hane vardı; dolayısıyla sekiz-dokuz yüz nüfusuyla Sokobanja bu dağlık bölgenin en büyük yerleşim birimiydi. Sicile göre Banja'da beş tane cami vardı: Eski Cami, Hacı Mehmed Camii, Yahşi Bey Mescidi, Hacı Abdüllatif Mescidi ve kalenin aşağısındaki küçük yerleşim birimi olan Pogradje'deki mescit. Aynı sicilde daha sonra "ılıca" olarak bahsedilen iki tane de "banja"nın adı geçmektedir.[28] Bahsedilen binaların kaynak suları üzerine yapılmış masif yapılar olup olmadığı şu noktada açık değildir. Zaman içinde yerleşim birimi kale çevresindeki yerinden uzaklaşıp kaynakların yakınına, kalenin 2 km batısına doğru ilerledi. Küçük şehrin resmi adı Sokobanja olsa da halen eski adı olan Banja adıyla bilinmektedir. Osmanlı kayıtlarında da bu adla geçmektedir.

1663 yazında Evliya Çelebi, Vidin'den Kuzeybatı Bulgaristan'daki Gurgusovac (Knjaževac) üzerinden Belgrad yolu üzerindeki Ražanj'a giderken Banja'ya

26 Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet, icmal defteri 0.90, fol. 86.

27 BOA, TD 370, s. 598.

28 BOA, TD 370, s. 600.

uğramıştır.[29] Harabeye dönmüş olan kale, oraya elli askerlik bir garnizon, toplar ve mühimmat yerleştirmiş olan Buda(peşte) valisi tarafından tamir ettirilmekteydi. Kaleyi nöbetçiler koruyor, askerler ise fiilen kalenin dibindeki kırk ila elli haneli Müslüman köyünde kalmaktaydı. Evliya ve beraberindekiler batıya doğru 2.000 adım ötede yer alan küçük Banja şehrine ulaştılar. Bu, yerleşim biriminin on yedinci yüzyıl itibariyle kaledeki eski yerinden kaynakların çevresindeki düzlük alana geçtiğini göstermektedir. Evliya Banja'yı dört mahalleye ayrılmış, iki tane kubbeli ve kurşun kaplı camisi, dört tane mescidi, iki küçük hanı, iki tekkesi, bir medresesi, 54 dükkânı ve iki ılıcası olan bir kasaba olarak tarif etmektedir. Şöyle der: "Kubbeleri, halveti ve şadırvanıyla biri gayet iyi durumdadır. Öteki ılıca kadınlara ayrılmıştır. Bu iki hamamın suyu o kadar sıcaktır ki soğuk suyla karıştırılmadan içine girilemez. Saç dökülmesine birebirdir." Evliya tarifini, Banja halkının "çok dindar, düzgün ve yumuşak başlı" olduğunu ifade ederek sonlandırır.[30]

Günümüzde şehirdeki bir hamam dışındaki Osmanlı yapılarının tümü ve Müslüman nüfus tamamen ortadan kalkmıştır (**Res. 8, 9**). Çifte hamamın biri erkekler, biri de kadınlar içindir. Her iki kısımda da aynı biçim ve büyüklükte fakat farklı tarzda iki kubbe bulunmaktadır. Orijinalinde girişler erkeklerinki güney tarafında kadınlarınki ise doğu tarafında olmak üzere binanın farklı taraflarındadır. Duvar örülerek kapatılmış olsalar da, bu girişler hâlâ görülebilmektedir. 7,5 m çapında kubbeler, pandantife benzer, alt kısımları yarım yamalak yapılmış sarkıtlarla süslü geometrik yapılar üzerinde durmaktadır. *Bigor* denen, delikli büyük kireçtaşı bloklarından yapılmış olan binanın dışı, gayet sağlam ve iyi durumdadır. Bina tamamen yere oturur vaziyettedir, ancak kubbelerin yüksek sekizgen kasnakları ve ince duvar işçiliği binaya sağlam bir albeni vermektedir.

Yakın zamanda bina dikkatli bir restorasyondan geçmiş, girişler başka duvarlara alınmıştır. Soyunma odaları da tamamen yeni bir biçime kavuşmuştur. Erkekler kısmının bir veya daha fazla halvete sahip olduğu anlaşılmaktadır; ancak, binanın büyük kısmı değişikliğe uğramış durumdadır ve kalın boya tabakası daha yakından incelemeyi olanaksız kılmaktadır.

Ilıcanın sahibinin kimliği veya binanın yapılış tarihine dair herhangi bir bilgi yoktur, ama bu bina kesinlikle Evliya'nın tarif ettiği binadır. Mimari tarz

---

29 *Seyahatname*'nin sıklıkla kullanılan İkdam basımında, Osmanlıca Gurgusofçe olarak yazılan Gurgusovac adı, Kurşunce olarak yanlış okunmuş ve daha sonraki birçok basımda bu şekilde geçmiştir (bkz. Evliya Çelebi 1928). Benzer biçimde Ražanj *palanka* (kale) Radine olarak yanlış okunmuştur.

30 Evliya Çelebi 1314–5 [1896–7], cilt. 5/6, s. 171; başka bir versiyon için bkz. Evliya Çelebi 1978, cilt 5/6, s. 1984.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 8 Sokobanja'nın güney cephesi,
muhtemelen on altıncı yüzyıl, Sırbistan.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 9 Sokobanja'nın kuzey cephesi,
muhtemelen on altıncı yüzyıl, Sırbistan.

olarak klasik Osmanlı stilinin taşra çeşitlemesi olan bina on altıncı veya en geç erken on yedinci yüzyıldandır. Eski bir Roma hamamının temelleri üzerine yapılmış olduğu belirtilmektedir.[31]

Sırbistan Sandžak, Novi Pazar'daki Novo Pazarski Ilıcası

Novi Pazar termal hamamı şehrin 2 km kuzeyinde, ormanlık bir vadide bulunmaktadır. Türkçede Yeni Pazar anlamına gelen Novi Pazar, 1461 yılından kısa bir zaman önce Üsküplü ünlü savaşbeyi Gazi İsa Bey İshaković tarafından, Üsküp'ten Kosova Polje'den geçerek Saraybosna'ya giden ana yolun kenarında, bir cami, bir hamam, bir han, bir imaret ve 56 dükkândan oluşan bir külliyeye ait olarak yaptırılmıştır. Bu yerleşim, 7 km ötedeki daha eski ve ulaşımı daha zor olan Pazarište (Eski Pazar) adlı yerleşim biriminin yerini almıştır.[32]

On altıncı yüzyılın İtalyan seyyahları bahsetmemiş olsa da eski kaynaklarda Novi Pazar Ilıcası sıklıkla bir Roma yapısı olarak geçmektedir. 1611'de bu binadan bahseden ilk seyyah Fransız Lefèvre'dir.[33] Aslında bina 1596 yılında yapılmıştı (**Res. 10, 11, 12**). Yapım tarihi ana salonun girişi üzerinde yer alan, okuması çok güç olan Osmanlıca bir kitabede yazmaktadır. Kitabede kurucunun adı geçmemektedir ancak Evliya Çelebi 1660'daki ziyaretinde kurucunun adını belirtmiştir: Bosna'nın yeni veziri Hafız Ahmed Paşa. Aslen Mihalıçlı olan Hafız Ahmed Paşa, 1591'de Basra Beylerbeyi, daha sonra Çıldır Beylerbeyi ve 1593–98/9 arasında da Bosna Beylerbeyi olmuştur. Sonrasında Buda ve Temeşvar'da görev yapmış ve 1601'de Maraş valisiyken ölmüştür.[34]

Novi Pazar'daki ılıca Bulgaristan'daki ılıcalardan daha gelişkindir. 25 m x 12,2 m boyutlarında sarımsı kireçtaşından yapılmış ve her sıra kireçtaşından sonra iki sıra tuğla kullanılmıştır. Binanın üzerinde yer alan kubbeler eşit büyüklükte değildir. Büyük kubbe soyunma odasının, küçük olan ise asıl hamamın üzerinde yer almaktadır. 11 m x 11 m boyutlarındaki soyunma odasının kubbesi, kemerleri duvarlarda tekrarlanan dört tromp üzerine oturmaktadır. Bu, odada zengin bir mekânsal etki yaratır. Asıl hamam kısmı Osmanlı hamamlarının tipik özelliği olan dört-ivân planına uymaktadır: dört tane ivân ve her köşede bir tane olmak üzere dört halvet (**Res. 13**). 4 m x 4 m boyutlarında bir sekizgen olan ve halen orijinal boyutlarında olan havuz merkezdeki kubbenin altında yer almaktadır.

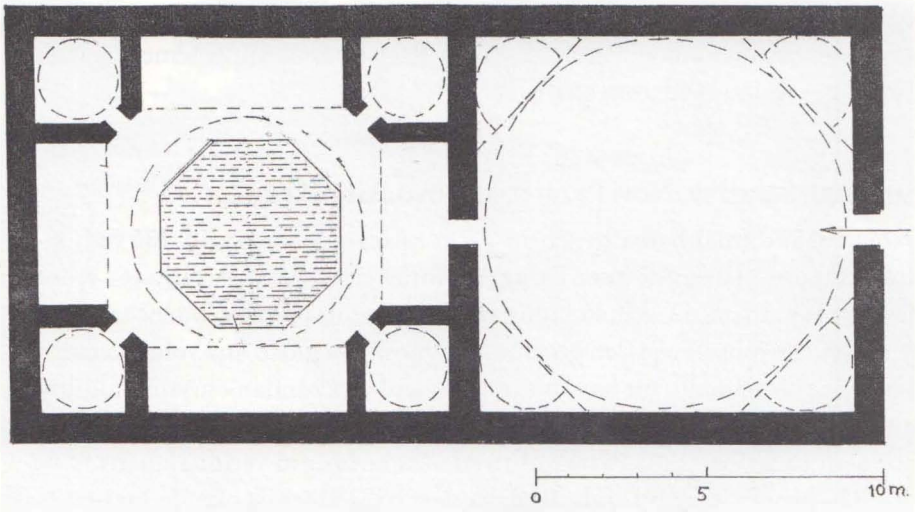
---

31 Enciklopedija Jugoslavije 1968, cilt 7, s. 426.

32 Bu hamama dair genel bilgi için bkz. Mujezinović 1974 ve Andrejević 1969, s. 204–7. Kentin kuruluşu ve erken dönem gelişimi hakkında bkz. Čar-Drnda 1984.

33 See Andrejević 1969, s. 205.

34 Mehmed Süreyya Bey 1308 [1893], cilt 1, s. 205.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

Res. 10 Novo Pazarski Mineralni Banja, 1594,
Hafız Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır, Novi Pazar.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

Res. 11 Novo Pazarski Mineralni Banja'nın kuzey cephesi, 1594,
Hafız Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır, Novi Pazar.

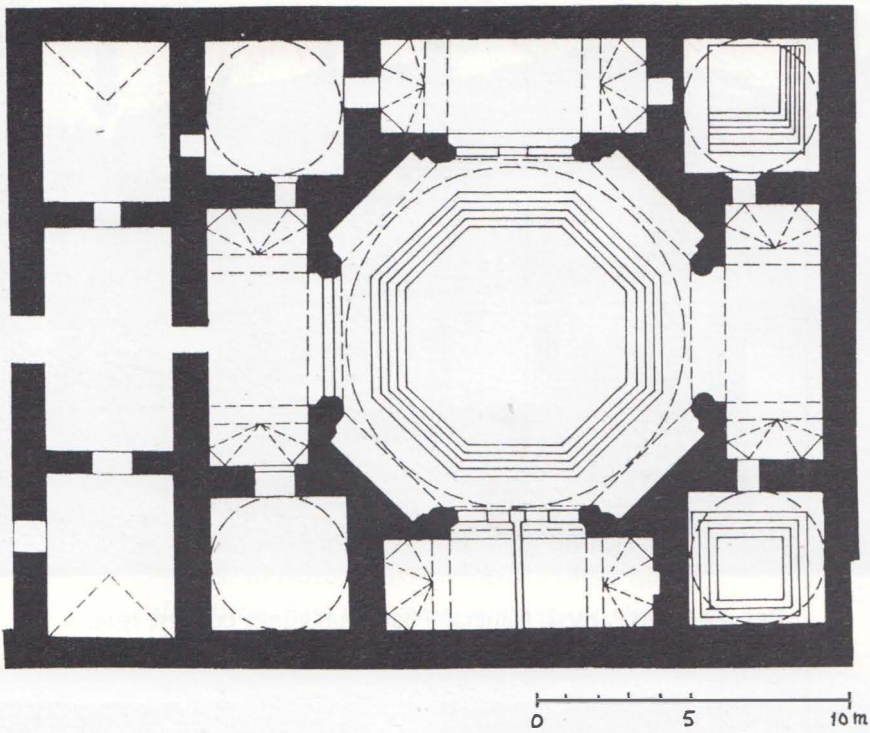
KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 12 Novo Pazarski Mineralni Banja'nın güney cephesi, 1594, Hafız Ahmed Paşa tarafından yaptırılmıştır, Novi Pazar.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 13 Novo Pazarski Mineralni Banja'nın iç görünümü, 1594, Hafız Ahmed Paşa tarafından inşa edilmiştir, Novi Pazar.

KAYNAK GYÖZÖ GERÖ'NÜN İZNİYLE

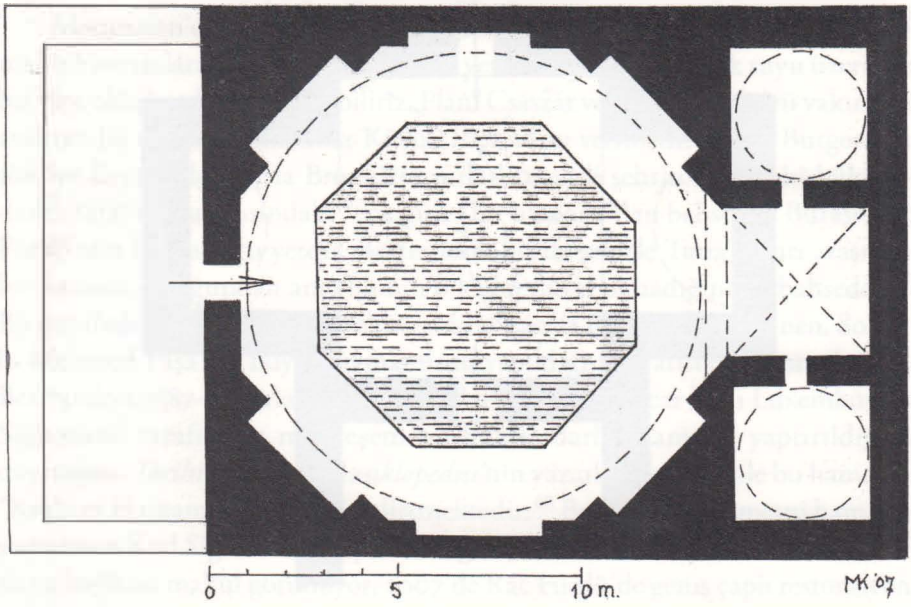
Res. 14 Császár Fürdö'nün kısmi rekonstrüksiyonu, 1571/2, Sokollu Mustafa Paşa tarafından yaptırılmıştır, Budapeşte.

Sülfür içeren kaynak suyunun sıcaklığı 55°C'dir ve romatizmaya iyi geldiği söylenmektedir. Çok bakımsız durumdaki hamam iki saatlik vardiyalar halinde kadın ve erkek müşterilere ayrı ayrı hâlâ hizmet vermektedir. Kitabenin yazarı tüm dünyayı gezdiğini, böyle bir hamam görmediğini belirtmektedir. Bu bina Buda'daki hamamlarla, özellikle Macarca adı Császár Fürdö olan Veli Bey Ilıcası (Res. 14) ve Király Fürdö (Res. 15)[35] ile kıyaslandığında bu ifadenin abartılı olduğu çok bellidir. Gelgelelim Balkanlar'daki diğer hamamlarla karşılaştırıldığında Novi Pazar Ilıcası'nın en iyiler arasında yer aldığı görülür. Biraz bakım ve restorasyonla durumu daha da iyileşecektir.

Nigrita'daki Loutro Bizans'tan Kalma mı?

Yunanistan Makedonyası'nda Serez şehrinin güneyindeki Nigrita köyünün dışında yerel olarak *loutro* (hamam) denilen ilginç bir bina yıkıntısı bulunmaktadır. Bizans

35 Gerö 1980, s. 77–92; Tóth-Epstein 1974, s. 58–9, 178–9, 313–4.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

Res. 15 Sokollu Mustafa Paşa tarafından yaptırılan Király Fürdö, 1566-78, Budapeşte.

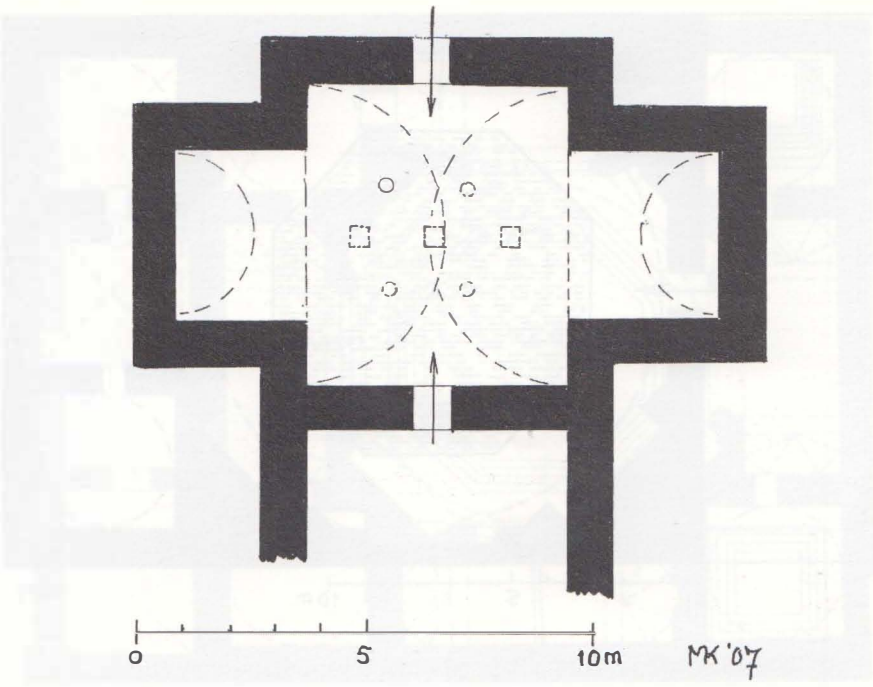
kaynaklarında Nigrita'dan bahsedilmemektedir. İlk kez 1453/4 tarihli bir Osmanlı tahrir defterinde, 22 Hıristiyan haneden ve tamamen Slavca—Stanislav'ın oğlu anlamına gelen Stajko gibi—isimleri olan kişilerden oluşan bir nüfusa sahip olan bir yer olarak adı geçer.[36] Vasil Kančov, 1900'de Nigrita'da 500 ila 550 haneye denk gelen 2.500 Hıristiyan Yunanlı nüfusu olduğundan bahsetmektedir.[37]

İlk bakışta binanın Osmanlı mimarisiyle çok az ortak yanı olduğu bellidir (**Res. 16**). Yaklaşık 6 m x 6 m boyutlarında kare biçimindeki esas salon, tuğladan yapılmış büyük bir beşik tonozla örtülüdür. En belirgin özelliği, binanın ana eksenine yatay olarak yerleştirilmiş olan iki *eksedra*dır. Salon, ana kemerdeki üç tane kare ve dört tane daire biçimli açıklık vasıtasıyla aydınlanmaktadır. Bu çözüm de Osmanlı tarzında değildir. Salonun girişi uzun zaman önce çökmüştür. Açıklanamayan sıra dışı bir başka özellik de salonun arka kısmındaki ikinci giriştir (veya çıkıştır). Hamam yayınlarda yer almadığından az sayıda mimari tarihçi tarafından bilinmektedir. Uzmanlar hamamın on üçüncü veya on dördüncü yüzyıl başlarında yapılmış olduğunu belirtmektedir.

Binanın esas mimari özelliği olan abartılı *eksedra*lar, Selanik'in Yukarı Şehir kısmındaki, nadir Geç Bizans hamam örneklerinden Kule Hamamı'nda da

36 BOA, TD 3, s. 279–80.

37 Kănčov 1970, s. 479.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 16 Nigrita Ilıcası,
on üçüncü veya on dördüncü yüzyıl, Yunanistan Makedonyası.

görülmektedir. Bu özellik Roma hamam mimarisinden gelmektedir. Osmanlı geleneğinde kesinlikle görülmemektedir.[38]

Sonuç

Daha birçok hamamın incelenmesi, çizilmesi ve yayınlara konu olması gerektiğinden kapsamlı sonuçlara varmak için henüz çok erken olmakla birlikte bazı genel yorumlar yapılabilir. Stara Zagora ve Sokobanja gibi Osmanlı hamamlarının altında Roma hamam harabelerinin olması, bir devamlılığın göstergesi olarak algılanabilir. Ancak Osmanlı kaplıcalarıyla bu tarz arasında doğrudan bir ilişki belirlenemez. Arkeolojik çalışmalar, Balkanlar'ın her tarafında antik katmanın üzerinde, 600 civarından on birinci yüzyılın ortalarına kadar olan zamandan kalan oldukça saf bir katman yer aldığını göstermektedir. Bulgaristan'da kadim yerleşimlerde yaşamın gösterişsiz olarak yeniden başlaması, on ikinci yüzyılda Haçlı Seferleri, on dördüncü yüzyılda da sürekli savaşlardan dolayı ilerleyememiştir.

38 Trypsiani-Omirou 1997, s. 314–7.

Macaristan'da 1570'li yıllarda Osmanlıların Budapeşte'deki en küçük Osmanlı hamamlarından birini yaptıkları yerde daha önce kaynak suyu üzerinde bir yapı olduğundan emin olabiliriz. Planı Császár ve Király Fürdö'yü yakından andıran bu ılıcaya Osmanlılar Küçük Ilıca adını vermiştir. 1433'te Burgonyalı şövalye Bertrandon de la Broquière surlarla çevrili şehrin dışındaki hükümdarlık sarayının aşağısındaki "çok güzel bir hamam"dan bahseder. Burası Rác Fürdö'nün bulunduğu yerdir. Bertrandon bir de şehirle Tuna Nehri arasında bir hamam olduğundan ama bunun o kadar güzel olmadığından bahseder.[39] Bu son ifade muhtemelen 1571/2'de, şimdi Császár Fürdö adıyla bilinen, Sokollu Mehmed Paşa'nın büyük hamamının yapıldığı yere atıfta bulunmaktadır. Bertrandon, 1387-1437 arasında hükümdarlık yapan Macar kralı Luxemburglu Sigismund tarafından muhteşem bir hükümdarlık hamamı yaptırıldığını duymuştu. *Tarihi Budapeşte Ansiklopedisi*'nin yazarları bu nedenle bu hamama "Kraliyet Hamamı" dendiğini belirtmektedir.[40] Bertrandon'un metni hamamı yaptıranın Kral Sigismund olup olmadığı konusunda biraz belirsiz olsa da kurduğu bağlantı makul görünüyor. 2007'de Rác Fürdö'de geniş çaplı restorasyon çalışmaları başlatılmıştır, dolayısıyla Kraliyet Hamamı'nın biçimi ve büyüklüğü hakkında daha fazla bilgi edinileceği tahmin edilmektedir.

Geç ortaçağ döneminde Macaristan'da ılıca binası olması, dönemin Ortodoks Hıristiyan Balkanları'nda başka bu tip yapılar olduğu anlamına gelmez. Arkeolojik araştırmalar daha kesin cevaplar bulmamızı sağlayacaktır. Bu makalede sunulan kanıt, Osmanlı kaplıcasının kendine mahsus bir bina tarzı olduğunu, en çok on altıncı yüzyılda gelişme gösterdiğini düşündürmektedir. Bu kısa girişin belgeleme ve araştırma çalışmalarını özendirmesi umulmaktadır.

39 de la Brocquière 1892, s. 234.

40 Tóth-Epstein 1974, s. 289.

KAYNAKÇA

Abdurrahman Hibri Efendi. *Enisü'l-Musâmirin.* Viyana, Österreichische Nationalbibliothek, Mixt. 21a-b.

Andrejević, A. (1969) "Spomenici Islamske Umetnosti," *Novi Pazar i Okolina: Prošlosti i njegov Spomenici*, der. M. Maletić vd, s. 204–7. Novi Pazar: Književne novine.

Âşık Mehmed (2007) *Menâzırü'l-Avâlim (Tahlil, Dizin ve Metin)*, haz. Mahmut Ak. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Ayverdi, E.H. (1953a) *Fatih Devri Mimarisi.* İstanbul: İstanbul Fethi Derneği.

Ayverdi, E.H. (1953b) *Fatih Devri Mimari Eserleri.* İstanbul: İstanbul Fethi Derneği.

Ayverdi, E.H. (1966) *İstanbul Mimari Çağının Menşei Osmanlı Mimarisinin İlk Devri: Ertuğrul, Osman, Orhan Gaaziler, Hüdavendigar ve Yıldırım Bayezid, 630–805 (1230–1402).* cilt 1. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E.H. (1972) *Osmanlı Mi'marisinde Çelebi Sultan Mehmed ve II. Sultan Murad Devri, 806–855 (1403–1451).* cilt 2. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E.H. (1973) *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855–886 (1451–1481).* cilt 3. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E.H. (1974) *Osmanlı Mi'marisinde Fatih Devri, 855–886 (1451–1481).* cilt 4. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E.H. (1976) *İlk 250 Senenin Osmanlı Mimarisi.* İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E.H. (1977) *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Romanya, Macaristan.* cilt 1, Kitap 1–2. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E.H. (1981a) *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Yugoslavya.* cilt 2, Kitap III. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E.H. (1981b) *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Yugoslavya.* cilt 3, Kitap 3. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Ayverdi, E.H. (1982) *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk.* cilt 4, Kitap 4–5–6. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

de la Brocquière, B. (1892) *Le Voyage d'Outremer de Bertrandon de la Brocquière*, der. C. Schefer. Paris: E. Leroux.

Çakmak, H. (2002) *Tire Hamamları.* Ankara: Kültür Bakanlığı.

Čankov, Ž. (1938) *Geografski Rečnik na Bălgariya.* Sofya: Knigoizdatelstvo "Fakel".

Čar-Drnda, H. (1984) "Osnivanje Novog Pazara i njegov razvitak do kraja XVI stoledja," *Novopazarski Zbornik*, sayı 8, s. 77–102.

Enciklopedija Jugoslavije (1968) *Enciklopedija Jugoslavije.* Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.

Eravşar, O. (2004) *Tokat Tarihi Su Yapıları (Hamamlar)*. Konya: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.

Evliya Çelebi (1314–5 [İS 1896/7]) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 1–5/6, der. A. Cevdet. İstanbul: İkdam Matbaası.

Evliya Çelebi (1928) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 7, der. A. Cevdet. İstanbul: Devlet Matbaası.

Evliya Çelebi (1969–72) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. İstanbul: Zuhuri Danışman Yayınevi.

Evliya Çelebi (1978) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, cilt 1–5/6, der. T. Temelkuran, N. Aktaş ve M. Çevik. İstanbul: Üçdal Neşriyat.

Flügel, G. (1865–7) *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Kaiserlich-königlichen Hofbibliothek zu Wien*, 2 cilt, Viyana: k.k. Hof- und Staatsdruckerei.

Gabriel, A. (1958) *Une capitale turque: Brousse, Bursa. Ouvrage publié sous les auspices de Ministère turc de l'instruction publique*. Paris: E. de Boccard.

Gerö, G. (1980) *Az Oszman-Török Épitészet Magyarországon (Dzsámik, Türbék, Fürdök)*. Budapeşte: Hungarian Academy of Sciences.

Hadschi Chalfa=Kâtip Çelebi (1812) *Rumeli und Bosna, geographisch beschrieben von Mustapha Ben Abdalaih Hadschi Chalfa*, çev. J. Hammer von Purgstall. Viyana: [yay.y.].

Hoddinot, R. (1975) *Bulgaria in Antiquity*. Londra: Benn.

Ivanov, J. (1906) *Severna Makedonija*. Sofya: Chr. Olčev.

Kančov, V. (1970) "Makedonija Etnografiya i Statistika," *Izbrani Proizvedeniya*, s. 479–87. Sofya: Namka i Iskustvo.

Mehmed Süreyya Bey (1308–11 [İS 1893–7]) *Sicill-i Osmanî*, 3 cilt İstanbul: Matbaa-i Amire.

Mujezinović, M. (1974) "Nadpis na Novopazarski Banja," *Prilozi za Orientalne Filologiju* 20–21: 437–40.

Önge, Y. (1995) *Anadolu'da XII-XIII. Yüzyıl Türk Hamamları*. Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.

Tóth-Epstein, E., der. (1974) *Historische Enzyklopädie von Budapest*. Budapeşte: Corvina.

Trypsiani-Omirou, S. (1997) "Byzantine Baths, Thessaloniki, Greece," *Secular Medieval Architecture in the Balkans 1300–1500 and Its Preservation*, der. E. Hadjitryphonos ve S. Ćurčić, s. 314–7. Selanik: Aimos, Society for the Study of the Medieval Architecture in the Balkans and its Preservation.

Tsončev, D. (1938) "Starinite okolo Starazagorski Mineralni Izvori," *Izvestija Arheologičeski Institut*, sayı 12, 352–4.

Ürer, H. (2002) *İzmir Hamamları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.

Yunanistan'daki Osmanlı Hamamları: Tarihleri ve Mimarileri Hakkındaki Çalışmalara Bir Katkı

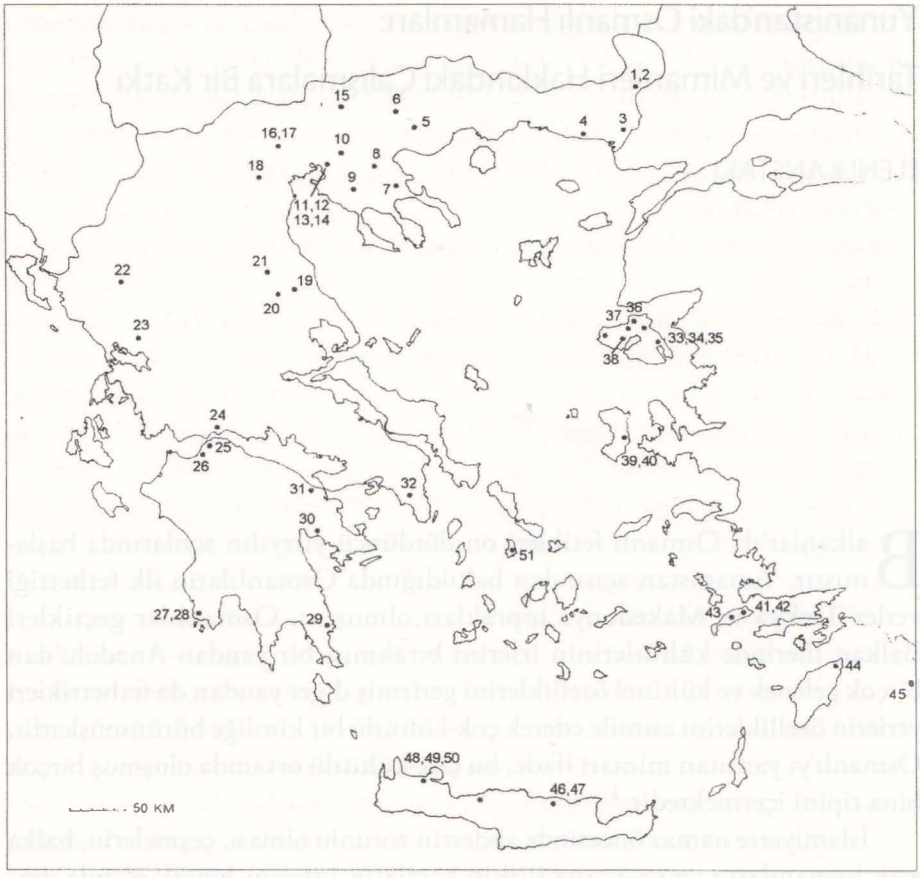
ELENI KANETAKI

Balkanlar'da Osmanlı fetihleri on dördüncü yüzyılın sonlarında başlamıştır. Yunanistan açısından bakıldığında Osmanlıların ilk fethettiği yerler Trakya ve Makedonya toprakları olmuştur. Osmanlılar geçtikleri Balkan illerinde kültürlerinin izlerini bırakmış, bir yandan Anadolu'dan birçok gelenek ve kültürel özelliklerini getirmiş diğer yandan da fethettikleri yerlerin özelliklerini asimile ederek çok-kültürlü bir kimliğe bürünmüşlerdir. Osmanlı'yı yansıtan mimari ifade, bu çok-kültürlü ortamda oluşmuş birçok bina tipini içermektedir.[1]

İslamiyette namaz öncesinde abdestin zorunlu olması, çeşmelerin, halka açık hamamların ve su arzına ilişkin yapıların inşasını büyük ölçüde desteklemiştir. Benzer biçimde, eğitim ve çocuk yaştan itibaren ders çalışmaya verilen önem medreselerin yapımının ve toplumsal ve tıbbi yardımlaşmanın dini ilkelerin başında gelmesi de imarethane ve hastanelerin yapımının arkasındaki temel nedenlerdendir. Son olarak da Osmanlıların ticarete verdikleri büyük önem, misafirhane ve kervansaraylara duyulan talebi artırdı. Böylelikle, önceki Bizans şehirlerinin oluşturduğu kentsel ağ, toplumun temel gereksinimlerine yönelik bazı dini ve dini olmayan binalarla zenginleşmiş oluyordu. Yunanistan'ın Osmanlı geçmişinin kanıtları olarak günümüzde halen varlığını koruyan camiler, medreseler, tekkeler, imarethaneler, hanlar ve hamamlar yapılmıştı.

Yunanistan'daki Osmanlı binaları üç grupta toplanmaktadır: 1) çeşitli büyüklüklerde camiler, tekkeler, türbeler, imaretler ve okullar gibi dini binalar; bu yapılar genellikle bir bütün olarak bir külliyeyi oluşturmaktadır; 2) iki alt gruba ayrılan dini olmayan binalar: toplumsal-kamusal (bedestenler, hamamlar,

1 Kanetaki 2005, s. 104.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 1 Varolan Osmanlı hamamlarının işaretlendiği Yunanistan haritası.

kervansaraylar, kütüphaneler gibi) ve konutsal (evler ve konaklar gibi); 3) surlar ve kuleler gibi askeri yapılar.[2] Osmanlı seyyahı Evliya Çelebi'nin on yedinci yüzyılda yazdığı *Seyahatname*, o zamanlar varolan Osmanlı binaları ile ilgili geniş bilgi vermektedir.[3] Önemli binaların yerlerini bulma konusunda başka seyyahların yazmış olduğu anlatılar da yararlı olmaktadır.[4]

Yunanistan'da halihazırda varolan Osmanlı binaları maalesef titiz bir inceleme ve kayıt işlemine tabi tutulmamıştır. Genelde "anıt" ilan edilmişlerdir ve Kültür Bakanlığı'nın koruması ve 28 tane yerel Bizans ve Bizans Sonrası Anıtlar Departmanı Eforeie'sinin idaresi altındadır. Eforeie'ler arkeolojik,

2 Kanetaki 2005, s. 104.

3 Evliya Çelebi 1991, Evliya Çelebi 1999, Demetriades 1973, Demetriades 1983, Moschopoulos 1959, Mpirhs 1959, Palιougkas 2001, Palιougkas 2007.

4 Diğer seyyahlar için bkz. Simopoulos 1970–6.

tarihi ve sanatsal değeri olan binaların mimari özelliklerinin korunmasından sorumludur.[5] Ancak birçok durumda Osmanlı binaları özel mülkiyettir.

Yunanistan'da Osmanlı'dan kalma yapılar uzun zaman boyunca ikinci sınıf anıt addedilmiştir. Birkaç yıldır Türk araştırmacılar yayınlarında korunmada olan anıtların durumlarının kötülüğünden dem vurmaktadır.[6] Buna mukabil, Yunanistan'daki Osmanlı binalarının varlığı ve tarihçesine ilişkin güçlü bir ilgi de ortaya çıkmıştır. Hamamlar, hanlar veya kervansaraylar gibi belli bir mimari biçime atıfta bulunan monografiler veya Ioannina, Serez, Selanik, Karaferiye, Rodos gibi belirli bölgelerdeki anıtlara atıfta bulunan kitaplar Osmanlı'dan kalma binaların tarihçesini ve inşaatını incelemektedir. Kültür Bakanlığının restorasyon ve yeniden kullanıma dair projelerini başlatma ve destek çabalarının yanı sıra, Atina'daki Yunan Ulusal Bilim Araştırmaları Vakfı[7] ve Girit'teki Rethymno Akdeniz Çalışmaları Enstitüsü[8] gibi Yunan araştırmacılarının yakın zamandaki arşiv malzemesi kataloglama girişimlerini de teslim etmek gerekmektedir.

Yunanistan'daki Osmanlı Hamamları

Osmanlılar Balkan Yarımadası'nı fethetmeye başladıktan sonra kamusal altyapı için gerekli bazı binalar inşa etmeye girişmişler, bu binaların yapım ve bakım masraflarını da vakıflar vasıtasıyla karşılamışlardır. Bu binalar arasında hamamlar özel bir yer tutmaktadır.[9] Büyüklük, inşaat kalitesi ve süsleme unsurları açısından farklılık gösterirlerken iç kısımları kusursuz bir estetik ifadeyi yansıtmaktadır. Kısmen yıkılmış olan yaklaşık yetmiş kadar hamam Yunanistan topraklarına yayılmış durumdadır (**Res. 1**). 1392'de yapılmış olan Giannitsa'daki Gazi Evrenos Hamamı ve 1398 tarihli Didymoteichon'daki Oruç Paşa Hamamı gibi bazı hamamlar on dördüncü yüzyılın sonlarında yapılmıştır. Gelgelelim

5 Yunan Kültür Bakanlığı şu dönemlerden kalma kültürel mirasın korunmasıyla ilgili Eforeie'lere bölünmüştür: (1) Klasik Dönem, çoğunlukla antik kalıntılar ve arkeolojik yerlerden oluşmaktadır; (2) Bizans ve Bizans sonrası dönem ve (3) 1834'te Yunan Devletinin kurulmasından sonraki dönem.

6 Çam 2000, Yenişehirlioğlu 1989.

7 Balta 2003.

8 "Dijital Girit," http://www.ims.forth.gr/ims/external_projects/digital_crete/digital_crete-gr.html).

9 Hamamlar üzerine monografiler genellikle İslam dünyasının belli bölgelerinde veya şehirlerinde bulunan hamamları konu almaktadır ve Yunanistan'daki Osmanlı hamamlarından nadiren bahsedilmektedir. Ancak yakın zamanda doktora tezi olarak sunulduğu ve daha sonra genişletilmiş olarak kitap olarak yayımlandığı haliyle, burada belirtilen araştırma ve bilimsel çalışma ilginç bulgular ortaya çıkarmıştır. Bkz. Kanetaki 2003, Kanetaki 2004.

hamamların çoğu on beşinci, on altıncı ve on yedinci yüzyılda yapılmıştır.[10] Nadir görülen kitabelere iyi korunmuş bir örnek, Selanik'teki Bey Hamamı'nın erkekler kısmının girişinin üzerinde bulunmaktadır. Kitabe, hamamın kuruluş yılını ve kurucunun adını belirtmektedir.

Yunanistan'da akla gelebilecek her büyüklükte Osmanlı hamamı bulunmaktadır: Küçük, hususi hamamlar konaklara bitişik olarak bulunurken ister tekli ister hem kadınlar hem de erkekler için kısımları olan çifte hamamlar olan orta ve büyük halka açık hamamlar başka Osmanlı binalarıyla benzerlikler taşıyan özellikler barındırmaktaydı. Kadın ve erkek müşteriler için olan iki kısım, binanın boylamasına eksenine paralel olarak yerleştirildiklerinden ve ortak bir su haznesi ve külhandan faydalandıklarından simetri belirtileri göstermektedir. Ancak İstanbul'daki 1556 tarihli Haseki Hürrem Hamamı'nın aksine enlemesine eksenleri boyunca simetrik değildir. Süsleme açısından genellikle erkekler kısmı kadınlar kısmından daha zengindir. Rodos'taki Yeni Hamam'da olduğu üzere, genellikle erkekler kısmının soyunma odasının kubbesinin iç yüksekliği kadınlar kısmındaki muadilinden daha fazladır. Bu mimari özellik, kadınlarla erkekler arasında farklılığa neden olan toplumsal ayırımcılığın bir göstergesi olarak görülebilir. Soyunma odası, ılıklık ve sıcaklıktan oluşan tipik oda sıralaması uygulamada küçük farklılıklar dışında her yerde aynı kalmıştır.

Yunanistan'daki Osmanlı hamamlarındaki temel konumlanmaları başka yerlerdeki hamamlarla aynıydı: Müşteriler caddeden soyunmalığa (camekân) girer ve soyunmak için duvarların kenarındaki alçak boylu ahşap veya taş oturaklara otururlardı. Bu oturakların kalıntılarına bazı hamamlarda rastlanmıştır. Bu odada genellikle bir şadırvan bulunurdu. Bitişikte soğukluk veya ılıklık yer alırdı. Burada hamam müşterileri hamamın yüksek ısısına alışarak kendilerini sıcaklık için hazırlarlardı. Sıcaklığın ortasında büyük mermer bir yükselti olan göbektaşı bulunurdu; göbektaşında müşteriler yatıp dinlenir, kendilerine masaj yapılırdı. Bu kısmın duvarlarında musluklu kurnalar vardı. Yıkananlar pirinç veya bakır bir tasla kurnalardan su alır, kendi üzerlerine dökerlerdi. Sıcaklığın ortasında kubbeli bir alan ve köşelerde halvet denen özel hücreler vardı. Külhan denen ocak sıcaklığın bir duvarına yaslanmıştı. Ateş, külhanın içindeki bakır—bakır kolayca ısındığından ısı hızla iletilebilir—kazanı ısıtır, külhanın üzerindeki kısım ise su haznesi olarak iş görürdü. Ateşten çıkan duman ve sıcak hava bir kanaldan geçer, yükselerek duvarların içindeki dikey seramik borulardan (tüfeklik) dışarı atılmadan önce ılık ve sıcak odaların tabanının altındaki ısıtma tertibatı (cehennemlik) içinde deveran ederdi.

Hamamların kabul görmüş kurallara uyması ve yerleşik planlar uyarınca çeşitli kısımlarının düzenlenmesi gerektiğinden hamamları yapan mimarlara

10 Ayverdi 1982, Kiel 1970, Kiel 1981.

farklılık yapma olanağı pek kalmıyordu. Buna rağmen Osmanlı mimarları kalıcı sorunlara çeşitli çözümler bularak orijinal biçimler yaratmayı başarmışlardır. Bu biçimlerin incelenmesi, ahşap işçiliği, kubbeler, mimari unsurlar, işlevsel ve teknik ekipman ve süslemeler dahil olmak üzere inşaat yöntemleri, yapı malzemeleri ve biçimleri ile ilgili sonuçlara varılmasına yardımcı olacaktır.

Osmanlı Hamamlarının Genel Tipolojisi

Yunanistan'daki Osmanlı hamamlarının işlevsel planına bakmadan önce yapmış olduğum sınıflandırmayı bağlamına yerleştirmek amacıyla genel anlamda Osmanlı hamamlarının tipolojisi hakkında birkaç görüş bildirmek yerinde olacaktır. Karl Klinghardt,[11] Heinrich Glück,[12] Semavi Eyice[13] ve Machiel Kiel,[14] zemin planını, özellikle de sıcak odanın konumunu temel alan tipolojiler sunmaktadırlar. Çalışmaları İstanbul'da veya Anadolu'da bulunan hamamlara dayanmaktadır. Hermes Balducci ise Rodos'taki Türk mimarisi üzerine bir makalesinde Osmanlı hamamlarının temek tipolojik gruplarından bahsetmektedir.[15] Tüm araştırmacılar, Bursa, Konya ve özellikle İstanbul gibi büyük Osmanlı şehirlerindeki Mahmut Paşa Hamamı (1466), Bayezid Hamamı (1501), Haseki Hürrem Hamamı (1556), Çemberlitaş Hamamı (1584) ve Cağaloğlu Hamamı (1741) gibi bilinen hamamlara atıfta bulunmaktadır. Benim bu makaleyle yaptığım temel katkı, her araştırmacının ileri sürdüğü temel grupların ayrıntılı bir incelemesi ve temel noktalarının karşılaştırılmasıdır.[16] Klinghardt, Glück ve Kiel'e göre hamamlar beşe ayrılırken Eyice altı grup olduğunu ileri sürmektedir.

Klinghardt gruplarını sıcak odaların büyüklüğü ve konumuna göre oluşturmuştur: 1) Birinci tip (*gleichwertige Baderäume*) hamamlarda eşit büyüklükte sıcak odalar bulunmaktadır; 2) ikinci tip (*betonter Hauptraum*) hamamda dikdörtgen şeklinde merkezi bir oda vurgulanır, yanlarda iki küçük halvet bulunmaktadır; 3) üçüncü tip (*zentraler Hauptraum*) hamamda kubbeli kare biçiminde merkezi bir oda, iki veya üç yanında yerleşik daha küçük özel hücreler bulunmaktadır; 4) dördüncü tip (*ausgesprochene Zentralräume*) hamamda, İstanbul'daki Bayezid Hamamı, Cağaloğlu Hamamı ve Çemberlitaş Hamamı'nda görülebileceği üzere, dört tane eyvan nişi ve dört tane özel hücresi olan haç biçiminde bir zemin planı vardır; 5) beşinci tip (*zentrale Bassinräume*, *Polygone mit Iwanerweiterung*) hamam, yedi, sekiz hatta on iki kenarı olan çokgen biçiminde bir sıcak oda içerir.

11 Klinghardt 1921.

12 Glück 1927.

13 Eyice 1962.

14 Kiel 1976.

15 Balducci 1931.

16 Kanetaki 2004, s. 82, 84, 86, 88.

Glück, İstanbul ve Bursa'daki hamamları incelemiş ve iki eksenin konumunu temel alarak beş grup belirlemiştir: 1) haç biçimli (*Vieriwankuppel*) sıcak odadaki dört eyvan ve dört halvetin ortada kubbesi olan, kare şeklinde bir salon yarattığı hamamlar; 2) İstanbul'daki Süleymaniye Hamamı'nda görülebileceği üzere, eyvanlarla halvetler arasındaki duvarların yerini kemerlere bıraktığı, dikey yükün sütunlara bindiği hamamlar (*Vieriwankuppel auf Stützen*); 3) haç biçimli konumlanmanın daha karmaşık bir biçimi olarak, eyvanları oluşturan duvarların yokluğunun nişlerin varlığıyla büyüyen kare biçimli bir salon izlenimi bıraktığı hamamlar (*Achtstützenkreuz mit Exedren im Quadrat*); burada sıcak odanın ortası sekiz tane payandanın üzerine oturan bir kubbeyle örtülüdür; 4) dördüncü grup aslen birinci grubun değiştirilmiş bir halidir çünkü soyunma odasına en yakın olan eyvan oraya eklemlenmiştir (*Dreiiwankuppel*); bu modelde iki tane halvet ve iki veya üç tane eyvan bulunmaktadır; 5) son grupta yer alan hamamlarda, kare biçiminde bir plana yedirilmiş halde her kenarında eyvanlar olan çokgen biçiminde bir sıcak oda—İstanbul'daki Küçük Aya Sofya Hamamı'ndaki gibi yedi kenarlı veya Bursa'daki Yeni Kaplıca gibi sekiz kenarlı, hatta İstanbul'daki Cağaloğlu Hamamı gibi on iki kenarlı—bulunmaktadır (*Polygone mit Iwanerweiterung*).

Eyice altı gruptan bahseder: 1) haç biçimli sıcak odasının köşelerinde dört tane eyvan ve dört tane halvetin yer aldığı kare planlı hamamlar (haçvari dört eyvanlı ve köşe hücreli tip); 2) yıldız biçimli sıcak odası olan, biçim olarak Bizans örnekleriyle ilintili olan hamamlar (yıldızvari sıcaklıklı tip); 3) kare şeklindeki sıcak odanın etrafında halvetlerin yer aldığı hamamlar (kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tip); 4) İstanbul'daki Haseki Hamamı'nda olduğu üzere, birden fazla, kubbeli sıcak odalı hamamlar (çok kubbeli sıcaklıklı tip); 5) sıcaklığın merkezindeki kubbeli salonun dikdörtgen biçiminde olduğu ve iki halvetle bağlantılı olduğu hamamlar (ortası kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip)—bu hamamların zemin planında iki tane eyvan nişi bulunmaktadır; 6) soğukluğun ve sıcaklığın simetrik olarak aynı olduğu hamamlar (soğukluk, sıcaklık ve halvet eş odalar halinde olan tip).

Kiel sıcaklığın biçimini temel alan beş grup belirlemiştir. Birçok Osmanlı hamamının hiçbir tipe uymayan bir planı olduğunu ileri sürse de aşağıdaki gruplar ayırt edilebilir: 1) A tipi, tamamen geliştirilmiş dört eyvanlı model; 2) B tipi, üç tane eyvanı ve hamamın ucundaki su haznesinin duvarına bitişik iki halvetiyle A'nın basitleştirilmiş hali; 3) C tipi, yarılanmış dört eyvan içeren B tipinin daha da basitleştirilmiş hali—sıcaklık iki eyvanlı bir oda izlenimini verir çünkü iki halvet arasındaki üçüncü eyvan yoktur ve iki halvet doğrudan birbirine yaslanmaktadır. Bu tip hamamlarda halvetin önündeki oda her zaman dikdörtgen biçimindedir. Buranın ortası kısmen duvarların kısmen kemerlerin üzerinde duran bir kubbeyle örtülüdür. Bu kemerlerin her iki yanında kalan

boşluklar, beşik tonozla, stalaktitler veya Türk üçgenleri gibi geçici unsurlar içeren küçük kubbelerle, sade bir ayna tonozla veya hamamın mimari zenginliğiyle uyumlu başka bazı yöntemlerle örtülebilir; 4) D tipi en basit plana sahiptir çünkü sadece bir halvet, basit kubbesi olan bir oda ve öncesinde de uzunca bir oda yer almaktadır. Bu hamamların gösterişsiz boyutları nedeniyle C tipi hamamlarda görülen tonozlama çeşitliliğine rastlanmaz, sadece kemerler bulunmaktadır; 5) E tipi öncekilerden tamamen farklıdır çünkü kanatlarının tamamı nişlerle derinleşmiş olan sekizgen biçimli bir ana salon içermektedir.

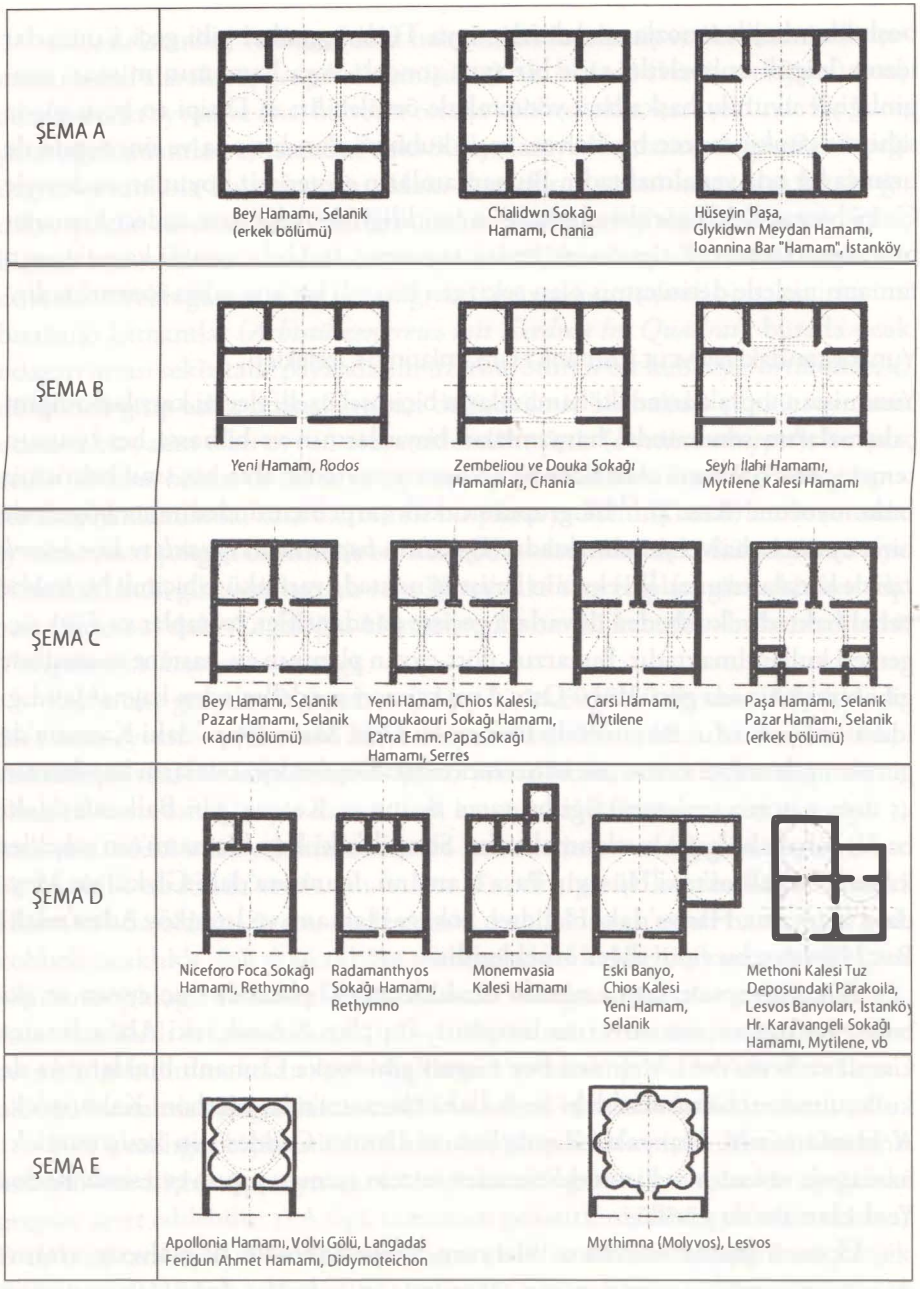
Yunanistan'daki Mevcut Osmanlı Hamamlarının Özellikleri

Yunanistan topraklarındaki hamamların biçimsel özelliklerini karşılaştırdığım çalışmalarım sonucunda, hamamların boyutlarının ve bilhassa her binanın temel işlevsel bölümü olan sıcaklığın konumunu temel alan beş sınıf belirlemiş bulunuyorum (**Res. 2**).[17] İlk grupta sıcaklık çarpı biçimindedir, her köşesinde birer eyvan ve halvet yer almaktadır (Eyice'nin *haçvarı dört eyvanlı ve köşe höcreli tip*iyle karşılaştırınız). İki eksenin kesiştiği noktada yarımküre biçimli bir kubbe yer almaktadır; kubbeden duvarlara geçişte pandantifler, tromplar ve Türk üçgenleri kullanılmaktadır. Bu tarzın, dört-eyvan planının ev, hastane ve medrese gibi birçok binada görüldüğü Orta Asya mimari modellerinden kaynaklandığı iddia edilmektedir. Bu sınıftaki hamamlar Orta Makedonya'daki Kastoria'da görülen geleneksel evlere çok benzemektedir. Köşelerdeki odaların kapılarının 45 derece açıyla yerleştirildiği bu tarza Bosna ve Kosova gibi Balkanlar'daki başka birçok bölgede rastlanmaktadır. Selanik'teki Bey Hamamı'nın erkekler kısmı, Naf paktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı, Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı, Hanya'daki Halidwn Sokağı Hamamı ve İstanköy Adası'ndaki Bar Hamamı bu tipin diğer örnekleridir.

İkinci gruptaki hamamlarda sıcaklık ters T planlıdır, üç eyvan ve iki halvet su haznesinin duvarına bitişiktir. Bu plan Selanik'teki Alaca İmaret Camii ve Serez'deki Mehmed Bey Camii gibi başka Osmanlı binalarında da kullanılmıştır. Giannitsa'daki Şeyh İlahi Hamamı'nda, Methoni Kalesi'ndeki A' Hamamı'nda, Hanya'da Zambeliou ve Douka Caddesi'nin kesişimindeki hamamda ve kadınlar kısmı eklenmeden önceki aşaması yapım evresinde Rodos Yeni Hamam'da görülür.

Üçüncü grupta sıcaklıkta iki eyvan bulunmaktadır, iki halvetin arasında olması gereken üçüncü eyvan çıkarılmış ve halvetler doğrudan yan yana bulunmaktadır. Dikdörtgen biçimli ilk oda, kısmen enine duvarlar kısmen de iki kemer üzerinde duran bir kubbeyle örtülüdür (Eyice'nin *ortaşı kubbeli, enine sıcaklıklı ve çifte halvetli tip*iyle karşılaştırınız). Bu tarz Selanik'teki

17 Kanetaki 2004, s. 259–61.

KAYNAK YAZAR ÇİZİMİ

RES. 2 Yunanistan'daki Osmanlı hamamlarının tipolojisi.

Paşa Hamamı'nda (Phoenix Hamamı da denmektedir), Pazar Hamamı'nda (Louloudadika, Yahudi Hamamı veya Kadınlar Hamamı da denmektedir), Bey Hamamı'nın kadınlar kısmında; Serez'deki Papa Sokağı Hamamı'nda, Mytilene'deki Çarşı Hamamı'nda ve Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski ve Yeni Hamam'da görülmektedir.

Yunanistan topraklarında çok yaygın olarak görülen dördüncü grubun özelliği, küçük halvetlerin çevrelediği kare biçimli kubbeli bir sıcaklıktır (Eyice'nin *kare bir sıcaklık etrafında sıralanan halvet hücreli tipi*yle karşılaştırınız). Bu sınıfta Kilkis'teki hamam, Karaferiye'deki Tuzci Hamamı (L biçimli planı olan bir çifte hamam), Tyrnavos, Larissa ve Nafplio'daki hamamlar (son ikisi kısmen yıkılmıştır), Methoni Kalesi'ndeki iki hamam, İstanköy adasındaki tuz antreposu/hamam ve Rethymno'daki Niceforo Foca Sokağı'nda ve Radamanthyos Sokağı'nda yer alan hamamlar bulunmaktadır. En eski Osmanlı hamamlarından Didymoteichon'da Fısıltı Hamamı olarak da bilinen Oruç Paşa Hamamı ve Giannitsa'daki Gazi Evrenos Bey Hamamı da bu plana uymaktadır. Oruç Paşa Hamamı'nın soyunma odasında, Edirne'deki 1421 tarihli Gazi Mihal Hamamı'nın kadınlar kısmının soğukluk kısmının kubbesindekini andıran özel bir inşaat sistemi bulunmaktadır.[18] Yarım küre biçimli kubbe, yapısal bir payı olması muhtemel muazzam bir eşkenar dörtgen biçimli desenle süslenmiştir. Gazi Evrenos Bey Hamamı'nın, iç kısmı İznik'teki on beşinci yüzyıl başlarından kalma İsmail Bey Hamamı'nda da rastlanan bir özellik olan spiral biçimli loblarla süslenmiş bir kubbesi bulunmaktadır.

Son gruptaki hamamlarda girintileri (*maksura*) olan çokgen biçimli bir sıcaklık bulunmaktadır. Bu özelliğe Bursa'daki Eski Kaplıca'da (1389?–1511) ve Yeni Kaplıca'da (1520–66) rastlanmaktadır (Eyice'nin *yıldızvari sıcaklıklı tipi*yle karşılaştırınız). Bu tarzda binalar, İstanbul'daki en eski Osmanlı hamamı olan 1466 tarihli Mahmut Paşa Hamamı ve Lüleburgaz'daki 1574 tarihli Sokollu Mehmed Paşa Hamamı'yla morfolojik benzerlikler göstermektedir. Bu tarz, Didymoteichon'daki 1970'li yıllarda kısmen yıkılmış bir çifte hamam olan Feridun Ahmed Bey Hamamı'nda, Langadas'taki Apollonia Hamamı'nda ve Midilli adasındaki Molyvos Hamamı da denen Mythimna Hamamı'nda uygulama bulmuştur.

Kiel, Klinghardt, Glück ve Eyice'nin tipolojik gruplarına atıfta bulunan yukarıda ileri sürülen sınıflandırma bazı genel sonuçlara varmamıza yardımcı olmaktadır. Öncelikle Yunanistan topraklarındaki hamamlar orijinal prototipler oluşturmaz, çünkü mimari özellikleri Osmanlı'nın dört bir yanında görülen biçimsel ve yapısal özelliklere birebir uymaktadır. Osmanlı mimarları belirgin inşaat teknikleri ve orantı kuralları kullanmışlardır. Bu nedenle Yunanistan'da-

18 Kanetaki 2007.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 3 Bey Hamamı'nın girişi, 1444, Selanik.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 4 Paşa Hamamı'nın girişi, 1520, Selanik.

ki ve imparatorluğun başka yerlerindeki hamamlar fevkalade bir homojenlik içindedir çünkü inşaat süreci bölgeden bölgeye farklılık göstermemektedir.

İkincisi, binaların zemin planları belli bir modele uyuyordu. Hanedanlık mimarları binaların temel yapısının inşasıyla ilgileniyor, gerisini usta zanaatkârlara bırakıp zaman zaman kontrol ediyorlardı. Mimarın temel planının ötesinde binanın yapısını belirleyen geleneksel malzemeler ve inşaat teknikleriydi. Resmen atanmış olan mimarlar, imar planını takip edip uygulamakla yükümlü olan işçilere nezaret ediyordu.[19] En son olarak, ustalar inşaatın tüm unsurları için ortak bir dil öğrenip kullanmaktaydı. İnşaat işçileri esnafının, bir yerden diğerine taşınıp zemin planı, yerel malzemeler ve her müşterinin mali kaynakları uyarınca inşaat tekniklerini uygulamaları da bunu desteklemektedir.

İnşaat Ayrıntılarının Analizi

Hamamların duvar işçiliği Yunanistan'daki diğer Osmanlı yapılarınınkinden farklı değildi. Kalınlığı 60 ile 120 cm arasında değişen duvarların genelde hem iç hem de dış yüzeyleri sıvalıdır. Fakat bakımsızlık nedeniyle boyanın ancak izi kalmıştır. Gündelik mimari için yerli Bizans inşaat yöntemlerine başvuran Osmanlılar daha önemli yapılar için taş kullanıp yapıları İslami mimari süsleme yöntemlerine uyarak güzelleştirdiler.

Yerel teknikler uyarınca inşa edilen duvarlar genellikle tuğla ve taş sıralarından oluşmakta, moloz duvarları geometrik olarak döşenen tuğla katmanları güçlendirmektedir. Bu tarz duvar işçiliğine Selanik'teki Bey Hamamı (1444) (**Res. 3**), Pazar Hamamı, Paşa Hamamı (**Res. 4**) ve Yeni Hamam'da (1575–1600); Didymoteichon'daki Oruç Paşa Hamamı'nda (**Res. 5**); Methoni Kalesi'ndeki A' hamamında; Stageira'daki hamamda; Giannitsa'daki Gazi Evrenos Hamamı'nda; Langadas'taki Apollonia Hamamı'nda ve Karaferiye'deki Tuzci Hamamı'nda (**Res. 6**) rastlanmaktadır. Diğer bir seçenek de kaba kesim ve moloz taşlarla inşadır ve örnekleri Antik Korinth'teki A' hamamı ve B' hamamında, Methoni Kalesi'ndeki hamamlarda ve Platykampos hamamında (**Res. 7**), Mytilene'de Herakleias Karavangeli Caddesi'ndeki hamamda, İstanköy'deki ve Pyli Hamamı'nda görülebilir. Üçüncü seçenek olan kesme taş duvarcılıkta taşların tamamı kare şeklinde kesildiğinden dikey ve yatay hatlardan oluşan bir örgü modeli oluşturur. Rodos'taki Yeni Hamam (**Res. 8**) ve Didymoteichon'daki Feridun Ahmed Bey Hamamı (**Res. 9**) bu tarz duvar işçiliğinin örneklerini oluşturmaktadır.

Kubbeler tuğladan, sıkı oturmuş kesme taştan veya birbirine tam oturan taşlardan yapılır, nadiren harçla karışık küçük moloz taşlar da kullanılırdı. Kubbe yapımında tuğla kullanımının örnekleri, Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı'nda, Nafpaktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı'nda (**Res. 10**), Platykampos hamamında, Langada'daki Apollonia Hamamı'nda, Karaferiye'deki Tuzci

19 Bkz. Necipoğlu 1992, Cerasi 1988.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 5 Oruç Paşa Hamamı, 1398/9, Didymoteichon.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 6 Tuzci Hamam, on dördüncü yüzyıl sonu, Karaferiye.

Hamamı'nda, Vasilika'daki Pisiona Hamamı'nda, Giannitsa'daki Şeyh İlahi Hamamı'nda, Didymoteichon'daki Oruç Paşa Hamamı'nda (RES. 11), Atina'daki Abid Efendi Hamamı'nda ve Selanik'teki Pazar Hamamı ve Yeni Hamam'da görülebilir. Kaba kesim taş kullanımına dair örnekler ise İstanköy'deki Pyli

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

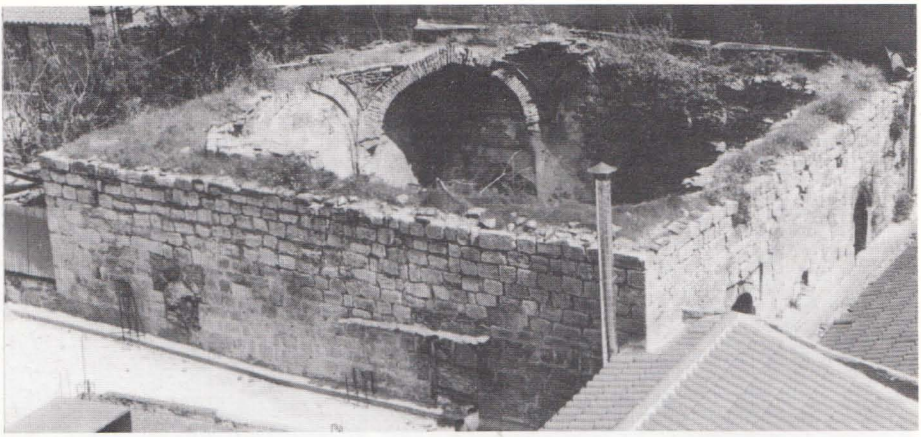
RES. 7 Platykampos'taki hamam kalıntıları, tarih bilinmiyor.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

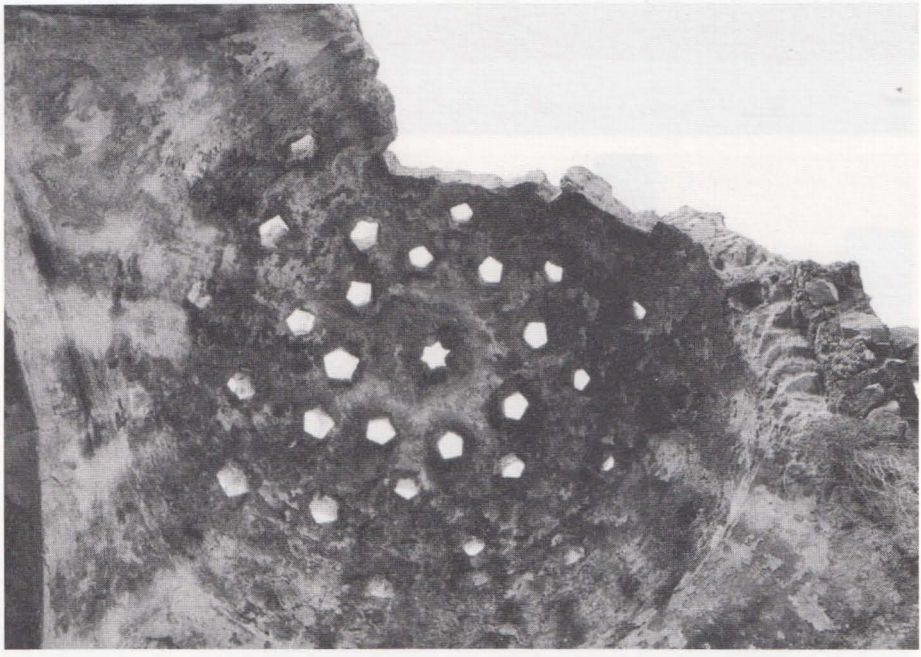
RES. 8 Yeni Hamam'ın girişi, 1500 c., Rodos.

Hamamı'nda, Monemvasia Hamamı'nda, Methoni Kalesi'ndeki A' hamamında, Syros'taki Lalaika Hamamı'nda (RES. 12) ve Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski Hamam'da (RES. 13) görülebilir.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

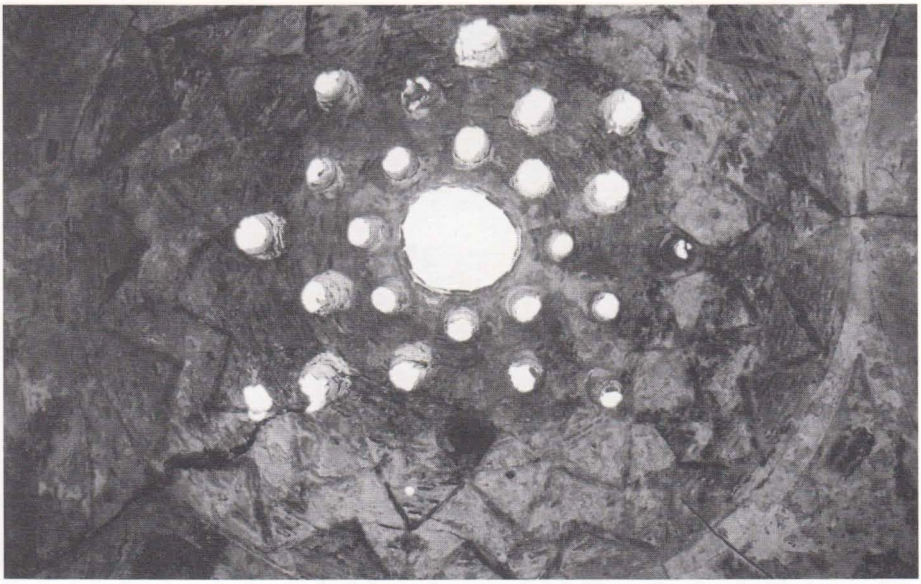
RES. 9 Feridun Ahmed Hamamı'nın kalıntıları, 1571/2, Didymoteichon.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 10 Hüseyin Paşa Hamamı'nın ana kubbesi, 1701/2, Nafpaktos.

Kubbe ve tonozlarda biçim olarak yarımküre kubbeler, alçaltılmış yarımküre kubbeler, beşik tonozlar ve bazı örneklerde manastır tonozları kullanılmıştır. Yarımküre kubbeler, Larissa hamamında (RES. 14), Kilkis Hamamı'nda, Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı'nda, Chania'da Zambeliou ve Douka Caddesi'nin kesişimindeki hamamda (RES. 15) ve Syros'taki Lalaika Hamamı'nda (RES. 12) çok belirgindir. Soyunmalık (camekân) her zaman kubbelidir, ancak

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 11 Oruç Paşa Hamamı'nın kubbesi, 1398/9, Didymoteichon.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 12 Lalakia'daki hamamın kalıntıları, tarih bilinmiyor, Syros.

Naf paktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı gibi birkaç örnek muhtemelen ahşap çatılıdır. Alçaltılmış yarımküre kubbelere Karaferiye'deki Tuzci Hamamı'nda (RES. 6), Chania'daki Katre Sokağı Hamamı'nda, Methoni Kalesi'ndeki B'

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 13 Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski Hamam'ın kubbesi, tarih bilinmiyor, Sakız Adası.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 14 Larissa Hamamı'nın havadan görünümü, tarih bilinmiyor.

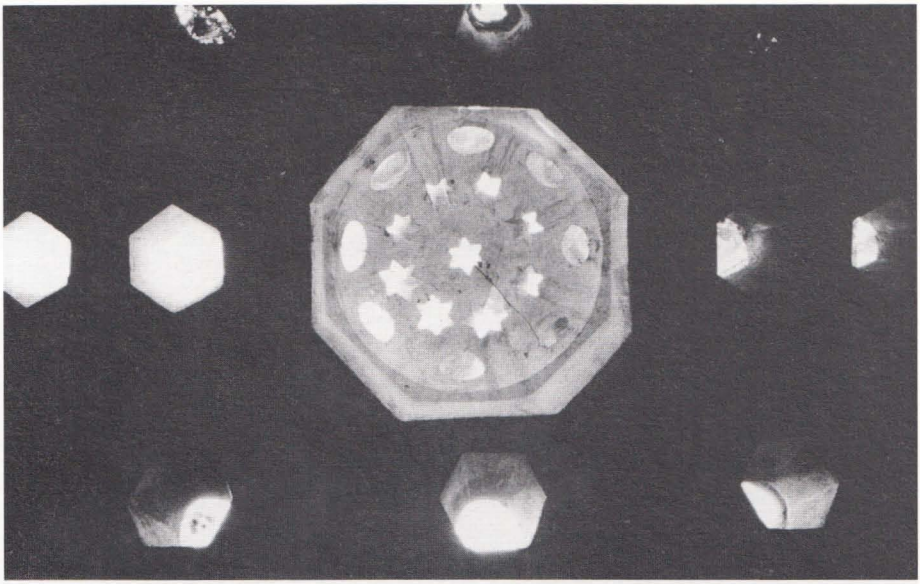
KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 15 Zambeliou ve Douka Caddesi'ndeki hamamın kubbeleri, tarih bilinmiyor, Chania.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 16 Methoni Kalesi'ndeki B' Hamamı, tarih bilinmiyor, Methoni.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 17 Çarşı Hamamı'nın aydınlık feneri, 1800–25, Mytilene.

hamamında (RES. 16) ve Platykampos hamamında rastlanmaktadır. Yarımküre biçimli kubbelerde bazı örneklerde bir aydınlık fenerine rastlanmaktadır. Bunun bir örneği Mytilene'deki Çarşı Hamamı (RES. 17) veya Herakleias Karavangeli Caddesi'ndeki hamamdır. Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski Hamam'ın soyunma odası hiperboloit biçimli kubbelere bir örnek oluşturmaktadır. Beşik tonozlar, Atina'daki Abid Efendi Hamamı'nda olduğu gibi, genellikle ılıklıkta kullanılmıştır. Bazı durumlarda, Mytilene'deki Çarşı Hamamı'ndaki gibi, beşik tonozlarda da fenerler kullanılmıştır. Diğerlerinin yanı sıra manastır tonozları Kilkis'teki hamam, Selanik'teki Yeni Hamam ve Didymoteichon'daki Oruç Paşa Hamamı (RES. 18) gibi hamamlarda kullanılmıştır.

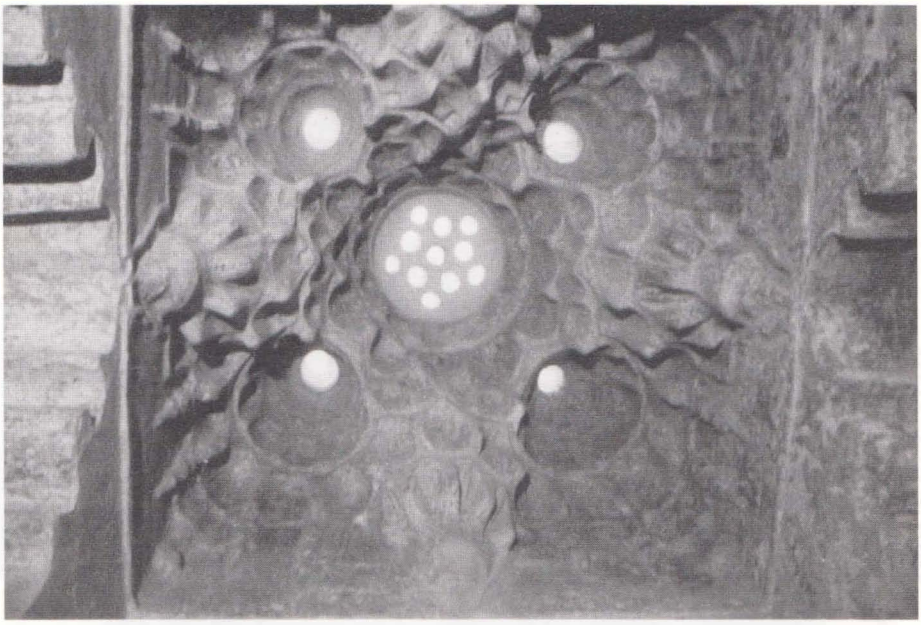
Kubbenin dikey ağırlığı genellikle sekizgen bir kasnak vasıtasıyla kare biçimli zemine aktarılırdı. İç kısımda bu sekizgen gövdenin köşelerinde Türk üçgeni, pandantif ve tromp gibi geçiş unsurları vardır. Kubbe ve tonozlar genellikle yalancımermerden yapılır mukarnasla süslenirdi, ancak maalesef az sayıda örnek korunmuştur. Örnekleri günümüzde Selanik'teki Bey Hamamı'nın erkekler kısmının halvetlerinde (RES. 19) görülebilir. Geçiş sorununa benzer bir çözüm İstanbul'daki Mahmut Paşa Hamamı (RES. 20) ve Gedik Paşa Hamamı'nda bulunmaktadır. Ayrıca, yukarıda bahsedilen Mahmut Paşa Hamamı'nda olduğu gibi, sıcaklığın kubbesinin kolonlarla desteklenmiş mukarnaslı bir halkaya oturduğu örneklere Giannitsa'daki Şeyh İlahi Hamamı'nda, Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı'nda ve Didymoteichon'daki Feridun Ahmed Bey Hamamı'nın soyunma odasında rastlanmaktadır. Türk üçgenlerine Didymoteichon'daki

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

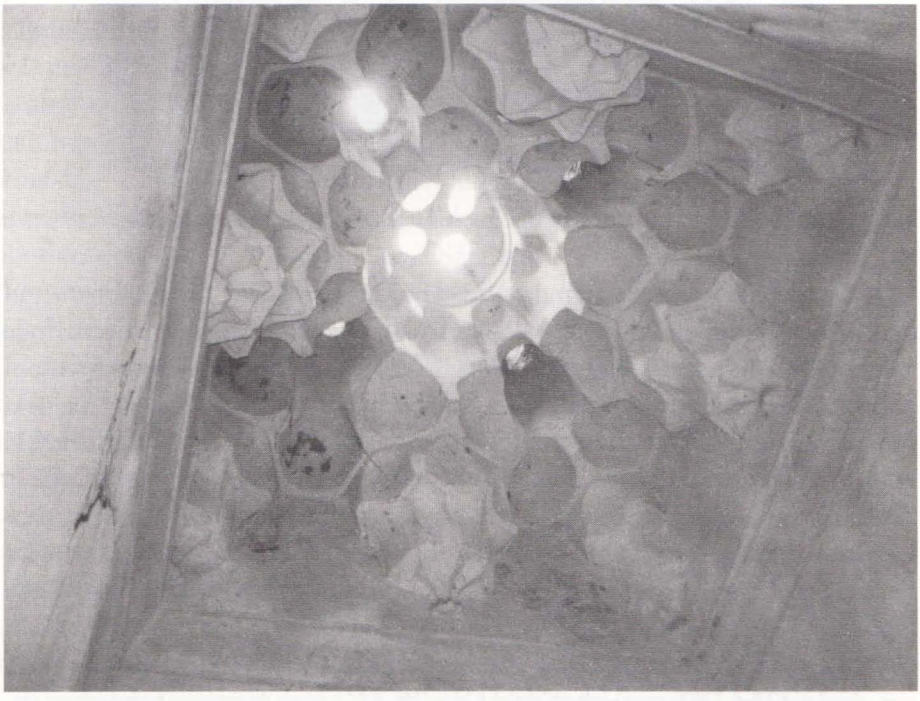
RES. 18 Oruç Paşa Hamamı'nın geçme tonozu, 1398/9, Didymoteichon.

Oruç Paşa Hamamı'nın ılıklığında (RES. 21), Karaferiye'deki Tuzci Hamamı'nın kadınlar kısmının sıcaklığında ve Selanik'teki Bey Hamamı'nın halvetlerinde rastlanmaktadır. Tromp kullanımı çok görülen bir çözüm yöntemidir, Methoni Kalesi'ndeki A' hamamında, Karaferiye'deki Tuzci Hamamı'nda, Mytilene'deki Herakleias Karavangeli Caddesi'ndeki hamamda, Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski Hamam'da, Kilkis Hamamı'nda, Selanik'teki Paşa Hamamı'nda ve Rodos'taki Yeni Hamam'da görülebilen örnekler deniz kabuğu biçiminde sıvayla süslenmiştir (RES. 22). Ayrıca Selanik'teki Pazar Hamamı, Rethymno'da Niceforo Foca Sokağı ve Radamanthyos Sokağı'ndaki iki hamam, Mytilene'deki Çarşı Hamamı, Didymoteichon'daki Feridun Ahmed Bey Hamamı ve Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı da örnekler arasındadır (RES. 23). Diğerlerini yanı sıra pandantifler, Didymoteichon'daki Oruç Paşa Hamamı'nın soyunma odasında, Platykampos hamamında, Chania'da Zambeliou ve Douka Caddesi'nin kesişimindeki hamamda (RES. 24), Atina'daki Abid Efendi Hamamı'nda Selanik'teki

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 19 Bey Hamamı'ndaki mukarnas, 1444, Selanik.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 20 Mahmut Paşa Hamamı'ndaki mukarnas,
on beşinci yüzyılın ikinci yarısı, İstanbul.

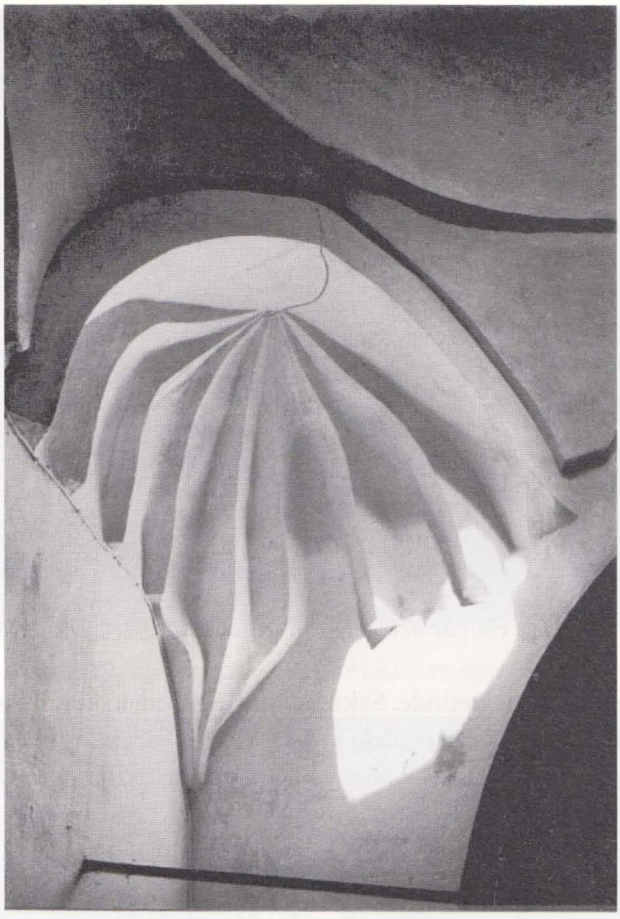
KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 21 Oruç Paşa Hamamı'ndaki Türk üçgenleri, 1398/9, Didymoteichon.

Paşa Hamamı'nın iki halvetinde, Sakız Adası Kalesi'ndeki Yeni Hamam ve Eski Hamam'da ve Methoni Kalesi'ndeki A' hamamının halvetlerinde görülebilir.

Kubbelerin dışına gelince, ilk başta binaların çatısında Bizans zamanında olduğu gibi kiremitler vardı. Ancak sonraları kiremitleri parçalayıp küçültmek yerine kubbenin kavsine uyan özel seramik kiremitler tasarlandı. Kiremit kullanımına dair örnekler, Selanik'teki Bey Hamamı, Pazar Hamamı ve Paşa Hamamı'nda, Nafpaktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı'nda (RES. 25), Karaferiye'deki Tuzci Hamamı'nda (RES. 6), Mytilene'deki Çarşı Hamamı, Midilli'deki Parakoila Hamamı'nda ve Rodos'taki Yeni Hamam'da görülebilir. Kurşun kullanılmaya başlanınca tercih edilen çatı kaplama malzemesi haline geldi. Yunanistan'da günümüzde varolan hamamların çoğunun çatılarında karolar vardır; birkaç örnekte ise Romalıların *cocciopesto*suna benzer hidrolik bir sıva olan ve volkanik taş, kum, sönmüş kireç ve çömlek parçaları içeren horasan sıvası kullanılmıştır. Su geçirmeyen bu sıva sarnıçların iç yüzeylerinde de kullanılmaktaydı. Bu tarz kaplama halen Larissa ve Kilikis'teki hamamlarda (RES. 14), Methoni Kalesi'ndeki B' hamamında, Monemvasia'daki hamamda, Syros'taki Lalaika Hamamı'nda, Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski Hamam'da, Chania'da Zambeliou ve Douka Caddesi'nin kesişimindeki, Chalidwn Caddesi'ndeki ve Katre Caddesi'ndeki üç hamamda, Rethymno'da Radamanthyos Caddesi ve Niceforo Caddesi'ndeki iki hamamda ve İstanköy'deki tuz antreposu/hamamda ve Bar Hamamı'nda görülebilir.

Işık, kubbeler ve tonozlar vasıtasıyla elde ediliyordu. Silindir, koni veya piramit biçiminde özel üretilen toprak tüpler kubbelerin içine yerleştirilerek

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 22 Yeni Hamam'daki tromp, 1500 c., Rodos.

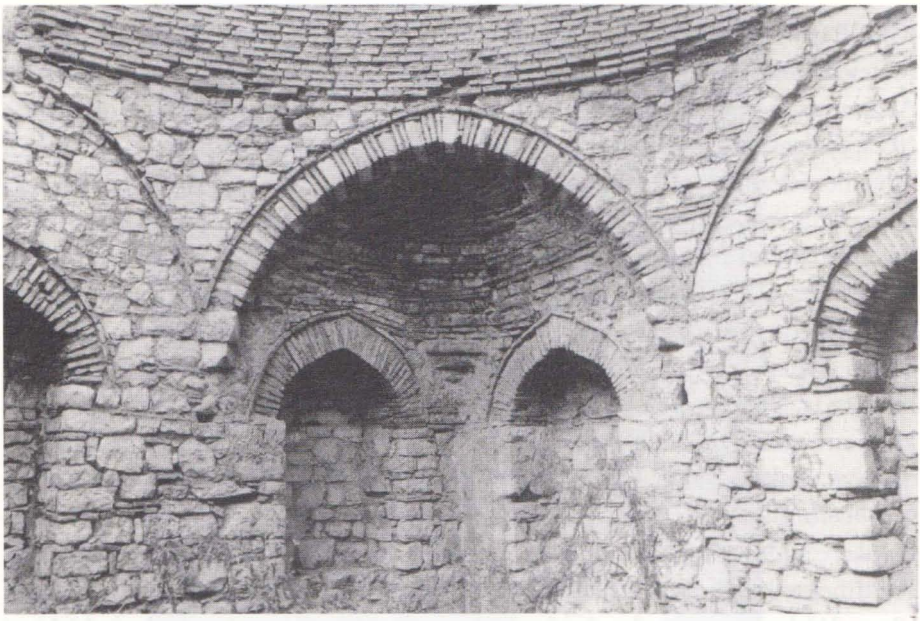
aşağıda yer alan odalara gün ışığı girmesi sağlanıyordu. Bu tüpler kubbelere farklı desenlerde işleniyor ve fil gözü denen şişe camından, genellikle yükseltilmiş biçimi olan kapaklarla örtülüydü. Venedik'ten ithal edilen renkli camların bu amaçla kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Şişe camı kapaklara günümüzde Rethymno'da Radamanthyos Caddesi'ndeki hamamda (RES. 26) ve Midilli'deki Mythimna Hamamı'nda halen rastlanmaktadır.

Geometrik bir tasarımla yerleştirilen bu açıklıklar, aşağıdaki odaya gelen ışığın güneşin açısıyla değişen şekillerle ilginç dekoratif motifler oluşturmasına neden olur. Desenler genellikle daire, kare, çokgen veya yıldız biçiminde düzenlenmiş iç içe sıralar halindedir. Kubbelerin iç yüzeyindeki bu camlı açıklıkların konumlarını inceleyip sınıflandırdım (RES. 27A-D). Daire biçimli açıklıklar, Atina'daki Abid Efendi Hamamı'nda, İstanköy'deki tuz antreposu/hamamda, Chania'da Zambeliou ve Douka Caddesi'nin kesişimindeki hamamda (RES. 28),

Midilli'deki Mythimna Hamamı'nda, Platykampos hamamında (**Res.** 7), Didymoteicho'daki Oruç Paşa Hamamı'nda (**Res.** 11), Selanik'teki Bey Hamamı'nda, Aleksandropouli'deki Makri Hamamı'nda, Karaferiye'deki Tuzci Hamamı'nda (**Res.** 6), İstanköy'deki Pyli Hamamı'nda ve Tyrnavos'ta görülebilir. Kare biçimli düzenlemelere, Chania'da Zambeliou ve Douka Caddesi'nin kesişimindeki hamamda ve Methoni Kalesi'ndeki B' hamamında olduğu üzere, daha nadir rastlanmaktadır. Sadece Nafpaktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı'nda (**Res.** 10) ve Monemvasia'daki hamamda rastlanan beşgen biçiminde düzenlemeler de eşit derecede nadirdir. Altıgen biçimli düzenlemelere daha sık rastlanmaktadır. Bu tip düzenlemeler, Vasilika'daki Pisiona Hamamı'nda, Mytilene Kalesi'ndeki hamamda, Mytilene'deki Çarşı Hamamı'nda (**Res.** 29), Langada'daki Apollonia Hamamı'nda, Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski Hamam'da, Zixni'deki hamamda, Syros'taki Lalaika Hamamı'nda, Rethymno'da Radamanthyos Caddesi ve Niceforo Caddesi'ndeki iki hamamda (**Res.** 30), Chania'da Zambeliou ve Douka Caddesi'nin kesişimindeki hamamda ve Selanik'teki Pazar Hamamı'nda görülmektedir. Sekizgen biçimli düzenlemeye tek örnek, Kilkis hamamında (**Res.** 31) bulunmaktadır. Yıldız biçimli düzenlemelere ise Rodos'taki Yeni Hamam'da (**Res.** 32), Selanik'teki Pazar Hamamı ve Yeni Hamam'da (**Res.** 33), Nafpaktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı'nda (**Res.** 10), Mytilene'deki Çarşı Hamamı'nda, Vasilika'daki Pisiona Hamamı'nda, Platykampos hamamında, Rethymno'da Radamanthyos Caddesi'ndeki hamamda, Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski Hamam'da ve Midilli'deki Mythimna Hamamı'nda rastlanmaktadır.

Soyunmalıklarda genellikle birkaç katlı, özel ahşap odacıklar bulunuyordu. Soyunmalık kalıntılarına Selanik'teki Bey Hamamı'nda (**Res.** 34), Atina'daki Abid Efendi Hamamı'nda (**Res.** 35) ve Mytilene'deki Çarşı Hamamı'nda rastlanmaktadır. Hem kadınlar hem de erkekler kısmında soyunma odasının ortasında genellikle bir şadırvan bulunurdu. Rodos'taki Yeni Hamam'da, Mytilene'deki Çarşı Hamamı'nda (**Res.** 36) ve Midilli'deki Mythimna Hamamı'nda halen şadırvanlar bulunmaktadır. Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı ve Nafpaktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı gibi bazı hamamlarda ise şadırvanın yeri hâlâ görülebilir olmakla birlikte şadırvanın kendisi yoktur. Soyunma odalarında ayrıca mihrap girintileri de bulunmaktadır, bunun örneklerine Selanik'teki Pazar Hamamı'nın erkekler kısmında ve Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı'nda rastlanmaktadır. Mytilene'deki Çarşı Hamamı'nda (**Res.** 37) ve Langadas'taki Agios Vasileios Hamamı'nda mihrap girintisi sıcak odada bulunmaktadır.

Sıcaklıklardaki mermer kurnalar farklı biçimlerde olabiliyordu. Selanik'teki Bey Hamamı'nda ve Rethymno'da Radamanthyos Caddesi'ndeki hamamda (**Res.** 38) bulunan kurnalar elips biçimindedir. Selanik'teki Bey Hamamı ve Paşa Hamamı'ndaki, Karaferiye'deki Tuzci Hamamı'ndaki ve Mytilene'deki

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 23 Glykidwn Meydanı Hamamı'nın pandantifi, on yedinci ya da on sekizinci yüzyıl, Ioannina.

Çarşı Hamamı ve Herakleias Karavangeli Sokağı Hamamı'ndaki kurnalar ise dikdörtgen biçimindedir. Sıcaklığın ortasında hamama gelenlerin üzerine yatıp masaj yaptırabilecekleri mermer satıh olan göbektaşı yer almaktadır. Göbektaşının şekli, Rodos'taki Yeni Hamam'ın erkekler kısmında ve Midilli'deki Mythimna Hamamı'nda sekizgen; Atina'daki Abid Efendi Hamamı'nda altıgen; Rethymno'da Radamanthyos Caddesi'ndeki hamamda, Selanik'teki Bey Hamamı'nın erkekler kısmında (RES. 39) İstanköy'deki tuz antreposu/hamamda ve Mytilene'deki Çarşı Hamamı'nda dikdörtgen biçimindedir. Sıcaklıkların tamamında, kullanılan suyun atılması için yerde su yolları bulunmaktaydı. Bu unsura Selanik'teki Bey Hamamı'nda ve Rodos'taki Yeni Hamam'da halen rastlanmaktadır.

Hamamların dış yüzeyindeki açıklıklara bakıldığında, Selanik'teki Bey Hamamı (RES. 3) gibi birkaç hamamın girişi İstanbul'daki Mahmut Paşa Hamamı'na benzer biçimde mukarnas süslemeleriyle bezenmiştir. Anıtsal kapılara hâlâ rastlanmaktadır, örnekleri Selanik'teki Paşa Hamamı (RES. 4) ve Yeni Hamam'da ve Mytilene'deki Çarşı Hamamı'nda görülebilir. Didymoteichon'daki Oruç Paşa Hamamı'nın uçları sivri yonca kemer biçimli girişi (RES. 4) günümüzde çok zarar görmüş olsa da travertin taşın kullanımının ilginç bir örneğini oluşturmaktadır.

İç yüzeydeki açıklıklar genellikle kemerlidir. En sık, Atina'daki Abid Efendi Hamamı ve Rethymno'da Radamanthyos Caddesi ve Niceforo Cad-

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 24 Zambeliou ve Douka Caddesi'ndeki hamamın pandantifi, tarih bilinmiyor, Chania.

desi'ndeki iki hamamda olduğu gibi, yuvarlak kemerlere rastlanmaktadır. Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı'nda ve Nafpaktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı'ndakiler gibi sivri kemerler de görülmektedir. Deveboynu kemer ve kademeli kemer karışımı gibi karışık kavisleri olan kemerlerin örneklerine Rodos'taki Yeni Hamam'da ve Langadas'taki Apollonia Hamamı'nda (RES. 40) rastlanmaktadır. Lentoların yükseklikleri bazı durumlarda aşamalı olarak artmaktadır. Mytilene'deki Çarşı Hamamı (RES. 37), Giannitsa'daki Şeyh İlahi Hamamı'nın halvet kısımlarının girişleri, Langadas'taki Apollonia Hamamı'nın soğukluk kısmının girişi ve Stagiera'daki B' hamamı bu duruma örnek teşkil etmektedir. Stagiera'daki B' hamamının kalıntılarına yeni bir yapı eklendiğinden kapılarının sadece iki tanesi günümüze kalmıştır.

Külhan, sıcaklığın bir duvarına yaslanmış olarak yapılır ve su geçirmez olarak sıvanmış bir su haznesi ve haznenin altında bir ocaktan meydana gelirdi. Ocak, kaynar su kazanının sıcaklığını belli seviyede tutabilmek amacıyla sürekli kömürle beslenirdi. Birçok hamamda orijinal haliyle külhan günümüze ulaş-

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 25 Hüseyin Paşa Hamamı'nın kubbesindeki kiremitler, 1701/2, Nafpaktos.

KAYNAK: YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 26 Radamanthos Caddesi'ndeki hamamın filgözleri, 1670, Rethymno.

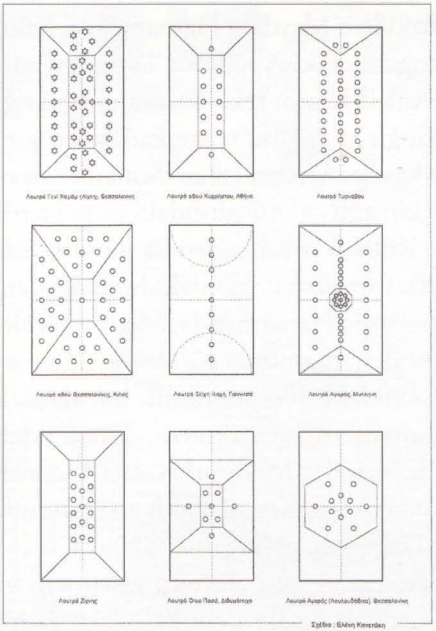
mamış olmakla birlikte, Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı'nda, Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski Hamam'da, Langadas'taki Apollonia Hamamı'nda, Methoni Kalesi'ndeki B' hamamında, Antik Korint'teki B' hamamında ve Atina'daki Abid Efendi Hamamı'nda olduğu gibi, günümüze kadar varlığını sürdürmüş olanlar gerekli bilgiyi sağlamaktadır. Ateşten çıkan duman ve sıcak hava bir kanaldan geçerek ılık ve sıcak odaların tabanının altındaki ısıtma tertibatı (cehennemlik) içinde deveran ederdi. Külhan ve cehennemlik günümüzde Nafpaktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı'nda, Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı'nda (Res. 41), Langadas'taki Apollonia Hamamı'nda, Methoni Kalesi'ndeki B' hamamında ve Eski Korint'teki B' hamamında görülebilir. Ateşten çıkan duman ve sıcak hava duvarların içindeki dikey seramik borulardan (tüfeklik) da geçtiğinden tüfeklik de hamamları ısıtmaktaydı. Tüfeklikler, Selanik'teki Bey Hamamı'nın erkekler kısmında, Methoni Kalesi'ndeki B' hamamında, Syros'taki Lalaika Hamamı'nda, Antik Korint'teki B' hamamında ve Nafpaktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı'nda görülebilir.

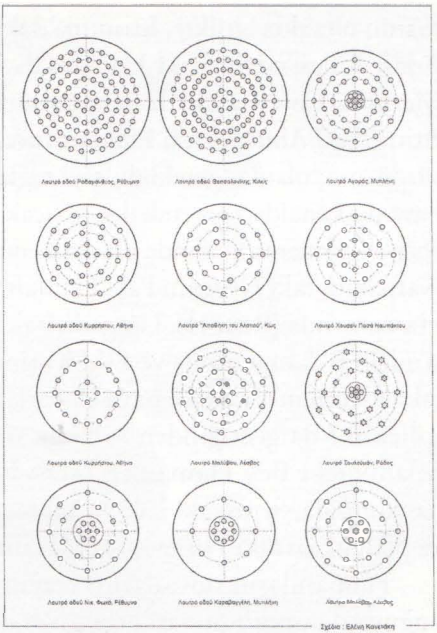
Hamamların duvarlarını tezyin eden alçı ve sıva süslerin aşırı nem ve buğuya dayanıklı olması gerekliydi. Bu nedenle 2,5 ila 3 cm kalınlığında bir katman halinde horasan sıvası geçiliyordu. Duvarlar hurma yaprağı rölyefleriyle süslenmişti, bu süslemelerin örnekleri Selanik'teki Pazar Hamamı ve Bey Hamamı'nda ve Nafpaktos'taki Hüseyin Paşa Hamamı'nda görülebilir. Boya süslemelere Selanik'teki Bey Hamamı'nın erkekler kısmının soyunma odasında, Karaferiye'deki Tuzci Hamamı'nın kadınlar kısmında (Res. 42) ve Sakız Adası Kalesi'ndeki Eski ve Yeni hamamlarda rastlanmaktadır.

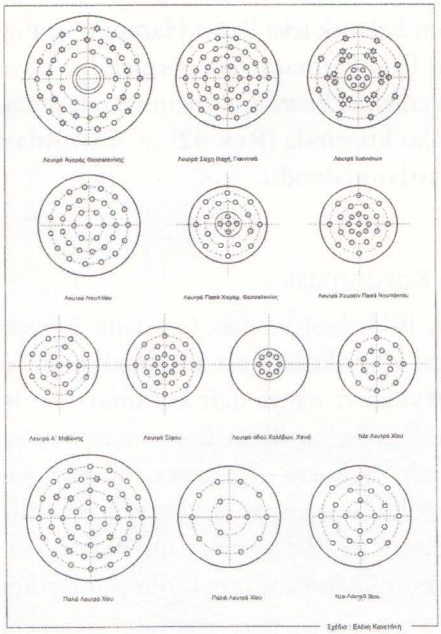
Günümüzde Osmanlı Hamamlarının Korunması

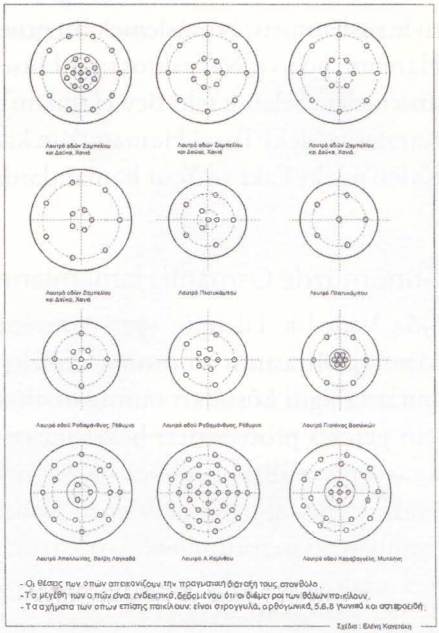
1964 Venedik Tüzüğü, 1975 Amsterdam Bildirgesi ve 1985 Granada Avrupa Mimari Mirasının Korunması Sözleşmesi gibi uluslararası anlaşmalar, tarihi anıtlarla ilgili koşulları tanımlamakta ve yasal ve icraya dair korumayı temin için gerekli prosedürleri belirlemektedir.[20] Eski yapıların korunması ve restorasyonuna ilişkin rehber ilkeler üzerinde sağlanan uluslararası mutabakat uyarınca her ülkenin belirlenen planı kendi kültür ve gelenekleri kapsamında uygulamaktan sorumlu olması şarttır. Gelecek nesiller için bu yapıları korumanın ortak sorumluluğu, yapıların bütünlüğünün korunması, tarihi yapılarının

20 *Venedik Tüzüğü*, 2. Uluslararası Tarihi Anıtlar Mimar ve Teknisyenleri Kongresi sonucunda ortaya çıkmıştır. Sözleşmenin tam metni için bkz. http://www.icomos.org/venice_charter.html. *Amsterdam Bildirgesi*'nin tam metni için bkz. www.icomos.org/docs/amsterdam.html. *Avrupa Mimari Mirasının Korunması Sözleşmesi*'nin tam metni için bkz. http://www.international.icomos.org/centre_documentation/coe_eng.htm.

KAYNAK YAZARIN ÇİZİMİ

RES. 27A–D: Yunanistan'daki Osmanlı hamam kubbelerindeki açıklıkların dağılımı.

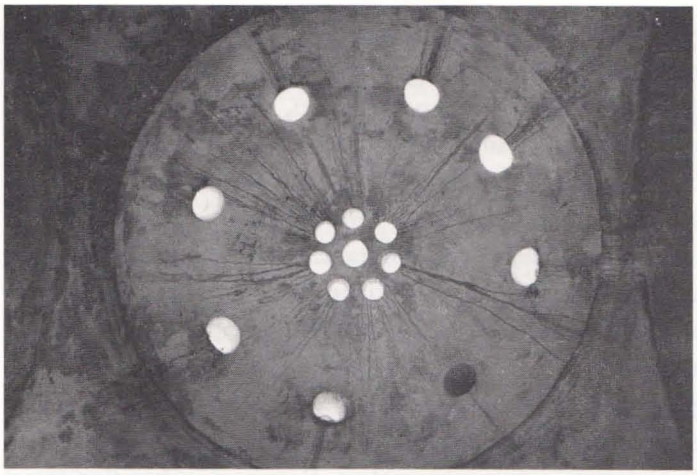
sağlamlaştırılması, yeni kullanım biçimlerine açılmaları ve yapıların çevrelerinin genel anlamda iyileştirilmesi ilkelerinden geçmektedir.

Venedik Tüzüğü'nün maddeleri arasında bazıları, tüm anıtlar için geçerli olmakla beraber özellikle Osmanlı hamamları için önem arz etmektedir: Madde 1 uyarınca, tarihi anıt kavramı sadece bir mimari eseri içine almakla kalmaz, anıtın çevresindeki yerleşmeyi de kapsar. Madde 5'e göre, anıtların korunması, onları herhangi bir yararlı toplumsal amaç için kullanmakla kolaylaştırılabilir; fakat bu nedenle yapının planı ya da süslemeleri değiştirilmemelidir. Madde 7'ye göre, anıtlar tarihin ve içinde bulundukları ortamın ayrılmaz parçalarıdır; bu nedenle bir anıtın tümünün veya bir parçasının başka bir yere taşınmasına—anıtın korunmasının bunu gerektirdiği haller dışında—izin verilmemelidir. Madde 9'da belirtildiği üzere, restorasyon uzmanlık gerektiren bir iştir. Amacı, anıtın estetik ve tarihi değerini korumak ve ortaya çıkarmaktır. Restorasyon kendine temel olarak aldığı orijinal malzeme ile güvenilir belgelere bağlı kalarak yapılmalıdır. Dolayısıyla restorasyon yapılırken herhangi bir eklemenin orijinal mimari kompozisyondan farkı anlaşılabilmeli ve gününün damgasını taşımalıdır. Herhangi bir restorasyon işine başlamadan önce ve bittikten sonra, anıtın arkeolojik ve tarihi bir incelemesi yapılmalıdır. Son olarak Madde 11'e göre, anıta mal edilmiş farklı devirlerin geçerli katkıları saygı görmelidir; zira restorasyonun amacı "stil birliği" değildir. Bir anıtın bazı kısımlarının önemli tarihi, arkeolojik veya estetik değer taşıyan unsurları ortaya çıkarmak amacıyla imha edildiği durumlar olabilir ancak bu unsurların öneminin değerlendirilmesi ile ilgili yargıyı ve neyin yok edileceği üzerinde kararı vermek, sadece bu işi üzerine almış kimseye bırakılamaz.

1975'teki Amsterdam Kongresi'nde Avrupa Konseyi Bakanlar Kurulu tarafından yürürlüğe konan Amsterdam Bildirgesi, Avrupa'nın biricik mimarisinin, tüm Avrupa halklarına ait bir miras olduğunu teslim etmekte ve üye ülkelerin birbirleriyle ve diğer Avrupa devletleriyle bu mirası korumak amacıyla işbirliği yapma niyetlerini ilan etmektedir. Aşağıda deklarasyonun Osmanlı anıtları için geçeri olması gereken maddeleri üzerinde duracağım.

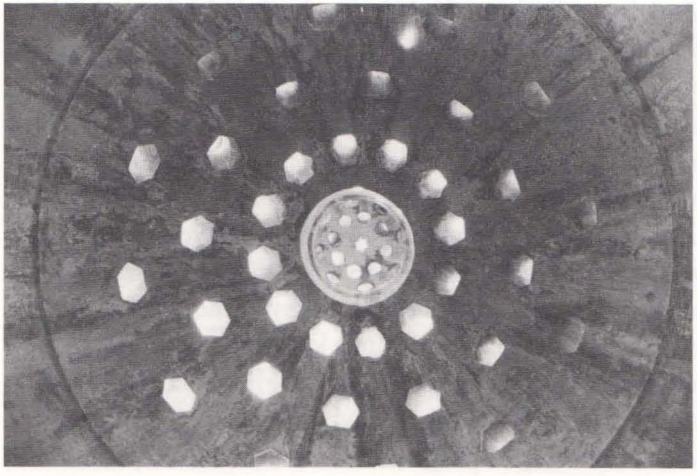
Öncelikle, mimari mirasın korunması kentsel ve bölgesel planlamanın bir kısmı olmalı ve ikincil önemde olmamalıdır. İkinci olarak, deklarasyonda bu entegrasyonun kolaylaştırılması amacıyla binaların, mimari kompleks ve mekânların, korunma altındaki alanlarının belirtildiği envanterlerinin çıkarılması gerekli görülmektedir. Planlamacıların korunmaya değer yapı ve alanlardan haberdar olmaları amacıyla bu envanterler, kentsel ve kırsal planlamadan sorumlu tüm bölgesel ve yerel planlama yetkililerinin emrine amade olmalıdır. Üçüncüsü, yerel yetkililere mimari mirasın korunmasının kolaylaştırılmasına yönelik muayyen sorumluluklar verilmelidir. Dördüncü olarak, koruma girişimleri sadece anıtın kültürel değerini değil kullanım değerini de temel almalıdır. Beşincisi, koruma programlarının koşullarının yol açtığı ilave masraflar değerlendirilmeli ve mümkünse koruma

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

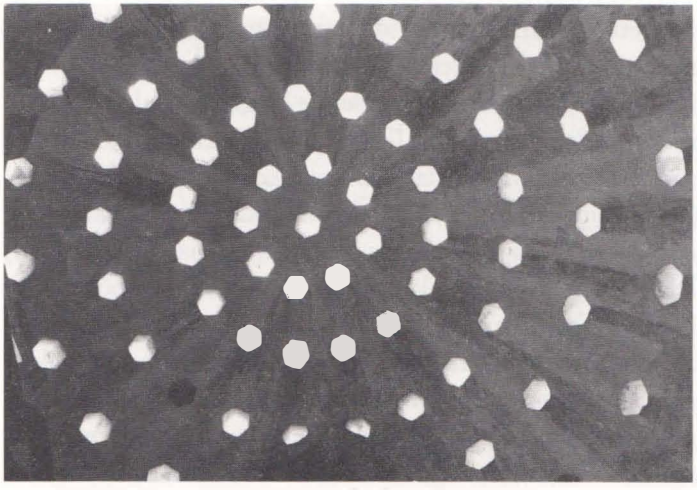
RES. 28
Zambeliou ve Douka Caddesi'ndeki hamamın kubbelerinden birinin açıklıkları, tarih bilinmiyor, Chania.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

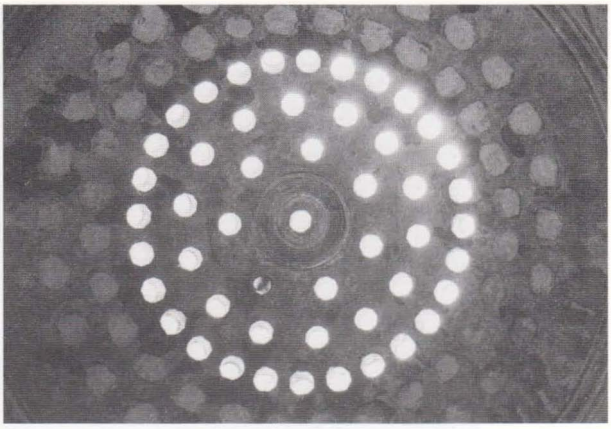

RES. 29 Çarşı Hamamı'nın kubbelerinden birinin açıklıkları, 1800–25, Mytilene.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

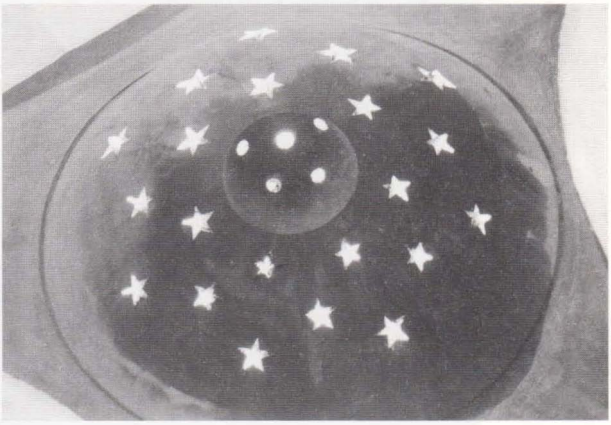

RES. 30
Radamanthyos Caddesi'ndeki hamamın kubbelerinden birinin açıklıkları, 1670, Rethymno.

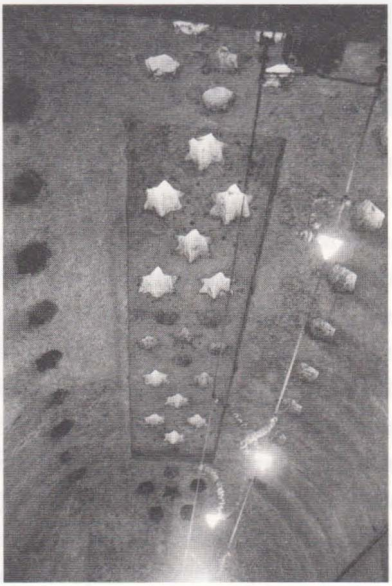
KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 31 Kilkis'teki hamamın kubbelerinden birinin açıklıkları, on sekizinci yüzyılın sonları ile on dokuzuncu yüzyılın başları.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 32 Yeni Hamam'ın kubbelerinden birinin açıklıkları, 1500 c., Rodos.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 33 Yeni Hamam'ın tonozundaki açıklıklar, 1575–1600, Selanik.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 34 Bey Hamamı'nın soyunma odası, 1444, Selanik.

altındaki anıtların sahiplerine bu masrafları karşılayabilmeleri için fonlar tahsis edilmelidir. Son olarak, bildirge uzmanları tarihi komplekslerin korunması ve ıslahına yönelik yöntem ve teknikler geliştirmeleri ve uygulamaları yönünde teşvik etmektedir. 1985'te Granada'da sunulduğu üzere Avrupa Mimari Mirasının Korunması Sözleşmesi, çok daha kesin rehber ilkeler sunmaktadır. Bu belgelerdeki rehber ilkeler tüm tarihi yapı ve anıtlara atfen yapılmış olsa da Yunanistan'daki Osmanlı mimari mirasının korunması halen tamamen temin edilmiş değildir.

Yunanistan'daki Osmanlı hamamlarının çoğu yarı yarıya yıkılmış ve harap haldedir. Sadece birkaçı yeni kullanım alanları bulunduğundan restore edilip modern kentsel dokuya eklemlenmiştir. Yunanistan'daki restorasyon

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 35 Abid Efendi Hamamı'nın soyunma odası, tarih bilinmiyor, Atina.

çalışmaları yapılan müdahale tarzına, koruma kapsamına ve sonuçlarına göre birkaç başlık altında incelenebilir. Birinci olarak binaların yeni işlevler yerine getirecek biçimde değiştirildiği restorasyon projeleri gelmektedir: sergi salonları, müzeler, sinemalar ve dükkânlar gibi. Bazı durumlarda hamamlar arkeolojik bulgular için depo vazifesi de görmektedir. Bunun nedeni, yerel Eforeie'nin uğraşmak zorunda olduğu bir sorun olarak Kültür Bakanlığı'nın mali desteğinin yokluğudur. İkinci olarak, genellikle bedestenler ve hamamları içeren ve yapının orijinal kullanım amacını korumayı hedefleyen projeler bulunmaktadır. Ancak bazı durumlarda kalıcı iç bölmeler binanın kullanımının kârlı olmasını engellemektedir. Buna örnek olarak, Serez'de arkeoloji müzesine ev sahipliği

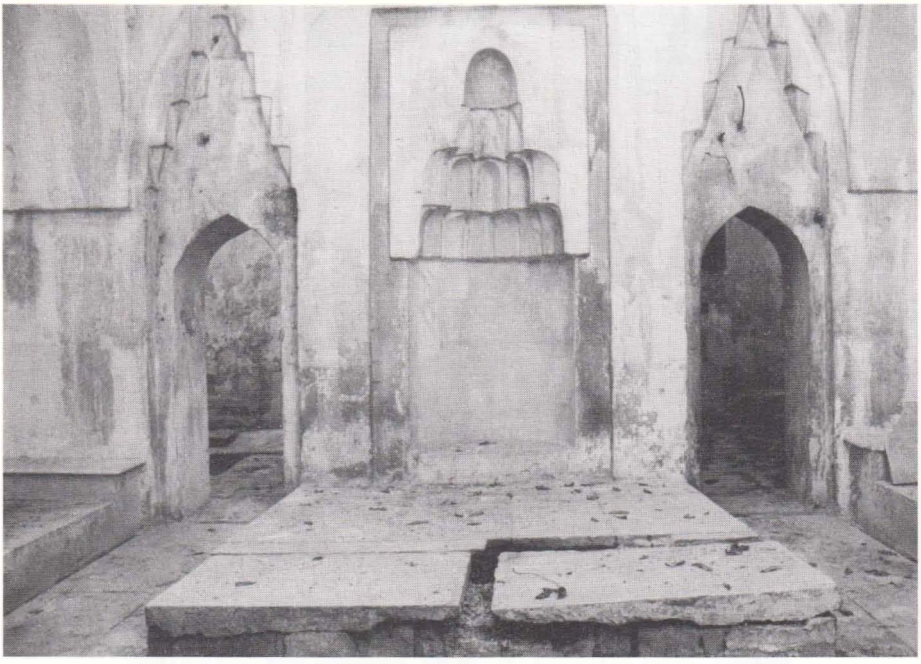
KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 36 Çarşı Hamamı'ndaki şadırvan, 1800–25, Mytilene.

yapan bedestenin tersine halen ilk kullanımını korumakta olan Selanik bedesteni gösterilebilir. Üçüncüsü, tarihi bir yapı, daha fazla çökmesini önlemek ve yapısal varlığını sürdürmesini sağlamak için, yeni bir kullanıma uyarlamaksızın, sağlamlaştırma çalışmalarına tabi tutulabilir. En son olarak, korunmuş bazı yapılar, kendileri müze olarak kamuya hizmet vermektedir.

Burada, ıslah ve restorasyon projeleri kapsamında olan hamamlardan bahsetmek istiyorum.[21] Selanik'teki Bey Hamamı'nın özellikle erkekler

21 Kanetaki 2006.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 37 Çarşı Hamamı'nın sıcaklığındaki mihrap görünümlü niş, 1800–25, Mytilene.

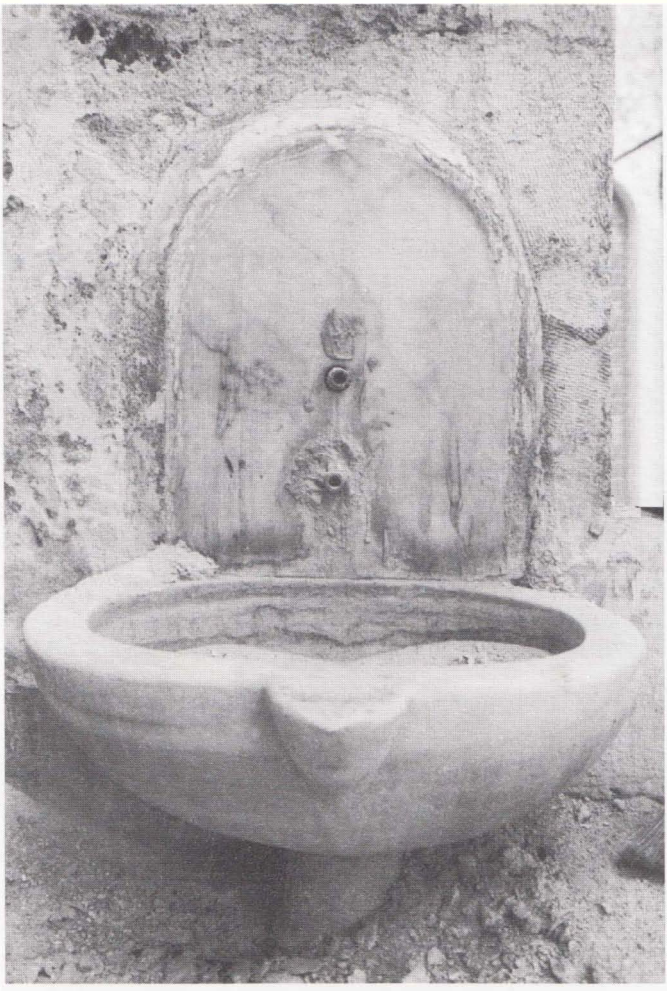
kısmı kısmen restore edilmiş ve 1997'de Balkanlar'da 1300-1500 yıllarında Dini Olmayan Ortaçağ Mimarisi ve Koruma Çalışmaları sergisine ev sahipliği yapmıştır.[22] Sergi salonu olarak işlev görmüş olan hamamda bu amaca yönelik az sayıda uyarlama gerekmiştir. Ayrıca bina kendisi de yaşayan bir anıtın sergisini oluşturmaktaydı. Selanik'teki Pazar Hamamı da, şehrin 1997'de Avrupa kültür başkenti statüsü kazanmasıyla kısmen restore edilmişti. Ayrıca doktora ve doktora sonrası tezler dahil olmak üzere birkaç araştırma projesine de konu olmuştur.[23] Ne yazık ki Pazar Hamamı kamuya kapalıdır. Yakın zamanda, kadınlar kısmının soyunma odası, 2007 Selanik Bienali'nde, heykeltıraş Richard Whitlock'ın Çift Küp adlı enstalasyonu için sergi salonu olarak kullanılmıştır.

Volvi Gölü üzerinde Langadas'taki Apollonia Hamamı'nın restorasyon projesi, 1986'da Belgrad Mimari Okulu'ndaki Mimari Miras Koruma, Rehabilitasyon ve Araştırma Yüksek İhtisas Okulu'nda sunulan bir tezin konusu olmuştur.[24] Benzer bir ilgiye mazhar olan Chania'da Zambeliou ve Douka

22 Curcic ve Hadjitryfonos 1997.

23 Tsitroulis ve Swift 1978; Hadjitryfonos 1987, 1988.

24 Hadjitryfonos 1987a.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 38 Radamanthyos Caddesi'ndeki hamamın sıcaklığındaki kurna, 1670, Rethymno.

Caddesi kesişimindeki hamamın, şehrin Tarih Müzesi olarak restorasyonu ve uyarlanması, 1994'te Atina Ulusal Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde doktora tezi olarak sunulmuştur.[25] Aynı şekilde, Rethymno'daki Niceforo Foca Sokağı'nda bulunan hamam, 1997'de Universitá di Roma La Sapienza'da Corso di Specializzazione in Restauro dei Monumenti'de doktora sonrası tezi olarak sunulmuş olan restorasyon ve ıslah çalışmalarına;[26] İstanköy'deki tuz antreposu/hamam da 2000'de Atina Ulusal Teknik Üniversitesi'nde Anıtların

25 Kanetaki 1994, Kanetaki 1997'de basılmıştır.

26 Kanetaki 1997.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 39 Bey Hamamı'ndaki göbektaşı, 1444, Selanik.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 40 Apollonia Hamamı'nın sıcaklığı, 1566–74, Langadas.

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 41 Glykidwn Meydanı Hamamı'ndaki cehennemlik, on yedinci yüzyıl ya da on sekizinci yüzyıl, Ioannina.

Korunması konulu uzmanlık kursunda doktora sonrası bir tez kapsamında çalışmalara[27] konu olmuştur.

Atina'daki Abid Efendi Hamamı (Rüzgârlar Hamamı olarak da bilinmektedir) 1984'te Yunan Halk Sanatı kapsamında sergi alanı olarak kullanılmış, 1990'lı yıllarda restore edilip 2000'de Beden Süsleme Dokümantasyon Merkezi haline gelmiştir. Hamam bir yandan görsel sanat ve heykel enstalasyonlarına ev sahipliği yapan bir sergi salonu olarak kullanılmış, diğer yandan da Yunan

27 Stratikopoulou 2001.

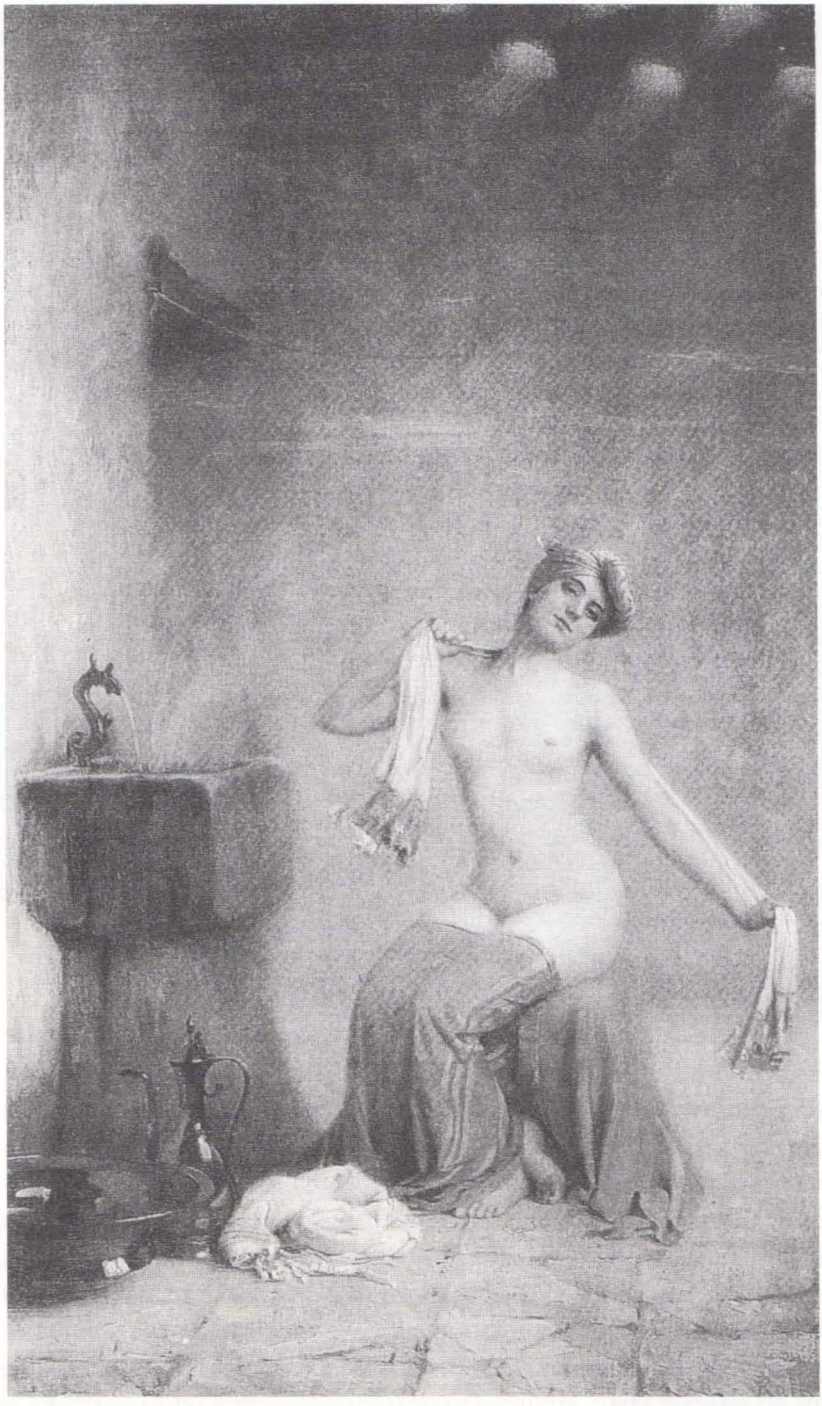

KAYNAK YAZARIN FOTOĞRAFI

RES. 42 Tuzci Hamam'ındaki duvar resimleri, on dördüncü yüzyıl sonu, Karaferiye.

ve Arap halk edebiyatından sözlü performanslar için küçük bir tiyatro sahnesi olarak hizmet vermiştir. Benzer bir dönüşüm, sıcaklıkları 1917'deki yangında tahrip olmuş, kısmen korunmuş bir çifte hamam olan Selanik'teki Yeni Hamam'da yaşanmıştır. Daha önceleri yaz mevsimlerinde açık hava sineması olarak kullanılan hamam, müzikal sahnesi olan bir kültür merkezine dönüştürülmüştür ve günümüzde yine sinema olarak kullanılmaktadır. Kültür merkezi olarak hizmet veren bir başka hamam ise Mytilene'deki Çarşı Hamamı'dır. 2003'te restore edilen hamam günümüzde kamuya açıktır ve geçici sergilere ev sahipliği yapmaktadır.

Ticari işlev Rodos'taki Yeni Hamam'da korunmuştur. Hamamın 1992 ve 1995'teki restorasyon çalışmaları, tarihi yapılardaki yenilenebilen enerji kaynak-

KAYNAK ALPHA BANKASI KOLEKSİYONUNUN İZNİYLE

RES. 43 Theodoros Rallis, *Hamamda Çerkez Kadın*, 1909, Alpha Bankası Koleksiyonu, Atina.

KAYNAK AVEROF MÜZESİNİN İZNİYLE

RES. 44 Theodoros Rallis, *Hamamda*, 1900, Averof Müzesi, Metsovo.

larının kullanımına mali kaynak sağlayan *Rebuild* projesi kapsamında fonlanmıştır. Bu hamamla Patra'da Mpoukaouri Sokağı'ndaki hamam, Yunanistan'da hizmet veren son hamamlardır. Chania'daki Halidwn Sokağı Hamamı ticari kullanıma yönelik olarak restore edilip uyarlanmıştır, Ioannina'daki Glykidwn Meydanı Hamamı için restorasyon projesi ise hazırlık aşamasındadır.

Yunan Oryantalist Resim ve Edebiyatında Hamam

On dokuzuncu yüzyılda tıpkı Avrupa'daki başka yerlerde olduğu gibi Yunanistan'da da Oryantalizm yerleşik bir tema haline geldi. Fransa'da Eugene Delacroix, Jean-Léon Gérôme ve birçok başka sanatçı İslami kültür tasvirlerini

resmediyor, sıklıkla uzanmış odalıkları çizerek atalet ve görsel şölene vurgu yapıyorlardı. Delacroix'nın eserleri birçok bakımdan egzotik ve Oryantal olana duyulan Romantik bir ilginin örneğini oluşturmaktaydı; ki bu ilgi kişisel arzunun serbest bırakılmasının ve ifadesinin bir aracıydı. Onun ilgisi genellikle Yunanistan, Türkiye ve Fas'ta yoğunlaşmıştı. Académie de Peinture'ün yöneticisi olan Jean-Auguste-Dominique Ingres çizdiği çokrenkli bir Türk hamamı görüntüsünde (1862) (bkz. Renda'nın makalesindeki **Res. 32**), erotikleştirilmiş Doğu'yu dişil formları belirginsizleştiren genellemeleriyle kamunun kabul edebileceği hale getirmişti. Bu imge, Matisse'in Oryantalist çıplaklarında görüleceği üzere, yirminci yüzyılın başlarına kadar varolmaya devam etti. Batı Avrupalı meslektaşları gibi Yunanlı ressam ve yazarlar da Doğu efsanesini egzotik ve baştan çıkarıcı bir fantezi, arzu ve tensel zevklerin mekânı ve Batı kültürünün gizli ve gayri meşru yönlerine tutulan bir ayna olarak işlemişlerdi. Egzotik Doğu'da şehvet kabul görüyordu.

1821'de modern Yunanistan'da ulus-devletin kurulmasının ardından Yunanlı ve yabancı sanatçılar Atina Güzel Sanatlar Okulu'nda dersler verdiler. Münih'teki akademisyenler ve sanat çevresiyle zaman içinde kurulan yakın entelektüel bağlar, Yunan ulus-devletinin ilk ressamlarının doktora sonrası çalışmalarını orada yapmalarına yol açtı. Birçok konuyla ilgilendikleri halde Yunan hayatının resimdeki ifadesi ve gelenek ve yerel koşulların gösterim vasıtası olarak tür manzaraları ağır basıyordu. 1821'deki Yunan Bağımsızlık Savaşı'ndan etkilenen Theodoros Vryzakis, tarihi resimlere yönelirken Nikiphoros Lytras esasen anavatanındaki günlük hayatı resme dökmekle ilgileniyordu. Nikolaos Gyzis geniş bir dışavurumcu potansiyel sergilerken Georgios Iakovides eserlerinde temel konu olarak çocukluğundan kalma sahneleri işlemiş, Contantinos Volanakis ise Yunan denizini resmetmiştir. Anadolu'dan gelmiş olan Symeon Savidis, geldiği yere yaptığı mükerrer ziyaretlerden ilham alarak Oryantalist manzaralar resmetmiştir.

Yunanistan'da bir yandan Münihli sanatçıların etkisinde olan bir resim ekolü ortaya çıkarken diğer yandan Paris'te çalışmış olan bazı Yunan ressamlar Paris'teki akademinin rehber ilkelerine sadık kaldıkları halde kendi yorumlarını üretmişlerdir. Iakovos Rizos, kadınsal inceliği işlerken Nikolaos Xydias portre, natürmort ve tür çizimine odaklanmış, Theodoros Rallis ise Ortodoks Doğu'dan manzaralar resmetmiştir. Yunanistan'daki günlük hayata dair resimler haliyle, Osmanlı kültürünün izlerini taşıyan geleneksel giysileri ve kırsal alanları içerdiğinden Yunan tür resmi ile Oryantalizm arasında kesin bir sınır belirlemek oldukça güçtür.

1824–1904 yıllarında yaşayan Theodoros Rallis veya Théodore Jacques Ralli, Konstantinopolis doğumluydu. Bu nedenle de en gerçek Yunan Oryantalist ressamıydı. Yunan kralı Otto'nun desteğiyle Paris'te Jean-Léon Gérôme'la çalıştı

ve ilk çıkışını 1875'te Paris Salon'da yaptı. 1900'de Uluslararası Paris Sergisi'nin jürisine atanan Rallis çalışma hayatının büyük kısmını Fransa ve Mısır'da geçirmiş, ancak Türkiye'de de seyahat ederek Bursa'daki kaplıcalara gitmiştir. Dolayısıyla Rallis'in tür resimleri, genellikle anavatanındaki hayat ve geleneklerin nostaljik bir anımsamasının incelikli ve dokunaklı bir saygıyla işlenişinden oluşuyordu. Gérôme'un dillere destan teknik ressamlığı ve fotoğrafik sonlandırması mükemmeliyetçi bir örnek oluşturuyor, Rallis de bunu büyük başarıyla tekrar ediyordu. Ancak Gérôme'un tersine rehber ilkeleri arasında etnografyaya dair hassasiyet ve eksiksizlik de yer almaktaydı. İkili bir çıkış noktası vardı: bir Yunanlı olarak Yunan Oryantalist öznelerini yakından anlıyordu; aynı zamanda Fransa'da eğitim almış bir ressam olarak bu öznelere Fransız Ekolü'nden akademik bir ressamın bakış açısından bakmadan edemiyordu. En çok bilinen eserleri arasında *Yunan Güzeli*, *Ganimet*, *Nazlı* ve *Türklerin Kaçırdığı Kadın* yer almaktadır. 1909 tarihli *Hamamda Çerkez Kadın* ve 1900 tarihli *Hamamda* (**Res. 43, 44**) hamamdan manzaralar içermektedir. Ressam yıkanma prosedürünü aktarmakta, konu mankenleri ise sakin bir şehvet ifadesi sergilemektedir.

Hamam âdet ve gelenekleri birçok on dokuzuncu yüzyıl Yunan şair ve romancısına ilham kaynağı olmuştur. Örneğin, Dimitrios Kambouroglou, *Memoirs of a Long Life (1852-1932)* adlı eserinde çocukluğundan hatırladığı kadarıyla Atina'daki Abid Efendi Hamamı'nda geçirilen bir günü tasvir etmektedir.[28] On dokuzuncu yüzyıl sonlarında İstanbul'da bir hamam ziyaretinin en bilinen anlatımlarından biri Maria Iordanidou'nun *Loksandra* romanında bulunmaktadır:

> Her cumartesi büyük hamam töreni yapılırdı. Loksandra bir gece öncesinden ertesi gün için yiyecekleri hazırlardı: haşlanmış tavuk ve ardından muhallebi. Hamama götürülecek atıştırmalıklar da hazırlardı: acıbadem likörü,[29] portakal veya vişne suyu, birkaç tatlı, genelde hafif yiyecekler. Hayır hayır! Bunu, saçlarına kına yakıp soğuklukta saçları kuruyana kadar dertsiz tasasız oturup bir yandan da patlıcanlı tavuk, dolma ve ağır şeyler yiyen Türk ve Ermeni kadınlar yapardı.
>
> Ertesi gün sabah erkenden kalkıp hamam giderlerdi. Agatho [Loksandra'nın kızı] çekmecelerini açar, sedef işlenmiş çeyizinden çizgili peştamallarını, sert ve yumuşak keselerini, kalın bornozları, hamam taslarını ve yüksek ökçeli nalınlarını çıkarırdı.[30]

28 Kambouroglou 1934, s. 45–8.

29 Acıbadem likörüne Yunancada *soumada* denmektedir. Ezilmiş bademle hazırlanan tatlı-ekşi bir şerbettir.

30 Iordanidou 1979, s. 59, 133.

Makaleme 1886-1970 yıllarında yaşamış olan Homer Mpekes'in *Hamam* şiiriyle son vermek istiyorum. Bu şiir, Yunanlı yazarların hamamı, yüzyıllar boyunca yerel kültürün bir parçası olduğu ve yapısal özelliklerini sunduğum anıtları ardında bıraktığı halde, nasıl "doğulu"laştırdıklarına çok yerinde bir örnek teşkil etmektedir:

I
Şafak vakti, hayal gibi, namaza durulur.
GenişipeksofadayatmaktaolankocahalayıkgençTürkkadınınnarinnazınabiter.
Kadının altın rengi pabucunu çıkarırken, yere eğilmiş, hamamdaki kokusunu içine çekerek,
Mağdur bronz bedeni isyan eder, tıpkı bakırcının ateşe vurduğu bir kazan gibi paramparçadır. "Mustafa!"
Sultanın sarayının büyük karanlığında
Gül Hanım'ın sesi çeşmeden akan su gibi şakır.
Halayık uyanır birden, gözleri mahmur,
Koca ayakları İran halılarına değerek,
Şimdi yıkanma vaktidir, mermer havuza Arabi kokulu esanslar sepmek için koşuşturur.

II
Arabi sabahlığına sarınmış halde, çıplak,
Cildinin süslü bir heyecanla parladığını hisseder.
Mustafa cam gibi gözleriyle kapıyı gözlemektedir, hiç kıpırdamadan.
Hizmetçi kızlar altın rengi taraklarını çıkarırlar
Ve siyahi halayık süt rengi suyun
Hanımının kırılgan göğsünden çiçekler akıttığını gördü,
Sanki mermer havuzda dallar büyürmüş gibi.
Allah! Şeytan ruhunu teslim alsın!
İleri hamle edip uzun kaslı kollarıyla
Kaymak gibi bedenini boğulma yasından çekip çıkarır
Hanımının bedeni sedef suda mercan rengi bir inciçiçeği gibi titrerken
Cam gibi gözleriyle mesttir.

KAYNAKÇA

Ayverdi, E.H. (1982) *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk*. İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti.

Balducci, H. (1931) *Architettura Turca in Rodi*. Milan: Ulrico Hoepli.

Balta, E. (2003) *Ottoman Studies and Archives in Greece*. İstanbul: Isis Press.

Cerasi, M. (1988) "Late-Ottoman Architects and Master Builders," *Muqarnas*, sayı 5, s. 87–102.

Curcic, S. ve E. Hadjitryfonos, der. (1997) *Kosmiki Mesaioniki Architektoniki sta Balkania, 1300-1500 kai i Diatirisi tis*. Selanik: Aimos.

Çam, N. (2000) *Yunanistan'daki Türk Eserleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Evliya Çelebi (1991) *Taksidi stin Ellada*. Atina: Ekati.

Evliya Çelebi (1999) *Odoiporiko stin Ellada (1668-1671), Peloponnesos—Nisia Ioniou—Kriti—Nisia Aigeou*. Atina: Ekati.

Çelikkol, Z. (1986) *Rodos'taki Türk Eserleri ve Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Demetriades, V. (1973) *I Kentriki kai Dytiki Makedonia kata ton Evlyia Celebi*. Doktora tezi. Selanik: Dimosieumata tis Etaireias Makedonikwn Spoudwn, 39.

Demetriades, V. (1983) *Topografia tis Thessalonikis kata tin epochi tis Tourkokratias 1430–1912*. Selanik: Etaireia Makedonikwn Spoudwn—Makedoniki Bibliothiki.

Eyice, S. (1954–5) "Yunanistan'da Türk mimari eserleri," *Türkiyat Mecmuası*, sayı 11, s. 157–82.

Eyice, S. (1960) "İznik'te 'Büyük Hamam' ve Osmanlı Devri Hamamları Hakkında Bir Deneme," *Tarih Dergisi*, sayı 11, s. 97–120.

Eyice, S. (1991) *İznik: Tarihçesi ve Eski Eserleri*. İstanbul: Sanat Tarihi Araştırmaları Yayınları.

Glück, H. (1921) *Probleme des Wölbungsbaues I: Die Bäder Konstantinopels*. Viyana: Halm und Goldmann.

Hadjitryfonos, E. (1987a) *Zastita i revitalizacija Jahudi Hamma i dela stare cursije u ujegovo j neposrednoj okolini u Solunu*. Yayımlanmamış yüksek lisans tezi, School for the Protection, Rehabilitation and Research of Architectural Heritage, Architectural School of Beograd.

Hadjitryfonos, E. (1987b) "Othomaniko Loutro stin Apollonia tis Volvis," *Makedonika*, sayı 26, s. 139–67.

Hadjitryfonos, E. (1988) "To Othomaniko Loutro tis Agoras Yahudi Hamam (Louloudadika) sti Thessaloniki," *Makedonika*, sayı 27, s. 79–120.

Iordanidou, M. (1979) *Loxandra*. Atina: Estia.

Kambouroglou, D. (1934) *Memoirs of a Long Life (1852–1932)*. Atina: Estia.

Kanetaki, E. (1994) *Meleti apotypwshs-apokatastasis ktiriou Tourkikwn Loutrwn-Hamam stin palia polh twn Chaniwn kai metatroph toy se Historiko Mouseio*

ths polhs. Yayımlanmamış doktora tezi. Architectural School, National Technical University, Atina.

Kanetaki, E. (1997) "Tourkiko loutro sthn palia polh twn Chaniwn: Meleth apokatastashs kai metatrophs toy se Historiko Mouseio ths polhs," *Architektonika Themata*, sayı 31, s. 47.

Kanetaki, E. (2000) "Simboli sti meleth twn othomanikwn loutrwn ston elladiko xwro," *Mnimeio kai Perivallon*, sayı 6, s. 49–75.

Kanetaki, E. (2003) *Ta Dimosia loutra epi Tourkokratias ston elladiko xwro*. Yayımlanmamış doktora tezi. National Technical University, Atina.

Kanetaki, E. (2004a) *Ottoman Baths in the Greek Territory*. Atina: Yunanistan Ticaret Odası.

Kanetaki, E. (2004b) "The Still Existing Ottoman Hamams in the Greek Territory," *Middle East Technical University Journal of the Faculty of Architecture*, sayı 21, s. 80–110.

Kanetaki, E. (2004c) "Ottoman Baths in the Greek Territory: Their Typology and Possible Reuse," *Acts of the 2nd National Conference on Appropriate Interventions for the Safeguarding of Monuments and Historical Buildings*, der. K. Trakossopoulou, M. Doussi ve N.K. Xatzitrifon, s. 257–66. Selanik: Kültür Bakanlığı.

Kanetaki, E. (2005a) "The Architectural Typology of Ottoman Hamams: Case Studies from Rethymno and Chania," *Acts of the Workshop Common Cultural Heritage: Developing Local Awareness Concerning the Architectural Heritage Left from the Exchange of Populations in Turkey and Greece*, der. S. Güvenç, s. 164–6. İstanbul: Hellenic Section of ICOMOS/The Foundation of Lausanne Treaty Emigrants.

Kanetaki, E. (2005b) "The Preservation of Ottoman Heritage in Greece: Does it Have a Future?" *Acts of Conference Contemporary Use and Creative Management of Manors, Castles and Villas*, der. N. Božić, s. 104–8. Zagreb: University of Zagreb, Architectural School.

Kanetaki, E. (2006) "The still existing Ottoman buildings in the Greek territory: Possibilities and problems regarding their possible reuse," *Ellinotourkikh Antallagi twn Plhthysmwn: Ptyxes mias ethnikis sygkrousis*, der. K. Tsitselikis, s. 450–56. Atina: Research Centre for Minoritiy Groups.

Kanetaki, E. (2009) "A Study on the Construction of Ottoman Baths in Central Evros," *Acts of the National Conference on Historical Structures* içinde. Xanthi: Democriteio University of Thrace.

Kiel, M. (1970) "Notes on the History of Some Turkish Monuments in Thessaloniki and Their Founders," *Balkan Studies*, sayı 11, 123–56.

Kiel, M. (1971) "Yenice-i Vardar: A Forgotten Turkish Cultural Centre in Macedonia of the 15th and 16th Century," *Studia Byzantina et Neohellenica Neerlandica*, sayı 3, s. 300–29.

Kiel, M. (1976) "The Ottoman Hamam and the Balkans," *Art and Archeology Research Papers*, sayı 9, s. 87–96.

Kiel, M. (1981) "Two Little Known Monuments of Early and Classical Ottoman Architecture in Greek Thrace: Historical and Art-historical Notes on the Hamams of Timurtaş Paşazade Oruç Pasha (1398) and Feridun Ahmed Beg (1571) in Didymoteichon," *Balkan Studies*, sayı 22, s. 127–46.

Kiel, M. (1996) "Ottoman Building Activity along the Via Egnatia: The Cases of Pazargah, Kavala and Ferecik," *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)* içinde, der. E. Zachariadou, s. 145–58. Rethymon: Crete University Press.

Klinghardt, K. (1927) *Türkische Bäder*. Stuttgart: Julius Hoffmann.

Kolovos, E. (2005) "Creating a Database on Ottoman Crete," *Acts of the Workshop Common Cultural Heritage: Developing Local Awareness Concerning the Architectural Heritage Left from the Exchange of Populations in Turkey and Greece*, der. S. Güvenç, s. 219–21. İstanbul: Hellenic Section of ICOMOS/ The Foundation of Lausanne Treaty Emigrants.

Moschopoulos, N. (1959) *I Ellas kata ton Evlyia Celebi*. Atina: Epetiris Etaireias Byzantinwn Spoudwn.

Mpiris, K.H. (1959) *Ta Attika tou Evliya Celebi, Ai Athinai kai ta perichora twn kata ton 17on aiona*. Atina: Mpiris.

Necipoğlu, G. (1992) "A Kanun for the State, a Canon for the Arts: The Classical Synthesis in Ottoman Art and Architecture during the Age of Süleyman," *Solimon le Magnificent et son temps*, der. G. Veinstein, s. 195–216. Paris: Rencontres d'École du Louvre.

Palioughas, Th. (2001) *I Thessalia sto odoiporiko tou perihghth Evlyia Celebi (1668)*. Larissa: Laografiko Istoriko Mouseio.

Palioughas, Th. (2007) *I Larisa kata tin Tourkokratia (1423–1881)*. Katerini: Mati.

Simopoulos, K. (1970–6) *Xenoi taxidiotes sten Hellada*, 3 cilt. Atina: Edotikh Athinwn.

Stratikopoulou, A. (2001) *Meleti apokatastasis-syntirisis kai anadeiksis othomanikou loutrou "Apothiki Alatiou" stin Ko*. Yayımlanmamış doktora sonrası tezi. Specialization Course in the Protection of Monuments, National Technical University, Atina.

Swift, E. ve Th. Tsitroulis (1978) "Yahudi hamam: Iparhousa katastasi, grafiki apokatastasi, syntirisi kai nees xriseis," *Architektonika Themata*, sayı 12, s. 51–3.

Yenişehirlioğlu, F. (1989) *Ottoman Architectural Works Outside of Turkey/Türkiye Dışındaki Osmanlı Mimari Yapıtları*. Ankara: Dışişleri Bakanlığı, Kültür Yayınları Dairesi.

Babüri Hindistan'da ve Safevi İran'da Hamamlar: İki Erken Modern İslami İmparatorlukta İklim ve Kültür

STEPHEN P. BLAKE

İslamiyetin çöl dini olduğuna inanılır. İslam dininin peygamberi olan Muhammed Arabistan Çölü'nün kıyısında bir şehir olan Mekke'de büyümüştü ve ilk müritlerinin çoğu sıcak, kuru ve tozlu iç kısımlardan gelen, develere binen Bedevilerdi. Böyle aşırı iklim koşullarında yeni gelen dinde suyun merkezi bir kültürel ve dini rolü olması hiç de şaşırtıcı değildir. Dolayısıyla erken dönem İslam dünyasındaki şehirlerde, yani Arabistan Yarımadası'nda, Levant'ta, Kuzey Afrika'da, Anadolu'da, İran'da ve Güney İspanya'da, hamam yerli halkın günlük yaşamında merkezi bir yer tutmuştur. Hamam, "İslami şehir"in bir bileşkesi olarak camiye, valinin malikânesine ve pazara eklenmiştir. Ancak İslamiyet çöldeki doğum yerinden ötelere yayıldıkça coğrafi ve iklimsel koşullar değişiklik gösterdiğinden, farklı bağlamlar oldukça farklı törensel arınma yöntemlerine ve hamamın önemi ve gerekliliği hakkında oldukça farklı fikirlere yol açmıştır. İki erken dönem İslam başkentinin, yani Safevi Devleti'nin başkenti İsfahan ve Babür İmparatorluğu'nun başkenti Şah Cihan-âbâd (Eski Delhi), karşılaştırması bu sonucu göstermektedir.

Kuran'da ilk element ve hayatın temel yapıtaşı sudur. "İnkâr edenler, göklerle yer bitişikken, bizim onları ayırdığımızı ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?"[1] "O, hanginizin amelinin daha güzel olacağı konusunda sizi imtihan için, henüz Arş'ı su üstünde iken gökleri ve yeri altı gün içinde (altı evrede) yaratandır."[2] Muhammed'e Allah'ın cömertliği hatırlatılıyordu: "O, rahmetinin önünde rüzgârları müjdeci olarak gönderendir. Ölü toprağı canlandıralım, yarattıklarımızdan birçok hayvanları

1 Çeviride, Kuran alıntıları için TC Başbakanlık Diyanet İşleri Başkanlığının internet sayfasından (www.diyanet.gov.tr) yararlanılmıştır—ç.n. Kuran 21: 30.

2 Kuran 11: 7.

ve insanları sulayalım diye gökten tertemiz bir su indirdik."[3] Cennet bahçelerinde inananlar imanları için ödüllendirileceklerdi: "Allah'a karşı gelmekten sakınanlara söz verilen cennetin durumu şöyledir: Orada bozulmayan su ırmakları, tadı değişmeyen süt ırmakları, içenlere zevk veren şarap ırmakları ve süzme bal ırmakları vardır."[4]

Çöl koşullarında, su her şeyden önemliydi. Erken dönemden bir Arap sözlüğü şeriatı "kişinin suya indiği yer" olarak tanımlamaktadır.[5] Sözcüğün anlamı su kullanımına dair bir dizi kuralı içerecek şekilde genişlemiştir. Şeriat sözcüğünün bugün bilinen İslami yasalar anlamını kazanması ilk devletlerin kurulmasından sonradır. Suya erişimi düzenleyen iki temel ilke vardı: insanların ve hayvanların susuzluklarını gidermelerine ilişkin evrensel hak ve tüm inananların ürünlerini sulama hakkı.[6]

Tanrı'nın kendini gösterdiği iklime bakılırsa suyun törensel arınma aracı olması şaşırtıcı değildir. Muhammed çok söylenen bir hadiste "Temizlik imanın yarısıdır" der.[7] Zorunlu olan iki tür törensel temizlenme vardır: daha basit biçim olan abdestin, beş vakit namazdan önce yerine getirilmesi gerekiyordu. Cami avlusundaki bir çeşme veya kurnada ellerin, yüzün, dirseklere kadar kolların, başın ve ayakların yıkanmasını içeren abdest, inananların arınmış olarak Allah huzuruna çıkmalarını sağlıyordu. Daha temel biçim olan gusül, bütün vücudun yıkanmasını içeriyordu. Cinsel ilişki, menstrüasyon, doğum ve ölümden sonra ve önemli bayramlar ve İslamiyete geçiş sonrasında zorunlu olan gusül, genellikle hamamlarda vuku buluyordu.

Erken dönem Arap coğrafyacıları, tarihçileri ve hukuk bilginleri açısından İslamiyet kentli bir dindi. Bu yeni dinin gerekleriyle uğraşırken inananların nasıl bir şehirde varolabilecekleri hakkında aşağı yukarı bir mutabakata vardılar. İlk başlarda "İslami şehir" tanımını cemaatin toplanabileceği bir cami ve pazaryeri belirliyordu. Daha sonra siyasi önderin ve kadının ikametgâhları ve son olarak hamam da tanıma eklendi. Zengin ve güçlü olanlar malikâne veya saraylarına hamamlar yaptırmışlardı; ancak erken dönem devletlerinde hijyen, toplumsal ve dini nedenlerden ötürü halka açık hamamlar önem kazanmıştır.[8]

Hamamlar, törensel yönlerinden dolayı genelde camilerin yanında bulunmaktadır. Çoğu önce erkeklere sonra kadınlara hizmet veriyordu ve günlük ücret düşük olduğu halde hamamlara gösterilen rağbet bunların gayet iyi bir gelir

3 Kuran 25: 48, 49.

4 Kuran 47: 15.

5 De Chatel 2002.

6 De Chatel 2002.

7 De Chatel 2002.

8 Hakim 1986, s. 56–7, 87–8; Elisseeff 1980, s. 101–2.

üretmelerine neden oluyordu. Ancak hamam sahipleri hamamın rolü ve yeri nedeniyle hamamdan elde edilen geliri genelde bir caminin bakımı, öğrencilere destek veya fakirlerin doyurulması gibi bir nedene vakfederlerdi. Hamamda üç temel oda yer alırdı: soyunma odası, ılık oda ve sıcak oda. Ödemeyi yaptıktan sonra müşteriye peştamal, bornoz, havlu ve takunya verilirdi. Ilık odada müşteri yavaş yavaş ısıya alışınca bornozu bir görevliye verirdi. Sıcak odada bir hizmetli müşterinin vücudunu kaba bir fırçayla ovalayıp istenmeyen vücut tüylerini giderdikten sonra masaj yapardı. Daha sonra yıkanıp ilk odaya dönen müşteriyi, dinlenme ve hafif atıştırmalıklar beklemekteydi. Isının korunması için hamam sımsıkı kapalı tutulur, ışık sadece kalın cam levhalardan geçerdi. Törensel işlevine ek olarak hamam özellikle çevredeki kadınlar için sosyal bir merkez işlevine de sahipti. Doğum, sünnet, evlilik gibi önemli yaşamsal dönüm noktalarında kişiler önce yerel hamama giderlerdi.

Safeviler Döneminde İran (1501–1722)

Safevi Devleti 1501–24 yıllarında hükümdarlık yapmış olan Şah İsmail tarafından kurulmuştur.[9] Şah İsmail, dedesi ve babası gibi Sûfi Safevi tarikatının lideriydi ve Türk kabile üyelerinden oluşan bir birliğe hükmediyordu. Irak ve Kuzey İran'da 1396–1508 yıllarında var olan Akkoyunluları yendikten sonra Şah İsmail Şiiliği resmi din ilan etmiştir. Şah İsmail'in ölümüyle 1587-1629 tarihlerinde hükümdarlık yapan I. Abbas'ın tahta çıkışı arasında geçen yıllar çalkantılı ve belirsizliklerle dolu geçmiştir. Devletin olgunluk döneminin temellerini Şah Abbas atmıştır. Hanesinin askeri gücünü iki yeni grup işe alarak kuvvetlendirmiştir. Bu gruplar, şahsen Şah Abbas'a bağlı olan korumalar ve hane köleleriydi. Bu yeni işe alımların maaşlarını karşılamak amacıyla yenilgiye uğrayan kabile liderlerinin topraklarına el koyarak ve ipek ihracatının kontrolünü eline geçirerek devletin gelirlerini artırdı. Şiiliğin yayılmasını sağlamak için muharrem yası törenlerini genişletti ve Maşed'deki İmam Rıza türbesini yeniletti. 1629–42 yıllarında tahtta olan Şah Safi döneminde Şah Abbas'ın askeri-idari merkeziyet politikası sürdü. Veziriazam Mirza Muhammed Taki, yenilgiye uğrattığı kabilelerin topraklarını Safevi topraklarına ekledi. Safi, Abbas'ın ipek tekelini ortadan kaldırarak Hollanda ve İngiltere Doğu Hindistan Şirketleri ile ticareti önemli ölçüde artırmıştır. 1642–6 yıllarında hükümdar olan II. Abbas döneminde devlet ekonomik bir darboğaza girdi. Veziri Muhammed Bey, bir nebze ekonomik denge sağlamak uğruna vergileri artırmış; para birimini devalüe etmiş; orduyu küçültmüş ve hanedanlık malikânelerini elden çıkarmıştı. Haremde büyütülmüş olan ve 1666–94 tarihinde hükümdarlık yapan Şah

9 Konuyla ilgili başlangıç düzeyinde bilgi için bkz. Newman 2006.

Süleyman acımasız, alkolik ve idare hususunda tamamen hazırlıksızdı. Halefi Sultan Hüseyin, 1694-1722 tarihlerinde hükümdarlık etmiştir. Dini meselelere tüm dikkatini vermiş olan Hüseyin'in yönetimi, idarede Şii etkisinin en fazla hissedildiği dönemdir. Her ne kadar Safevi hükümdarları 1736'ya kadar tahtta kalmışlarsa da, 1722'de uzun bir kuşatmanın ardından Ghilzai Afganlar İsfahan'ı yağmaladığında devlet fiilen sona ermiştir.

Safevi İran'ın iklimi İslamiyet klişesine uymaktadır. Sıcak, kurak ve tozlu olan ülke yılda en fazla 18-30 cm yağmur alıyordu. Kâse biçimindeki ülke sıradağlarla çevriliydi. Elburz Dağları, Hazar Denizi'nin güney kıyısı boyunca uzanır; Zagros Dağları ise kuzeybatıda Azerbaycan'dan Irak Körfezi'ne ulaşır. Kavir ve Dasht çölleri yaklaşık 900 m yüksekliğinde, kâsenin tabanını oluşturan yüksek platoya yayılmıştı. Ülkede sadece üç tane ırmak bulunuyordu: Zagros Dağları'nda doğup Şat-ül Arap ve Irak Körfezi'ne dökülen Karun, Elburz Dağları'ndan çıkıp Hazar Denizi'ne dökülen Safid ve platoya giren tek nehir olan, Zagros Dağları'nda doğup İsfahan içinden geçerek yakınlardaki bir tuzlu bataklığa dökülen Zayanda ("hayat veren").

İklim nedeniyle yapay su sağlama yöntemleri çok ilerlemişti. Birçok köy, kasaba ve mahalle kuyulara talim ederken erken dönem modern İran'daki su idare sisteminin en belirgin özelliği yeraltı kanallarıydı. Mühendislik ve planlama harikası olan bu yeraltı kanalları suyu yüksek yerlerdeki akiferlerden daha alçak yerlerdeki evlere ve tarlalara taşıyordu. Kanallar yaklaşık 1 m genişliğinde, 1,5 m yüksekliğindeydi ve uzunlukları da 1,5 km'den 30 km'ye kadar değişiyordu. Hamamların da temel su kaynağını bu kanallar oluşturuyordu.[10]

1590'da Şah I. Abbas, Safevi başkentini Kazvin'den İsfahan'a taşıdı. Eski şehir merkezinde on yıl süren yenileme çalışmalarından sonra 1602 yılında Maidan-i Naqsh-i Jahan adlı yeni bir meydan çevresinde yeni bir kent merkezi kurma çalışmaları başladı. İzleyen on beş yıl boyunca meydanın çevresinde muhteşem yapılar tamamlandıkça yeni bir şehir merkezi ortaya çıktı.[11]

Başkentteki hamamların ayrıntılı tariflerini hem İran'da yaklaşık on yıl boyunca kalmış olan Fransız kuyumcu Jean Chardin (1643–1713), hem de İsfahan'da yaklaşık yarım yüzyıl boyunca yaşamış olan Kapuçin rahibi Raphael Du Mans (1613–96) vermektedir. Chardin surlarla çevrili şehrin içinde 273 tane, çevredeki mahallelerde de birçok başka hamam saymıştır.[12] Genelde hamamlarda sabahtan öğleden sonra 4'e kadar erkekler yıkanır, kadınlar da hamamı akşamüstünden gece yarısına kadar kullanırdı. İran'daki hamamlar temel üç-oda ilkesini uygulamaktaydı. Soyunma odasında müşteriler giysilerini

10 Wulff 1968; Chardin 1811, cilt 4, s. 96–100.

11 Blake 1999.

12 Chardin 1811, cilt 7, s. 273–4.

çıkarıp üstlüğe sarınırdı. Sıcak odada sıcak suyla yıkanıp tıraş edilen müşterilere masaj yapılırdı. Çıranın azlığından ötürü on yedinci yüzyıl başlarından itibaren hamam külhanında yakacak olarak çerçöp, paçavra ve at ve deve gübresi kullanılır olmuştu. Üçüncü odada 10 ila 12 kişilik kapasitesi olan, müşterilerin durulandığı büyük bir havuz bulunuyordu. Ancak havuzdaki su kısa zamanda kir tabakasıyla kaplandığından Avrupalılara göre frengi ve diğer hastalıklar için üreme alanı oluşturuyordu.[13] Yıkanma faslının sonunda dindar müşteriler şöyle derlerdi: "Kendimi her tür günahtan arındırmak için yıkanıyorum..."[14]

Babürler Döneminde Hindistan (1526–1739)

1526–1739 tarihlerinde varolan Babür İmparatorluğu, 1526-30 yıllarında hükümdarlık yapan ve Orta Asyalı Timur'un soyundan gelen Zahireddin Muhammed Babür tarafından kurulmuştur.[15] Afganları yenilgiye uğratmasından sadece dört yıl sonra ölünce taht, 1530–56 tarihleri arasında hüküm süren oğlu Hümayun'a geçmiştir. Hümayun on yıldan uzun bir süre Afgan kabileleriyle kuzey Hindistan düzlüklerinin kontrolü için savaşmış, 1540'ta yenilerek sürgün edilmiştir. Çoğunlukla Afganistan ve İran'da geçen on beş uzun yılın ardından geri dönüp tahtını geri almıştır. Tuhaf bir kaza yüzünden elde ettiği zaferin tadını çıkaramamış ve Hindistan'ı genç oğluna bırakmıştır.

1556-1605 tarihlerinde hükümdarlık eden ve 13 yaşında iktidara gelen Ekber, 16'sında başa gelen Safevi hükümdarı Abbas gibi idareyi ele aldığında tecrübesizdi ve yine Abbas gibi devletin olgunluk döneminin temellerini atmıştır. Sempatizanlarına çekidüzen vermek üzere *mansabdari* (memuriyet) sistemini geliştirmiştir. Buna göre, hiyerarşi mensubu herkesin bir makamı ve rütbesi vardı ve herkes belli sayıda silahlı ve atlı adam sağlamak zorundaydı. İmparator araziden alınan vergi sistemini de yeniden düzenlemiş, ekime elverişli araziyi ölçüp tahıl oranları tablosu belirleyerek devlet gelirinin artmasını sağlamıştır. Dini ihtilaflarla başa çıkmak için iki kısımdan oluşan *sulh–i kul* ("kalıcı barış") sistemini geliştirmiştir. Müslüman olmayan Hindu, Jain ve Zerdüşt yandaşlarının inanç ve uygulamaları onun için derin bir merak ve kalıcı bir saygı kaynağı olmuştur. Hindistan'da azınlık olan fakat kendi memurları arasında oldukça büyük bir çoğunluğa sahip olan Müslümanlara yönelik farklı bir yöntem izleyip bazı tedbirler alarak İslami bir önder olarak salahiyetini güçlendirmiştir.

1605-27 tarihlerinde hükümdar olan Cihangir, imparatorluğun sınırlarını genişletmiş ve *mansabdari* sistemindeki memurların sayısını artırmıştır. 1628-58

13 Chardin 1811, cilt 5, s. 193–99; Du Mans 1890, s. 144–7; Kheirabadi 1991, s. 78–9.

14 Du Mans 1890, s. 144.

15 Ayrıntı için bkz Richards 1993.

tarihlerinde başta olan Şah Cihan, Tac Mahal ve yeni başkent Şah Cihan-âbâd'ı yaptırarak "kurucu" olarak ün kazanmıştır. Dört büyük imparatorun sonuncusu olan Alemgir, 1658-1707 tarihlerinde hükümdarlık yapmıştır. Dini bütün bir Müslüman olan Alemgir, tutkulu bir yönetici ve askerdi.

Babür kuvvetlerini batı Hindistan'daki Marathalara karşı 28 yıl süren bir sefere sürerek çok büyük miktarda insan kaynağı ve para harcamıştır. Alemgir'den sonra gelen hükümdarlar kendi aralarında savaştılar ve 1739'da kuzey Hindistan'ı işgal eden Afgan Nadir Şah'a karşı hiçbir hazırlıkları yoktu. Nadir Şah'ın Shahjahanabad şehrini yağmalaması Babür devletinin sonunu belirlemiştir.

Babür Hindistanı'nın iklimi yedinci yüzyıl Arabistan'ından veya on yedinci yüzyıl İran'ından pek farklı olmuş olamaz. En belirleyici özelliği muson, yani Hint Yarımadası'nı iki yönden vuran şiddetli yağmurlardı. İlki, Umman Denizi yönünden haziran başlarında gelerek güneybatı kıyısını sular altında bırakıp temmuzun ilk haftasında doğuya doğru ilerleyerek ülkenin çoğunluk kısmından geçerdi. İkinci yağmur dalgası Bengal Körfezi'nde doğar, Assam üzerine yayılır ve Himalayalar'a çarparak temmuz başlarında kuzey Hindistan'ı vururdu. Hindistan Meteoroloji Servisine göre yarımadada dört iklim görülmektedir: Hazirandan eylüle kadar kuzeybatı muson mevsimi, ekim ve kasımda (çekilen) kuzeydoğu muson mevsimi, aralıktan şubata kış ve marttan mayısa yaz. Kuzey Hindistan'ın iklimini tarif eden Şah Cihan'ın resmi tarihçisi iki muson mevsimini bire indirgemiştir:

> Burada... üç mevsim görülür. Kış [...ekim sonundan ocak sonuna] kadar sürer; en soğuk aylar [aralık ve ocaktır]; [...] bu mevsim Hindistan'daki en iyi mevsimdir, zira insan gönlünce gezip avlanabilir. İkinci mevsim olan yaz, [şubat sonundan temmuz sonuna] kadar sürer. [Şubat sonu] burada ilkbaharın başlangıcıdır; hava çok yumuşaktır. [Mart sonu ila nisan sonu] nda da hava yumuşaktır; bu iki ayda insan at binip koşturabilir. [Nisan sonu ila mayıs sonu] da fena değildir, ama zorunluluk yoksa insanın çaba sarf etmesi mümkün değildir. [Mayıs sonundan haziran sonuna] kadar, sıcaklığın en yüksek olduğu zamandır. Üçüncü mevsim yağmurlu mevsimdir ve eğer yağmur olursa hava hoş olur, aksi takdirde [mayıs sonu] gibi sıcak olur. [temmuz sonu ila ağustos sonu] en yağışlı aydır ve yağmur sürdüğü kadarıyla hava pek hoştur. [...Ağustos sonu ila eylül sonu] sırasında yağış vardır ama önceki ay kadar yoğun değildir. [...Eylül sonu ila Ekim sonu] yağmurlu mevsimin sonudur; bu dönemdeki yağmurlar *kharif* [Kasım hasadı] ve *rabi* [Mayıs hasadı] için bilhassa faydalıdır.[16]

16 Lahauri 1946, cilt 3, s. 243–4.

Muson yağmurları ve dağlardaki karlar sayesinde yarımadada yaygın bir ırmak ağı vardı. Hindular için Ganj, Jamuna, Godavari, Sarasvati, Narmada, İndus ve Kaveri adlı yedi ırmak kutsaldı ve tüm büyük bayramlarda törensel yıkanmalar zorunluydu. En kutsal ırmak olan Ganj'da yıkanmak kişinin bütün günahlarından arınmasını ve kişiye bir yer edinmesini sağlıyordu. Yarımadanın büyük kısmında su bolluğu çiftçilerin yılda iki kere hasat yapmasına el veriyordu, bu da erken modern dönem dünyasındaki en büyük nüfuslardan birinin kendi kendine yetmesi anlamına geliyordu. Yukarı Hindistan'daki yaklaşık olarak on beş bin beş yüz hektarlık bir alan olan Delhi üçgeni, yaklaşık beş yüzyıl boyunca kuzey Hindistan'da kurulmuş olan Müslüman devletlerin başkentlerini bulundurmuştur. İngiliz Yeni Delhisi'nden önceki son Müslüman başkent olan Şah Cihan-âbâd, Babür hükümdarı Şah Cihan tarafından 1639–48 tarihlerinde inşa ettirilmişti. 250 ila 300 bin nüfuslu şehri yaklaşık 6 km uzunluğunda surlar çevreliyordu. Kızıl kefeki taşından binalar olan hanedanlık sarayı ve merkez cemaat camisinin hükmettiği şehir alanı camiler, dükkânlar ve önde gelenlerin malikanelerini içeriyordu. Kuzey-güney doğrultusundaki Faiz Bazar ve doğu-batı doğrultusundaki Chandni Chowk adlı uzun çarşılar şehri bölüyordu.[17]

Erken dönem Ortadoğu'sundaki İstanbul, Kahire, Şam ve İsfahan gibi diğer şehirlere kıyasla Şah Cihan-âbâd'da az sayıda halka açık hamam vardı. Aslında Avrupalı gezginlerin şehri tariflerinde hamamların bahsini bulmak çok güçtür. Örneğin, Chardin ve Du Mans'ın çağdaşı olan ve Şah Cihan'ın yeni başkentine dair en eksiksiz raporun sahibi Fransız doktor Francois Bernier (1625–88), hamamdan hiçbir bahiste bulunmamaktadır.[18] İlaveten İslam Ansiklopedisi'nin ikinci baskısının "hamam" maddesi Babür dönemi Hindistanı konusunda tamamen sessizdir.

Avrupa kaynaklı anlatılarda halka açık hamamlara rastlanmamasına rağmen başka kaynaklardan zenginlerin ve nüfuzlu kişilerin kendi saray ve malikânelerinde donanımlı hamamlar bulundurdukları anlaşılmaktadır. Şah Cihan'ın yeni sarayında mermerden oyulmuş ince işçilikli üç odalı bir hamam Jamuna ırmağına bakıyordu.[19] Şah Cihan'ın en önemli asilzadelerinden Saadet Han malikânesinde beş odalı kubbeli bir hamam yaptırmıştı. Nihayet, *Bayaz-i Khushbui* adlı on yedinci yüzyıl ortalarından kalma ev idaresine ilişkin bir el kitabı Sirhind ve Nur Sarai'deki hamam numunelerinin planlarını asilzadenin ve inşaat ustasının dikkatine sunuyordu.[20]

İsfahan'daki yüzlerce hamamla karşılaştırılabilecek, Şah Cihan-âbâd'da hakkında kanıtlar olan tek büyük halka açık hamam, Şah Cihan'ın en sevdiği

17 Blake 1991.

18 Bernier 1972, s. 239–84.

19 Blake 1991, s. 41.

20 Blake 1991, s. 48.

kızı Cihan Ara Begüm tarafından Chandni Chowk'ın ortasında yaptırılan hamamdır. Yapıldığı yer kamusal kullanım için yaptırılmadığını düşündürmektedir. 1640'lı yıllarda yapılan hamam doğu-batı doğrultusunda uzanan çarşının güneyinde, büyük bir kervansarayın tam karşısında yer almaktaydı. Cihan Ara tarafından yaptırılmış olan kervansaray gerçekten muhteşemdir: ağaçlar, havuzlar ve çeşmeler içeren bir avluyu çevreleyen doksan odanın olduğu iki kat. Bernier'e göre, bu hamam cemaat camiinin yanında şehirdeki en etkileyici binaydı ancak zengin Özbek ve İranlı tüccarlar için ayrılmıştı.[21] Cihan Ara hatıralarında şöyle der: "Hindistan'da eşi benzeri olmayan büyüklük ve güzellikte bir saray yaptıracağım."[22] Adı ne Bernier ne de Cihan Ara'nın kendisi tarafından anılmayan yakındaki hamam, resmi tarihçinin ilgisini az da olsa çekmiştir.[23] Kervansarayın ilavesiymiş gibi gözüken hamam, İran ve Orta Asya'nın sıcak ve kurak iklim koşullarından gelen talepkâr ziyaretçilerin münhasır kullanımına yönelikti.

Dönme olan veya göçmen soyundan gelen Babür dönemi Hindistanı Müslümanları genellikle cami avlusunda abdest, hamam yerine bir göl, rezervuar veya nehirde gusül abdesti alırdı. Törensel uygulamadaki bu farklılık, hem Ekber hem de Cihangir zamanının önde gelen soylularından, biyografi yazarı Abdurrahim Han-ı Hanan (1556–1627) tarafından belirtilmiştir. Han-ı Hanan'ın babası İran'dan gelmişti. Meslekte Orta Hindistan'da Deccan eyaletinde ilerleyen Han-ı Hanan, Cihangir'in hükümdarlığının ilk yıllarında başkenti Burhanpur'da olan Deccan eyaletinin valiliğine atanmıştı. Han-ı Hanan yetenekli bir yönetici ve asker olmanın yanı sıra şair, tercüman, ressamların ve şairlerin hamisi ve büyük bir inşacı olarak sanatın birçok dalında varlık göstermiştir. Abdülbaki ibn Baba-i Kürd Nihavendi, üç ciltlik devasa biyografisinin dört bölümünden birini ustasının yaptırdığı saraylar, camiler, medreseler, bahçeler ve hamamlara ayırmıştır. Hamamlar hakkında şunları söyler:

> Hindistan eyaletlerinde ve şehirlerinde [...] hamamlara [...] pek rastlanmazdı [...] o nedenle ... o [Han-ı Hanan] Dar-ül saltanatın [yani Burhanpur] İranlılaştıran hükümdarı olarak başa geldiğinde şehrin her meydanında bir hamam yapılmasını emretti... Hindistan eyaletlerinde ve şehirlerinde İran geleneklerine uygun akarsu ve çeşmeler yoktur... Zira bu ülkenin insanlarının günlük [yıkanma mekânları] kuyular ve su depoları ve ırmaklardır.[24]

---

21 Bernier 1972, s. 280–1.

22 Butenschen 1931, s. 30.

23 Lahauri 1946, cilt 3, s. 48.

24 Nihawandi 1931, cilt 2, s. 601–2.

Sonuç

Erken modern Safevi ve Osmanlı kasaba ve şehirlerinde—İran, Anadolu, Suriye, Irak, Mısır, Kuzey Afrika ve Doğu Avrupa'da—hamamlara sıklıkla rastlanmaktaydı. Sıcak ve kurak iklim koşulları, dini ve kültürel zorunluluklar sık sık yıkanmayı gereklilik haline getirmekteydi. "İslami şehir" modeli akademisyenlerin çoğu tarafından kabul edilmiyor hale gelmişse de hamamın dahil edilmiş olması erken dönemdeki inananlar için suyun ve törensel yıkanmanın önemine işaret etmektedir. İslam dini doğduğu yerlerden çevreye yayıldıkça farklı iklim koşullarıyla ve su ve yıkanmanın farklı kültürel ve törensel anlamlar taşıdığı yerlerle karşılaşılmıştır.

Erken modern dönem Hindistan Yarımadası'nda İslam dini farklı bir bağlamda gelişmişti: Ülkede muson yağmurları, nehirler ve göllerin yarattığı bir su bolluğu vardı. En fazla %25'i Müslüman olan nüfus çoğunlukla Hinduydu. Böyle bir ortamda hamamın farklı bir yeri ve rolü olduğunu söylemek ne indirgemecilik ne de kolaycılık olarak adlandırılabilir. Zenginlerin ve iktidar sahiplerinin saray ve malikânelerindeki hamamların ve büyük şehirlerdeki birkaç devasa yapının yanı sıra, Osmanlı ve Safevilerde görülen türden halka açık hamamlar bilinmez değildi. On altıncı ve on yedinci yüzyılda Han-ı Hanan'ın Burhanpur şehrinde yaptırmış olduğu binalar var. On sekizinci yüzyıla gelindiğinde, Hintli Müslüman seyyah Dean Mahomed batı kıyısındaki liman şehri Surat'ta "yıkanmak, bardak çekmek, keselenmek ve ter atmak için halka açık hamamlar" olduğundan bahseder.[25] Dean Mahomed'in İngiltere'deki kariyerinin devamı, on sekizinci yüzyılda Hindistan'da gayet gelişmiş bir hamam kültürü olduğuna delalet eder. On dokuzuncu yüzyılın ilk yarısında Mahomet'in Brighton'da açtığı hamamlarda, yani Battery House Hamamı ve Mahomed's Hamamı'nda, buhar banyosu ve masaj sunulan hizmetler arasındaydı.[26] Ekolojik determinizmin tamamen belirleyici olmadığını teslim etmek gerekir elbette, ama erken modern dönemde Hindistan'da hamamın rolünün azalmasında iklim ve kültürün önemli payı olduğunu inkâr etmek mümkün değildir. Birçok yerleşim biriminde nehirler ve büyüklü küçüklü göller gibi doğal alternatifler varken bağımsız binaların yapılmasını haklı gösterecek kadar büyük bir Müslüman nüfus yoktu. Osmanlılarda ve Safevilerde hamamın merkezi rolü inancın temel bir unsuru olmaktan çok çevresel bir rastlantıymış gibi gözükmektedir. Bu kurumun daha vazgeçilmez bir yeri olduğunda ısrar etmek, çöl koşullarında doğmuş olan bir dinin çok geniş bir cemaate hitap edebilmesini sağlayan sadelik ve esnekliği göz ardı etmek anlamına gelir.

25 Fisher 1997, s. 100.

26 Fisher 1997, s. 157-69.

KAYNAKÇA

Bernier, F. (1972) *Travels in the Mughal Empire*, der. A. Constable, çev. I. Brock. Delhi: S. Chand and Co.

Blake, S. (1999) *Half the World: The Social Architecture of Safevid Isfahan, 1590–1722*. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers.

Blake, S. (1991) *Shahjahanabad: The Sovereign City in Mughal India, 1639–1739*. Cambridge: Cambridge University Press.

Butenschen, A. (1931) *The Life of a Mogul Princess: Jahanara Begum, Daughter of Shahjahan*. Londra: [yay.y].

Chardin, J. (1811) *Voyages du Chevalier Chardin, en Perse...*, der. L. Langles. 10 cilt. Paris: Le Normant.

De Chatel, F. (2002, 28 November) "Drops of Faith: Water in Islam," *IslamOnline*. http://islamonline.et/english/Contemporary/2002/11/Article01.shtml (15 Ekim 2007).

Du Mans, R. (1890) *Estate de la Perse en 1660*, der. C. Schefer. Paris: L'ecole des Languages Orientales Vivantes.

Elisseeff, N. (1980) "Physical Layout," *The Islamic City*, der. R.B. Sarjeant, s. 90–103. Paris: UNESCO.

Fisher, M. (1997) *The Travels of Dean Mahomet: An Eighteenth Century Journey Through India*, der. M. Fisher. Berkeley ve Londra: University of California Press.

Fisher, M. "Ghusl." *Encyclopaedia of Islam*. http://encislam.brill.nl.floyd.lib.umn.edu/subscriber/uid (15 Ekim 2007).

Hakim, B.S. (1986) *Arabic-Islamic Cities: Building and Planning Principles*. Londra: KPI.

Hakim, B.S. (t.y.) "Hammam." *Encyclopaedia of Islam*. http://encislam.brill.nl.floyd.lib.umn.edu/subscriber/uid (16 Ekim 2007).

Kheirabadi, M. (1991) *Iranian Cities: Formation and Development*. Austin: University of Texas Press.

Lahauri, M.S.K. (1912–46) *Amal-i Salih*, der. G. Yazdani, 3 cilt, Kalküta: Asiatic Society of Bengal.

Newman, A. (2006) *Safevid Iran: Rebirth of a Persian Empire*. Londra: I.B. Tauris.

Nihavendi, Abdülbaki ibn Baba-i Kürd. (1910–31) *Ma'asir-i Rahimi*, der. H. Hüseyin, 3 cilt. Kalküta: Bibliotheca Indica.

Kur'an. Kuran çevirisi http://www.usc.edu.dept/MAS/Quran (16 Ekim 2007).

Richards, J. (1993) *The Mughal Empire*. New York: Cambridge University Press.

Wulff, H.E. (1968) "The *qanats* of Iran," *Scientific American*, sayı 218, s. 94–105.

Batı'da Türk Hamamı

NEBAHAT AVCIOĞLU

On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında, Sanayi Devrimi'nin, hijyen reformlarının, yeni iş kanunlarının ve kentselleşmenin bir parçası olarak Avrupa ve Birleşik Devletler'de Türk hamamları kurulmaya başlandı. Ancak yüzyılın ilk yarısından beri özellikle fakirlerin ve işçi sınıfının kullanımına yönelik yapılmış olan halka açık yıkanma yerlerinin ve çamaşırhanelerin tersine, Türk hamamı mimari bir eser, teknolojik bir yenilik ve toplumsal bir reform olarak algılanıyordu (**Res. 1**). Hamama duyulan rağbet seçkinlerden doğup, bu dönemde özellikle İngiltere'de filantropi ve siyaset ile ticaret ve etnografya fikirlerinin bir araya gelerek kültür yoluyla kamusal iyileştirme eylemlerinden kaynaklanmıştır. Bu yaklaşımlar göz önünde bulundurulduğunda Batı'daki hamam fikri Oryantalizm'in önceden belirlenmiş sınırları içine oturmamaktadır. Aynı zamanda hamamın tarihçesi, kültürlerarası fikir ve uygulamaların labirentinde bir yolculuğun da tarihçesidir.

Konstantinopolis'ten Londra'ya Türk Hamamı

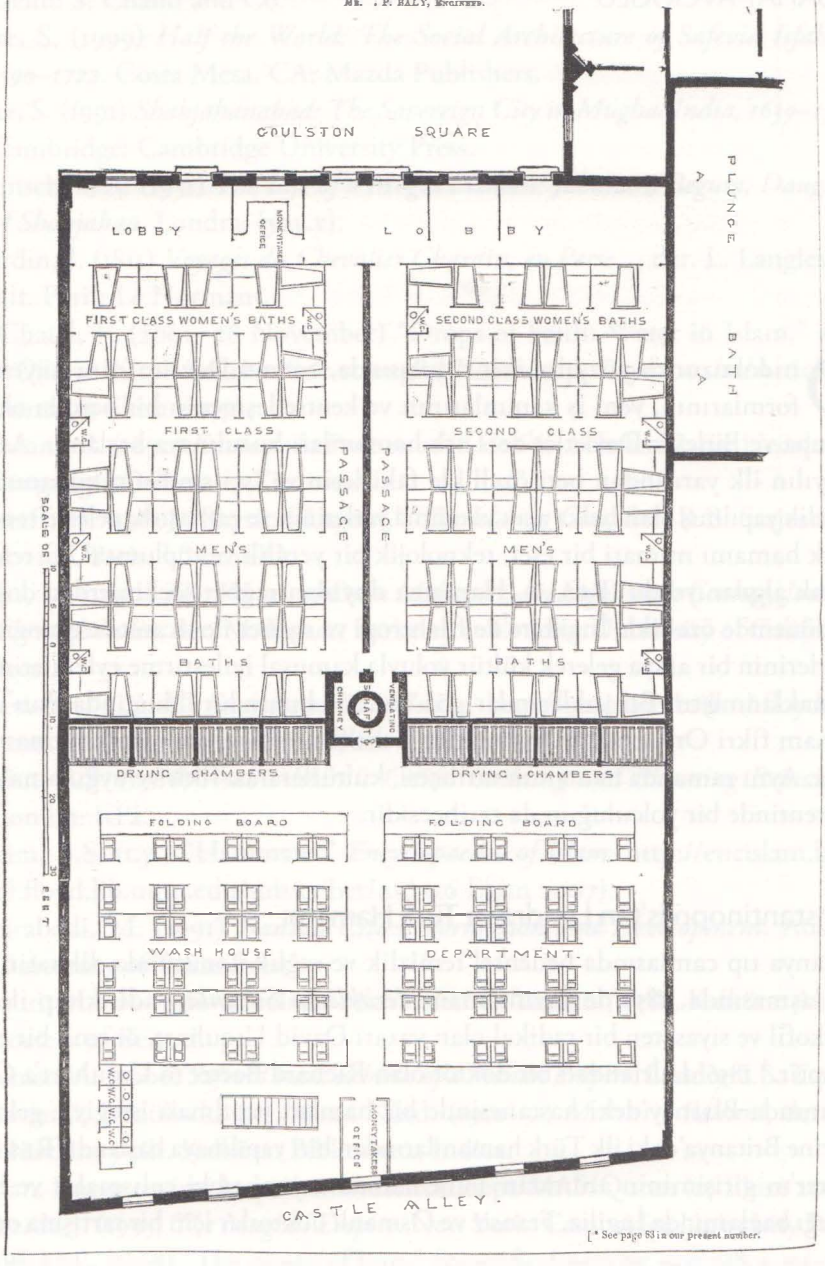
Britanya tıp camiasında bedensel temizlik ve sağlık konusunda dikkatin yoğunlaşmasında, 1850'de yayımlanan *Herakles'in Sütunları* adlı kitap ile bir Türkofil ve siyaseten bir radikal olan yazarı David Urquhart, önemli bir paya sahiptir.[1] 1856'da İrlandalı bir doktor olan Richard Barter'ın Urquhart'a Cork yakınında Blarney'deki hastanesinde bir hamam yapılması isteğiyle gelmesi üzerine Britanya'daki ilk Türk hamamlarından biri yapılmaya başlandı (**Res. 2**).[2] Barter'ın girişiminin ardından Türk hamamı, yeni tıbbi çalışmalar ve halk sağlığı bağlamında İngiliz, Fransız ve Osmanlı doktorlar için bir tartışma odağı

1 Urquhart'ın düşüncelerine dair bir görüş için bkz. Avcıoğlu 2001.

2 Wilson 1861, s. 52.

THE MODEL BATHS AND WASHHOUSES, GOULSTON SQUARE, WHITECHAPEL.*

MR. . P. BALY, ENGINEER.

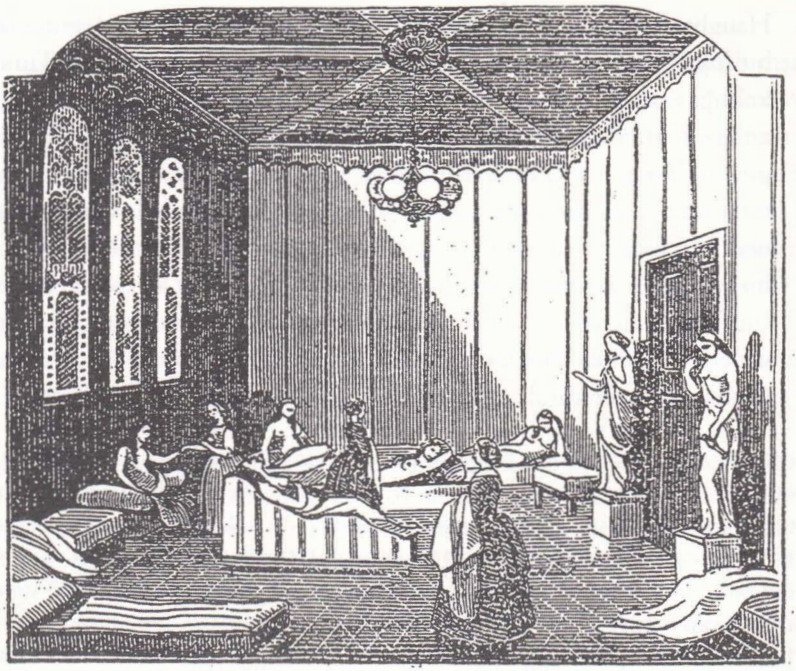

[* See page 83 in our present number.

KAYNAK *THE BUILDER* (8 ŞUBAT 1850), S. 90

RES. 1 Prichard P. Baly, örnek hamam ve yıkanma evi planı, Goulston Meydanı, Whitechapel, Londra.

a facility of repose. Here you undress. You are then attired in a flowing robe, tied round the waist, which comes down below the knees; a sheet is thrown over your shoulders, and you are furnished with a pair of wooden clogs for your feet. This is the gentlemen's costume. The ladies are furnished with full loose robes, arranged and decorated, according to the taste of the individual. This Bath dress is considered peculiarly becoming.' You are then conducted into the first hot room,—THE TEPIDARIUM of the Romans.

This room is usually at a temperature of 100 deg., is furnished with couches, and low marble seats, with reclining backs. The light is very subdued, passing through stars of stained glass, and everything studied to give a pleasing feeling of repose. You often sleep in this room, it is so soothing. The pores after a short time begin to act. You remain until the attendant, with practised touch, informs you when you may enter the hottest room *(or Sudatorium of the Romans)*. In the outside room gentle shampooing is often practised on persons who do not like this process in the hot room. The greatest tranquility is desirable here. It should be remembered that during the whole process of the Bath, drinking of cold water should be freely indulged in.

The hottest room is lit from above. The temperature ranges from 130 to 150 deg.; and frequently, according to the wish of the bathers, is as high as 200 deg. At my establishment at St. Anne's, there are four hot rooms, leading from the chief divan, to each of which are also attached private dressing rooms, plunge baths, and

KAYNAK BARTER VE URQUHART 1861

RES. 2 Blarney'deki Türk hamamının iç görünümü, Cork.

haline gelir.[3] 1858'de Topkapı Sarayı'nda çalışmakta olan ve *Gazette Medical d'Orient*'in kurucularından biri olan Hollanda asıllı İngiliz doktor Julius van Millingen, Osmanlı meslektaşlarının teşvikiyle Türk hamamının tarihçesi ve tıbbi özellikleri üzerine bir makale yazar.[4] Millingen makalesinde Urquhart'ın faaliyetlerine ve Cork'taki ilk Türk hamamının yapılışına, aşağıdaki alıntıda görüldüğü gibi, büyük bir coşkuyla yer vermiştir:

> Haughton [*sic*] adında, Konstantinopolis Emperyal Cemiyeti muhabiri olan bir İngiliz doktor, Dublin Hastane Gazetesi'nin Eylül sayısında, Türkiye'de kaldığı zaman zarfında Oryantal hamamlar hakkında yaptığı gözlemleri anlattığı bir yazı yayımlamıştır. Genç doktor bu geziyi, özellikle böyle ilginç bir konu hakkında yerinde bilgi edinmek ve meşhur David Urquhart tarafından sağlanan planlar ve talimatlarla yakın zamanda Cork'ta yapılmış olan Oryantal hamamın kusurlarını gidermek için yapmıştır. İki yıldan fazla bir zamandır Urquhart kendisini tanrıça Hygeia'nın hizmetine adamıştır. İngiltere'de gerçek bir havari gibi dolaşarak büyük şehirlerde insanlara küvetleriyle oryantal/doğu tipi hamamlarla ikame etmenin önemi hakkında vaazlar vermektedir.[5]

---

3 On dokuzuncu yüzyıl başlarında hidroterapi ile ilgili görüşler, doktorların ilgisinin sadece Türk hamamlarına değil deniz banyosu, galvanik ve elektrikli banyolar ve Rus buhar hamamları gibi diğer hamam ve yıkanma biçimlerine yoğunlaşmasına yol açtı. Bkz. "Conversation between Mr. Urquhart and the Members of the Medical Society of London," Fife 1865'te diyalog olarak basılmıştır. Ayrıca bkz. Gosse 1865; Wrottesley 1867; Colley 1887.

4 Julius van Millingen, James van Millingen'ın oğluydu. Bir arkeolog ve nümizmatist olan Millingen Yunan ve Osmanlı antik eserleri üzerine yazılar yazmıştır. 1821-29 arasındaki Yunan Bağımsızlık Savaşı, birçok Yunan kültürü hayranının Yunanistan'a gelmesine ve Osmanlılarla temasa geçmelerine neden olmuştur. Londra Yunan Komitesi tarafından savaşla ilgili yardım amacıyla gönderilen Millingen, Lord Byron'ın kişisel doktoru olmuştur ve Byron 1824'te Messolonghi'de hummadan öldüğünde yanındadır. Daha sonra İstanbul'a yerleşen Millingen, II. Mahmut'un kardeşi olan Esma Sultan'a "médecin de confiance" olmuştur. 1838'de II. Mahmut'un ölümünü müteakip 1879'da ölümüne dek İstanbul'da kalmış ve sonraki padişahlara da hizmet etmiştir. De Cadalvène 1840, s. 305; ayrıca bkz. Mavrogeny 1891. Spiritos Mavrogeny (Mavroyeni Bey) de Sultan Abdülhamid'in sırdaşı ve kişisel doktoruydu. Bkz. Georgeon 2006, s. 175. Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlık ve tıbbın ayrıntılı bir tarihçesi için bkz. Yılmaz 2006. Bu derlemede yer alan makalelerin hiçbiri özellikle hamamların tıbbi yararları üzerine olmasa da, tıbbi eserlerde ve vakıflarda bu hususa yapılmış atıflar oldukça çoktur. Maalesef bu derlemede İstanbul'da yayımlanan *Gazette Medical d'Orient* veya yabancı bir doctor olan Millingen'ın faaliyetleri hiç yer almamaktadır.

5 Metnin aslı şöyledir: "Un médecin anglais, le docteur Haugton, membre correspondant de la Société impériale de Constantinople, vient de publier, dans le numéro de septembre de

Gerçekten de Cork'taki hamamın yapılmasından kısa bir zaman sonra Urquhart İngiltere'de çeşitli yerlerde Türk hamamı hakkında konuşmalar yapar. İzlediği yöntem, yıkanma alışkanlığının yayılması için potansiyel olarak önemli müttefikleri olarak gördüğü kendisiyle hemfikir hayırseverleri ve doktorları sıcak hamamın faydaları hakkında ikna etmeye çalışmaktı. Ayrıca İngiltere'de Rickmansworth'deki evinde de bir hamam yaptırmış (**Res. 3**) ve hayırsever faaliyetler kapsamında hamamı bedelsiz olarak fakirlerin ve işçi sınıfının hizmetine sunmuştur.[6]

Urquhart'ın muhafazakâr bir toplumda Osmanlı modeliyle toplumsal ve siyasal değişimi teşvik etmeye yönelik radikal hevesi, hamamın tedaviye yönelik avantajları ve doktorların ilgisi tarafından destekleniyordu. Urquhart için hamamın üç faydası vardı ve tıbbi fayda bunlardan sadece birisiydi. *Herakles'in Sütunları* kitabında hamama gidenlerin "sağlık, refah [ve] saadet, [ilaveten] haz" açısından faydalandıklarını yazmaktadır.[7] Hamamın sosyopolitik öneminden o kadar emindir; ki Stafford'da "Working Men's Club"da bir grup işçiye bile bu konuda konuşma yapar.[8]

Müteşebbislerin arttığı bir çağda hamam işletme fikri hemen benimsenir; öyle ki 1856 ile 1862 arasında İngiltere'de her şehirde en az bir tane halka açık

---

la Dublin Hospital Gazette, les observations qu'il a été à même de recueillir sur les bains orientaux, lors de son séjour en Turquie. Ce voyage fut entrepris par le jeune médecin expressément afin d'étudier sur lieux un sujet aussi rempli d'intérêt, et d'apprendre a combler les lacunes que présentait un bain oriental construit récemment dans le voisinage de Cork, d'après les plans et directions fournis au propriétaire par le célèbre David Urquhart. Depuis plus de deux années, Urquhart s'est voué au service de la déesse Hygee. Il parcourt l'Angleterre en vrai apôtre, haranguant, dans ses villes principales, le public sur l'importance de substituer les bains orientaux aux bains d'immersion." Mavrogeny 1891, s. 32. Bu Millingen'ın *Gazette Medical d'Orient*'de Ocak-Mart 1858'de yayımlanan "Les bains orientaux" makalesinin harfi harfine yeniden basımıdır. Alıntılar Mavrogeny'nin basımındandır. Edward Haughton 1856'dan beri Urquhart ile temastadır, aslında onun vasıtasıyla İstanbul'da Millingen'ı hamamlar hakkında görüşmek üzere ziyaret etmiştir. Urquhart'ın E. Haughton'a yazdığı mektuplar, 6 Kasım 1856, Wellcome Institute, MS 6236 mektup no. 4 1/3. Urquhart mektubunu şöyle bitirmektedir: "Bu mektup Padişahın doktorundandır."

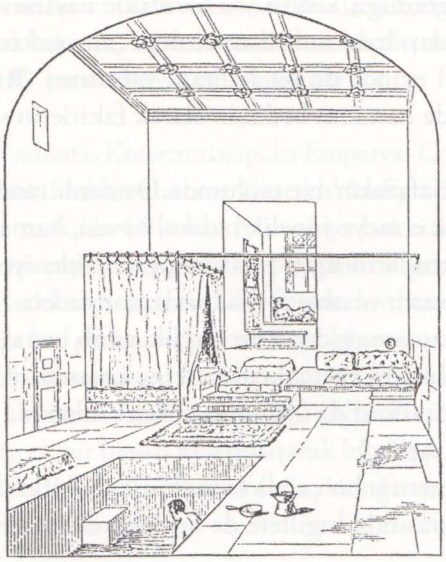
6 "Rickmansworth'de oturan Bay Urquhart'ın mutat âlicenaplığıyla güzelim hamamlarını kamunun kullanımına açmış olduğunu ve birçok kişinin bu cömertlikten faydalandığını duyurmaktan mutluluk duymaktayız. Bu kişiler arasında hamamlar vasıtasıyla sağlıklarına ve kuvvetlerine kavuşan hastalar var; ki bu da hamamların yer aldığı çevre için çok iyi bir haber olsa gerek." (Anonim 1860). Hamam müşterilerinden birinden bir başka alıntı için bkz. aynı gazete, 19 Mayıs 1860. David Urquhart tarafından toplanmış olan gazete kupürleri, Wellcome Institute, Urquhart Papers, MS 6236.

7 Urquhart 1850, cilt 1, s. v.

8 Urquhart'ın "On the Art of Constructing a Turkish Bath," adlı bildirisi, Society of Arts'ta Şubat 1862'de okunmuş ve daha sonra yayımlanmıştır: Fife 1895, s. 162.

The Bath of Riverside.

FROM MR. ERASMUS WILSON'S "TURKISH BATH."

LET me endeavour to draw a sketch of Mr. Urquhart's bath—a bath dear to the memory of all early bathers—the bath at Riverside. We arrive at the door of the Frigidarium; we loosen the latchets of our shoes, and

KAYNAK WILSON 1861, S. 121

RES. 3 David Urquhart, Riverside'daki hamam, 1857.

hamam belirir, ama maalesef hiçbiri Urquhart'ın mimari standartlarına erişemez.[9] Urquhart'ın amacı ne tamamen tıbbi ne de tamamıyla ticaridir. Aslen o hem mimarinin hem de yıkanma faaliyetinin ahlaki değeri olduğunu savunuyordu. Türkiye'de hamamın ülkenin toplumsal ve siyasi yapısında önemli bir payı olduğunu iddia edip,[10] Osmanlıların hem zihnen hem de bedenen temiz olmalarının yıkanma alışkanlıklarından kaynaklandığı inancındaydı. "Alkollü içecekleri engelleyen İslam dini değil, hamamlardır" derken aklından adı kötüye

9 Dergiler, gazeteler ve romanlar (Harlequin Yayınevi'nin yayımladığı romantik romanlar bile) Türk hamamlarından bahseder olmuştu. Yirmiden fazla dergide Türk hamamının tıbbi getirileri hakkında neredeyse her ay bir biçimde haber yayımlanır hale gelmişti. Bu dergiler arasında şunlar da yer almaktaydı: *The Cornhill Magazine*, *St. Paul's Magazine*, *Littell's Living Age*, *Galaxy*, *Once a Week*, *Journal of the Franklin Institute*, *Temple Bar*, *Chambers's Edinburgh Journal*, *The Building News* ve *The London Illustrated News*.

10 Urquhart 1838, cilt 1, s. 373.

çıkmış İngiliz birahanelerinin geçtiği besbelliydi.[11] Urquhart için en önemli nokta, hamam mimarisinin eşitlikçi yanıydı. İngiliz yapılarının yapmacık ilkelere dayandığını iddia eden Urquhart, "Biz [İngilizler] evlerimizi yaparken içeriyi değil dışarıyı düşünürüz"[12] diyerek ülkenin siyasi açıdan yetersizliğinin göstergesini belirtmiştir. Şunları söylemektedir:

> Evlerimiz makul ilkelere göre düzenlenmemiştir ve kanunlar ana hatlarıyla sınırlar belirlemediği için dolayısıyla sınıflar arasındaki doğal eşitsizlik korunup halkın toplumsal amaçlarına hizmet eder kılınamaz.[13]

Urquhart'ın sosyal tabakaların karışması ve dolayısıyla diyalog vasıtası olarak algıladığı açık plan tarzı hamam, ona göre çok özeldir. Açık plan tarzını, her sınıftan insanın bir araya gelerek "bireylerin sınıfının işgal ettikleri yer sayesinde bilindiği"[14] devletin kamusal tarafının bir göstergesi olarak algılamaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nda mimari kural ve ilkelerin "taşların ayrıntı ve süslemelerinde" değil kültüründe, siyasetinde ve dininde olduğunu söylemekteydi. İslamiyette ibadetten önce bedenin törensel bir temizlenmeye tabi tutulmasının zorunlu olduğu doğru olsa da hamamlar, dini inançlardan bağımsız olarak herkese açıktır. Hamamlar padişahlar, hanedan üyeleri veya zengin kişilerce kurulmuş vakıfların bir kısmı olarak yapılırdı. Vakıflar genellikle bir cami, bir medrese, bir imarethane, bir kütüphane, birkaç dükkân vb içerirdi ve halka açık yerler olarak kabul edilirdi. Urquhart buraları sınıflararası iletişim mekânları olarak idealize etse de Osmanlı toplumunun karmaşıklık ve hiyerarşi bakımından diğer toplumlardan geri kalır yanı yoktu. Öncelikle, fakirlerin genelde bedelsiz yıkanmalarına izin verilse de aslında hamamlar gelir yaratan kurumlardı.[15]

Urquhart, hamamı sosyalleşme mekânı olarak idealize etmiş ve ekonomik ve toplumsal getirilerini abartmış olabilir; ama Osmanlılar hakkında bilgileri ve Türkçeye hâkimiyeti hiç de yüzeysel değildi.[16] İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ndeki başkâtipliği sırasında "üç yıllık gayretli istatistik çalışmalar"

11 Urquhart 1850, s. 80.

12 Urquhart 1838, cilt 1, s. 373.

13 Urquhart 1838, cilt 1, s. 373.

14 Urquhart 1838, cilt 1, s. 373.

15 Osmanlı hamamının bir ticari işletme olarak özellikleri üzerine bir görüş için bkz. Ergin'in bu ciltte yer alan makalesi.

16 Robinson 1920. Ayrıca bkz. Urquhart 1838, s. 272–97, "Türk Edebiyatı" hakkında olan bölüm.

yapmıştır.[17] Adlarını ve mesleklerini defterlerinde belirttiği yerli halktan birçok kişiyle konuşmuştur. Birçok diğer yazar ve eserin yanı sıra, günümüzde halen güvenilir bir kaynak addedilen Mouradgea d'Ohsson'ın *Tableau General de l'Empire Othoman* eserini okumuş ve genişçe alıntılamıştır.

Urquhart, İngiltere'nin siyasi karakterinin gerçek anlamda ıslahının yıkanma alışkanlığının deneyim yoluyla edinilip korunmasına bağlı olduğuna inanır; ilaveten alışkanlıkların da mimari mekândan bağımsız var olamayacağını iddia eder. Biçimle içeriği, güçle kültürü birbirinden ayıran diğer Oryantalistlerle ayrı düştüğü nokta burasıydı. 27 Temmuz 1860 tarihli bir toplantıda bir teklifte bulundu:[18]

> [...] hamam buraya getirilecekse örnek alacağımız bir kurum olmalı. Kâr payı amacı gütmeden sermaye toplanmalı; ve umumi beğeni veya sıradan düşüncelere yaranmak hedeflenmemeli. İşime karışılmaması koşuluyla ben işin sadece mimari kısmı için değil çalışanlara yıkama eğitimi verme hususunda da görev yapmaya hazırım, böylece Konstantinopolis'e bir mimar gönderme ve Konstantinopolis'ten tellaklar vs getirtme işinin iki kat ve zahmetli bedeli ve ilgili gecikmenin önüne geçilecektir.[19]

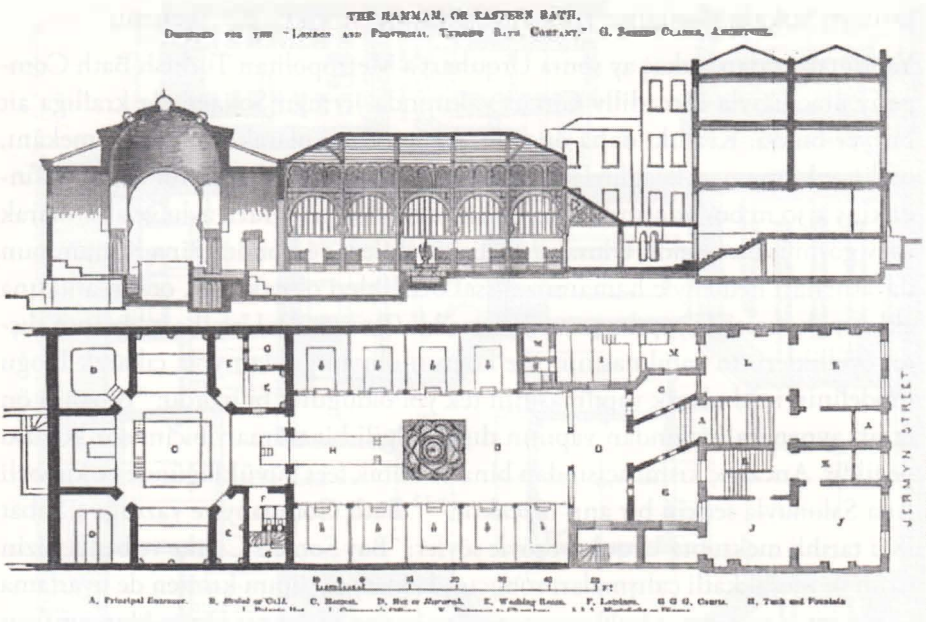
Bu toplantının ardından mimar George Somers Clarke ile birlikte Urquhart, Türk mimarisini temel alan ilk gerçek halka açık hamamın Londra'nın merkezinde yapımıyla meşgul oldu. Barter'ın veya Urquhart'ın kendi hamamının tersine, 1862 Temmuz'unda tamamlanan Jermyn Sokağı Hamamı (**Res. 4**) hasta, sağlam, zengin, yoksul, herkese açıktı. Urquhart'ın bu hamamın yapımı için sarf ettiği çaba ve buna bağlı olarak Batı'da Türk hamam kültürünün gelişimi üzerine etkileri bir çıkış noktası oluşturur. Avrupa'nın başka yerlerinde hamam politikalarının geliştirilmesine etken olan bu hareket Batı başkentleri arasında kültürel ve entelektüel bir rekabete de yol açacaktır.

Urquhart'ın fikirleri, on dokuzuncu yüzyılda hâkim olan, Türk hamamının şehvet uyandıran ve gizemli bir yer olmasına ilişkin anlayıştan farklı ama ona paralel bir eğilim oluşturmaktadır. Ressamların on sekizinci yüzyıl seyahatnamelerindeki Türk hamamı tarifleri yorumları, kadınlara ve "gizemli" hareme karşı bir önyargı oluşturarak, görülmeyenle hayal edilen arasında uzun süre

17 Urquhart 1838, cilt 1, s. xii.

18 "İlk Diyalog. Isı: İnsana yararları ve insanlar tarafından kullanımı," 27 Temmuz 1860. Toplantıda yaklaşık kırk kadar tıp ve diğer konularda profesyonel kişi vardı. Urquhart'ın cevaplama kısmını yaptığı bir soru-cevap oturumu biçiminde yapılmıştı. Fife 1865, s. 1–48.

19 Fife 1865, s. 1–48.

KAYNAK URQUHART 1862

RES. 4 George Somers Clarke,
Jermyn Sokağı Hamamı'nın ilk katının planı ve kesiti, Londra, 1862.

varolacak diyalektik bir ilişki oluşmasına yol açmıştır. On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Avrupa'da hamam bir Oryantalist klişe oluşmuştu. Jean Auguste Dominique Ingres ve resmettiği çeşitli *bains turcs* sahneleri Oryantalizm'in bir sanat ehliyeti olarak neşrinde önemli bir paya sahiptir.[20] Skandallara konu olan *Le Bains Turc* 1861 yılında Louvre Müzesi'nde kamuya sunulduğunda (Renda'nın bu kitaptaki makalesine bakınız, **RES. 32**) mimarinin etnografik boyutları, kamu sağlığı ve kamu hijyeni hakkında tartışmaların merkezinde Türk hamamı söylemi de yer almaktaydı. Bu iki eğilimin hiçbir ortak noktası yoktur. İlki Oryantalizm tartışmalarında neredeyse sermaye haline gelirken ikincisi akademisyenlerin ilgisine hemen hemen hiç nail olamamıştır. Burada Urquhart'ın önemli ve yol açtığı sonuçlar bakımından etkili yapısı olan Jermyn Sokağı Hamamı'nın incelemelerine katkıda bulunmayı amaçlıyorum.[21]

20 Osmanlı İmparatorluğu'na yolu düşen hemen her seyyah hamam deneyimi yaşamıştı ancak Lady Mary Wortley Montagu'nün deneyimleri, İstanbul'dan gönderdiği mektupların el altından basılmasıyla on sekizinci yüzyılın ikinci yarısıyla on dokuzuncu yüzyıl başlarında Batı'daki hamam fikrinin şekillenmesinde özellikle önemli bir rol oynamıştır. De Handt ve Becket 1763.

21 Bu yapının daha erken tarihli bir incelemesi için bkz. Avcıoğlu 1998, s. 59–78. Ancak bu makale, okumakta olduğunuz makalenin konusu olan Jermyn Sokağı Hamamı'nın uzun erimli etkilerini ele almamaktadır.

Jermyn Sokağı Hamamı: Türk Hamamının Modern Bir Yorumu

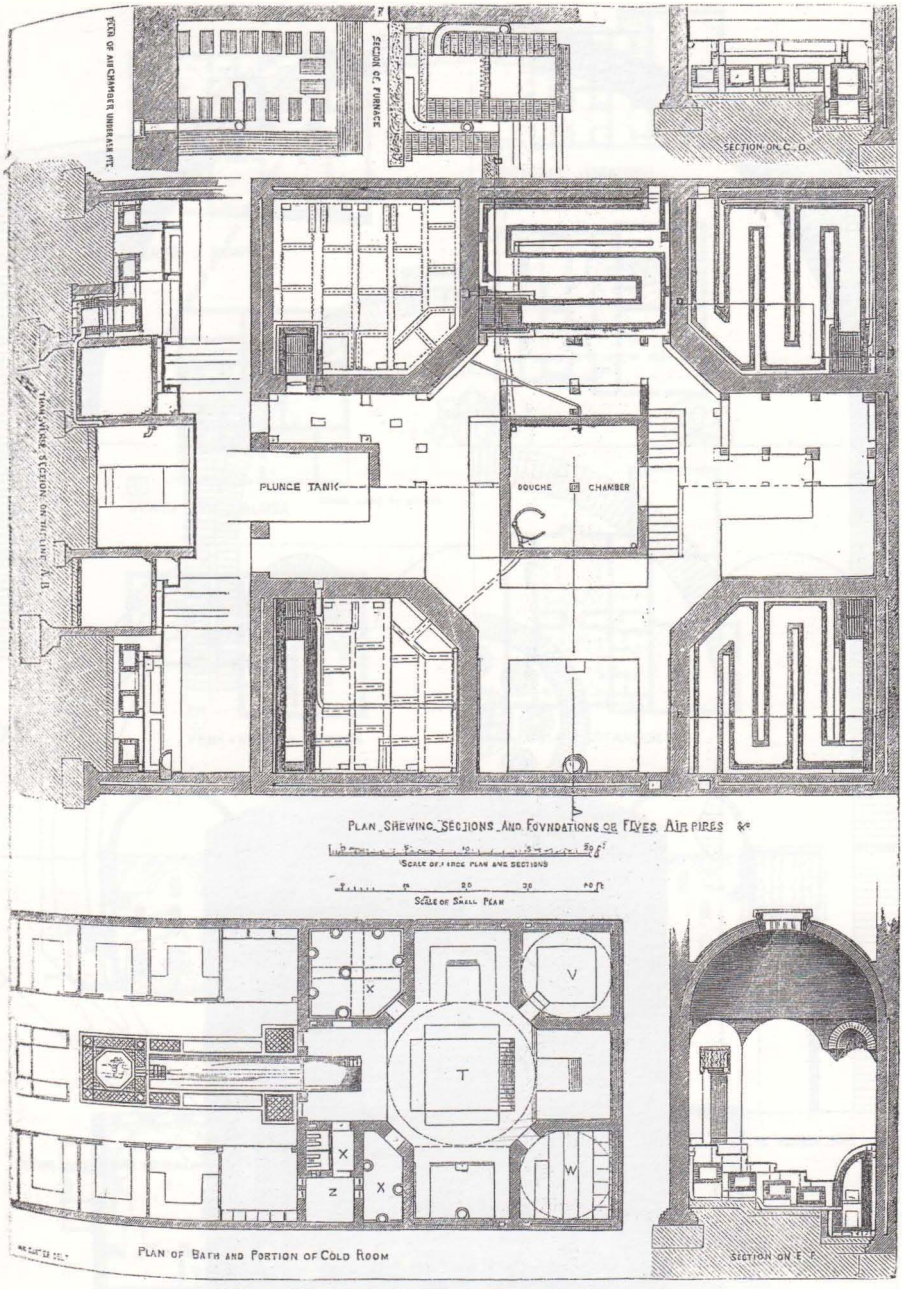
Yaptığı çağrıdan birkaç ay sonra Urquhart'a Metropolitan Turkish Bath Company aracılığıyla Piccadilly Circus yakınında Jermyn Sokağı'nda krallığa ait bir yer buldu. Krallık, daha önce St. James Oteli olarak kullanılan mekânı, otelin yıkılmaması koşuluyla 23 yıllığına şirkete kiraladı. Otelin arka tarafındaki 15 x 30 m boyutlarında ince, uzun ve dikdörtgen arazi, avlu ve ahır olarak işlev görmüş bir alandı. Ulusal stile ilişkin ikilem ve Londra Bina Kanununun dayatmaları nedeniyle hamamın dışsal özellikleri olmaksızın, otelin arkasına eklenmek suretiyle yapılmasına izin verildi (**Res. 5, 6**). Urquhart binanın dışsal özelliklerinin yapılmasının söz konusu olmadığından yola çıkarak Doğu modelinin içsel olarak yapılmasının tek yol olduğunu biliyordu: "Binanın ön tarafı aynen kalacağından yapının dışıyla ilgili bir mimari biçim söz konusu değildir. Ancak iç kısmı açısından bina 50 kübik feet büyüklüğünde ve kubbeli Ana Salonuyla seçkin bir anıt olacaktır."[22] Bath Company'ye yazdığı 9 Şubat 1861 tarihli mektupta Urquhart şöyle söyler: "Bay Somers Clarke ve bendenizin uzun ve meşakkatli çalışmaları sonucunda kısmen yapım kısmen de uyarlama içeren bir plan yapmış bulunuyoruz. Plan her ne kadar bir Doğu Hamamı'nın gerçek biçimine uymasa da temelde, hatta büyük ölçüde görünüm açısından da, Doğu'nun hamamını temsil edecektir."[23]

Bu mektup tasarıma dair Urquhart'ın fikirlerinin henüz nihai halini almadığını gösterse de bazı özellikler öne çıkmaktadır. İlki dikdörtgen biçimindeki soyunma holü veya camekândır. Alçak kısımlara bölünmüş bu mekân, sığ bir havuz içeriyordu, nal biçimli ahşap kemer ve kafes işleriyle süslenmişti ve bir taraftaki kemerlerin üstünde yer alan pencereler vasıtasıyla aydınlanıyordu. Bu salonun yanında dört kolu eşit haç biçiminde, heybetli kubbesinin yıldız şeklinde gömme camları olan bir sıcaklık (*caldarium*) bulunmaktaydı. Eyvanlardan birinin duvarını süsleyen bir rozet ilave ışık sağlamaktaydı. Ayrıca göbektaşının altında merdivenlerle ulaşılan bir duş odası vardı. Köşe odalar, yani halvetler, aynı biçimde kubbelerle örtülüydü. Eyvan açıklıkları iç mekânda yer alan nal biçimli kemerleri tekrarlıyordu. Bu tasarımda sıcaklıkla soyunma odasının arasında yer alan ara kısım atlanmıştı. 1862'de Jermyn Sokağı Hamamı'nın açılmasıyla Türk hamamı Osmanlı İmparatorluğu dışında kesin biçimini almıştır.

Geleneksel Osmanlı hamamında yapısal olarak üç farklı kısım üç farklı sıcaklıkla belirlenir (**Res. 7**). İlk kısım soyunma odası olan camekân veya soğukluktur. Burası genellikle çok süslü, ortada bir fıskiye ve kenarlarda otur-

22 Urquhart'ın Bath Company'ye yazdığı mektuplar, 9 Şubat 1861, Wellcome Institute, MS 6236 mektup no. 2.

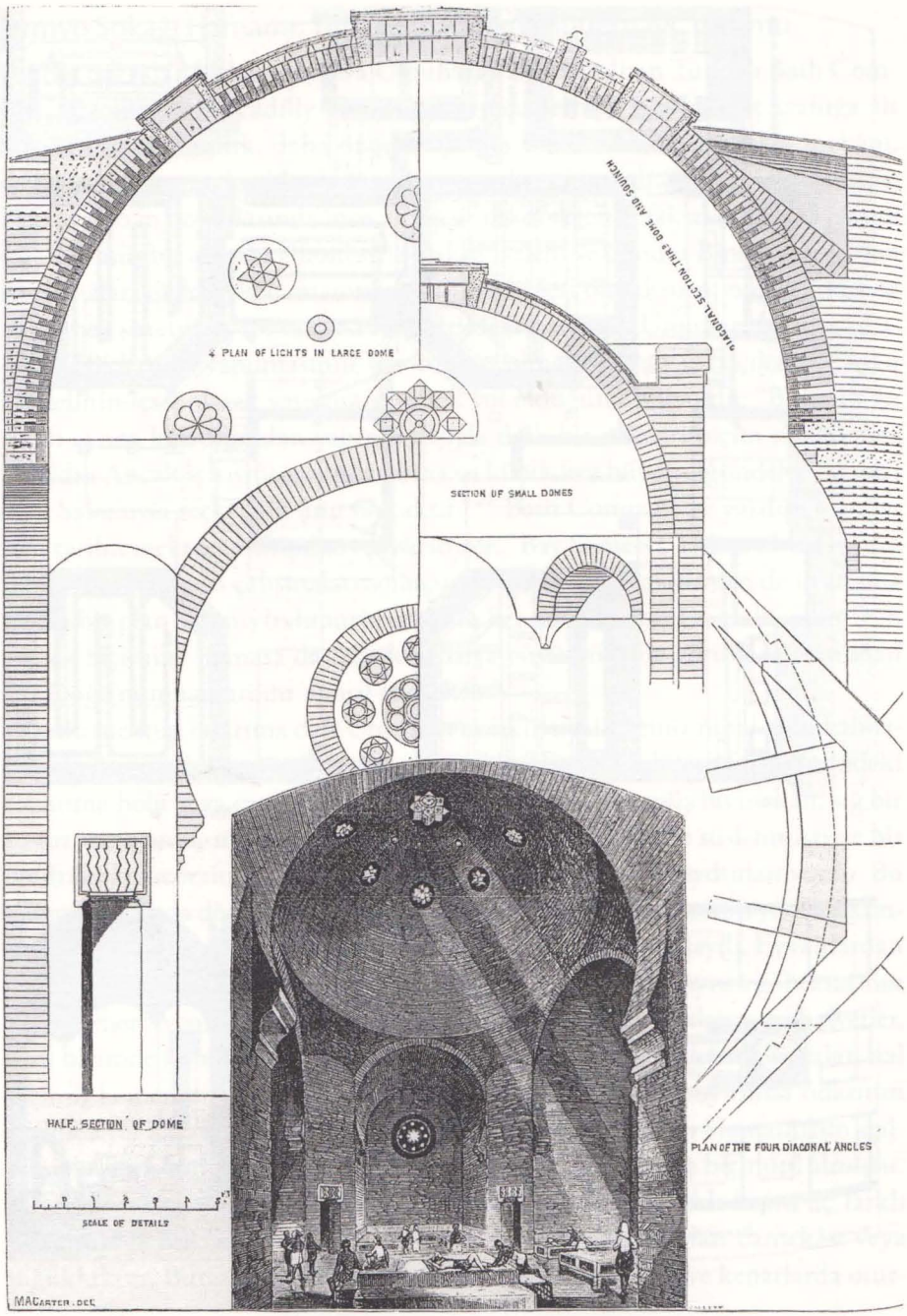
23 Urquhart'ın Bath Company'ye yazdığı mektuplar, 9 Şubat 1861, Wellcome Institute, MS 6236 mektup no. 2.

DETAILS OF TURKISH BATHS, JERMYN STREET, ST. JAMES'S. –(*See page* 199).

KAYNAK FIFE 1865

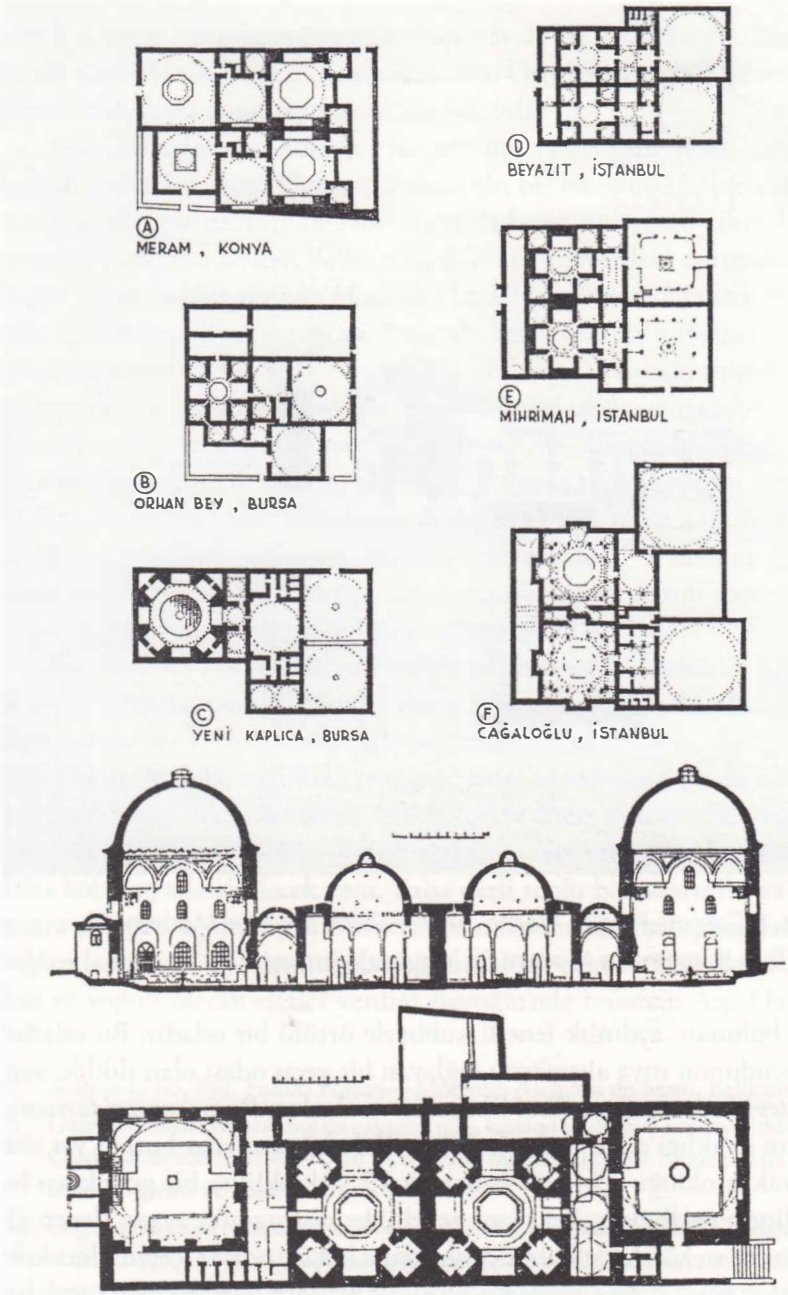
RES. 5 George Somers Clarke, Baca delikleri, hava boruları vb temelleriyle bodrum ve giriş katlarının planı ve kesiti, Jermyn Sokağı Hamamı, 1862.

Turkish Baths (with Details) Jermyn Street, St. James's.—Mr. G. Somers Clarke, Architect.—(*See page* 193).

KAYNAK FIFE 1865

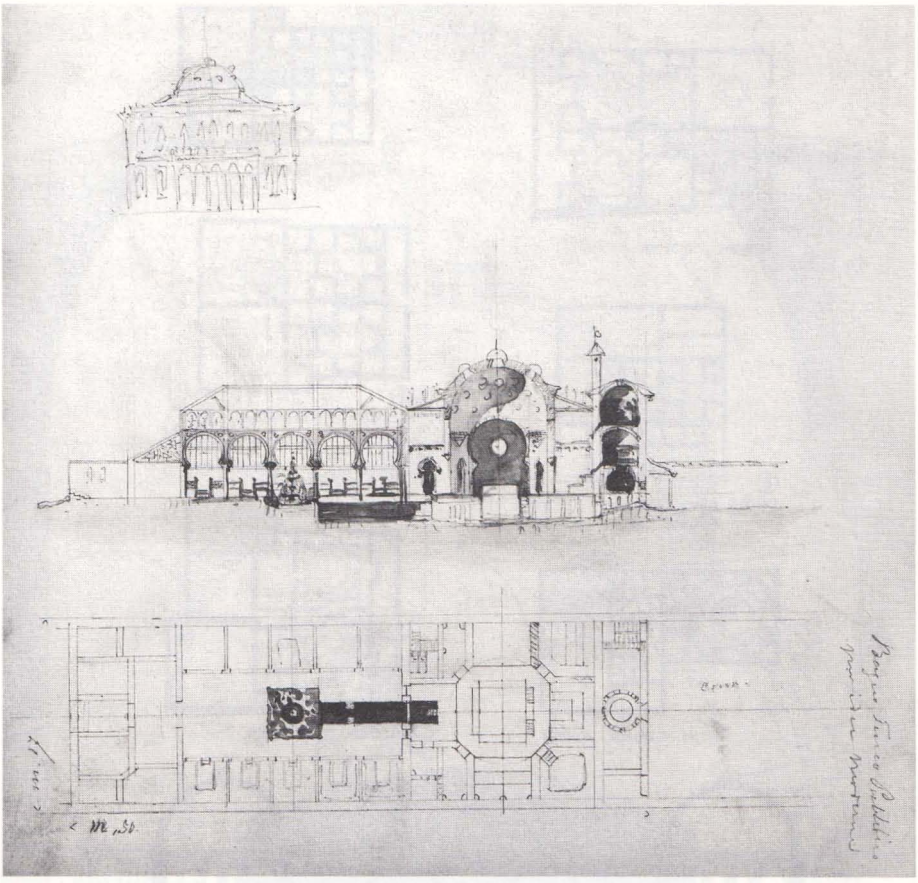
Res. 6 George Somers Clarke,
yarım kubbelerin detaylı kesiti ve dört diyagonal açının planı;
küçük çerçevede, Jermyn Sokağı Hamamı'nın *caldarium*unun görüntüsü, 1862.

34. Plan and section of Haseki Hurrem Hamami, Istanbul

KAYNAK ÜNSAL 1970, S. 71, 73

RES. 7 Osmanlı hamam prototipleri:
(a) Meram Hamamı, Konya; (b) Orhanbey Hamamı, Bursa; (c) Yeni Kaplıca Hamamı, Bursa; (d) Bayezid Hamamı, İstanbul; (e) Mihrimah Hamamı, İstanbul; (f) Cağaloğlu Hamamı, İstanbul, (g) Haseki Hamamı, İstanbul.

KAYNAK ARCHIVIO DI STATO, BELLINZONA, İSVİÇRE, MORCOTE, FONDO FOSSATI SCATOLA 12/899

RES. 8 Gaspare Fossati, "Bagno Turco Publico pur idée Moderne"yi [Türk Hamamının Modern Bir Yorumu] gösteren kesit ve plan.

ma yerleri bulunan, aydınlık fenerli kubbeyle örtülü bir odadır. Bu odadan insanın vücudunun ısıya alışmasını sağlayan bir geçiş odası olan ılıklık, yani Roma'nın *tepidarium*una geçilir. Nihayet en sıcak alan, Roma'nın *caldarium*u, Osmanlı'nın sıcaklığı gelir. Bedenin fiilen yıkandığı kurnalar burada yer alır. Külhana yakın olduğu için çok ısınan, hafif yükseklikte bir göbektaşı bu kısmın belirgin özelliğidir. Yer planı genellikle, dört tarafta eyvan denen girintili bölmeler ve köşelerde halvet denen daha küçük odalar içeren, dört kolu eşit uzunlukta bir haç biçimindedir. Sıcaklık belirgin gömme cam kısımları olan bir kubbeyle örtülüdür. Bursa'daki Eski Kaplıca (1389-1511) gibi bazı hamamlar doğal kaynaklar üzerine yapıldıkları için sıcaklık kısımlarında bir de havuz bulunmaktaydı. Ancak bu yıkanma biçimi Osmanlı topraklarında pek yaygın değildi. Urquhart, Türkiye'de rastladığı hamamlarla Osmanlı Kuzey Afrikası'nda havuz özelliğini barındıran hamam örneklerini hakkıyla ayırt

etmekte, buna *Herakles'in Sütunları* eserinde de yer vermektedir. İslam dininin Sünni mezhebinin Hanefi inancından olan Osmanlılar, gayri saf ve dolayısıyla haram addedilen durgun suda yıkanmazlardı.

Urquhart, Jermyn Sokağı Hamamı'nın tasarımına sahip çıksa da plan İtalyan-İsviçreli mimar Gaspare Fossati'nin bir hamam üzerine çalışmalarından kopyalanmıştır. 1837 ile 1860 arasında hayatının yirmi yılını İstanbul'da geçiren Fossati'nin İsviçre, Bellinzona'daki aile arşivindeki çalışmaları arasında *Bagno Turco Publico pur idée Moderne* (Türk Hamamının Modern Bir Yorumu) adlı, Urquhart'ınkine şaşılacak derecede benzeyen bir hamamın tasarımları bulunmaktadır (**Res. 8**).[24] Fossati Aya Sofya'nın restorasyonundaki başarılı çalışmalarıyla bilinmektedir.[25] Fossati'yi İstanbul'da çalışan birçok mimardan ayırt eden özelliği, ki bu özellik muhtemelen Urquhart için de bir çekim nedeni oluşturmuştur, geleneksel Türk mimarisine duyduğu derin ilgidir. Millingen'in veya hatta Urquhart'ın kendisinin Fossati ile buluşup bir hamam örneğinin planlarını edinmiş olmaları muhtemeldir.[26] Hamam dahil olmak üzere birçok geleneksel bina tipinin kavramsal tasarımlarını yaparken Fossati tüm ayrıntılarıyla inceleyip onları geliştirmeye çalışmıştır.

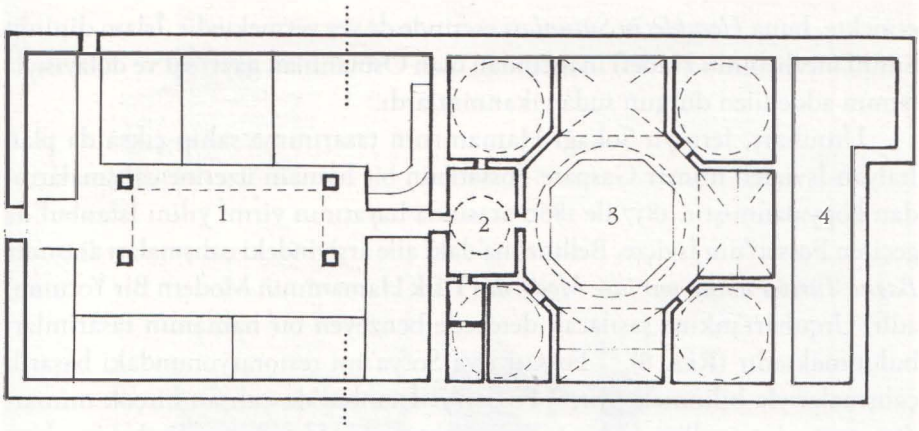
Bagno Turco Publico pur idée Moderne planı temel özellikler açısından geleneksel Türk hamamıyla aynıdır. Ama daha yakından inceleyince Fossati'nin Türk prototipini gününün çağdaş bağlamına uydurmaya çalıştığı iyice belli olmaktadır. Mesela, soğukluk olağanın dışında uzundur; bu da hamamın on dokuzuncu yüzyılda, özellikle Galata çevresinde, geceleri de kullanımının arttığını gösteriyor olabilir. Ilıklık tamamen atılarak sıkışık kentsel dokuya daha kolay uyarlanabilecek yeni, daha derli toplu bir tasarımın ya da planın ortaya çıkması sağlanmıştır. Binanın tanımlanamayan ön cephesi farklı kentsel bağlamlara esnek uyarlanma olasılığının altını çizmektedir. Fossati'nin yaşadığı ve yoğun olarak eserler verdiği Beyoğlu'nda bulunan Ağa Hamamı'nın,

---

24 Scatola 12 no. 899, Fondo Fossati—Morcote, Archivio do Stato, Bellinzona.

25 Gaspare Fossati ve İstanbul'da çalışmış olan kardeşi Giuseppe'nin arşivinde çoğunluğu Osmanlı mimarisine dair olan 900 çizim bulunmaktadır. Elliden fazla çizim Türk hamamı çizim ve tasarımlarını içermektedir.

26 Diğer senaryo ise, planlarda tarih olmadığından, Fossati'nin Clarke'ın tasarımını daha sonra, İsviçre'ye döndüğünde, kopyaladığı biçimindedir. Scatola 12 makaleleri arasında, Jermyn Sokağı Hamamı'nın planını ve kesitini içeren, Carlo Gola tarafından yazılmış, tarihsiz bir ayrıbasım olarak "Dell' importanza dei bagni e segnatamente dell' utilita dei bagni turchi" adlı makale yer almaktadır. Ayrıbasım Gaspare'den ileriki bir tarihe denk düşmektedir ancak aslen 1871'de *Politecnico* dergisinin XIX. cildinde yayımlanmıştır. Ancak Fossati'nin planlarının İtalya veya İsviçre'deki değil de İstanbul'daki bir hamama ait olduğuna şüphe yoktur, çünkü Sadabad'daki Çadır Köşkü gibi İstanbul'da bulunan başka Osmanlı yapılarına dair çalışmaların olduğu bir albümde yer almaktadır.

KAYNAK TANMAN 1993–4, S. 92

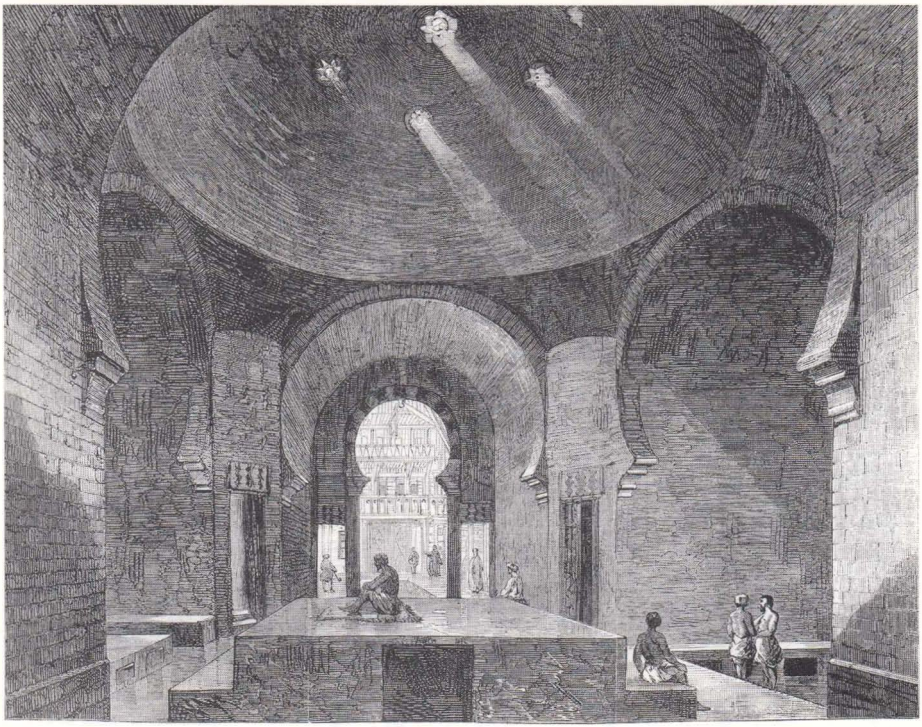
RES. 9 1562'de inşa edilen, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllarda yenilenen ve restore edilen Ağa Hamamı'nın planı.

İstanbul'da onun planını andıran tek hamam olması nedeniyle, kendisi için model olduğunu veya—bugünkü halinin on altıncı yüzyıldan kalma orijinal hamam değil on dokuzuncu ve yirminci yüzyıl restorasyonlarının bir sonucu olduğu düşünülürse—Fossati tarafından restore edilmiş olabileceğini söylemek gerçekten çok caziptir (RES. 9).[27]

Fossati'nin hamam tasarımı, Urquhart'a iç mekânın üç boyutlu görünümlerini de sağladı (RES. 10, 11).[28] Fossati'nin modelinde soğukluk, özellikle giriş üzerindeki balkon, kafes süslemeli ahşap evleri olan bir sokağa benziyordu. Bu özellik, Türk ahşap mimarisinin temel özelliklerine ilgi duyan ve farklı bina tiplerinde bunları korumaya çalışan Fossati'nin eğilimini yansıtıyor. Tavan,

27 Hamam aslen 1562'de Kapıağası Yakub Ağa tarafından vakfının bir kısmı olarak yaptırılmıştı. 1939'a kadar hamamın geceleri açık olduğu anlaşılmaktadır. Haskan 1995, s. 14–7.

28 Clarke'ın, öğrencisi olan Edward Power tarafından yazılan ölüm ilanında Urquhart ve Clarke'ın en "hakiki" tasarıma ulaşmak adına gezi yazılarındaki hamam içi çizim ve tariflerini kaynak gösterdiklerinden bahsetmesi dikkate şayandır. Çizimler içermeyen *Herakles'in Sütunları* eserinin yanı sıra, Doğu hamamlarının resimlerini içeren başka kitaplara da başvurmuşlardır. Power'a göre kendisini "Gérault de Prangey ve diğer yazarların eserlerine başvurabilmek için Enstitü Kütüphanesi'ne [R.I.B.A.] gönderirlerdi." Fossati'nin plan ve kesitleri ellerinde olmasaydı Prangey'in *Anciens Bains à Palma Ile Mayorque* işlerini görürdü (Power 1882). Ancak bu kıssadan anlaşıldığı üzere gezi yazıları İngiliz mimarlar için vazgeçilmez bir kaynakça, adeta meşruiyet kaynağı haline gelmişti. Clarke, F.B. Cockerell, J. Norton, M. Digby Wyatt ve William Burges ile birlikte, 1859'da Yabancı Mimari Kitaplar Topluluğu'nu (Foreign Architectural Books Society) kurmuştu. Topluluğun amacı üyeler arasında İngiltere dışında basılan mimari kitapların devridaimini sağlamaktı (Newton 1930).

TURKISH BATHS IN JERMYN-STREET: THE HARARAH, OR HOT-CHAMBER.—SEE SUPPLEMENT, PAGE III.

KAYNAK *THE ILLUSTRATED LONDON NEWS* (26 TEMMUZ 1862), S. 95

RES. 10 George Somers Clarke ve David Urquhart, *Calderium, frigedariuma önden bakış*, Jermyn Sokağı Hamamı, 1862.

Oryantal geometrik desenlere benzeyen ahşap yapı ve oyma işi içeriyordu. Jermyn Sokağı Hamamı Fossati'nin tasarımının aslına uygun bir kopyasıdır. Tek istisna, Fossati'nin buhar olmaksızın yüksek sıcaklık elde etmek amacıyla kurnaları çoğunlukla halvetlere yerleştirmiş olmasıydı. Ayrıca ortadaki göbektaşının altında ilave bir duş vardı.

Urquhart'ın Fossati'den planları nasıl edindiği hakkında bilgimiz yok. Ancak Urquhart'ın Robert Crawshay'den bazı planlar aldığı ve bu planların Crawshay'e Millingen tarafından yollandığını biliyoruz. Millingen, Crawshay'e yazdığı bir mektupta İstanbul'daki halka açık ve özel hamamların planlarının İngiltere'deki hamam inşaatları için hakiki ve eksiksiz bir numune oluşturacağını belirtmişti:[29]

29 "İnsan Neden Terler?" başlıklı konuşma, ilk basım Ocak 1861 sayılı *Newcastle Journal*, tekrar basım Fife 1865, s. 216. Ayrıca Erasmus Wilson'a göre "Padişah doktoru Dr. Millingen Bay George Witt'e İstanbul'dan gönderdiği bir mektupta hamamda ne kadar kalınması gerektiğine" dair bilgi aktarmıştır (Wilson 1861, s. 134).

KAYNAK *THE ILLUSTRATED LONDON NEWS* (26 TEMMUZ 1862), S. 96

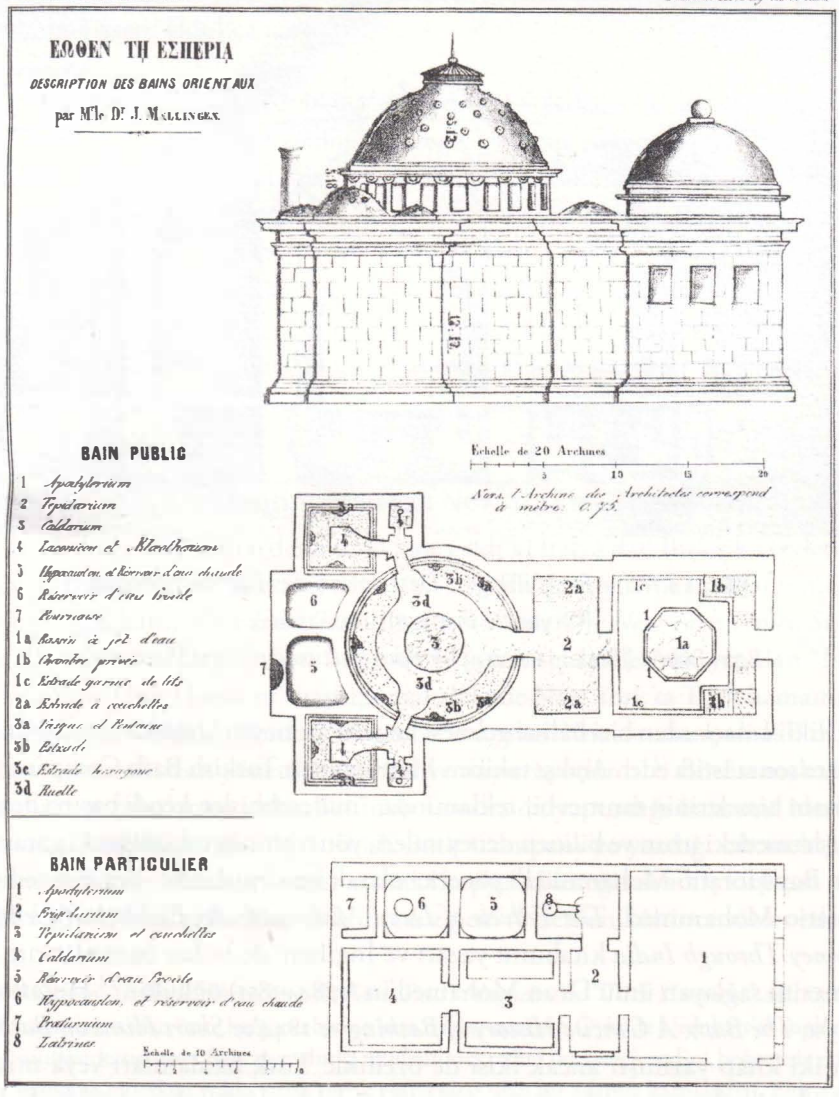
RES. 11 George Somers Clarke ve David Urquhart, *Frigedariumun iç görünümü, St. James Oteli'ne önden bakış*, Jermyn Sokağı Hamamı, 1862.

> Halka açık bir hamamın ve özel bir hamamın planları sizin için çok daha değer ifade eder. Bu planlar [mimarın] gözünün önünde olunca zeki bir mimar için herhangi boyutta ve İngiltere'de şimdiye kadar yapılmış olan o sahte veya bildiğim kadarıyla hatalı kopyalardan çok daha üstün hamamlar yapılması mesele değildir.[30]

Millingen'in gönderdiği planların asılları elimizde yok ancak 1858'de *Gazette Medical d'Orient*'de yayımlanan makalesindekilere benzer olsa gerekler (RES. 12, 13). Makalede basılan çizimlerden biri, sanatçı izlenimi bir kesit olup "situé a la descente du Tekieh de Pera" başlığı taşır; ki bu Ağa Hamamı'nın tasviri olabilir. Eğer Ağa Hamamı Jermyn Sokağı Hamamı için model oluşturduysa bu Urquhart'ın Doğu mimarisini uyarlamasının illa ki ideal bir arkaik model temeline oturmadığını, tersine o zaman İstanbul'da kullanımda olan planları temel aldığını gösterir.

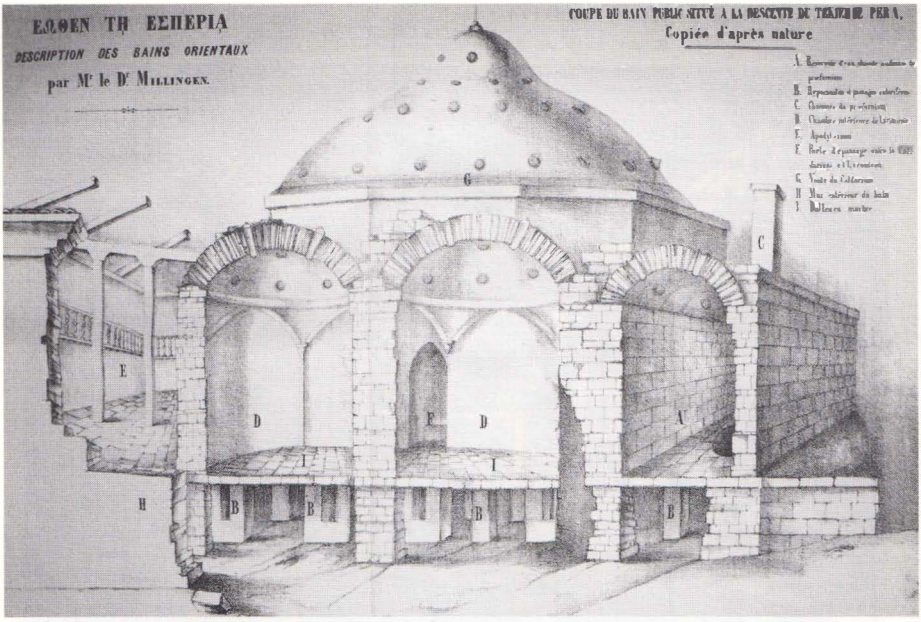
Jermyn Sokağı Hamamı'nın yapımı 26 Temmuz 1862'de tamamlanır ve hamam kısa zaman sonra da halka açılır. Ancak, hamamda ekonomik kazancın

30 Fife 1865, s. 216.

KAYNAK *GAZETTE MEDICAL D'ORIENT* 11 (1858), S. 185

RES. 12 Mr. le Dr. Millingen,
Description des Bains Orientaux. Copiee d'apres nature
[Bakarak çizilmiş Oryantal hamam tasviri],
Pera'nın Tekke yokuşundaki hamamdan kesit.

RES. 13 Mr. le Dr. Millingen, *Description des Bains Orientaux* [Oryantal Hamamların Tasviri], *Bain Public* [Türk Hamamı] ve *Bain Particulier* [Özel Hamam].

öncelikli amaçlardan biri haline gelmesi hoşuna gitmeyen Urquhart, açılıştan kısa süre sonra istifa eder. Açılışı takiben Metropolitan Turkish Bath Company'nin hamam hisselerinin tanıtıcı bir reklamında, "müteşebbisler, kendi başına benzer bir işletmedeki uzun ve bilinen deneyimleri, yönetiminin etkinliğinin garantisi olan Bay Horatio Mohammed'i yönetici olarak işe almışlardır" denmektedir.[31] Horatio Mohammed, *The Travels of Dean Mahomed: An Eighteenth-Century Journey Through India* kitabının yazarı ve İngiltere'de buhar banyolarının sevilmesini sağlayan ünlü Dean Mohamed'in (1784–1851) oğludur.[32] Horatio da 1843'te *The Bath: A Concise History of Bathing* ve 1844'te *Short Hints on Bathing* adlı iki kitap yazmıştı ancak ikisi de özellikle Türk hamamları veya mimarinin İngiliz hayat standartlarını iyileştirmedeki rolü üzerine değildi. Şirket, Horatio'yu işe alarak güvenilirliğini artırmayı hedefliyordu. Horatio sonraki yıl istifa etmiş olsa da[33] Jermyn Sokağı Hamamı postaneye yer açmak için yıkıldığı 1976 yılına kadar yüz yıl boyunca aralıksız hizmet vermiştir. Ünlü ziyaretçileri arasında yazar Anthony Trollope, Galler Prensi ve Prens Napolyon

31 David Urquhart'ın gazete kupürleri, Wellcome Institute, MS 6236 # kupürler.

32 Fisher 2000, s. 321.

33 Fisher 2000, s. 321.

ve maiyeti yer almaktaydı.[34] Hamam açıldığı gibi efsaneleşti. *The Prospectus of the Jermyn Street Hammam*, tüm Oryantalist tuzaklarıyla aşağıdaki ifadelerde görüldüğü üzere oldukça iddialıydı:

> DÜNYANIN EN İYİ TÜRK HAMAMI – İstanbul'da bir akşam yemeği esnasında bir Fransız kâtibin Havranlı bir Arap şeyhine en iyi Türk hamamını nerede bulabileceğini sorduğunu duyduk, Kahire'de mi, Kudüs'te mi, Konstantinopolis'te mi yoksa Şam'da mı? Şeyh, "Allah büyüktür, Efendiler ilim irfan sahibidir. Kulunuza sorarsanız en iyi hamam Londra'da Piccadilly yakınındadır" dedi. Çölün oğlunun birçok deneyimle sabit olan bu sözünü tamamen destekliyoruz; Jermyn Sokağı'ndaki hamam ferahlık, düzenlilik, temizlik ve havalandırma bakımından Oryantal rakiplerinden fersah fersah üstündür.[35]

Londra Yoluyla Konstantinopolis'ten New York'a Türk Hamamı

Jermyn Sokağı Hamamı o denli ünlü hale geldi ki İtalya'dan Birleşik Devletler'e kadar her ülke onu taklit etmeye çalıştı. Örneğin, Jermyn Sokağı Hamamı'nın açıldığı yıl Atlantik Okyanusu'nun diğer yakasında *The New York Times*, *Scientific American* ve *Harper's New Monthly Magazine* gazetelerinde yer alan "New York'ta Yeni Türk Hamamı" başlıklı makalelerde New York'ta Türk hamamıyla ilgili bir proje müjdeleniyordu.[36] Gururla "kuruluş, Konstantinopolisli Prof. C. Oscanyan tarafından yönetilecektir" diye duyuruyorlardı.[37] Bütün makaleler Urquhart'ın çabalarına atıfta bulunup Londra'da yaptırdığı hamamı idealize ediyordu. Urquhart, 1861'de Turkish Bath Company'ye yazdığı bir mektupta "[Jermyn Sokağı Hamamı] açılır açılmaz kopya edileceğinden hiç kuşkum yok. Bana kalırsa, benim isteğim tam da bu zaten"[38] derken kâhince sözler eder.

---

34 Anthony Trollope, Ekim 1869'da *Saint Paul's Magazine*'de "Türk Hamamı" adlı öyküsü yayımlanmadan önce hamamı birkaç kere ziyaret etmiştir. Öyküde Urquhart'ın toplumsal sınıfları karıştırma fikri tiye alınıp reddedilmektedir: İki tane kendini beğenmiş editör hamama giderken yolda yırtık pırtık eldivenleri olan bir adamla karşılaşırlar. Eldivenleri adamın toplumsal olarak alçaklarda olduğuna delalet etmektedir. Galler Prensi'nin hamam ziyareti hakkında bkz. *Birmingham Daily Post* (20 Şubat 1865) ve *The Caledonian Mercury* (20 Şubat 1865); Napolyon'un ziyareti için bkz. *Daily News* (30 Eylül 1863).

35 Wrottesley 1867. Ayrıca bkz. Coley 1887.

36 *New York Times* (2 Nisan 1862), s. 2; *Scientific American* (8 Şubat 1862), s. 89; *Harper's New Monthly Magazine* (Temmuz 1862), s. 270–5.

37 *New York Times* (2 Nisan 1862), s. 2.

38 Urquhart'ın The Bath Company and Building'e mektubu, 9 Şubat 1861, Wellcome Institute, MS 6236 mektup no 2.

Christopher Oscanyan'ın New York'ta bir Türk hamamı yapmak istemesinin Urquhart'dan da Jermyn Sokağı Hamamı'ndan da geriye gidiyor olması ilgiye şayandır. 1855 yılının Mayıs ayı gibi erken bir tarihte *New York Observer and Chronicle*'ın editörüne yazarak Türk hamamının yararlarından bahsetmiştir. Bu yazı, daha sonra 1857'de yayımlanan *The Sultan and His People* adlı kitabının bir bölümünde yer alır. New York'un mevcut hamamlarını yerden yere vurarak editöre şehirde hakiki bir Türk hamamı yapılması yolunda halkın desteğini alması yönünde ısrar eder:

> Hamam kurmak için sermaye, maddeten destekleyecek ileri görüşlü kişiler ve deneyimlerinden yola çıkarak tavsiye edecek başkaları gibi her tür imkânın olduğu New York'ta bu tarz bir hamam kurmayı çok arzu ediyorum. Konuyu siz de onaylıyorsanız halka bu projeyi tavsiye etmenizi çok rica ederim. New Yorkluların zevk ve isteklerine uygun bu tarz bir kuruluş için gereken sermaye, 25 dolarlık hisseleri olan bir anonim ortaklık olarak elde edilebilir. Ben de gerekli hizmetlileri, mobilyaları vs Türkiye'den getirtebilirim. Boğaziçi kıyılarında zaten bir hamam yaptırmış olduğumdan burada bir hamam yaptırmamda hiçbir zorluk olmaz ve bu işi yapmak isteyen herhangi birisine planları vs vermekten mutluluk duyarım.[39]

Nitekim, 1854 yılında, *The New York Times* editörüne mektup yazmadan bir yıl önce, Oscanyan İngiltere'de Osmanlılar hakkında etnografik propagandayla meşguldü. Oscanyan, 1854 yılının Mart ayında Londra'da açılan ve açılışı İngilizlerin Osmanlılarla birlikte Ruslara karşı savaştığı Kırım Savaşı'nın başlangıcıyla çakışan Türk Müzesi'nin iki müdüründen birisiydi.[40] New York Üniversitesinde eğitim almış bir Osmanlı Ermenisi olan Oscanyan, Osmanlı İmparatorluğu'nun, özellikle de yaklaşık olarak Kırım Savaşı zamanlarında, muhafaza edilmesi gerektiğine inanan bir kozmopolitti. Bunu Avrupalı müttefiklerin başaracağına inancı tamdı. *The Sultan and His People* kitabında Osmanlıların *ancien régime*ini göklere çıkarmış, Tanzimat'ı eleştirmiştir. II. Mahmut tarafından başlatılan bu Yeni Düzen'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun kuvvetler dengesinde yüceltilen hoşgörü

---

39 Oscanyan 1985, s. 33, 19; APS Online, s. 149.

40 Anonim bir yorumcuya göre müzenin geleneği canlandırma ve geleneğin korunmasına yönelik bir çağrı yapma hususundaki başarısı, fikrin oluşmasına katkıda bulunanlardan kaynaklanmaktaydı, "C. Oscanyan ve S. Aznavour adlı iki Türk [...]." Bkz. Anonim 1854. Müzeden Ziter 2003'te de bahsedilmektedir. Ayrıca bkz. Elkan 1989. Ancak ne müzenin düzenlenmesinde ve tasarımında rol alan Osmanlılardan ne de zamanın *The Illustrated London News* (14 Ağustos 1854) gibi gazetelerinde ve *Catalogue of the Oriental & Turkish Museum*'da (Anonim 1854b) yer alan resimleri içeren Oscanyan'ın kitabından bahsedilmektedir.

ve barışçıl beraberliği bozacağını düşünür.[41] Oscanyan'a göre bu yeni kurallar şayet Rus tehdidi olmasaydı yararlı olabilirdi, fakat tam tersine bu tehdit eski Osmanlı halkını tedirgin ederek onların dini doktrinlere geri dönmesine sebep olmuştur. Bunun imparatorluktaki gerilimin temelinde yattığını söylüyordu.[42] Oscanyan, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği açısından Batı tarafından daha iyi anlaşılmasının önemli olduğunu düşünüyordu; çünkü "şimdiye dek yabancılar için erişilmez ve anlaşılmaz olduğundan, malum Doğulu insanların ve davranışlarının heterojen portrelerinin seyyahlar ve kitap meraklıları tarafından dünyaya sunulmuştur."[43] Oscanyan, kendisi gibi bir yerlinin Osmanlılar hakkındaki tüm önyargı ve yanlış anlaşılmaları silip atacağını ve Batı'ya neden Osmanlı'nın Rus işgalinden korunması gerektiğini göstereceğini belirtiyordu.

Tahmin edilebileceği gibi, Hyde Park Corner yakınında Piccadilly'deki Türk Müzesi'nde "galerinin girişinde görülen ilk nesnelerden biri" Türk hamamıydı (Res. 14).[44] *Herakles'in Sütunları* kitabında Urquhart Türkiye'de hamamın yok oluşuna hayıflanmakta ve toplu yıkanma ve hamam tasarımını kurtarmanın bir yolunun İngiltere'de bir hamam yapma olduğunu söylemektedir. Urquhart gibi Oscanyan da Türkiye'de yok olmakta olan geleneklerin korumaya alınmasına yönelik hayırseverce bir arzu duyuyordu. Müzedeki hamam "şu anda Konstantinopolis'te kullanılmakta olan hamamlardan birebir kopyalanmıştı" ve iki ana odadan oluşuyordu. Birinde "bir nevi aydınlık fenerli çatı var; diğeri ise kubbeli bir tavanda yer alan yaklaşık on iki tane yuvarlak, perdahlanmış ışık deliği vasıtasıyla aydınlanmaktadır; bir tanesi salon, diğeri ise hamamdır."[45] Bu hamamdaki en ilgi çekici özellikler ise, hamamdaki faaliyetleri gösteren balmumu figürlerdi: hamama girmek üzere olan bir yeniçeri (Yeniçeriler, 1826'da II. Mahmut tarafından kaldırılan seçkin bir Osmanlı asker sınıfıydı), minderlere uzanmış bir adam, bir tellak ve benzerleri.

Müzenin içeriğini, Avrupa modernitesinin etnografik olarak tersi ve zaman olarak öncesinde olan geleneksel Türk kavramı oluşturuyordu. Kısacası, müze "Osmanlıları nazik, tembelce, akışkan Oryantalizmleri kaybolmadan; yani mavi ceketli, dar pantolonlu, Wellington çizmeli, yarı Avrupalı değilken; yani Türkler hakikaten Türkken" göstermeyi hedefliyordu.[46] Bahsedilen geleneği ve aslına

41 Oscanyan 1857.

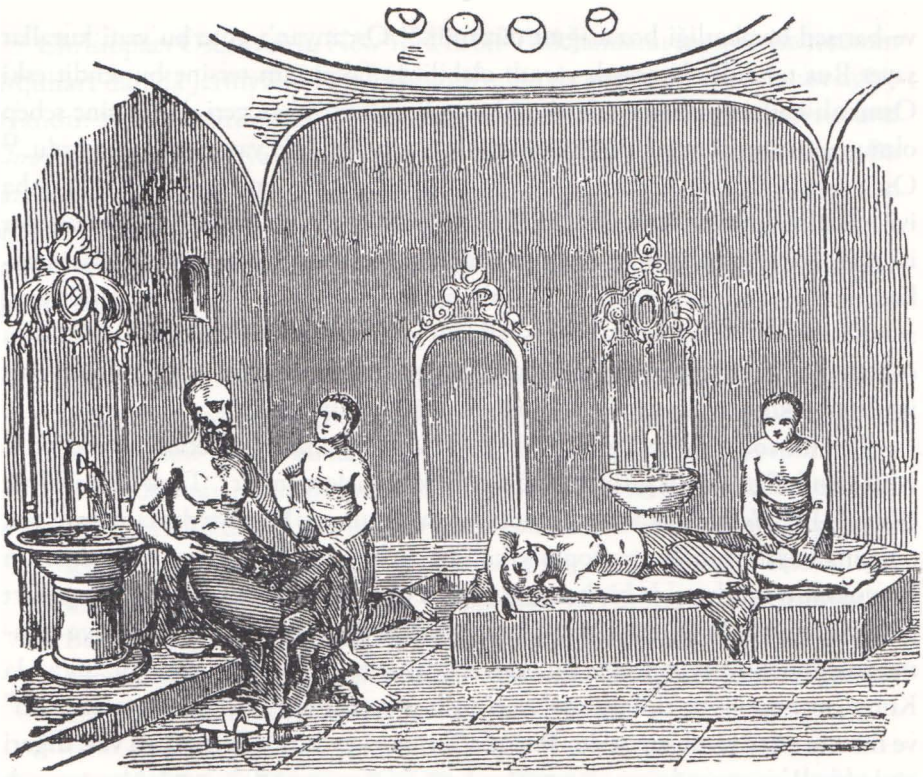
42 Osmanlı İmparatorluğu'nun "zoraki" Batılılaşmasından duyulan memnuniyetsizliğin sonraki dönemleri hakkında bkz. Deringil 1999.

43 Oscanyan 1857, s. 13.

44 Oscanyan 1857, s. 179.

45 Oscanyan 1857, s. 180.

46 Oscanyan "Oryantalizm" terimi bugün kullandığımız anlamda kullanmamaktadır. Oscanyan 1857, s. 180.

KAYNAK OSCANYAN VE AZNAVOUR 1854, S. 5–6

RES. 14 1854'te Türk Müzesi'nde inşa edilen hamamın içinden bir sahne.

uygunluğu koruma fikri sadece giysileri, eşyaları ve mobilyaları değil "odaları" ve hatta bütünüyle "binaları" içeriyordu. Müzenin planı, uzun bir koridordan ve bu koridora açılan, "balmumu Türkler"iyle belli mimari dekor klişelerini temsil eden odalardan oluşuyordu. Müzede ayrıca bir Türk kahvehanesi, nalın çarşısı, bir harem ve geleneksel giysileri içinde, yeniçeri, hamal, başıbozuk (orduda düzensiz gönüllü), "biri Avrupalı diğeri Türk olan iki doktor" bir de minderlere serilmiş bir kadın gibi kişileri gösteren çeşitli figürler vardı. Ayrıca müze için Konstantinopolis'te yapılmış olan gerçek boyutlu bir at arabası bulunuyordu.[47]

Catalogue of the Oriental & Turkish Museum'a göre bu görseller İstanbul'daki günlük hayattan sahnelerin bir bileşimini göstermekteydi. Üç yıl sonra Oscanyan aynı görselleri kitabında illüstrasyon olarak kullanmıştır. Bir yıl sonra 1855'te New York'a taşınan Oscanyan, dünyaya Osmanlı'da hayatın canlılığını duyurma görevinin bir kısmı olarak 625 Broadway adresinde bir "Türk Kahvehanesi" açmış, burada *Istanbuliote café*lerin çakırkeyf değil de yakın samimiyetinin tasvirlerini sunmuştur. Bu bağlamda Oscanyan'ın Yeni Dünya'da "hakiki" bir Türk ha-

47 Oscanyan 1857, s. 181.

mamı yapılmasının arkasında olduğunu öğrenmek şaşırtıcı değildir. Oscanyan Urquhart'ın New York'daki karşılığıydı. Urquhart gibi o da, Osmanlıların sadece Amerikalılar değil tüm insanlık için yararlılığını ve bu hususta dünya çapında desteği savunmak için, prototipik Osmanlı kurumları olan kahvehaneler ve hamamlar gibi daha uygulamaya dönük konuları tercih ediyordu.[48]

Türk Müzesi başlı başına siyasi bir projeydi. İttifak fikri, bir yorumcunun da belirttiği gibi, müzenin programının temel unsurlarından biriydi: "Siyasi ilişkilerimizin Türkiye'nin kaderiyle iç içe olduğu şimdiki gibi zamanlarda Türkleri adeta evlerindeymiş gibi görmek gerçekten hoş oluyor."[49] Gelgelelim sergi kataloğuna göre esas mesaj "dünyayı Türkiye'de hızla değişen birçok şeyden haberdar etmekti." Yazar şöyle diyordu: "Güzelliğin ve etkileyiciliğin hayranı olan herkes için ne üzücüdür ki Osmanlıların muhteşem giysilerinin yerini Avrupanın daha pratik ama daha az görkemli giysileri almıştır."[50] Daha sonra yayımlanan kitabında bu tür endişelere sık rastlandığından alıntılanan ifadenin Oscanyan'a ait olduğu anlaşılıyor.

Oscanyan'ın yılmaz çabalarına rağmen New York'da bir Türk hamamı yapılması fikrinin Jermyn Sokağı Hamamı'nın açılmasından evvel gündeme alınmaması, İngiliz modelinin yarattığı çekim hakkında çok şey söylemektedir. Amerika müteşebbisleriyle ünlü olabilirdi ama kültürel otoritenin merkezinde İngiltere'nin olduğu apaçıktı. Dolayısıyla, Türk hamamının Batı'da yayılmasının Oryantalizmden başka en makul açıklaması, İngiltere'nin dünyanın farklı yerlerinde arz ettiği önemdi. Bu nedenle, burada bir başka Türk hamamının incelenmesi uygun düşmektedir. İzleyen bölümde görüleceği üzere, Paris'te yapılan ilk gerçek halka açık Türk hamamı İngiltere ile Fransa arasında sistemli bir bağlantıya delalet etmektedir.

İngiltere'deki "The Hammam"dan Fransa'daki "Le Hammam"a

Fransa'da da İngiltere'de olduğu gibi tıp camiası Türk hamamlarının ortaya çıkmasında önemli paya sahiptir. 1868'de Dr. Charles Depraz Nice'deki hamamını "Fransa'daki Roma hamamlarından bu yana türünün ilk örneği" olarak sunmuştu.[51] *Guide du Baigneur* broşüründe Depraz Urquhart'ı tekrarlayarak, hamamın

48 Oscanyan ve New York'taki Türk hamamları hakkındaki bu kısa girizgâh hususun hakkını vermemektedir; daha ayrıntılı bir anlatı maalesef bu makalenin sınırlarını aşmaktadır.

49 Oscanyan 1857.

50 Oscanyan 1857.

51 Asıl metin şöyledir: "premier establishment de ce genre qui ait été crée en France depuis les Thermes de l'époque gallo-romaine." Depraz 1869, s. 6.

yapılmasını "günbegün artmakta olan ve kabareler ve diğer bütün kötü yerler pahasına kitlelerin temiz, kibar ve düzgün olmasını sağlamaya yönelik" olduğunu iddia eder.[52] Ancak Urquhart'ın tersine Depraz *Guide du Baigneur*'de belirttiği üzere hamamla ilgili ipuçlarını Osmanlı İmparatorluğu'ndan değil İngiltere'den almıştır: "Hamamın mekânsal düzenlemesi İngiltere'deki en mükemmel hamamların planlarından esinlenerek yapılmıştır."[53] Atıfta bulunduğu hamamlardan biri büyük olasılıkla Jermyn Sokağı Hamamı'ydı. Jermyn Sokağı Hamamı, Depraz'ın yazıları zamanında "dünyanın en iyi hamamı" olarak ün kazanmıştı.[54]

Ne Nice'deki ne de bir yıl sonra Depraz'ın Lyon'da yaptırdığı hamam hakkında mimari bilgiye sahibiz. Her ikisi de yok olmuş durumda. Depraz'ın Urquhart'ı doğrudan tanıdığına dair de hiçbir belirti yoktur, ancak Urquhart'ın kendisi için içinde Türk hamamı olan bir köşk yaptırdığı Chamoix yakınındaki St. Gervais'de karşılaşmış olabilirler.[55] 1870'li yılların başında Depraz da aynı bölgede çalışmaktaydı. Ancak halka açık Fransız hamamlarını İngiliz prototiplerine bağlayan sadece Depraz değildi. Paris'te 1876'da, Nice ve Lyon'daki hamamlardan sekiz yıl sonra açılan *Le Hammam, Bains Turco-Romain*, hem mimari hem de söylem düzeyinde Fransız hamamlarıyla İngiliz prototipleri arasında bağ kurmak için kesinlikle bol bol olanak sunar (**Res. 15, 16, 17**).

Pall Mall Gazette'nin muhabiri *Le Hammam*'ın açılışını ilk kutlayanlardan biriydi. Açılıştan birkaç gün sonra 21 Mart 1876'da şunları yazıyordu:

> [Ş]imdiye kadar Paris'te Türk hamamı diye bir şey yoktu ve nemli buhar banyoları o kadar kötüydü ki müşterileri pek azdı. O müşteriler ki bir Türk hamamının yokluğunda yerine biraz iyi bir ikameyi seve seve kabul ederdi. Ama şimdi Rue Auber'de, Rue Neuve des Mathurins'in köşesinde, Büyük Otel'in, Yeni Opera'nın ve en bilinen kulüplerin yakınında yeni ve muazzam bir hamam açıldı.[56]

Bu iddia tamamıyla doğru değildi. Her ne kadar özel kullanıma yönelik olsa da Alfred-Nicolas Normand tarafından 1868'de Prens Napolyon için Palais

---

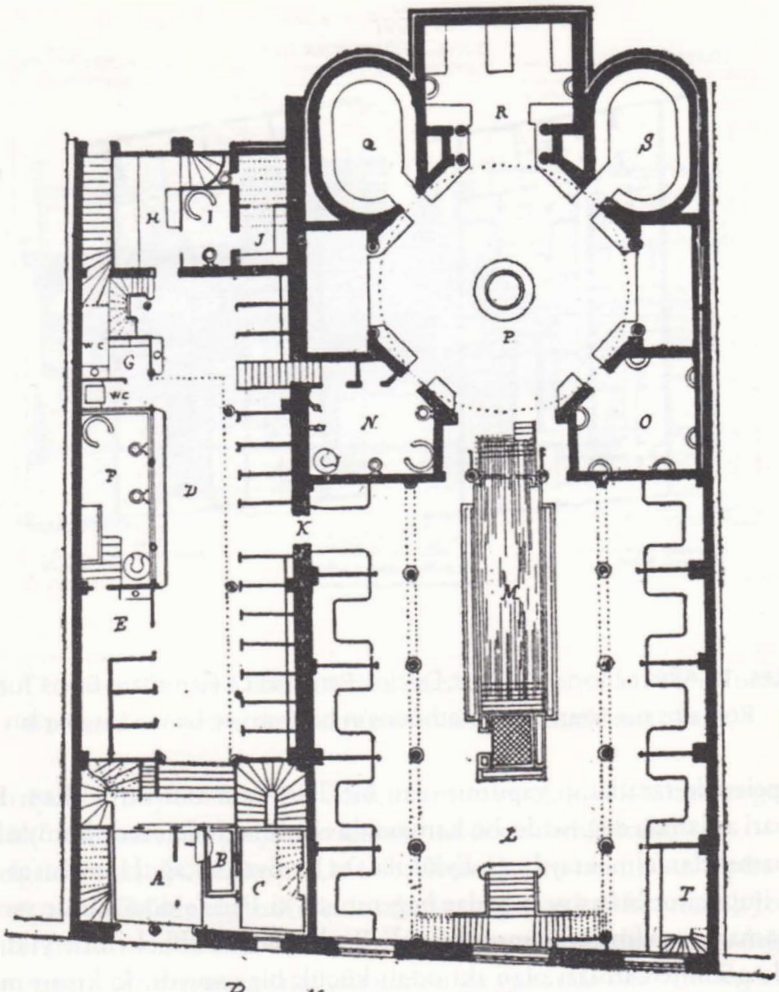
52 Depraz 1869, s. 6.

53 Asıl metin şöyledir: "[L]a distribution de cet établissement a été faite d'après les plans le plus parfaits des nombreux hammams de L'Angleterre." Depraz 1869, s. 7.

54 Anonim 1862, Wrottesley 1867. Ayrıca bkz. Coley 1887.

55 Günümüzde bu köşk Oxford Balliol College'e aittir. Robinson 1920, s. 306. Ayrıca bkz. Anonim 1865. Yazara göre "Duyduk ki Bay Urquhart, deniz seviyesinden 6.000 feet yukarıda Savoy'da 'Mont Pearion'daki köşkünde bir Türk hamamının yapımına girişmiş."

56 Anonim 1876.

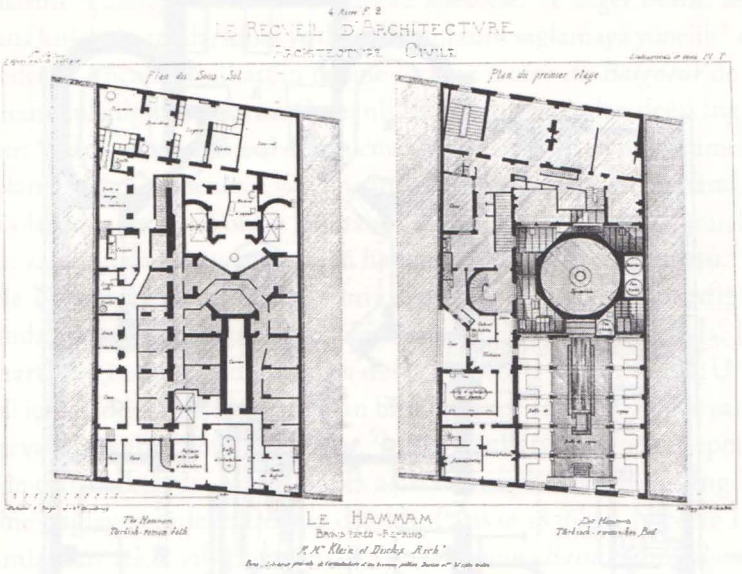

A. — Vestibule.
B. — Bureau.
C. — Eaux minérales.
D. — Vestiaire.
F. — Salle d'hydrothérapie.
G. — Urinoirs.
H. — Salle de repos pour un bain particulier
I. — Douches — id.
J. — Tepidarium — id.
K. — Entrée de la salle de repos.
L. — Salle de repos.
M. — Piscine.
N. — Douches.
O. — Lavatorium.
P — Tepidarium.
Q. — Laconicum.
R. — Salle de massage
S. — Caldarium.
T. — Buffet.

N° 2 — 28 février 1877.

KAYNAK *LE RECUEIL D'ARCHITECTURE, ARCHITECTURE CIVILE* (28 ŞUBAT 1877), PLATE 8

RES. 15 Albert Klein ve Gilbert Duclos, Paris'teki
Le Hammam Bains Turco-Romains rue Neuve des Mathurins'in zemin planı.

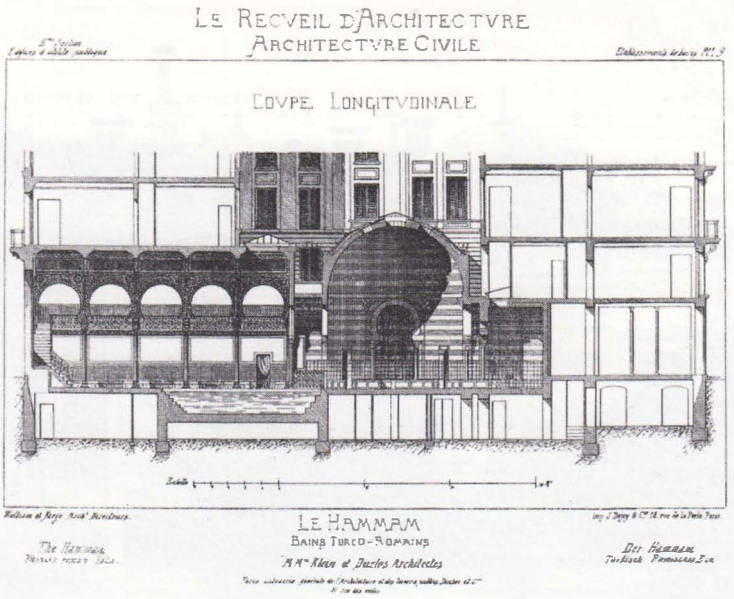

KAYNAK *LE RECUEIL D'ARCHITECTURE, ARCHITECTURE CIVILE* (28 ŞUBAT 1877), PLATE 7

RES. 16 Albert Klein ve Gilbert Duclos, Paris'teki Le Hammam Bains Turco-Romains rue Neuve des Mathurins'in bodrum ve birinci kat planları.

Pompeien'de tasarlanıp yapılmış olan bir Türk hamamı vardı (**RES. 18, 19**). Mimari anlamda değilse de, bu hamam da esinini eşit derecede Jermyn Sokağı Hamamı'ndan almaktaydı. 29 Eylül 1863'te Jermyn Sokağı Hamamı'nı ziyaret eden imparator burasını o kadar beğenmişti ki Paris'e dönüşünde sarayında bir hamam yapılmasını emretmişti.[57] Bu hamam, kubbelerinde yıldız biçiminde gömme camları olan iki odalı küçük bir yapıydı. İç kısmı mermer, arabesk desenler ve çıkmalı kornişlerle ince ince süslenmişti. Dıştan da yeterince "Türk" gözüküyordu. Bir Pompei villası kapsamında Roma *tepidarium*u olmasının bekleneceği yerin bir Türk hamamı olması şaşılacak bir şey değildir. Gördüğümüz üzere Türklerin Romalılarla ortak bir miras paylaştıkları fikri olağandışı bir düşünce olmak bir yana birçok kişi tarafından paylaşılmaktaydı. Léon Parvillée'in 1867'de Paris Uluslararası Sergisi'ndeki pavyonlardan biri olan hamama bakınca (**RES. 20**) Normand'ın hamamının "Türklüğü" daha belirgin hale gelmektedir. İkiz kubbeleriyle kare plan üzerine yapılmış tipik Osmanlı hamamının icra edilmeye çalışıldığı bina, Palais Pompeien'dekine

57 30 Eylül 1863 tarihli Londra menşeli *Daily News*'un bildirdiğine göre "Prens Napolyon ve beraberindekiler dün 76 Jermyn Sokağı adresinde bulunan Türk hamamına gidip banyo yaptılar." Ayrıca bkz. Edinburg'da yayımlanan *The Caledonian Mercury*, 6 Kasım 1863.

KAYNAK *LE RECUEIL D'ARCHITECTURE, ARCHITECTURE CIVILE* (28 ŞUBAT 1877), PLATE 9

RES. 17 Albert Klein ve Gilbert Duclos, Paris'teki Le Hammam Bains Turco-Romains rue Neuve des Mathurins'in uzunlamasına kesiti, Paris.

çok benziyordu. Böylelikle de her iki hamamın, gerek klasik kökenler gerekse "Türklük" konusundaki gerçeklik iddialarını desteklemişlerdir.

Gelgelelim hiçbiri, Wilhelm Klein ve Albert Duclos tarafından Opéra yakınında, 56 rue des Mathurins adresinde tasarlanmış olan Le Hammam'a Jermyn Sokağı Hamamı kadar ilham kaynağı olmuş veya rehberlik etmiş değildir. Le Hammam, *Turco-romain* lakabını korusa da yukarıda belirtilenlerden çok farklıdır. Umuma hizmet veren bir hamam olarak yapılan Le Hammam, yine Klein ve Duclos tarafından tasarlanmış bir binanın zemin ve giriş katını işgal etmekteydi. *Le Figaro*'da yayımlanan bir makale iki mimarı, "birini Parizyen zevkleri, diğerini uygulamacı Amerikan ruhu için" tebrik ediyordu. Onlar için ise bu bir ticari girişimdi. İnşaat sırasında ve sonrasında üst kattaki daireleri iş yeri olarak kiraya vermişlerdi. Örneğin birinci kat 1875'te bir terziye, 1880'de de Süveyş Kanalı'nı yapmış olan müteşebbis Ferdinand de Lesseps'e kiralanmıştı.[58]

58 27 Temmuz 1875 tarihinde M.M. Klein & Duclos ve terzi M.M. Masquiliez arasında imzalanan sözleşme. Bkz. M. Achille-Marie Delphin Corrard noterlik arşivi, Centre historique des Archives Nationales, Paris, ET/CXVIII/1141 (1875, Temmuz-Eylül). 13 Mart 1880 tarihinde M.M. Klein et Duclos ve Mr de Lesseps arasında imzalanan sözleşme. Bkz. Centre historique des Archives Nationales, Paris, ET/CXVIII/1159 (1880, Ocak-Nisan).

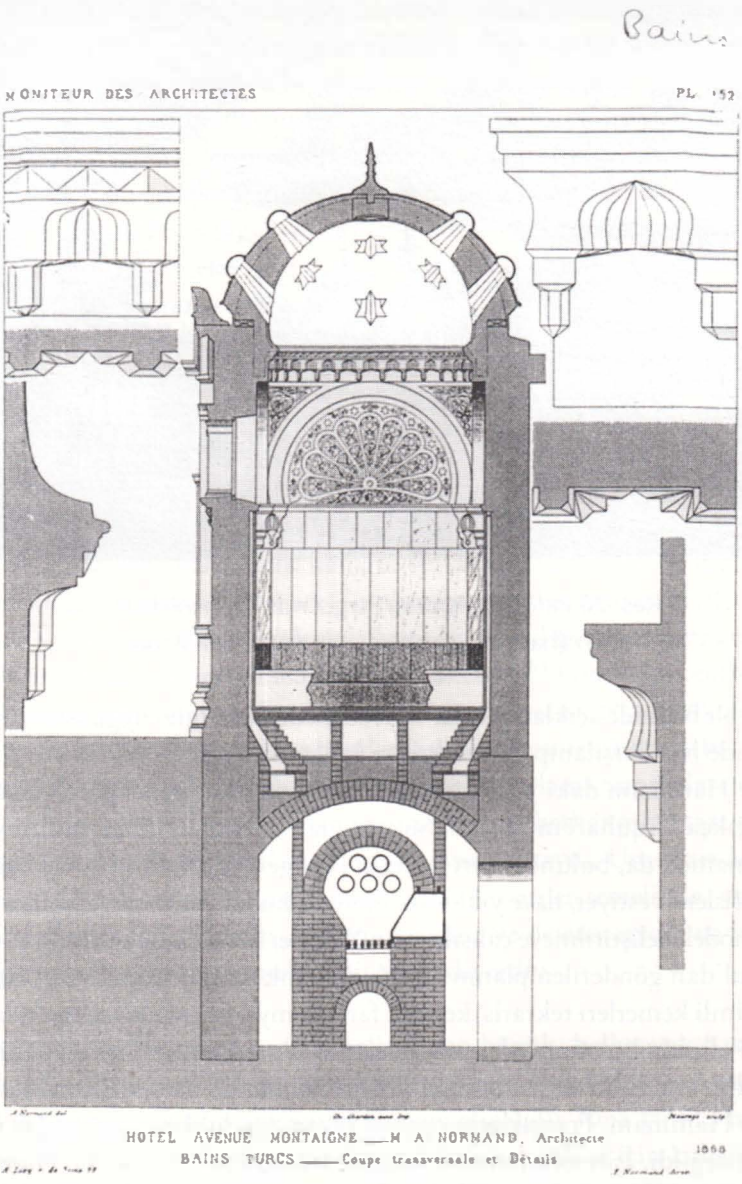
KAYNAK FRANSIZ KÜLTÜR BAKANLIĞI, MÉDIATHÈQUE DE L'ARCHITECTURE ET DU PATRIMOINE, DIFFUSION RMN

RES. 18 Alfred-Nicolas Normand, Palais Pompeien için inşa edilen Türk hamamının ön cephesi, Paris. Fotoğraf 1891'de çekilmiştir.

Normand ve Parvillée'in hamamlarının aksine Le Hammam'ın sokak seviyesinden görülebilen arkitektonik özellikleri yoktu. Jermyn Sokağı Hamamı da benzer biçimde varolan bir otelin arka tarafına sıkışmıştı. *Le Figaro*'da "Magribi sarayı" olarak tarif edilen Kuzey Afrika esinli süslü ön cephe, sokaklarda düzen ve süs yanlısı Haussmann'cı gerekliliklere verilen bir yanıttı. Bir İngiliz gazetesinde yer alan bir okur yorumuna göre "Paris'teki yeni Türk hamamı kesinlikle bizdekinden daha abartılı süslemelere sahip."[59] Jermyn Sokağı Hamamı'nın ön cephesi, o zaman geçerli olan bina düzenlemeleri gereğince, değiştirilmemişti. Daha önce gördüğümüz üzere, Urquhart mimar Clarke ile planlar üzerinde çalışırken The Bath Company'ye yazdığı mektupta "Binanın ön tarafı aynen kalacağından yapının dışıyla ilgili bir mimari biçim söz konusu değildir. Ancak iç kısmı açısından bina 50 kübik feet büyüklüğünde ve kubbeli Ana Salonuyla seçkin bir anıt olacaktır,"[60] demişti. *La Semaine des Constructeurs*'de yayımlanan bir makalede de Paris'teki Le Hammam'ın dışsal görünürlüğünün olmaması

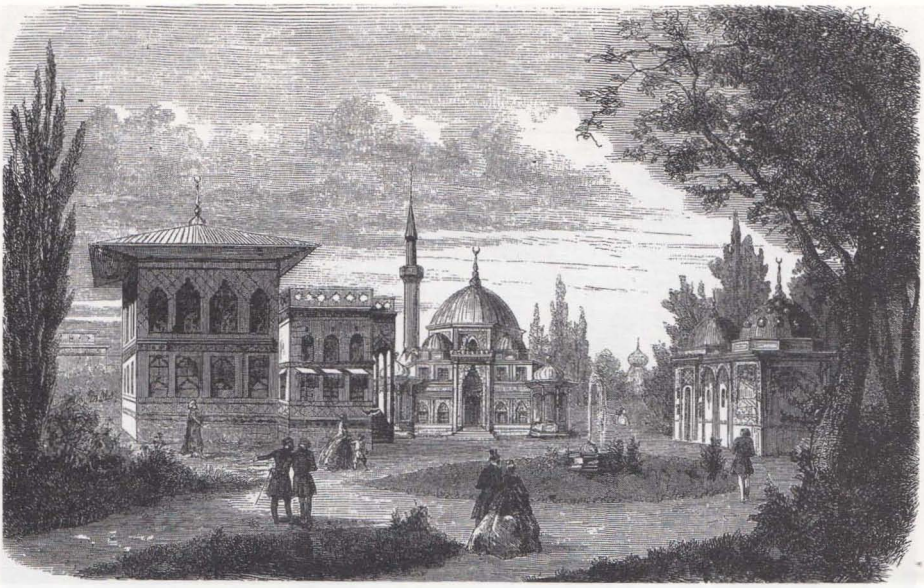
59 *Hapshire Telegraph and Sussex Chronicle etc.* (2 Ekim 1878).

60 Urquhart'ın The Bath Company'ye mektubu, 9 Şubat 1861, Wellcome Institute, MS 6236 mektup no. 2.

KAYNAK LÉVY 1868, PL. 152

RES. 19 Alfred-Nicolas Normand,
Palais Pompeien için inşa edilen Türk hamamının kesiti, Paris, 1868.

KAYNAK *L'ILLUSTRATION* (2 MART 1867)

RES. 20 Paris Uluslararası Sergisi'nde Osmanlı bölümü, 1867 (hamam caminin sağında yer almaktadır).

benzer bir biçimde açıklanıyordu: "Ön cephede Arap tarzı uygunsuz görüldüyse de içeride hoş karşılanıp gayet akıllıca kullanılmıştır."[61]

Le Hammam'daki yıkanma alanlarının planı ve genel görünümü açısından, açıkça Urquhart'ın Jermyn Sokağı Hamamı'ndan ilham alınmıştır. Her iki hamamda da, bulundukları yerlerin özel gerekliliklerine uyum sağlayarak idare ofisleri, vestiyer, ilave yıkanma alanları, kuaför, restoran gibi ilave yerlerle Türk modeli geliştirilmeye çalışılmıştır. Yine de, her iki hamamda da Urquhart'a İstanbul'dan gönderilen planın ilkelerine sadık kalınmıştır. Eyvan açıklıkları nal biçimli kemerleri tekrarlarken tek fark Jermyn Sokağı Hamamı'nda göbektaşının altında bulunan yıkanma odasının olmamasıdır. Havuz dahil olmak üzere diğer özelliklerin tamamına her iki hamamda da rastlanmaktadır.

Le Hammam, Fransızların egzotik olana duydukları hayranlığın basit bir sonucu değildi. İşin aslı, Jermyn Sokağı Hamamı'nın aksine, Le Hammam'la ilgili herhangi bir tartışmada Türkiye'nin adı bile geçmiyordu. Birçok kişi için, en azından İngiltere'deki birçok kişi için, çok belirgin olan siyasi altmetnine hiçbir atıfta bulunulmuyordu. Örneğin adı bilinmeyen bir yazar *Pall Mall Gazzette*'de şöyle der: "İngiltere'ye Türk hamamının getirilmesi kısmen sağlıkla

61 Asıl metin şöyledir: "Si nous avons trouvé le style arabe peu en situation pour la décoration de la façade, a l'intérieur il était de mise et on en a fait un emploi judicieux." Dupuis 1876, s. 79.

ilgili kısmen de politik nedenlerle gerçekleştirilmiştir. Büyük şampuan havarisi birçok vasıtayla Türkiye'ye methiyeler düzmüş, Rusya'yı ise yerden yere vurmuştur. Kırım Savaşı sırasında İngilizleri bir Türk kurumuyla tanıştırmanın vaktinin geldiğinin farkına varmıştır. Hamam her ne kadar Jermyn Sokağı'nda olsa da ahlaken yöneticilerin Türklerden çok Türk olduğu Türkiye'nin bir köşesindedir."[62] Bu fikirler Parisliler için hiçbir şey ifade etmemekteydi.

Ancak Le Hammam, sanayi öncesi, geleneksel ve zevk düşkünü Doğu'nun ikonografik mimari örnekleriyle karşılaşmanın bir önkoşul olduğu evrensel sergilerin doğal bir sonucu da *değildi.*[63] Biri Paris'te diğeri Londra'da olan iki hamamın çarpıcı derecede benzer olması düz Avrupa Oryantalizminden öteye gitmekteydi. Aslında *Le Hammam,* Osmanlı değil İngiliz modelinin taklidi olarak anlamlıdır. Fransız seçkinleri genellikle İngiltere'yi mütekâmil modern ülke olarak görüyordu çünkü İngiltere Sanayi Devrimi'ne öncülük etmişti. Londra ise, özellikle hijyen reformlarının önünü çektiğinden baştacıydı. 1858'de *Gazette Medical d'Orient*'de yayımlanan makalesinde Millingen bile, Fransızların İngiltere'deki halka açık hamam ve çamaşırhanelerin önemini nasıl takdir ettiklerini ve 1849'da Fransız Cumhuriyeti'nin hiç zaman kaybetmeden İngiltere'deki bu kurumları incelemek üzere bir kurul gönderdiğini ancak bu çalışmaların hemen sonuç vermediğini yazmaktadır.[64] Londra'yı kentselleşme modeli[65] olarak gören Baron Haussmann'ın Seine idarecisi (1853-1870) olmasıyla Fransız yetkililer Londra'ya tekrar gönderilerek kentleşme süreci ve bu sürecin Paris özelinde nasıl iyileştirilebileceği üzerine raporlama yapmaları istendi. Her iki şehirde de kamu sağlığı ve kentleşme üzerine herhangi bir tartışmanın merkezinde su dağıtımı ve kullanımı sorunu yatmaktaydı. Urquhart alışılmış köktenci tarzıyla İstanbul'da toplanmış istatistik veriler temelinde, 900 tane Türk modeli hamamın kent yaşamının pisliğine ve dejenerasyonuna olası bir çözüm getirebileceğini belirtmekteydi. Şöyle diyordu:

> 600.000 nüfuslu Konstantinopolis'te 300 büyük, halka açık hamam ve 2.000 özel hamam bulunmaktadır. Bu hesapla, Londra'da 900 tane halka açık hamam ve 6.000 tane hususi hamam olmalıdır. Ama Türkler hamama ancak haftada bir defa giderler ve hamamı hastalıklar için kullanmazlar. İmparatorluk dönemi Roma'sı oranlarıyla Londra'da kesinlikle 4.000 halka açık hamam olmalı.[66]

---

62 Anonim 1875.

63 Bkz. Çelik 1992, Mitchell 1988.

64 Millingen 1858, s. 30.

65 Marchand 1993.

66 Bkz. Urquhart'ın Society of Arts'ta Şubat 1862'de sunduğu "On the Art of Constructing

Su arzını iyileştirmek suretiyle Paris'i modernleştirdiğine inanılan Haussmann bir nebze olsun Urquhart'ın halka açık hamam hevesini paylaşıyordu. Hatıralarında Türkleri değil özellikle Iustinianus dönemi olmak üzere Romalıları, alışkanlık ve geleneklerinden dolayı methediyordu. Bunu da kamu ihtiyaçları için kullanılan su miktarı ve tahsis edilen sukemeri sayısıyla ölçmekteydi. Şöyle diyordu: "Tarihçi Procopius'a göre [İstanbul'da] 1352 tane su sarnıcı, 815 tane halka açık ve hususi hamamı, 15 tane *nymphéa*, 6 tane *naumachie* vs vardı [...] Paris için su dağıtım planımın temelini bu standart oluşturmaktadır."[67] 1871'den sonra Paris'in sistematik su dağıtımı ve ilgili kamusal anıtlar vasıtasıyla Yeni Roma olabileceği düşüncesi, İkinci İmparatorluk hevesleriyle tamamıyla ilgisiz sayılmazdı. Eski Paris'e yaptıklarına bakıldığında anlaşılır ki Haussmann eskiyi canlandırmakla ilgilenmemektedir. Onun ilgisi, Paris'in tıpkı Londra, hatta İstanbul gibi, *cité impériale* olarak temsiliydi. Le Hammam'ın girişinde yer alan BAINS TURCO-ROMAINS ibaresinin gerekçesi, tam da bu hevesti.

Le Hammam, Paris'te hayatın her yönüne uyarlanmaya çalışılan modernitenin her yanını içeriyordu: teknolojik yenileşme, kişisel ve toplu hijyen ve konfor. 1878'de yayımlanan broşüre göre hamam "Fransız başkentinin büyük yapısal ve hijyen başarısıdır [...] Türk hamamı çoğumuzun mahkûm olduğu hijyen yasalarına isyanın en iyi ıslah edicisidir. Yeterince uyumuyoruz; fazla yiyoruz; yeterince egzersiz yapmıyoruz; geceleri çalışıyoruz; akşamlarımızı aşırı sıcak tiyatrolarda geçiriyoruz; hiçbir zevk veya eğlenceden eksik kalmıyoruz."[68] Fransızların Paris'i modernleştirme girişimlerinin bir kısmı olarak Londra'nın kamuya açık meydanları veya parkları gibi kentsel özelliklerini taklit ettikleri bilinmektedir. Patrice Higonette'in ifadesiyle "iki başkentin modernizasyonu genelde bir tür sembiyoz içermekteydi."[69] İngiliz/Türk hamamının taklit edilmesi bu ifadeyi güçlendirmektedir. Fransızlar Londra'da bir nevi "Babil"[70] ününe mazhar olan başkentlerini medenileştirmenin bir yolu olarak hamamı bulmuşlardı.

Le Hammam Ocak 1876'da açıldığında Baron Haussmann düzenli ziyaretçilerinden biri oldu.[71] Ünlü ziyaretçileri arasında "M. Gambetta, Aumale ve

---

a Turkish Bath" başlıklı makalesi, basım Fife 1895, s. 204–5.

67 Asıl metin şöyledir: "Selon L'historien Procope, ils alimentaient 1352 bassins ou réservoirs, 815 bains publics et particuliers, 15 nymphées, 6 naumachies, etc., etc. [...] Cette règle faisait la base de mon programme de distribution des eaux de Paris." Haussmann 1893, cilt 3, s. 266.

68 Sheppard 1879, s. 6.

69 Higonnet 2002, s. 236.

70 Higonnet 2002, s. 102.

71 Sheppard 1879, s. 8. Baron Haussmann 1873 yılının Şubat ayında İstanbul'u ziyaret etti

Montpensier dükleri, Galler Prensi [Londra'daki Jermyn Sokağı Hamamı'na da gidiyordu], Baron Rothschild [büyük hayırsever ve halka açık hamamlara ve çamaşırhanelere ilk destek verenlerden], Prens Napolyon, Rivoli dükü, Baron Vigier [Yeni Opera'da çalışan ve kadınlar hamamına gelen Mlle Cruvelli ile evlidir], Kont Potocki, Baron Seilliere [ünlü bir bankacı], Don Carlos, Orange Prensi ve M Batbie [Şah Nasr al-Din'e 1873'teki ilk ziyareti sırasında Paris'i gezdiren asker]" bulunuyordu.[72] Brezilya İmparatoru II. Dom Pedro'nun 1877 Temmuzunda bir sabah erkenden ünlü hamamı ziyaret etmesi, bir dizi olaya neden olarak Le Hammam'ın yöneticisinin *Le Monde* gazetesini iftira iddiasıyla dava etmesine kadar gitmiştir.[73] Dom Pedro gördüklerinden çok memnun kalmış olsa gerektir, ki Parisli ünlü fotoğrafçı Felix Nadar'a hamamın iç kısımlarının fotoğraflarını sipariş vermiştir (**Res. 21**). Bu fotoğraflar bugün Dom Pedro'nun eşi Thereza Christina Maria'nın Biblioteca Nacional do Brazil'deki fotoğraf koleksiyonunda görülebilir.[74] *Le Figaro*'ya göre İran hükümdarı Nasr al-Din de hamamı ziyaret etmiştir.[75] Nasr al-Din Paris'e ikinci gelişi olan bu ziyaretle ilgili kayıtlar tutmamıştır, ama 1873 yılına dair gezi günlüklerinden bildiğimiz kadarıyla hamam ziyaretleri gezi planının önemli bir bölümünü oluşturuyordu.[76]

Hamam *Le Figaro*'nun gururla belirttiği üzere "Paris'te, ister siyasi ister artistik ister edebi ister sadece rafine, her tür hayat tarzı için buluşma yeri haline geldi". Urquhart'ın toplumsal sınıfları karıştırma fikri *Le Hammam*'da hiçbir zaman uygulanmadıysa da en azından teorik olarak hamam herkese açıktı: cumhuriyetçilere, kapitalistlere, emperyalistlere, sosyalistlere ve Oryantalistlere. "Haussmann'ın Paris'i gerçek anlamda—hiç de önemsiz olmayan—demokratik

---

ve Hazirana kadar kaldı. Bkz. *La Turquie* (13 Haziran 1873). Haussmann'a yol ve köprü uzmanı bir mühendis olan M. Caméré ve müteahhit M. Duparchy eşlik ediyordu. Veziriazam ve padişahla görüşen Haussmann'ın ziyareti yerel gazeteler tarafından yakından izleniyordu. Bkz. *La Turquie* (14 Şubat, 19 Şubat, 12 Nisan ve 13 Haziran 1873).

72 Sheppard 1879, s. 8.

73 Zamanın gazetelerine göre Le Hammam'ı sabah 6'da ziyaret eden Dom Pedro hamamdan ücretsiz olarak yararlanmıştı. Ancak ertesi gün *Le Monde* imparatordan hamam ücreti olan 5 frank değil 500 frank ücret alındığını iddia etti. Gerçeğin çarpıtılmasından memnuniyetsizlik duyan hamamın idarecisi gazeteyi dava etmiş ve imparatorun kendisine destek veren ifadesi üzerine davayı kazanmış. Bkz. *Hartford Daily Courant* (23 Ocak 1878), s. 2; *Chicago Daily Tribune* (25 Ocak 1878), s. 4.

74 Nadar, imparator ve ailesinin de fotoğraflarını çekmişti. Söz konusu fotoğraflar bugün itibarıyla Paris'teki Musée d'Orsay'dadır.

75 Sheppard 1879, s. 9.

76 Şah, St. Petersburg ve İstanbul'da hamamlara gitmiştir. Bkz.Nasir al-Din Shah 1874, s. 27, 60, 114, 254, 374, 391.

RES. 21 Felix Nadar, *Le hammam: Bains Turco-Romains. Rue Neuve des Mathurins, 56, Paris. Salles D'Inhalation & de Pulvérisation a l'eau Sulfureuse Naturelle de Cauterets (Htes-Pyrénées), Hydrothérapie Complète – Trink-Hall de Coulos les Eaux Minérales connue.*

bir girişimdi, öyle ki zengin veya yoksul herkes onun kamusal projelerinden sağlık konusunda fayda görüyordu;"[77] 5 frank ödeyebilen herkesin hamamdan faydalanabildiği Le Hammam için alıntıda belirtilen durum daha da geçerliydi. Sosyalistlerin dürüstlük ve Üçüncü Cumhuriyet'in erdemine dair hislerini güçlendiren bir makalede *Le Figaro*'nun bir yazarı, hamamın Paris'te rüşvetin işe yaramayacağı bir yer olduğunu çünkü Türk hamamı giysilerinin cepleri olmadığını belirtiyordu. Fransızlar moderniteye erişmek için gözlerini İngiltere'ye dikmişlerdi. Türk hamamı da, İkinci İmparatorluk politikalarıyla daha yakından ilintili olan yeni siyasi düşünceleri hizalamak açısından bir vasıtaydı. *Le Hammam*'ın yapıldığı mahallede, Anglofil ve kozmopolit, bir yıl önce 1875'te başlamış olan Üçüncü Cumhuriyet'e hizmet eden ve onun sağladıklarından faydalanan seçkinlerin yoğun olarak yaşıyor olması tesadüf değildi.[78]

77 Higonnet 2002, s. 182.

78 Haliyle Le Hammam'ın çevresindeki sokaklara Roma, Napoli, Konstantinopolis, Madrid ve Viyana gibi önemli imparatorluk şehirlerinin adları verilmişti.

KAYNAK BİBLİOTECA NACIONAL, BREZİLYA, THEREZA CHRISTINA MARIA KOLEKSİYONU, İKONOGRAFYA FOTOS-ARM.1.1.1(13)

Fransızlar ve İngilizler karşılıklı olarak büyülenmişlerdi. Tıp doktoru olan Edgar Sheppard *Le Figaro*'da yayımlanmış uzun bir makalenin çevirisi olan *The Hammam: A Rational Estimate of the Turkish Bath* adlı eserde, Paris ve Londra'daki iki hamamı kısa bir giriş ve birkaç dipnot vasıtasıyla bağlamıştır. Yayının "Jermyn Sokağı'ndaki dostlarımızın kullanımı için" olduğunu iddia etmektedir.[79] Jermyn Sokağı'ndaki hamamdaki kişisel deneyimlerini Paris'teki Le Hammam'ın tarifiyle karşılaştırmıştır. Bir dipnotta Le Hammam'ın karanlık oluşunu alay konusu haline getirmiş, küçük giyinme odalarını hamamın en kötü yönü olarak eleştirmiş ve "bu hususta, bizim Jermyn Sokağı Hamamı'ndaki kurumumuz herhangi benzer kurumdan çok daha üstündür,"[80] diye övünmüştür. *Le Figaro*'da bir makalede kuaför Lespes takdir edilirken, Sheppard da kesin bir dille "Londra'daki hamamımızda kurumun kuaförü Parisli sanatçıdan daha az becerikli değildir."[81] demektedir. İngiliz yazarın eleştirel tarzı iki şehir arasında süregelen rekabeti yansıtmaktadır.

Sonuç

Batı'da hamamın tarihçesi düz Oryantalist bir yorumun reddini getirmektedir. Hamam bir sefa mekânı haline gelmiş ve ticarileşip zaman içinde en fazla burjuva sınıfı tarafından kullanılır olmuşsa da kökenleri modern reformlarda, hayırseverlikte ve doğrudan siyasette yatmaktadır. Batı'ya gelmesi modernite ve kamu sağlığı gibi fikirlerle ve mimari ve teknolojik iyileşmelerle örtüşmüştür. Batı'nın hamamı kendilemesi, kültürel kimlik ve sömürgeci kudretine denk düşmekteydi. Belki de en ilgi çekici yönü Londra, Paris ve New York arasındaki kültürel rekabette oynadığı roldür. Tüm bu bakımlardan Oryantalizme alternatif bakış açıları geliştirmemiz gerekmektedir.

Hamamın Batı'ya getirilmesi ve onunla ilgili propagandayla uğraşan Urquhart ve Oscanyan Osmanlı İmparatorluğu'yla doğrudan bağlantı içindeydi. Radikal bir siyaseti olan Urquhart çoğunlukla kendi ülkesinde kalırken eşit derecede idealist olan Oscanyan, nüfusunun çoğu göçmenlerden oluşan genç bir cumhuriyette (Amerika) varlığını sürdürmeye çalıştı. Urquhart, Osmanlıları ve mimari uygulamalarını kendi ülkesini eleştirmek için bilerek yüceltti. Kendi ülkesi dışındaki Oscanyan ise farklı bir yol izleyerek Osmanlı toplumunun değişmekte olan kimliğinin altını çizmek için hamamın sosyopolitik bir açıklamasını yapmaya girişti. Urquhart'ın esas amacı, Viktoryen toplumun hastalığı olarak

79 Sheppard 1879, s. 1.

80 Sheppard 1879, s. 12.

81 Sheppard 1879, s. 12.

gördüğü toplumsal sınıflar arasında bölünmeyi temsil eden mimari aldırışsızlığı belirlemek ve açıklamaktı. Bu durumun Osmanlı mimarisinin, özellikle de Türk hamamının benimsenmesiyle nasıl düzeltilebileceğini belirtiyordu. Diğer yandan Oscanyan ise eski Osmanlı siyasi rejiminin, bilhassa inşaat sektöründe iyi bilinen, kendisi gibi azınlık Ermeni müteşebbislere karşı görece liberalizminin altını çizmekteydi. Bunu yaparken yine azınlık olduğu New York'daki konumunun avantajından yararlanmayı hedeflemekteydi.

Hem Urquhart hem de Oscanyan kelimenin dar anlamıyla Oryantalistti çünkü "diğer" üstanlatılarını ve kültürel bilginin araçsallaştırılması fikrini içten içe onaylıyorlardı. Ancak projeleri Oryantalist değildi. Tarif ettikleri ve propagandasını yaptıkları Türk hamamı, sadece dinlenmeye ve zevke yönelik olmayacaktı; kapsayıcı bir amacı da vardı. İstanbul'da hamama duyulan benzer ilginin ve hamamın kullanımı ve mimarisindeki değişimin farkındaydılar. Oscanyan Batı'ya gitmeden evvel Galata'da bir hamam yapmıştı. Urquhart'ın Jermyn Sokağı Hamamı'nın planlarını, hayatını geleneksel Osmanlı mimarisi çalışmalarına adamış bir mimar İstanbul'da çizmişti. Her ikisinin de eserleri, özellikle de Urquhart'ın Jermyn Sokağı Hamamı, kaçınılmaz bir biçimde tepkilerle karşılandı. Türklerin Oryantalleştirilmesine ilişkin heveslerle tartışılıp taklit edilen hamamlardan yabancı düşmanları ve muhafazakârlar tiksiniyordu. Aslında hamamlar büyük yankıları ve sürekliliği olan başarılı projelerdi. Urquhart'la Oscanyan arasındaki en belirgin farklılık, ilgili ülkeleriyle, yani İngiltere ve Amerika'yla olan ilişkileriydi. İlgileri eşzamanlıydı; ama gördüğümüz üzere Yeni Dünya, Jermyn Sokağı Hamamı yapılana kadar, yani Türk hamamı Eski Dünya'da temize çıkana kadar, beklemeyi tercih etti. Bu iki noktaya işaret etmektedir: Birincisi, İngiltere yaşına ve sömürgeciliğine binaen dünyanın gerisi için bir akım belirleyici olmuştur. İkincisi, "öteki"nin sahiplenilmesi, Batı kültürel kimliğini nasıl önyargılar ve aracılar yoluyla tartışıldığının göstergesidir.

Jermyn Sokağı Hamamı'nın Paris'teki taklidi, İngiltere ile Fransa arasında yüzyıllardır varolan kültürel rekabetin ve öykünmeci arzunun çok klasik bir örneğidir. Asıl ilginç olan, bu karşılıklı büyülenmenin bir kez daha bir aracı, "nötral" bir üçüncü taraf üzerinden ifade edilmiş olmasıdır. Fransa için, zayıflayan gücüyle bile Osmanlı İmparatorluğu hiçbir zaman bağımsız bir ilgi odağı olmasa da oradan gelen mimari esintiler tamamıyla estetik bir gözle algılanmıştır. Le Hammam'ı çevreleyen siyasi söylem ise sırf İngiltere'nin medeniyete emsalsiz katkısından kaynaklanmaktaydı. Batı'da Türk hamamının bu kısa tarihçesi iki noktanın altını çizmektedir: Birincisi, Oryantalizm modernliğin öncüsü olmak dahil farklı kişisel ve toplumsal biçimler alabilmektedir. İkincisi, hamam Avrupa'nın içindekine ilaveten Yeni ve Eski Dünya arasındaki siyasi rekabette önemli bir aracıydı.

KAYNAKÇA

Arşivler

Bellinzona, Archivio di Stato, Fossati — Morcote.
Londra, Wellcome Institute, David Urquhart, MSS 6236–40.
Paris, Centre historique des archives nationales, Achille-Marie Corrard, ET/CXVIII.

Basılı Kaynaklar

Anonim (1854, 16 Eylül) "Turkey in London," *Chambers's Journal of Popular Literature, Science and Arts*, sayı 37, s. 179–82.
Anonim (1855, 10 Mayıs) "C OSCANYAN TURKISH BATH IN NEW YORK," *New York Observer and Chronicle*, s. 19.
Anonim (1860, May) "The Baths at Riverside," *St. Alban's Times* [Wellcome Institute, MSS 6237/15].
Anonim (1865) "The Turkish Bath in England," *Temple Bar: A London Magazine For Town and Country Readers*, sayı 15, s. 263.
Anonim (1875, 15 Ocak) "The Turkish Bath," *The Pall Mall Gazette*, s. 189.
Anonim (1876, 21 Mart) "Turkish Baths in Paris," *The Pall Mall Gazette*, s. 1095.
Avcıoğlu, N. (1998) "Jermyn Street Hammam: Constructions of Turkish baths as a social reform for Victorian society: the case of the Jermyn Street Hammam," *The Hidden Iceberg of Architectural History: Papers from the Annual Symposium of the Society of Architectural Historians of Great Britain* içinde, der. C. Cunningham ve J. Anderson, s. 59–78. Guildford: Society of Architectural Historians of Great Britain.
Avcıoğlu, N. (2001) "David Urquhart and the role of travel literature in the introduction of Turkish baths to Victorian England," *Interpreting the Orient: Travellers in Egypt and the Near East* içinde, der. P. ve J. Starkey, s. 69–81. Reading: Ithaca Press.
Barter, R. ve D. Urquhart (1861) *The Turkish Bath Established June 1860, by The Oriental Bathing Company: Extracts from Lectures by David Urquhart & Dr. Barter*. Melbourne: Charlwood & Son.
de Cadalvène, E.B. de E. (1840) *Deux annees de l'histoire d'orient, 1839–40 faisant suite a l'histoire de la...*, cilt 1. Paris: Delloye.
Coley, C.F. (1887) *The Turkish Bath: Its History and Uses*. Londra: Walter Scott.
Crinson, M. (1996) *Empire Building: Orientalism and Victorian Architecture*. Londra, New York: Routledge.
Crosnier Leconte, M.-L. (2009) "Oriental ou colonial? Questions de styles dans les concours de l'École des Beaux-arts au XIXe siècle," *Orientalismes en*

architecture à l'épreuve des savoirs Europe et monde extra-européen XIXe–XX siècles içinde, der. N. Oulebsir ve M. Volait, s. 52–63. Paris: Editions Picard.

Çelik, Z. (1992) *Displaying the Orient: Architecture of Islam at Nineteenth-Century World's Fairs*. Berkeley: University of California Press.

Depraz, C. (1869) *Hammam de Nice… Bain turcs, turkish bath, gymnase des Grecs, thermes de Rome… Guide du baigneur*. 3. Baskı. Paris: Impr. de C. de Mourgues frères.

Depraz, C. (1870) *Hammam de Lyon: Projet de creation à Lyon de bain turcs ou hammam, à l'instar de ceux d'Angleterre, d'Allemagne et de Nice*. Lyon: Impr. de Bellon.

Deringil, S. (1999) *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909*. Leiden: I. B. Tauris.

Dumont, M.-J. (1988) *Paris arabesques: Architectures et décors arabes et orientalisants à Paris*. Paris: Institut du monde arabe.

Dupuis, A. (1876, 23 August) "Bain turco-romains à Paris: Le Hammam," *La Semaine des Constructeurs* 7: 79.

Elkan, J. (1989) "'Knightsbridge could not go to Mahomet…'," *Museums Journal* 89: 28–31.

Fife, Sir J., der. (1865) *Manual of the Turkish Bath: Heat as a Mode of Cure and a Source of Strength for Men and Animals, from the Writings of David Urquhart*. Londra: John Churchill and Sons.

Fisher, M.H. (2000) *The First Indian Author in English: Dean Mahomed (1759–1851) in India, Ireland, and England*. New York: Oxford University Press.

Georgeon, F. (2006) *Sultan Abdülhamid*. İstanbul: Homer Kitabevi.

Gola, C. (1871) "Dell' importanza dei bagni e segnatamente dell' utilita dei bagni turchi," *Politecnico*, sayı 19, s. 1–16 [Ayrı basım: Fondo Fossati Scatola 18/1068—Morcote, Archivio di Stato, Bellinzona].

Gosse, L.-A. (1865) *Du bain turc modifé par l'emploi du calorique rayonnant et de son introduction en Suisse*. Cenevre: Cherbuliez.

de Handt, A.P. ve T. Becket, der. (1763) *Letters of Lady Mary Wortley Montagu Written During Her Travels in Europe, Asia and Africa*, 3 cilt. Londra: T. Becket ve A.P. de Handt için basılmıştır.

Haskan, M.N. (1995) *İstanbul Hamamları*. İstanbul: TTOK.

Haussmann, G.E. (1893) *Memoires du Baron Haussmann: Grands Travaux de Paris*, 3 cilt. Paris: V. Havard.

Higonnet, P. (2002) *Paris: Capital of the World*. Cambridge: Harvard University Press.

Koppelkamm, S. (1987) *Der imaginäre Orient: Exotische Bauten des achtzehnten und neunzehnten Jahrhunderts in Europa*. Berlin: Erst & Sohn.

Lévy, A., der. (1868) *Le Moniteur des Architectes*. Paris: E. Lévy.

Marchand, B. (1993) *Paris: Histoire d'une ville (XIXe–XXe siècle)*. Paris: Seuil.

Mavrogeny, S.S. (1891) *Les Bains Orientaux, avec une notice biographique sur Jules van Millingen*. Strasbourg: Impr. Alsacienne.

van Millingen, J. (1858) "Les bains orientuax," *Gazette Medical d'Orient*, sayı 11, s. 169–85.
Mitchell, T. (1988) *Colonising Egypt*. Cambridge: Cambridge University Press.
Moore, Y.J. (1861) *The Anglo-Turkish Bath, or The modern Application of the Ancient Roman Therma*. Londra: Simpkin, Marshall & Co.
Nasir al-Din Shah (1995) *The Diary of H. M. The Shah of Persia: During His Tour Through Europe in A.D. 1873*. Londra: Mazda Publishers.
Oscanyan, C. ve S. Aznavour (1854) *Catalogue of the Oriental & Turkish Museum, Müze 'Osmaniye fi Londra*, 3. baskı. Londra: W. J. Golbourn.
Oscanyan, C. (1855) "Turkish Bath in New York," New York Observer Chronicle (1888-1912), 10 Mayıs 1855, s. 33, 19.
Oscanyan, C. (1857) *The Sultan and His People*. New York, Cincinnati, Londra: H.W. Derby & Co.
Power, E. (1882) "The late Mr. G. Somers Clarke," *The Builder*, sayı 43, s 160.
Robinson, G. (1920) *David Urquhart: Some Chapters in the Life of A Victorian Knight-Errand of Justice and Liberty*. Oxford: Blackwell.
Sheppard, E. (1879) *The Hammam: A Rational Estimate of The Turkish Bath. Translated from "Le Figaro" with Notes.* Londra: Hardwicke and Bogue.
Tanman, M.B. (1993–4) "Ağa Hamamı," *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, cilt 1, s. 92. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı & Tarih Vakfı.
Trollope, A. (1869) "The Turkish Bath," *St. Paul's Magazine,* sayı 5/10, s.y.
Urquhart, D. (1838) *The Spirit of the East: Illustrated in a Journal of Travels Through Roumeli During an Eventful Period*. Londra: H. Colburn.
Urquhart, D. (1850) *The Pillars of Hercules, or A Narrative of Travels in Spain and Morocco in 1848*, 2 cilt. Londra: R. Bentley.
Urquhart, D. (1856) *Turkish Bath, with a View to its Introduction into the British Dominions*. Londra: David Bryce.
Urquhart, D. (1862) *On the Art of Constructing Turkish Baths, and Their Economy as a Means of Cleanliness*. Londra: Trounce. [Tekrar basım: *Journal of the Society of Arts* (28 Şubat 1862).]
Ünsal, B. (1970) *Turkish Islamic Architecture in Seljuk and Ottoman Times, 1071-1923*. Londra: Tiranti.
Wilson, E. (1861) *The Eastern or Turkish Bath: Its History, Revival in Britain, and Application to the Purposes of Health*. Londra: Churchill.
Wrottesley, J. (1867) *London [Turkish Baths of Jermyn Street] The Hammam of the Turks: The Thermae of the Romans Restored in Britain. Its Use in Health and in Disease*. Londra: The Hammam, 76, Jermyn Street [Derlenmiş Broşürler].
Yılmaz, C. ve N. Yılmaz, der. (2006) *Osmanlılarda Sağlık*, 2 cilt. İstanbul: Biofarma.
Ziter, E. (2003) *The Orient in the Victorian Stage*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ressam Gözüyle Osmanlı Hamamı

GÜNSEL RENDA

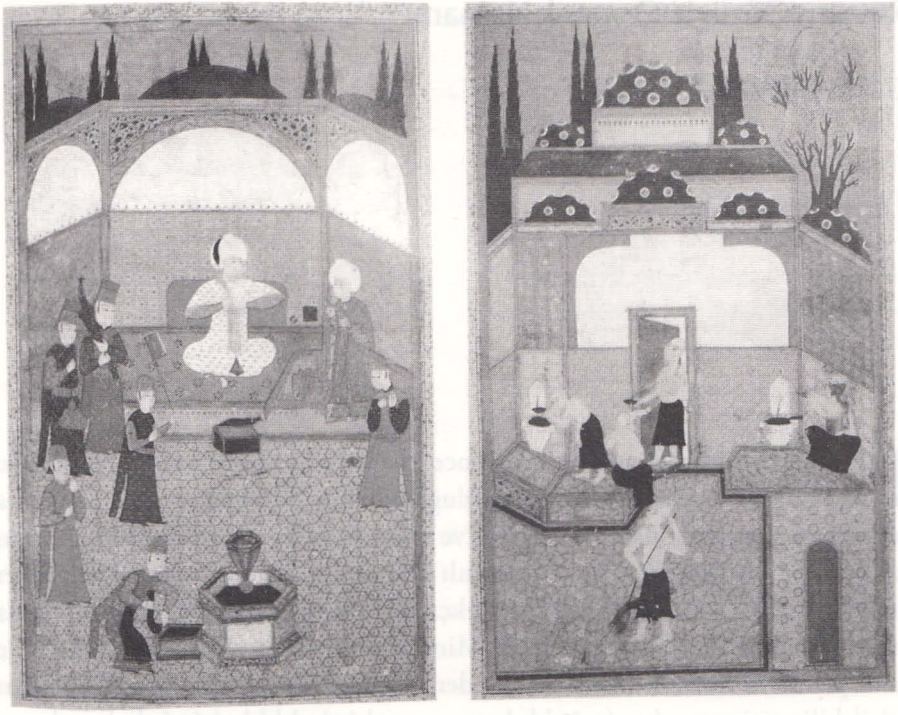
Hamam kültürü, temizlik ve eğlence işlevleriyle sosyal yaşamın bir parçası olduğu için Osmanlı İmparatorluğu'nda büyük önem taşımıştır. Halka hizmet amaçlı cami, medrese, hastane ve imarethaneleri bünyesinde barındıran külliyelerin bir bölümü olarak Osmanlı toplumundaki farklı gruplara hizmet veren hamamlar, yüzyıllar içinde oldukça süreklilik gösteren belirgin bir plana ve mimari unsurlara sahip olmuştur. Mimari araştırmalar, hamamların genelde kare planlı ve kubbeli bir dizi üniteden oluştuğunu göstermiştir: doğrudan erişilebilir giyinme odası (soğukluk veya camekân), ılıklık, içinde halvet denen ayrı yıkanma bölümleri olan sıcaklık ve fırın (külhan). Osmanlı hamamlarının mimari özellikleri hakkında çok sayıda yayın bulunmaktadır, ancak bunlara ilişkin edebi kaynaklar veya resimler üzerine daha az araştırma yapılmıştır. Bu makalenin amacı, Osmanlı hamamları üzerindeki çalışmalara ışık tutabilecek resimleri tanımlamak ve ressam gözüyle hamamların mimari ve sosyal yönünü belirlemeye çalışmaktır.

Osmanlı'da hamamlarla ilgili öykülere divan şiirinde, halk edebiyatında, halk tiyatrosunda, hatta kukla oyunlarında rastlanır. Bunlar genellikle hamamların sosyal ve ahlaki yönleri, hatta cinsellik kavramlarıyla ilgilidir.[1] Hamamların ayrıntılı anlatımlarına sadece Osmanlı resimli el yazmaları ve albümlerinde rastlanmaz, Osmanlı hamam kültürü on beşinci yüzyıldan itibaren Avrupalı seyyah ve sanatçıların da ilgisini çekmiştir.[2] Birçok seyahatname hamamların iç kısımlarının tarif ve çizimlerini içermektedir.

Yüzyıllar boyunca Osmanlı hamamlarının resimlerine bakıldığında ressamların daha çok kendilerinin erişebildikleri, halka açık hamamları betimledikleri anlaşılmaktadır. Saray atölyelerinde resimlenmiş el yazmalarında bile hünkâr

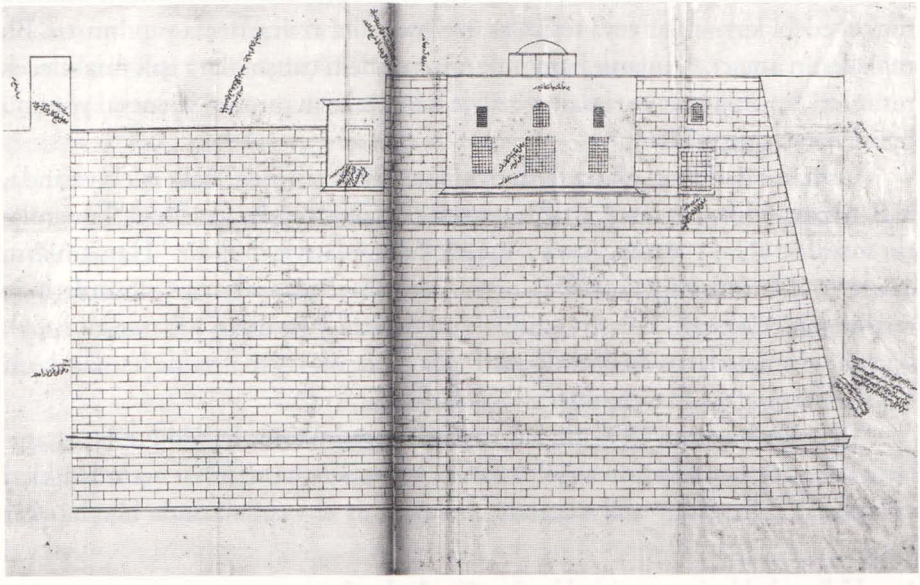
1 Halk ve kukla tiyatrosu için bkz, örneğin, And 1963.

2 On dördüncü yüzyıldan on altıncı yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu'na gelen gezginlerin bir listesi için bkz. Yerasimos 1991.

KAYNAK TOPKAPI SARAYI MÜZESİ (TSM), H. 1524, FOL. 147B–148A

RES. 1 Seyyid Lokman Aşuri, *Hünername*, 1589 c.

KAYNAK TOPKAPI SARAYI ARŞİVLERİ (TSA), E. 12307, NO. 2

RES. 2 Üçüncü avludaki hünkâr hamamını gösteren çizim, on altıncı yüzyıl.

hamamlarının çok az sayıda resmi vardır. İstanbul'daki ilk hünkâr hamamı 1444-6 ve 1451-81 yıllarında hüküm sürmüş olan II. Mehmed tarafından yaptırılmıştır. Köşkün yanında, üçüncü avluda yer alan büyük tonozlu ve kubbeli bu bina sonraları kısmen yıkılmıştır. Bugüne kalabilen soyunma odası, daha sonra hazinenin bir bölümü olarak kullanılmıştır.[3] 1474-81 yılları arasında II. Mehmed'in sarayında hizmet veren Angiolello bu mekânı sıcak ve soğuk su muslukları olan ve her Cuma önce padişahın daha sonra içoğlanların yıkandığı, kubbeli bir yapı olarak tarif eder.[4] 1505-14 tarihlerinde sarayda içoğlan olan Menavino, hamamı odalarla çevrili, 200 kişiyi alacak kadar büyük bir mekân olarak anlatır. Hamam sıcak olduğunda soğuk su veren, beyaz mermer bir havuzdan da bahseder: "Bu hamam her zaman hazır tutulur ki Büyük Türk veya adamlarından biri yıkanmak isterse hemen kullanabilsin. Herkese hizmet vermek amacıyla hamamda on tane maaşlı adam bulunur."[5] 1589 tarihli *Hünername*'deki bir çizimde Kanuni Sultan Süleyman soyunma odasında yüksekçe bir sette otururken görülür (**Res. 1**). Kaftanını çıkarmıştır ve kendisine has odalı ağa refakat etmektedir. Diğer ağa ve içoğlanlar da kendisine hizmet etmek üzere odada hazırdır. Bu sahnenin tam karşısında yer alan resimde ise içoğlanlar yıkanırken görülür. Fil gözü denen küçük pencereleri olan kubbeler ve tüm kaynaklarda altın ve gümüş su oluklarıyla zengin süslemelerine atıfta bulunulan kurnalar da net biçimde görünmektedir. On beşinci yüzyıl sonlarının şairi Cafer Çelebi bu hamamı "zamanın gözlerinin eşine benzerine rastlamadığı" bir yer olarak tarif eder ve devam eder: "...varaklı muslukları, yeşimden kurnaları, güneş ve aya benzeyen altın ve gümüş tasları ve yıldızların yörüngelerini andıran bir sürü kubbesi."[6] Muhtemelen, hamamın müştemilatı olarak, padişah tıraş edilirken müzisyenlerin icraat yaptıkları bir müzik odası (meşkhane) vardı. Bu hünkâr hamamı 1509'da bir depremde hasar görmüş ve ve on altıncı yüzyıla ait bir çizimde belirtildiği üzere, tamir edilmişti (**Res. 2**). Esas tadilat II. Selim zamanında, Mimar Sinan'ın 1574'te çini ve galeriler eklemesiyle gerçekleşmiştir.

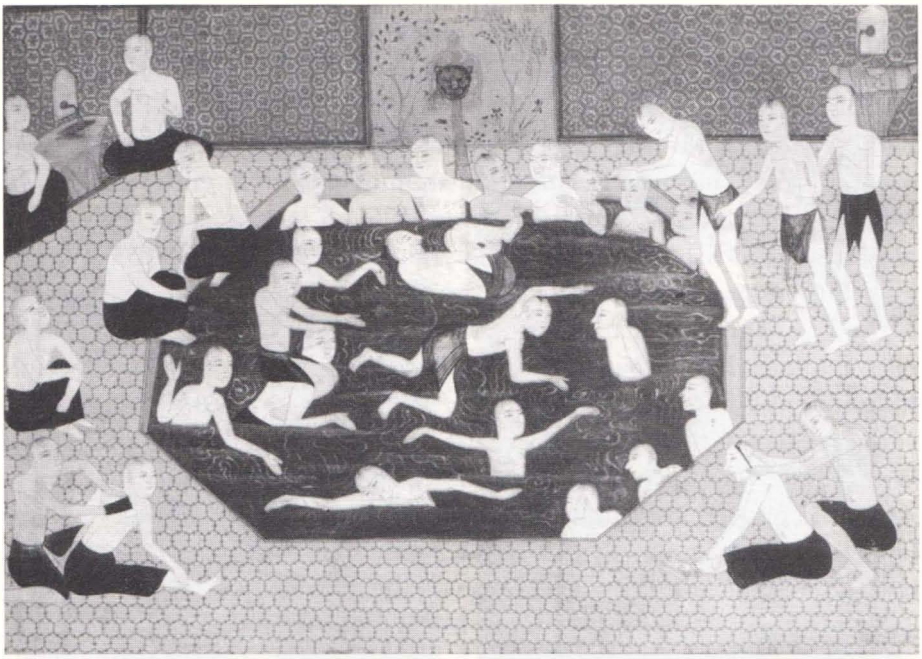
1574-95 yılları arasında saltanat süren III. Murad'ın harem bölümünde yeni hamamlar yaptırarak bu hamamı enderun ağası ve içoğlanlara tahsis ettiğini, onların da belli günlerde dönüşümlü olarak kullandıklarını biliyoruz. On yedinci yüzyılda sarayda yaşayan Polonya asıllı bir içoğlan olan Bobovi (Ali Ufki), her günün ayrı bir gruba ait olduğunu, Cuma gününün haremin başında olan darüs-

3 Çağman 2001, s. 42–53.

4 Giovanni Maria Angiolello, *Di Gio. Maria Angiolello e d'un suo inedito manuscritto*, 1881. Necipoğlu 1991, s. 124'te alıntılanmış.

5 Giovantonio Menavino, *I cinque libri della legge, religione, et vita de' Turchi et della Corte, & d'alcune guerre del Gran Turco*, 1548. Necipoğlu 1991, s. 124'te alıntılanmış.

6 Tacizade Cafer Çelebi, *Hevesname*. Necipoğlu 1991, s. 125'te alıntılanmış.

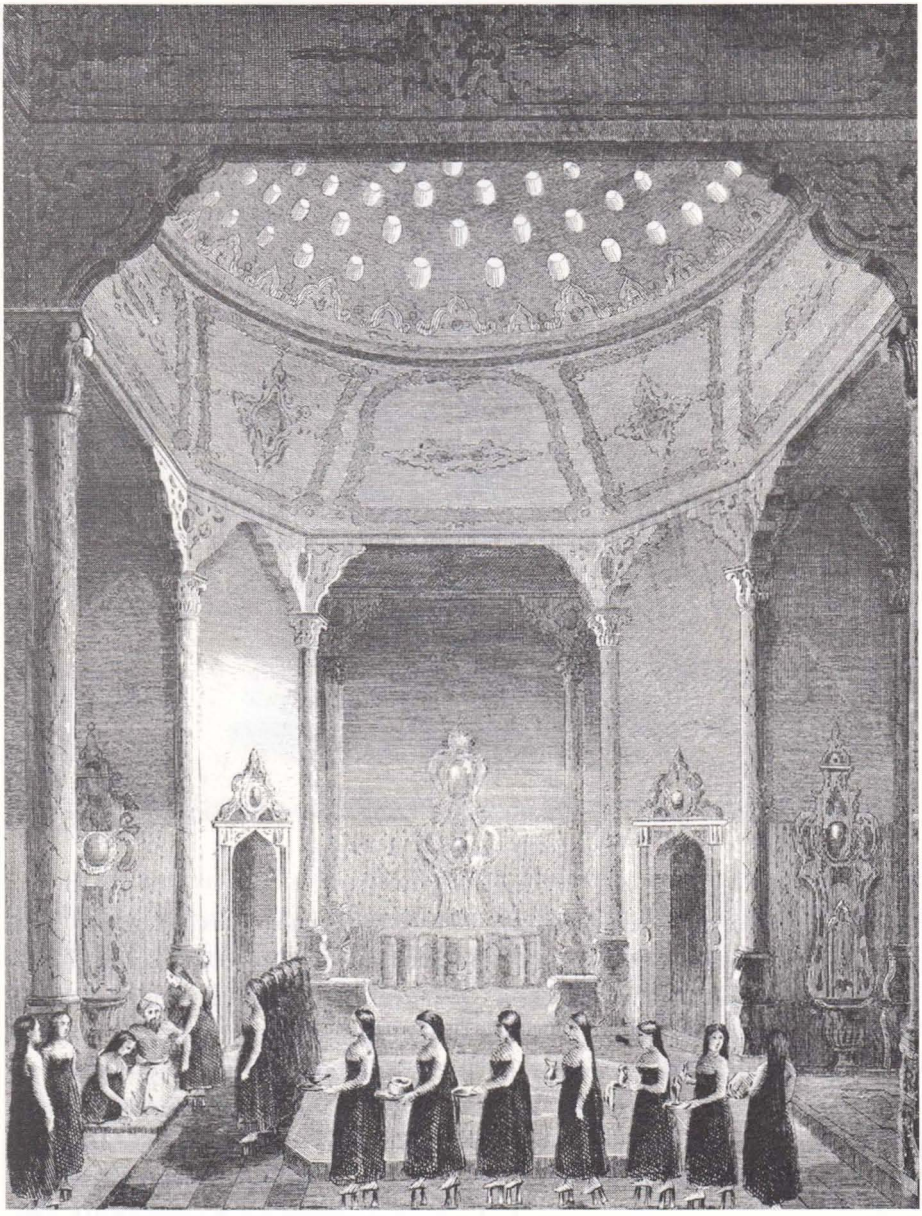
KAYNAK TSM, B. 408, FOL. 18

RES. 3 Hünkâr hamamını gösteren albüm yaprağı, 1610 c.

saade ağası ve diğer yüksek statü sahibi ağalara ayrıldığından bahsetmektedir.[7] On yedinci yüzyıl başlarına tarihlenen I. Ahmed albümündeki resimde eski hamamdaki büyük havuzun geniş ölçüde kullanıldığı görülmektedir (RES. 3).

III. Murad'ın haremdeki yeni hünkâr hamamı çifte hamam olarak bilinmekteydi, 1585 yılında Mimar Sinan tarafından yapılmış ve çinilerle donatılmıştı. Hamamın bir girişi sultana ait hünkâr sofasından diğeri de oraya giden koridordandı. Bu hamam, bazı değişiklikler ve eklemelerle, daha sonraki yüzyıllarda da padişahlara hizmet vermeyi sürdürmüştür. Genelde olduğu üzere bir soyunma odası, bir ılıklık ve kubbeli bir sıcaklık vardı. D'Ohsson, *Tableau Général de l'Empire Othoman* adlı eserinde bu hamamın tarifine yer verir; bu yayında yer alan çizimler sultanın yıkanmakta olduğu sıcaklığı betimlemektedir (RES. 4). Duvarlardaki süslü kurnalar ve diğer bezemeler kuşkusuz bu on altıncı yüzyıl hamamına on sekizinci yüzyıl restorasyonlarında eklenen Barok ve Rokoko tarzı unsurları sergiler. D'Ohsson sultanın hamamını "mermerle döşenmiş ve somaki sütunlarla destekli" olarak tarif eder ve padişaha, harem hizmetçileri sınıfından, gedikli denilen köle kadınların hizmet ettiğini belirtir. Gedikliler padişaha kişisel hizmetle yükümlüydü ve ayırdedici bir giysi olarak

7 Albert Bobovi (Ali Ufki), *Mémoirs sur le Turcs*, 1666. Necipoğlu 1991, s. 133'te alıntılanmış.

KAYNAK D'OHSSON, *TABLEAU GÉNÉRAL DE L'EMPIRE OTHOMAN*, CİLT 3, PL. 172

RES. 4 Hünkâr hamamı.

ayak bileğine inen elbiseler giyerlerdi.[8] Orijinal hamamdaki merkez kubbe d'Ohsson'un kitabındaki çizimden daha küçüktür, stalaktitli sütun başlıkları da neoklasik bir görünüm kazanmıştır. Ancak fil gözü denen küçük pencereler

8 D'Ohsson 1787–1820, s. 306.

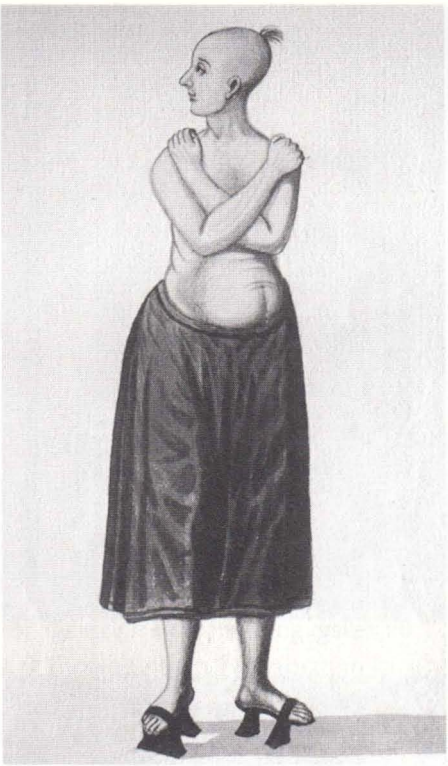
KAYNAK THE PRINT ROOM, UNIVERSITY OF WARSAW LIBRARY, T. 171, NO. 627

RES. 5 Tellak, *Recueil d'Estampes du Roy de Pologne Stanislas Auguste: Classe de Costumes, Tome II*, 1779–80.

doğru betimlenmiş ve duvarlardaki mermer çeşmeler çizimde çok az değişikliğe uğramıştır. Yine de padişah ve ona eşlik eden kadın figürleri oldukça hayalidir ve oymabaskı sürecinde yeniden çizilmiş olmalıdır.[9] Orijinal çizim, d'Ohsson'nun eserindeki baş ressam olan Kostantin Kapıdağlı'ya ait olmalıdır. Darüssaade ağası tarafından kontrol edilen Harameyn Hazinesi'nin sarrafı kayınpederi vasıtasıyla saraya yakınlığı bilinen Kapıdağlı, haremdeki hünkâr hamamına dair bilgi edinmiş olsa gerektir. Kostantin Kapıdağlı, sarayda sevilen bir sanatçıydı; hatta haremde bazı odaları da resimlemişti.[10] Saraydaki kadınlar hamamının hiçbir çizimi elimizde olmamakla birlikte valide sultana ait hamamın III. Murad döneminde, valide sultanın taht odasının yanında, hanedanlık salonuna eklenerek yapıldığını biliyoruz. Padişahla birlikte olmak için seçilen gözdeler bu hamamı kullanır, sultana rekafat etmeden önce ve sonra yıkanır ve güzel kokular sürünürlerdi.

9 Renda 2002, s. 214.

10 Renda 2002, s. 68–9.

KAYNAK ANKARA ETNOGRAFYA MÜZESİ, NO 554, FOL. 60

RES. 6 Bir tellağı gösteren albüm yaprağı, erken on dokuzuncu yüzyıl.

Resimlere en sık konu olanlar, külliyelerin bir bölümü veya bağımsız binalar olarak halka açık hamamlardır. Halka açık hamamlar külliyeler ve vakıfları için gelir kaynağı oluşturuyordu; hijyen ve müşterilerin davranışları konusunda kesin düzenlemeleri vardı ve tellaklar belli loncalara üyeydi.[11] İntizami'nin, 1582'deki sünnet düğünü töreninde çeşitli loncaların geçitlerini anlatan *Surname-i Hümayun* adlı eserinde, hamam idarecileri (hamamcıyan) loncasının hamamın bütün temel unsurlarını gösteren bir hamam maketi taşıdıklarından bahseder: kurnalar, çeşmeler ve fil gözü pencereleri olan kubbe (bkz. bu ciltteki Ergin makalesi, **RES.** 7). Tellaklar, baş tellağın denetiminde müşterileri yıkayıp keselerken görülebilir.

Yıkanma süreci ve tellaklar resamların dikkatini çekiyordu. Hamamcı, hamamın idarecisi olarak görev yaparken; hamama gelenlerin yıkanması, keselenmesi ve masaj yapılmasından fiilen tellak sorumluydu. On sekizinci yüzyıla kadar İstanbul hamamlarındaki tellaklar genellikle Arnavuttu.[12] On

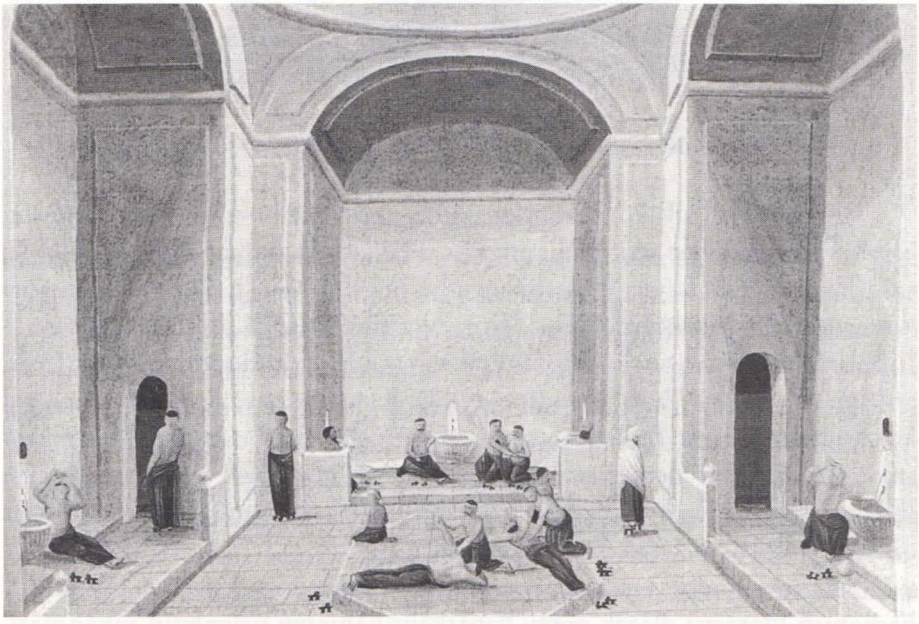
11 Bkz. Ergin'in bu ciltte yer alan makalesi.

12 Bkz. Ergin'in bu ciltte yer alan makalesi.

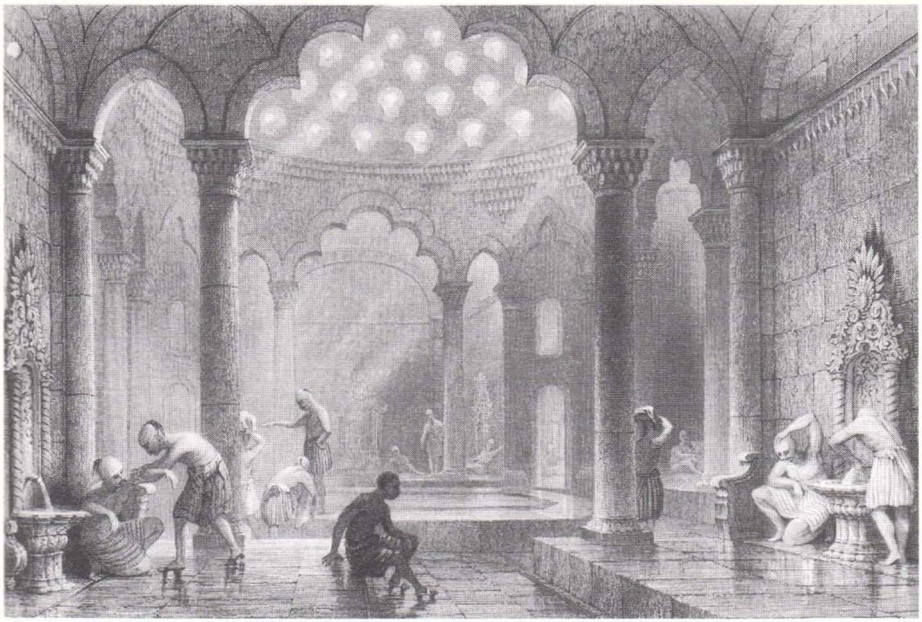
KAYNAK TSM, B.408, FOL. 26

RES. 7 Bir tellağı gösteren albüm yaprağı, 1610 c.

KAYNAK THE PRINT ROOM, UNIVERSITY OF WARSAW LIBRARY, T. 171, NO. 528

RES. 8 Bir hamamın içi, *Recueil d'Estampes du Roy de Pologne Stanislas Auguste: Classe de Costumes, Tome II*, 1779–80.

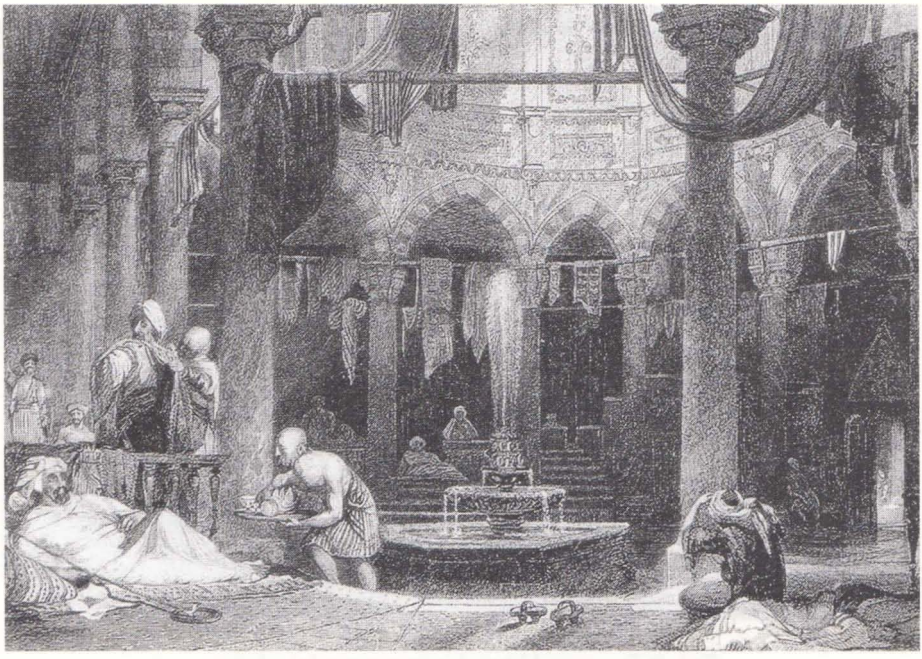
KAYNAK WALSH VE ALLOM 1838, PL. 16

RES. 9 Thomas Allom, bir hamamın içi, 1838 c.

yedinci ve on sekizinci yüzyıldan birçok albümde tellaklar, peştamal ve tahta takunyalarıyla (nalın) betimlenmiştir (RES. 5, 6, 7 ve Ergin, RES. 7). Tellaklık çok temel bir meslek olduğundan tellakların loncalarında giyim ve davranış konusunda katı kurallar vardı.

On sekizinci yüzyıla ait birçok resim hem kadınların hem de erkeklerin halka açık hamamlarını betimlemiştir. On sekizinci yüzyıl hamamlarının iç kısımları basitten süslüye doğru giden bir değişkenlik gösterir. Ancak sıcak odaların üzerinde her zaman küçük fil gözü pencereli kubbe yer alır. Artık mermer kurnaların üstünde genelde barok süslemeler bulunmaktadır. On sekizinci yüzyıl albümlerinde yer alan çizimler sadece hamamların iç kısımlarını değil tellakların müşterileri yıkama, keseleme ve masaj yapma süreçlerini de betimler (RES. 8).

On dokuzuncu yüzyıl başlarında Osmanlı başkentinde bulunan Thomas Allom ve William Henry Bartlett, mimari ayrıntılara özen göstererek ve tellakların hizmet ettiği imtiyazlı kişileri resmederek hamamların iç kısımlarını betimlemede daha gerçekçi olmuşlardır. Böylelikle farklı sınıf ve mesleklerden kişilere hizmet verilen halka açık hamamların toplumsal önemine dikkat çekmektedirler. Allom'un sıcaklık tasvirinde, on dokuzuncu yüzyıl başlarındaki Osmanlı mimari bezeme programını yansıtan, süslemelerle bezenmiş kurnalar yer alır (RES. 9). Soğuk oda nadiren resmedilmiştir; ancak Allom, Samatya Hamamı'nın soyunma odasını duvardaki süslemelerin tüm ayrıntılarını yansıtacak biçimde betimlemiştir. Bazı müşteriler yarı çıplakken bazıları tamamen giyinmiş ve git-

KAYNAK WALSH VE ALLOM 1838, PL. 43

RES. 10 Thomas Allom, Samatya Kapısı'ndaki hamam, 1838 c.

mek üzeredir (RES. 10).[13] Bartlett başka, daha sıradan bir hamamın soyunma odasını, dinlenen ve nargile içen müşterileriyle resmetmiştir (RES. 11).[14] Ne yazık ki çizimlerin çoğunda ilgili sahnenin geçtiği hamamın adı yer almamaktadır. Oysa, hamamların adlarının yer alması, farklı hamamlar farklı gruplara hizmet verdiğinden ve hamam kullanımına dair bir hiyerarşi olduğundan, müşterilerin statüsü ve sınıflarına göre onlara sunulan hizmetler hakkında ipucu sağlayabilirdi. Örneğin, Evliya Çelebi on yedinci yüzyılda Çinili Hamam'ın ressam ve nakkaşlara, Cerrahpaşa Hamamı'nın cerrahlara, Süleymaniye Hamamı'nın şairlere, Ayasofya Hamamı'nın padişahın en sevdiklerine (haseki), Haydarpaşa Hamamı'nın dervişlere, Kadırgalimanı Hamamı'nın denizcilere, Küçük Ayasofya Hamamı'nın imamlara vb ayrılmış olduğundan bahseder.[15] Ayrıca Müslüman olmayanlar için de hamamlar vardı, Rumlar için Fenerkapısı Hamamı ve Yahudiler için Cuhudkapısı Hamamı gibi.[16]

13 Walsh ve Allom 1838, cilt 1, pl. 16, 43.

14 Pardoe 1838, pl. 14.

15 Evliya Çelebi 2006, s. 158–9. İddialarına belli bir ihtiyatla yaklaşmak gerektiği açıktır. Ancak, nasıl ki mesleklere göre oluşturulmuş mahalleler vardı, belli demografik grupların tercih ettiği hamamların olması da bir o kadar muhtemeldi.

16 Işın 2001, s. 271–2.

KAYNAK PARDOE 1838, PL. 14

RES. 11 William Henry Bartlett, bir soğukluğun içi, 1838.

KAYNAK DE NICOLAY 1989

RES. 12 Hamama giden kadınlar, 1568 c.

Kadınların yıkanma alışkanlıkları yabancı ressamların çok ilgisini çekmiş ve on altıncı yüzyıldan itibaren birçok Avrupalı sanatçı tarafından resimlenmiştir. Hamamlar kadınların hayatında erkeklerinkinden daha önemli bir toplumsal role sahiptir çünkü yıkanma geleneği kadınların en azından haftada bir kere dışarı çıkmalarına yol açıyordu. Bu nedenle hamam ziyaretleri kadınlar için bir tür eğlence halini almıştı.[17] Hamama gitmeye hazırlanma, yolculuk ve

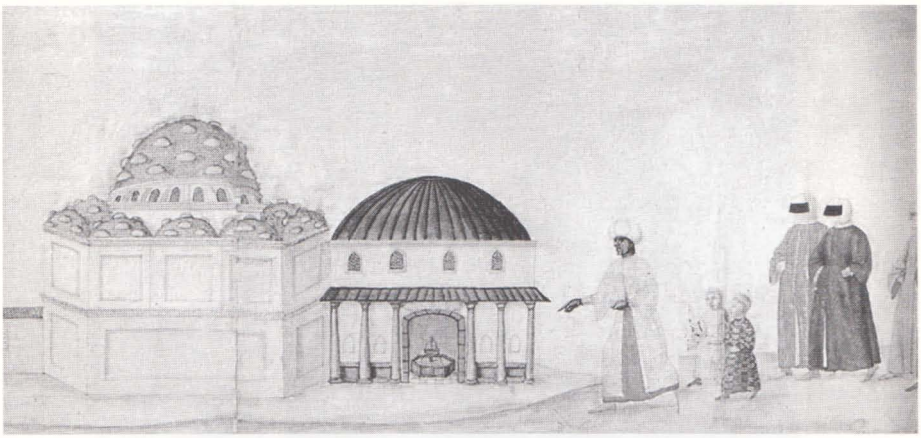
17 Kafadar 1993, s. 203.

KAYNAK ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK VIENNA, BILDARCHIV, CODEX VINDOBONENSIS 3325, FOL. 82R

RES. 13 Hamama giden kadınlar, Lambert Wyts'ın *Iter factum e Belgico-Gallica, Voyages de Wyts en Turquie* kitabından, 1574 c.

hamamdaki eğlence; bunların hepsi, ayrı ayrı özenli birer sosyal etkinlik oluşturmaktaydı. Çoğu kez nakışlı ipek peştamallar, süslü nalınlar, gümüş taslar, kına, aynalar, taraklar ve diğer gerekli eşya ve kozmetik malzemeleri içeren özel bohçalar hazırlanırdı. Daha zengin kadınların bohçalarını bir hizmetçi taşırdı. Böyle bir hamam yolculuğunun ilk çizimlerinden birini, Fransız elçisi Gabriel d'Aramon'la beraber Osmanlı başkentine gelip 1547-51 arasında orada kalan Nicolas de Nicolay yapmıştır (RES. 12). Bazı kadınların kocalarının baskısından kendilerini kurtarmak üzere haftada üç ila dört kere hamama gittiklerinden

KAYNAK SÄCHSISCHE LANDESBIBLIOTHEK—STAATS- UND UNIVERSITÄTSBIBLIOTHEK DRESDEN (SLUB), J. 2A

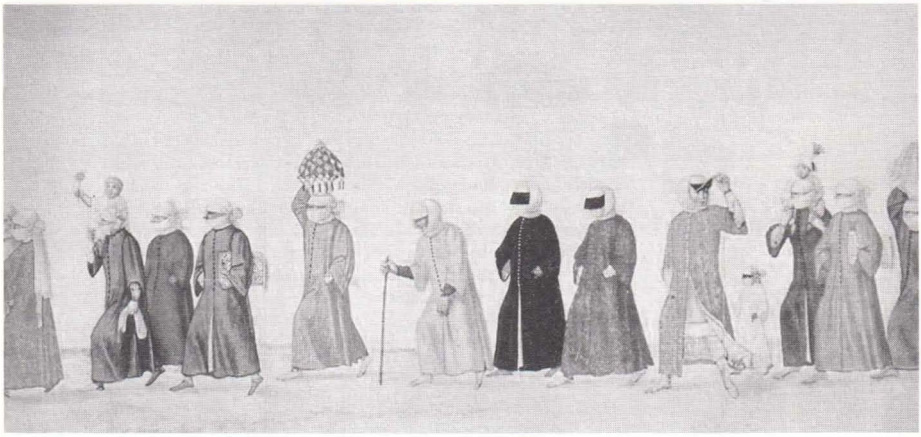
RES. 14 Hamama giden kadınlar ve çocuklar,
Ein Turggische Hochzeit isimli albümden, 1582 c.

bahsetmektedir. Kadınlar hamamda başka kadınlarla bir araya gelip eğlenirlerdi. Genelde on ila yirmi kişilik kalabalık gruplar halinde, çocukları ve hizmetçileri veya halayıklarıyla giderlerdi. Diğer kadınlara hava atmak amacıyla albenili giysiler ve takılar kuşanırlardı. Birlikte yemekler yerler, kahve ve şerbet içerler ve diğer kadınlarla, Hıristiyanlarla bile, sosyalleşirlerdi. Nicolay, Müslüman ve Hıristiyan kadınların birlikte hoş zaman geçirdiklerinden özellikle bahseder: "Bazen on veya on ikisi birlikte giderler ve bazen Türk ve Rum karışık daha bile fazla ve birbirlerini bilerek yıkarlar, öyle ki Leuan kadınları arasında hamamlara sık ziyaret ve birliktelikten doğan büyük bir dostluk bulunur."[18] Nicolay'ın hamama giden kadın tasviri, bazı diğer sanatçılar tarafından hazırlanan çeşitli albüm ve seyahatnamelere örnek olmuştur (RES. 13, 14, 15, 16, 17, ayrıca bkz. bu kitapta yer alan Yegül makalesi, RES. 22).

Gezdiği Osmanlı şehirleri arasında Edirne ve İstanbul da bulunan Lady Montagu, ziyaret ettiği hamamları ayrıntılı olarak anlatmıştır. 1 Nisan 1717 tarihinde Edirne'den yazdığı mektupta oradaki hamamı ve özellikle sıcaklığı anlatır; binicilik kıyafetleriyle olduğundan sıcaklığı aşırı sıcak bulmuştur. Kendisine iltifat eden kadınların kibarlığından bahseder: "Bana sürekli '*uzelle pek uzelle*' [sic] dediler ki bu 'güzel, pek güzel' manasındadır."[19] Mayıs 1718 tarihli bir mektubunda bazı geleneksel faaliyetler çerçevesinde özel anlamı olan hamamlardan bahseder: gelin hamamı, düğünden on beş gün sonraki hamam ve doğumdan kırk gün sonraki hamam (kırk hamamı) gibi. Gelin hamamı düğünden iki gün önce yapılırdı; her iki tarafın kadınları davet edilir

18 Nicolay 1968, s. 60a.

19 Wortley-Montagu 1988, s. 95–6.

KAYNAK SLUB, J. 2A

Res. 15 Hamama giden kadınlar ve çocuklar,
Ein Turggische Hochzeit isimli albümden, 1582 c.

ve yiyecek ikram edilirdi. Davetlilere gelince, onlar da özenle yıkanan ve güzel kokular sürülen müstakbel geline hediyeler verirlerdi. Lady Montagu, genç kadınların müstakbel gelini hamamın üç büyük bölmesinden geçirmesini ve bu turlamadan sonra evli kadınların gelin adayını iltifatlarla selamlayıp ona hediye olarak mücevherler, mendiller vesaire verdiklerini yazar. Gelin adayı da ellerini öperek onlara teşekkür eder.[20]

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadın hamamlarının en ayrıntılı çizimleri, Fazıl Enderuni'nin 1793 tarihli *Hubanname ve Zenanname* adlı eserinde bulunmaktadır (**Res. 17**). Çizimlere eşlik eden metinde Enderuni, kadınların getirdikleri işlemeli peştamallardan ve bohçalardan ve yüksek nalınlardan bahseder. Hamama gelen kadınların hoşbeş ettiklerini, her tür yiyecek yiyip çocuklar gibi balonlar yapmak veya birbirlerinin peştamallarını çekmek gibi oyunlar oynadıklarını anlatır: "peştemalini belinden o kapar, o birisi de ona öyle yapar. [...] her birisi atılur meydane, kimi nalını kapar merdane, kimisi kil kutusu kimisi tas, [...] o zaman seyredersin gavgayı saçsaça başbaşa."[21] Metinde Enderuni hamamdaki kadın görevlilere tellake demektedir. Başka yerlerde bu kişilere, erkek hamam görevlileri için de kullanılan, natır denmektedir.[22] Bu çizimlerde, tıpkı erkek tellaklar gibi, mavi peştamallı olarak tasvir edilmişlerdir. Resimlerde genelde hamamda yıkanma süreci öncesinde giyinmiş olarak ve ellerinde bir tas kınayla görülürler, çünkü yıkanmadan önce kına sürmek geleneksel bir uygulamaydı (**Res. 18, 19**).

20 Wortley-Montagu 1988, s. 189–90.

21 Enderuni 1793, fol. 145a.

22 Bkz. Ergin'in bu ciltte yer alan makalesi, bkz. s. 182.

KAYNAK STAATLICHE MUSEEN BERLIN, LIPP 17, BL 1160, FOL. 73

RES. 16 Hamama giden bir kadınla çocuğu gösteren albüm yaprağı, on yedinci yüzyıl ortaları.

Genelde on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl albümlerindeki çizimlerde, hamamdaki kadınların soyunmadan önceki giysilerinin ayrıntıları daha çok ilgi çeker. Yıkanma sırasında genellikle bir tabureye oturmuş, bazen bir tellakenin yardımıyla vücutlarına ve saçlarına su dökerken resmedilmişlerdir (RES. 20, 21). Bu duruma bir istisnayı, on sekizinci yüzyılda saray ressamı olan Rafael'in bir resmi oluşturur. Bu resimde, kadınlar hamamının, belki de haremdeki hamamın, yaratıcı ve düşsel bir tasviri olarak, bir kadınla kızını hamamda yarı çıplak olarak gösterir (RES. 22).[23]

Türk hamamı, daha doğrusu Türk kadınlar hamamı, başta on dokuzuncu yüzyıl Oryantalist sanatçıları olmak üzere on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Avrupalı sanatçılar arasında rağbet gören bir konu haline gelmiştir. Yukarıda belirtildiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nda seyahat eden sanat-

23 Renda 1993.

KAYNAK İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ KÜTÜPHANESİ, T. 5502, FOL. 145A

RES. 17 Hamamda kadınlar, Fazıl Enderuni'nin *Hubanname ve Zenanname* kitabından, 1793.

KAYNAK THE PRINT ROOM, UNIVERSITY OF WARSAW LIBRARY, T 171, FOL. 185

RES. 18 Kına kabı taşıyan kadın, *Recueil d'Estampes du Roy de Pologne Stanislas Auguste: Classe de Costumes, Tome II*, 1779–80.

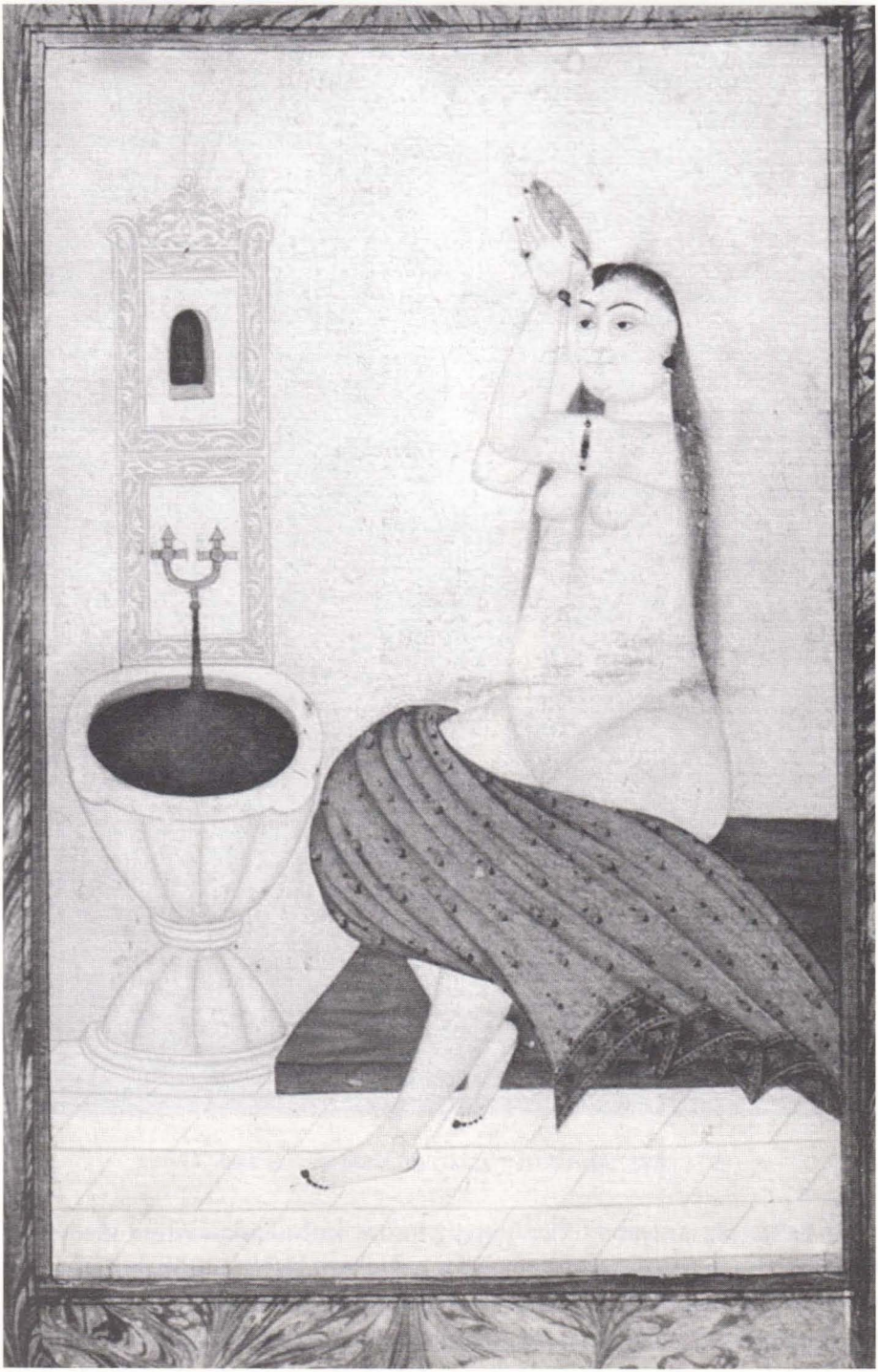
KAYNAK TRUSTEES OF THE BRITISH MUSEUM İZNİYLE, 1974-6-17-012(2), FOL. 7

RES. 19 Kına kabı taşıyan kadını gösteren albüm yaprağı, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısı.

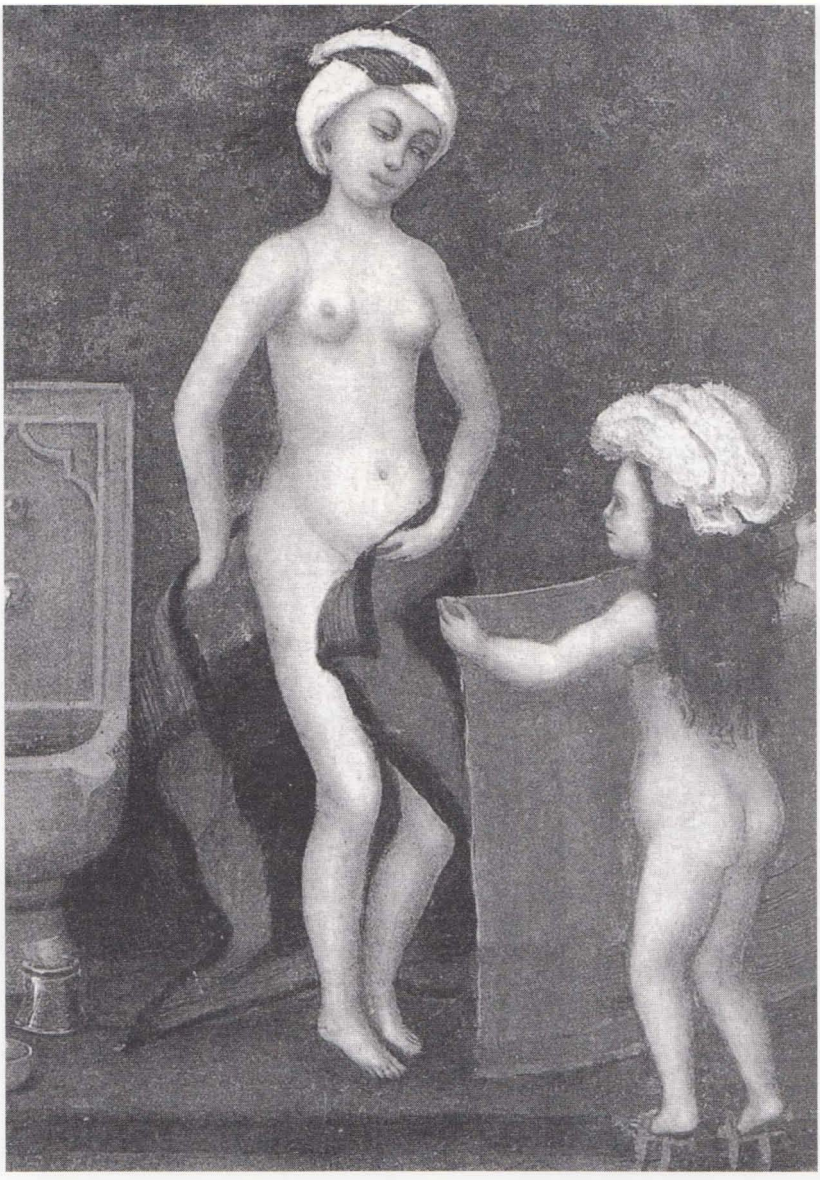
KAYNAK STAATLICHE MUSEEN BERLİN, LIPP 17, BL 1160, FOL. 75

RES. 20 Yıkanan bir kadını gösteren albüm yaprağı, on yedinci yüzyıl ortaları.

KAYNAK TSM, Y.Y. 1043

RES. 21 Abdullah Buhari, yıkanan bir kadın gösteren albüm yaprağı, 1741 c.

KAYNAK TSM, H. 1918

RES. 22 Rafael, hamamda anne ve kızı, 1745.

çılar daha çok tanıyabildikleri gayri Müslim kadınlardan edindikleri sözel bilgilere dayanarak yaptıkları hamam resimlerinde, hem mimari ayrıntıları hem de yıkanma alışkanlıklarını doğru yansıtmışlardır. Bu durum on sekizinci yüzyılda Jean Baptiste Vanmour ve Jean-Etienne Liotard'ın resimleri ya da Allom ve Bartlett'in yapıp, on dokuzuncu yüzyılın başlarında Julia Pardoe tarafından *The City of the Sultan* ve *The Beauties of the Bosphorous*

KAYNAK *RECUEIL DE CENT ESTAMPES*, PL. 49

RES. 23 Jean Baptiste Vanmour, hamamda kadın, 1714.

kitabında yayımlanan çizimleri için geçerlidir.[24] Vanmour, peştamala sarılı olmadığından anlaşıldığı üzere, bir tellake ya da beraberinde getirdiği bir odalık tarafından yıkanan bir kadını canlandırmıştır (RES. 23). Liotard ise hamamdaki hanımı, kına tası taşıyan genç hizmetçisiyle çizmeyi tercih et-

24 Pardoe 1837, 1838.

KAYNAK KAMUSAL ALAN

RES. 24 Jean-Etienne Liotard, *Hamamda Kadın*, 1740 c., Musée d'art et d'Histoire, Cenevre.

KAYNAK D'OHSSON 1787, PL. 13

RES. 25 Jean-Jacques-François le Barbier, kadınlar hamamı, 1787.

miştir (RES. 24). Alımlı giysileri ve mücevherleri olan bu kadın, muhtemelen Liotard'ın İstanbul'da tanıdığı biridir.

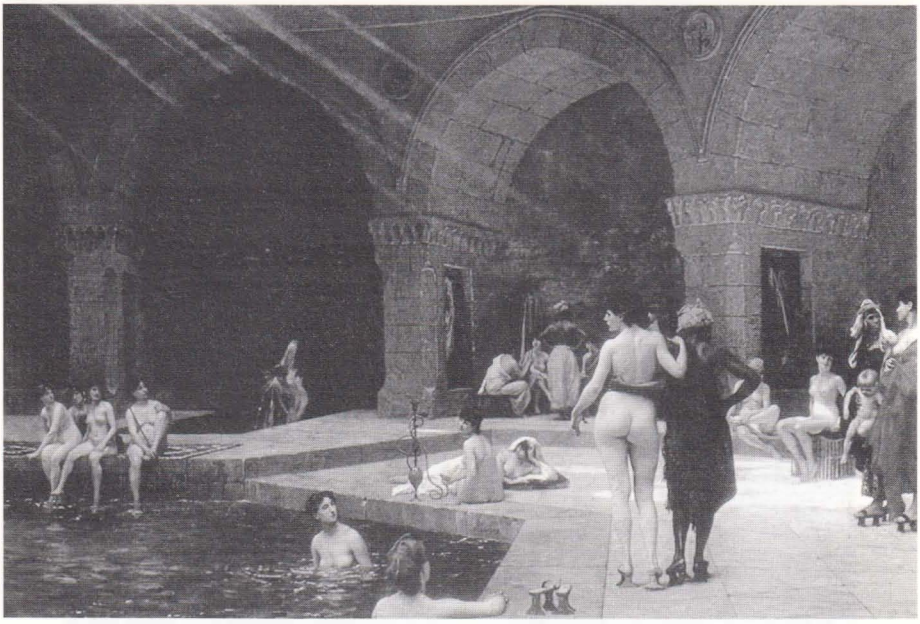
On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıl Oryantalistleri Osmanlı İmparatorluğu'nun harem hayatının daha egzotik yanlarıyla ilgilenmişlerdir. Kadınlara odaklanarak hamamların içlerinin oldukça abartılı resimlerini yapmışlardır. Örneğin, d'Ohsson'un kitabı için bazı resimler yapan, daha doğrusu bazı resimleri yeniden çizen, Jean-Jacques-François le Barbier bile d'Ohsson tarafından ayrıntılı olarak anlatılan kadınlar hamamını abartılı bir biçimde yansıtmıştır (RES. 25). Tüm mimari unsurlar doğru gözüktüklerinden İstanbul'da yapılmış olan orijinal resmi aynen kopyalamış olması gerek; ancak figürler daha Avrupalı görünümdedir, belli ki sanatçı daha dramatik ve egzotik bir etki yaratmak istemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na 1840-3 yıllarında gelmiş olan Camille Rogier, hamama giden ve hamam sonrasında dinlenen kadınları resimlemiştir. Rogier'in çizimlerinde giysi ve mimari özelliklerde tahrifat söz konusu olmasa da bunlar önceki çizimlerden daha dramatik tasvirlerdir. Sanatçının resimleri 1846 yılında *Moeurs et usages des orientaux au XIXe siècle* adlı eserde Théophile Gautier'in yazdığı bir metinle birlikte basılmıştır (RES. 26).[25]

25 Rogier 1846.

KAYNAK ROGIER 1846

RES. 26 Camille Rogier, hamamda kadınlar, on dokuzuncu yüzyıl.

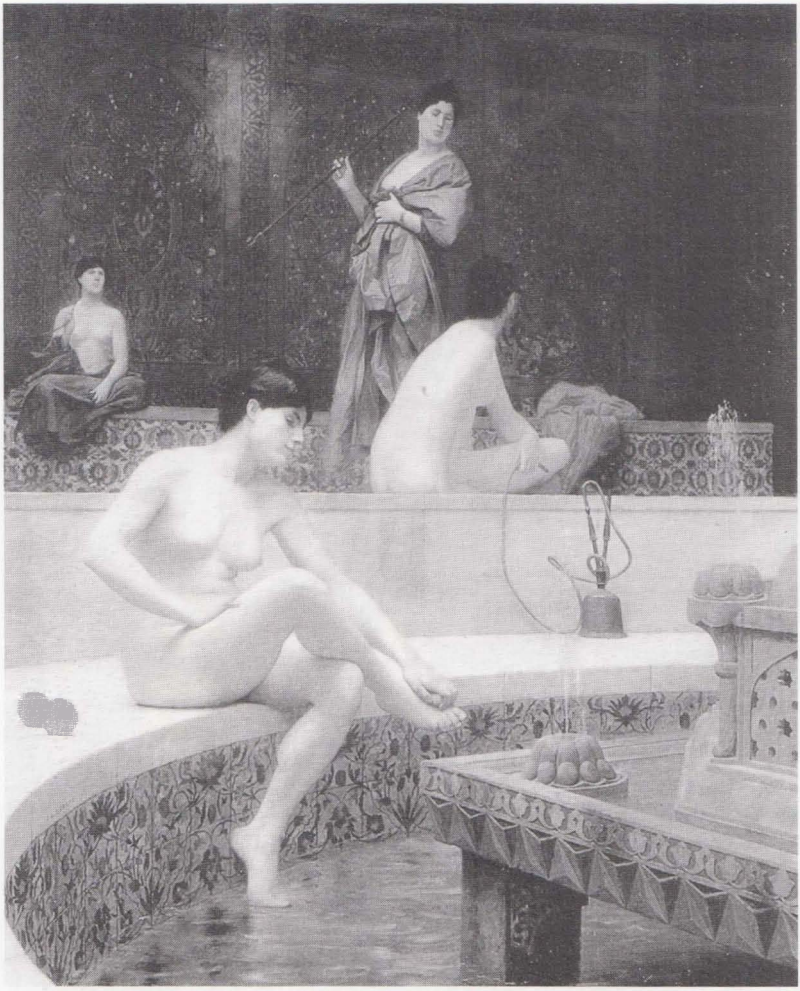

KAYNAK KAMUSAL ALAN

RES. 27 Jean-Léon Gérôme, *Bursa'daki Büyük Hamam*, 1885.

On dokuzuncu yüzyıl Oryantalistleri hamam sahneleri tasvir edenler arasında ayrı bir grup oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'na seyahat edenler daha gerçekçi tasvirler yapmıştır. Bunlar arasında, 1870'lerde Osmanlı İmparatorluğu'nu üç kere ziyaret eden ve İstanbul'daki hamamlardan ve Bursa'daki termal hamamdan sahneler resimleyen Jean-Léon Gérôme yer almaktadır (**RES. 27, 28**). Fausto Zonaro, yüzyılın sonlarında Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun yıllar geçirmekle kalmamış, saraydan da siparişler almıştır. Eserleri arasında hamam sahneleri de bulunmaktadır (**RES. 29, 30**). Zonaro'nun resimleri gerçek imgeleri yansıtır, amaçları yıkanma alışkanlıklarını belgelemekten çok egzotik bir ortamdaki çıplak veya yarı çıplak kadınları betimlemek olan birçok başka Oryantalist ressamın yanlı imgelemlerini yansıtan resimlerine benzemez. Oryantalistlerin çoğunun bu yönelimlerinin nedeni Avrupalı izleyicilerin, Batı edebiyatı ve sanatının yarattığı ve özellikle Fransızların sömürgeci hedeflerince desteklenen bir Doğu imgesinin peşinde olmalarıdır.[26]

26 Oryantalizm üzerine tartışmalar, Said 1978'den bugüne kapsamlı bir akademik eser külliyatı oluşmasına yol açmıştır. McFie 2001 bu tartışmaya önemli katkıların bir özetini sağlamaktadır. Özellikle Oryantalist resim hakkında bkz. Jullian 1977, Verrier 1979, Berko ve Berko 1982, Thornton 1983, Sweetman 1988, Nochlin 1989, Germaner ve İnankur 1989, MacKenzie 1995, Edwards ve Allen 2000 ve Hitzel 2002. Sergi katalogları arasında Thornton 1978, Thornton 1980, Rosenthal 1982, Stevens 1984, Sievernich ve Budde 1989, Atıl, Newton ve Searight 1995, Folsach 1996, Peltre 1998, Türk ve İslam Eserleri Müzesi 1999, Theolin vd 2002 ve Germaner ve İnankur 2002 yer almaktadır.

KAYNAK KAMUSAL ALAN

RES. 28 Jean-Léon Gérôme, *Harem Hamamı*, 1889.

On sekizinci yüzyıldaki *Turquerie* akımından bu yana Avrupalı sanatçılar için egzotik ve yeni olan, Doğu'daki Osmanlı'daydı. On sekizinci yüzyılda bir Rokoko sanatçısı olan Jean-Marc Nattier, 1733'te Mme. Cléremont'u bir Türk hamamında, zenci köleler ve Türk halıları olan fantastik bir dekor gibi egzotik öğelerle resmetmiştir. Jean Auguste Dominique Ingres ve öğrencisi Théodore Chassériau gibi on dokuzuncu yüzyıl Oryantalistleri, erotizmle yakından ilişkili mevcut Oryantalist söylemin bir parçası olarak hayali iç mekânları ve egzotik çıplakları tasvir etmişlerdir (**RES. 31, 32**).[27]

27 Erotizmi de ele alan, Oryantalist resim hakkında artık klasikleşmiş bir değerlendirme için bkz. Nochlin 1989.

KAYNAK THALASSO 1908

RES. 29 Fausto Zonaro, hamama giren kadınlar, erken yirminci yüzyıl.

KAYNAK THALASSO 1908

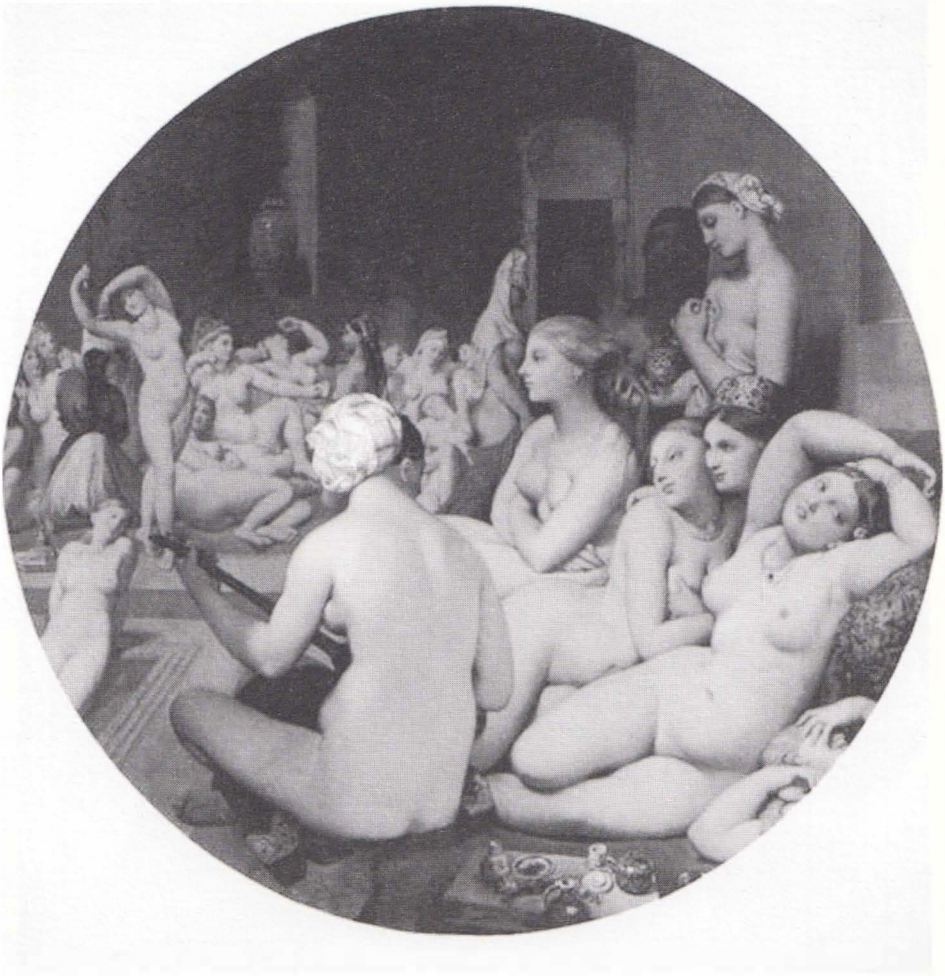
Res. 30 Fausto Zonaro, hamamda kadınlar, erken yirminci yüzyıl.

KAYNAK KAMUSAL ALAN

RES. 31 Théodore Chassériau, *Hamamdan Çıkan Kadın*, 1849.

Yüzyıllar içinde Osmanlı hamamları çizimlerinde görülen farklılık, değişik yaklaşımlar olduğunu ortaya çıkarır: Sarayda el yazmalarını veya albümleri resimlemekle görevlendirilen Osmanlı ressamları ve Avrupalı yazarların kitaplarında basılmak üzere sipariş alarak Osmanlı İmparatorluğu'na gelen Avupalı ressamlar belgeleyici resimler yapmışlardı. Öte yandan Ingres ve Chassériau gibi Oryantalist ressamlar, en sevilen temanın Oryantal hamam ve harem olacağını düşünerek, resimlerinde gizemli, dramatik ve pitoresk bir Doğa imgesi oluşturmuşlardır. Kimileri hayali, abartılı da olsa edebiyat ve sanat tarihi kaynaklarının incelenmesi, yüzyıllar içinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki hamam kültürünü etkileyen farklı kavramlar üzerine bilimsel bir söylem geliştirmek için zorunludur.

KAYNAK KAMUSAL ALAN

RES. 32 Jean Auguste Dominique Ingres, *Yıkanan Kadınlar*, 1838.

KAYNAKÇA

And, M. (1963) *A History of Theater and Popular Entertainment in Turkey*. Ankara: Forum Yayınları.

Atıl, E., C. Newton ve S. Searight (1995) *Voyages and Visions: Nineteenth-Century European Images of the Middle East*. Londra, Washington DC: Smithsonian Institution, Londra: Victoria and Albert Museum.

Berko, P. ve V. Berko (1982) *Peinture Orientaliste – Orientalist Painting*. Brüksel: Editions Laconti.

Bilirgen, E., F. Çakmut, S. Delibaş, D. Esemenli ve Ö. Tufan (2006) *Hamam: Osmanlı'da Yıkanma Geleneği ve Berberlik Zanaatı*. İstanbul: Topkapı Sarayı Müzesi.

Çağman, F. (2001) "Topkapı Sarayının Hamamları," *P Sanat Kültür Antika Dergisi*, sayı 22, s. 42–53.

d'Ohsson, M. (1787–1820) *Tableau général de l'Empire othoman, divisé en deux parties, dont l'une comprend la législation mahométane; l'autre, l'histoire de l'Empire othoman. Par m. de M*** d'Ohsson*. Paris: L'Imprimerie de Monsieur [Firmin Didot].

Edwards, H., der. (2000) *Noble Dreams, Wicked Pleasures: Orientalism in America, 1870–1930*. Princeton: Princeton University Press.

Enderuni, F. (1793) *Hubanname ve Zenanname*, İstanbul, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, T. 5502.

Evliya Çelebi (2006) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat Numaralı Yazmanın Transkripsyonu-Dizini*, der. R. Dankoff, S.A. Kahraman, Y. Dağlı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Folsach, B. (1996) *By the Light of the Crescent Moon: Images of the Near East in Danish Art and Literature, 1800–1875*. Kopenhag: David Collection.

Germaner, S. ve Z. İnankur (1989) *Orientalism and Turkey*. İstanbul: The Turkish Cultural Service Foundation.

Germaner, S. ve Z. İnankur (2002) *Orientalistlerin İstanbul'u*. İstanbul: Türkiye İş Bankası.

Hitzel, F. (2002) *Couleurs de la Corne d'Or*. Courbevoie: ACR édition.

Jullian, P. (1977) *The Orientalists: European Painters of Eastern Scenes*. Oxford: Phaidon.

Işın, E. (2001) *İstanbul'da Gündelik Hayat*, 2. Baskı. İstanbul: Yapı Kredi Yayınevi.

Kafadar, C. (1993) "Women in Seljuk and Ottoman Society up to the Mid-nineteenth Century," *Woman in Anatolia: 9000 Years of the Anatolian Woman* içinde, der. G. Renda, s. 192–205. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Türk ve İslam Eserleri Müzesi, der. (1999) *Savaş ve Barış: 15.–19. Yüzyıl Osmanlı-Polonya İlişkileri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı.

MacKenzie, J. (1995) *Orientalism: History, Theory and the Arts*. New York: Manchester University Press.

McFie, A.L., der. (2001) *Orientalism: A Reader*. New York: New York UP.

Necipoğlu, G. (1991) *Architecture, Ceremonial and Power: The Topkapı Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*. Cambridge: MIT Press.

de Nicholay, N. (1968) *The Nauigations, Peregrinations and Voyages, Made into Turkie...* Amsterdam, Londra: Theatrum Orbis Terrarum, Da Capo Press.

Nochlin, L. (1989) "The Imaginary Orient," *The Politics of Vision: Essays on Nineteenth-Century Art and Society* içinde, s. 33–59. New York: Harper & Row.

Pardoe, J. (1837) *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks*. Londra: Henry Colburn.

Pardoe, J. (1838) *The Beauties of the Bosphorus*. Londra: G. Virtue.

Peltre, C. (1998) *Orientalism in Art*. New York, Londra, Paris: Abbeville Press.

Recueil de cent Estampes (1714) *Recueil de cent Estampes représentant différentes Nations du Levant, tirées sur les Tableaux peints d'après nature en 1707 et 1708*. Paris: Le Hay.

Renda, G., der. (1993) *Woman in Anatolia: 9000 Years of the Anatolian Woman*. İstanbul: T.C. Kültür Bakanlığı, Anıtlar ve Müzeler Genel Müdürlüğü.

Renda, G. (2002) "Illustrating the Tableau Général de l'Empire Othoman/ Tableau Général de l'Empire Othoman'ın Resimlendirilmesi," *The Torch of the Empire/İmparatorluğun Meşalesi* içinde. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Rogier, C. (1846) *La Turquie, moeurs et usages des Orientaux au dix-neuvième siècle. Scènes de leur vie intérieure et publique, harem, bazars, cafés, bains, danses et musique, coutumes levantines, etc., dessinés d'après nature par Camille Rogier, avec une introduction par Théophile Gautier, et un texte descriptif.* [Yazar tarafından yayımlanmıştır.]

Rosenthal, D. (1982) *Orientalism: The Near East in French Painting, 1800–1880*. Rochester: Memorial Art Gallery of the University of Rochester.

Said, E. (1978) *Orientalism*. New York: Vintage Books.

Sievernich, G. ve H. Budde, der. (1989) *Europa und der Orient, 800–1900*. Berlin: Bertelsmann Lexikon Verlag.

Stevens, M.A. (1984) *The Orientalists, Delacroix to Matisse: European Painters in North Africa and the Near East*. Washington, DC: Royal Academy of Arts ve Weidenfeld and Nicolson işbirliğiyle.

Sweetman, J. (1988) *The Oriental Obsession: Islamic Inspiration in British and American Art and Architecture, 1500–1920*. Cambridge: Cambridge University Press.

Thalasso, A. (1908) *Déri Sé'adet ou Stamboul Porte du Bonheur*. Paris: J. Dumoulin, L'Édition d'Art.

Theolin, S., C.V. Findley, G. Renda, P. Mansel, V. Ciobanu, K. Beydilli, A. Temimi, R.T. Sellaouti ve F. Ludwigs, (2002) *The Torch of the Empire: Ig-*

natius Mouradgea d'Ohsson and the Tableau Général of the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Thornton, L. (1978) *Eastern Encounters: Orientalist Painters of the Nineteenth Century*. Londra: Fine Art Society.

Thornton, L. (1980) *Travellers: Beyond the Grand Tour*. Londra: Fine Art Society.

Thornton, L. (1983) *The Orientalists: Painter-Travellers, 1828–1908*. Paris: ACR édition.

Verrier, M. (1979) *The Orientalists*. NewYork, Londra: Rizzoli.

Walsh, R. ve T. Allom (1838) *Constantinople and the Scenery of the Seven Churches of Asia Minor: Drawings from Nature by Thomas Allom*. Londra: Fisher, Son, and Co.

Wortley-Montagu, M. (1988) *Embassy to Constantinople: The Travels of Lady Mary Wortley Montagu*, der. C. Pick. Londra: Century.

Yerasimos, S. (1991) *Les voyageurs dans l'empire Ottoman (XIVe–XVIe siècles): Bibliographie, itinéraires et inventaire des lieux habités*. Ankara: Société turque d'histoire.

Yazarlar

Nebahat Avcıoğlu, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesinden mezun olup doktorasını Cambridge Üniversitesinde yapmıştır. 2011 yılından beri Hunter College, CUNNY'de Sanat Tarihi bölümünde öğretim üyesidir.

Albrecht Berger, Ludwig-Maximilians Üniversitesi, Münih'te Bizans Çalışmaları, Bizans Sanat Tarihi ve Modern Yunan Çalışmaları Enstitüsünde öğretim üyesidir.

Stephen P. Blake, Minnesota Üniversitesi Erken Modern Tarih Merkezinde kıdemli araştırma görevlisidir.

Nina Ergin, Koç Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümünde yardımcı doçenttir.

Eleni Kanetaki, koruma mimarı olarak çalışmaktadır ve Xanthi'deki Trakya Democritus Üniversitesi Mimarlık Fakültesinde ders vermektedir.

Machiel Kiel, Utrecht Üniversitesi İslami Sanatlar Bölümünden emekli profesördür ve halen İstanbul'daki Hollanda Enstitüsünde araştırma görevlisidir.

Astrid Meier, Zürich Üniversitesi Tarih Bölümünde ders vermektedir.

Günsel Renda, Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümünden emekli profesördür. Halen Koç Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümünde ders vermektedir.

Lara Tohme, bağımsız araştırmacıdır. Wellesley College, Dartmouth College ve Boston Architectural College'da dersler vermiştir.

Ayşıl Tükel Yavuz, ODTÜ Mimarlık Fakültesinden emekli profesördür ve halen bu üniversitede ders vermektedir.

Fikret K. Yegül, California Üniversitesi Santa Barbara'da Sanat Tarihi ve Mimarlık Bölümünde öğretim üyesidir.

Dizin

1001 Gece Masalları 39

A

Abbas, I. 319-20
abdest 40, 85, 87, 198, 213, 269, 318, 324
Abid Efendi Hamamı 280, 286-7, 290-2, 295, 301, 306, 311
Abdüzzahir 101, 175
Agathias 69, 78
Ağlasun Han 105, 123-6,
  Hamamı 113, 164-5, 169
Ağzıkara Han 100, 129, 152-3, 161, 165, 169, 172-3, 177
  Hamamı 120-2, 152, 154-5, 163-4, 166-7
Akhan 100, 102, 104, 129, 132, 135-42, 147, 161-3, 165-6, 173, 177, 179, 181
  Hamamı 102, 135-6, 138-41
Aksaray Sultan Han 156-7, 160, 174
  Hamamı 152, 155, 166
Alaaddin Keykubad 102, 120, 155
Alanya 102, 117, 132, 168-70, 180
Alara Han 102, 147, 161-2
  Hamamı 168, 172, 174
Alay Han Hamamı100, 129, 161-2
Alexandros Hamamı 79
Allom, Thomas 377-8, 390, 403
alousia 8, 35, 68
Amasya 107
Antalya 102, 105, 123, 178
Antik Roma 25
Antiochia 25, 31, 36-7, 44, 68
Aphrodite 69
apodyteria/apodyterium 21, 41, 77, 100
Arap hamamları 41, 59
Argosti Hamamı 169, 171
Arnavutluk 190
Aslantaş 21
Âşık Mehmed 244, 246, 248, 252, 254-5
Atik Ali Paşa Camii 185, 198
Atik Valide Camii 182
Atik Valide Vakfı 183, 190, 198-202, 206
Atina 55, 64, 81-2, 271, 280, 286-7, 290-2, 295, 301, 304, 306, 308, 310-1
Avanos Sarı Han Hamamı 149, 152, 158-60, 162-3, 172
Aya Stephanos Kilisesi 74
aydınlık feneri 247, 286
Aydos Ilıcası 244-5
Ayni's-Sil 86-7
Ayverdi, Ekrem Hakkı 243, 266, 272
Aziz Mikail 74

B

Babür İmparatorluğu 317, 321
Balkan Yarımadası 70, 189, 242, 271
Balkanlar 10, 202, 242, 244, 255, 262, 264-5, 275, 303
balnea/balneum 5, 7, 31-2, 85, 87, 91
le Barbier, Jean-Jacques-François 393
Barter, Richard 327, 329, 334, 365
Bartlett, William Heny 377-9, 390
Bayezid, II. 246, 250
Bayezid Hamamı 188, 273
Beauties of the Bosphorus 55, 390

Bekir Çavuş Hamamı 172
Belgrad 256, 303
Bernier, Francois 323-4
beytü'l hararet 220-1
birka 220-1
Bizans 7-9, 31-3, 48, 59, 67, 69, 71-4, 78-9, 87, 93-4, 109, 113, 185, 230, 244, 252-4, 262, 269-71, 274, 279, 289
hamamları 8, 35, 37, 41, 43, 75, 77, 79, 263
Blachernai 73-5, 78
Britanya 327
Budapeşte 14, 244, 262-5, 267
Bulgaristan 202, 244-5, 248-9, 253-6, 259, 264
Burma Han 100, 113, 115-6, 161-3, 168, 172-3
Hamamı 113, 115-6, 163
Bursa 11, 15, 33, 78, 243, 267, 273-4, 277, 311, 339-40, 395
Büyük Saray 72, 75

C

Cafer Çelebi 371
Cağaloğlu Hamamı 273-4, 339
caldarium 24, 31, 41, 44, 67, 71, 90, 100, 336-40
camekân 252, 272, 282, 336, 369
Capito Hamamı 29
cehennemlik 24, 100, 161, 187, 272, 295, 306
Cerrahpaşa Hamamı 378
Chandni Chowk 323-4
Chassériau, Théodore 396, 399
Choniates, Niketas 72
Cihan Ara 324
Cihannüma 244, 252
cilt hastalıkları 230
City of the Sultan 390
Clarke, George Somers 334-8, 341-4, 356, 367
Cléremont, Mme. 396
Császár Fürdö 262, 265
Clark, C.U. 55
Cuhudkapısı Hamamı 378
cüzam 230-1

Ç

çadır hamamları 174
Çakallı Han Hamamı 100, 161-2
çamaşırcılar 188-9
çamaşırhaneler 105, 327, 359, 361
Çardak Han 100, 102, 129, 141, 161-3
Hamamı 130-2, 165
Çay Han 163
Hamamı 100, 161
Çemberlitaş Hamamı 5, 9, 182-7, 189-91, 195-6, 198-204, 206-7, 223, 235, 273
Çengelköy Ilıcası 254-5
Çınçınlı Sultan Han hamamları 99, 111-2, 161-2, 164, 168, 173
çifte hamam 45, 69, 185, 219, 223, 225, 227, 277, 307, 372
Çinili Hamam 46, 223, 235, 378

D

Dagisteus Sarayı 71
Denizli 74, 102, 129, 132, 180-1
derbent 114, 161, 163, 174-6, 179-80
Derviš Banja 248-9
Derviş Çelebi 249
devlethane 174-7
dinlenme odası 21, 41
Divriği 106, 108, 113, 161-2, 172
Durak Han 108-9, 113, 162, 165
Hamamı 107, 161, 164

E

Edirne 244, 246-7, 249-50, 277, 382
Eflatun Pınar 18, 21, 59
eksedra 29
Elbistan 101
Elçi Han 199, 208
Elikesik Han 128
Hamamı 129, 162, 165
Emevi 5, 8, 39, 85, 88, 211, 218
hamamları 37, 87, 92-5

Enisü'l-Müsâmirin 244, 250
Ephesus 7, 25, 29-30
Erdmann, Kurt 99, 111, 113, 128-9, 133, 149, 152, 159, 168
erkek hamamları 43, 187, 383
erotizm 57, 75, 310, 396
er-Ra's Hamamı 217
Ertokuş Han 128, 132-3, 161-2, 165, 169, 178
Hamamı 134-5, 152
Eskişehir 78
Eski Zağra Ilıcası 246
Evliya Çelebi 174-5, 193-5, 244-7, 250, 252, 256-7, 259, 270, 378
Eyice, Semavi 169, 178, 184, 199, 208, 273-5, 277
Eyüp 189, 193

F

Fatih Çukur Hamamı 45
Fenerkapısı Hamamı 378
Fossati, Gaspare 340-3, 365-6
Foucault, Michel 215
frigidarium 24, 31, 41, 67, 90, 100, 223
Frigya 74

G

Gabriel, Albert 243
Galata 189, 341, 364
Ganj'da yıkanmak 323
Gassani 93-4
Gautier, Théophile 393, 402
Gazette Medical d'Orient 330-1, 344, 359, 367
Gazi Evrenos Hamamı 271, 277, 279
Gazi Mihal Hamamı 277
gelin hamamı 17, 43, 382
Gérôme, Jean-Léon 56-7, 309-11, 395
Gıyaseddin Keyhüsrev, II. 105, 117, 123
Glück, Heinrich 184, 208, 273-4, 277
Glykidwn Meydanı Hamamı 275, 279, 282, 286-7, 291-3, 295, 306, 309
Goodwin, Godfrey 199, 208
Grabar, Oleg 37, 92
gymnasium 7, 23, 27-32, 46

H

Haçlı Seferleri 264
Hafız Ahmed Paşa 259-61
Halep 59, 214, 216, 220, 225-6, 228, 233-4
Haliç 50, 189, 199
Halidwn Sokağı Hamamı 275, 309
halvet 43, 100, 109, 272-5, 277, 286-7, 289, 293, 336, 340, 343, 369
hamam çalışanları 9, 183, 185, 187-8, 191
hamam-*gymnasium* 7, 27, 29-30
hamam işletmeciliği 183, 190, 194
hamam kültürü 7, 10-2, 27, 40, 47, 67-8, 212, 325, 334, 369, 399
hamam müşterileri 72, 100, 196, 198, 272, 331
gayri Müslim hamam müşterileri 196-7
hamamcıyân 191-3, 196, 375
Hamamü'l-Bakri 218, 229
Hamamü'l-Elmâcî 225-6, 234
Hamamü'l-Fethi 218, 225-6, 235
Hamamü'l-Harâb 218, 229-30
Hamamü'l-Kefri Huna 220
Hamamü'l Kişâni 211, 217, 221
Hamamü'l-Lebâbidiye 226
Hamamü'l-Maşrarâ 220
Hamamü'l-Melike 218
Hamamü'l-Misk 229
Hamamü'l-Yahud 229
Hamamü'r-Ra's 221-2, 235
Hamamü's-Sârâ 87, 91
Hamamü's-Sufiye 229
Hamamü's-Sultan 229
Hammam es-Sarah 37
Harper's New Monthly Magazine 347
Haseki Bostan Hamamı 45, 47
Haseki Hürrem Hamamı 31, 45, 272-4, 339
Havuzlu Hamam 190-1, 206-7

Haydarpaşa Hamamı 378
Helen'in Düğün Kasidesi 17
Helena Sarayı 74
Helenistik *gymnasium* 23, 27-9
Herakles'in Sütunları 327, 331, 341-2, 349
Hırbetü'l Mefcer 37-8, 87, 92
Hıristiyan 33, 35, 37, 41, 48, 53, 55, 59, 67, 75, 93, 218, 228-9, 248, 254, 256, 263, 265, 382
Hıristiyanlık 32, 54, 67-9
Hibri Efendi 244, 246, 249-50, 266
hidroterapi 330
hijyen 9-10, 21, 33, 53, 67-8, 196-7, 318, 327, 359-60, 375
Hindistan 6, 9, 317, 319, 321-5
Hipodrom 76
Hitit 18, 21, 59-60
hiyerarşik planlı hamamlar 142, 146, 165
Hollanda 319, 330, 405
horasan 119, 124, 145, 154, 166-7, 289, 295
Hôtel Lambert 54
Hubanname 383, 385, 401
Hünername 370-1
hünkâr hamamı 370-4
Hüseyin Paşa Hamamı 275, 279, 282-3, 289, 291, 293-5
hypocaust 24, 41, 100, 136,140

I

ılıklık 67, 90-1, 100, 109-10, 125-6, 128, 130, 142, 147, 160, 169-70, 185, 243, 272, 287, 340, 369, 372
Ingres, Jean Auguste Dominique 51, 57, 59, 310, 335, 396, 399-400
Ioannes Chrysostomos 68
Ivanov, Jordan 248-9

İ

İbn-i Batuta 39
İncir Han 105-7, 123-9, 161, 173
Hamamı 105, 107
İngiltere 10, 51, 319, 325, 327, 330-1, 334, 342-4, 346, 348-9, 351-2, 358-9, 362, 364
İran 9, 35, 127, 312, 317, 319-22, 324-5, 361
İsfahan 317, 320, 323
İshaklı Han 110-1, 162-5
Hamamı 109
İslam 8-9, 35, 37, 39-41, 43, 48, 51, 55, 59, 85, 93, 114, 178, 209, 211, 213, 216, 271, 317, 323, 325, 332, 341, 395, 401
İslami hamam 8
mimarisi 35, 79
İslamiyet 74, 91-3, 213, 269, 317-8, 320, 333
İsmail Bey Hamamı 277
İspanya 55, 228, 317
İspile Han 101
İstanbul 7, 9, 10-1, 16, 25, 40, 43-4, 46-9, 51, 59, 63-4, 68, 75-7, 183, 188-9, 192-3, 196, 198-9, 201, 216, 223, 225-6, 228, 231, 235, 272-4, 277, 286, 288, 292, 311, 323, 330-1, 333, 335, 339, 341-4, 347, 350, 358-1, 364, 371, 375, 382, 385, 393, 395
İstanköy 275, 277, 279, 280-92, 304
İsviçre 341
İtalya 70, 341, 347
İvriz 59-60
İzmir 55, 78, 267
İznik 178, 277, 313

J

Japon hamamları 25
Jermyn Sokağı Hamamı 10, 334-8, 341, 343-4, 346-8, 351-2, 354-6, 358, 361, 363-4

K

kadın hamamları 19, 43, 51, 57, 383
Kafesçioğlu, Çiğdem 9, 40
Kahire 59, 183, 212, 214, 216, 223-7, 229, 231, 233-4, 236, 238-240, 323, 347
kahveci 189
Kalenderhane Camii 44, 64, 77

Kalenderhane Hamamları 44
Kamanlı Hamamı 171
Kanuni Sultan Süleyman 227, 244-6, 371
kaplıcalar 33, 41, 243-4, 250, 264, 311
Karaferiye 271, 277, 279-80, 283, 287, 289, 291, 295, 307
Kara Han Hamamı 106, 108, 161-2
Karahan Hamamı 129
Karatay Han 100, 134, 147-52, 154, 159-60, 163-69, 172-3, 175-7
Hamamı 101, 105, 145, 149, 161, 164
Kargı Han 100, 117-20, 161-5, 172-3
Hamamı 117-20, 163-4, 172
Kasrü'l-Hayr 37, 91
Kâtip Çelebi 244, 246, 250, 252, 255, 267
Kayseri 101, 120, 142, 159, 175, 179, 208
kentselleşme 48, 327, 359
Key Fowden, Elizabeth 93
Kızılören Hanı Hamamı 139
Király Fürdö 262-3, 265
Kitabü'l-Egani 92
Klinghardt, Karl 78, 81, 273, 277, 315
Konstantinopolis 25, 31, 43, 47-8, 51, 69-75, 78-9, 82, 214, 310, 327, 330, 334, 347, 349-50, 359, 362
Konya 100, 102, 105, 109, 117, 123, 129, 132, 155, 176, 178, 267, 273, 339
Köprüsuyu Han 117
Köstendil 248-9
Kudüs 87, 96-7, 212-7, 228-9, 233, 347
Kuran 46, 64, 317-8, 326
Kusayr Amra 36-7, 87-94
kutsal hamam 73-4, 77
kutsal sabun 75
Küçük Ayasofya Hamamı 378
Küçük Fatima Hatun Hamamı 220
külhan 102, 140, 142, 145, 155, 160, 164-7, 173, 187, 221, 293, 369
külhancı 187-9

L

laconicum 29, 43
Langada Ilıcası 252-3
Langadas 277, 279, 291, 293, 295, 303, 305
Larissa Hamamı 284
Lefèvre 259
Le Hammam 10, 351-6, 358-64
Liotard, Jean-Etienne 390-3
loutro(n) 23, 243, 262, 314
Luotra Langada 252

M

Macaristan 14, 265-6
mahalle üçlemesi 48
Mahomed, Dean 325, 346
Mahmut, II. 247, 330, 348-9
Mahmutpaşa Hamamı 189
Malatya 101, 106, 108, 129, 161-2, 178
Mamahatun Han Hamamı 163-4
Mamahatun Kervansarayı Hamamı 127-8
Marina Sarayı 73
martyrium 94
Massey, Doreen 185, 202-3
meclisü'l-lehve 39, 92-3
Mekke 176, 189-90, 317
Menâzirü'l-Avâlim 244
Mercure Galant 53
Mezopotamya 37
Miletus 7, 28-9
van Millingen, Julius 330, 341, 343-6, 359
Mimar Sinan 31, 48-9, 64, 182-3, 186, 371-2
Mineralni Banja 260-1
Mısır 11, 70, 79, 212, 311, 325
Mocan, İ.A. 104, 136
Moeurs et usages des orientaux au XIXe siècle 393
Montagu, Mary Wortley 17, 19, 51, 55, 59, 228, 335, 382-3
Mpekes, Homer 312
Muhammad Kurd Ali 211, 238

Murad, III. 192, 371-2, 374
Museviler 68, 229
Musil, Alois 88
Mustafa, III. 247
Mustafa Sa'i-i Da'i 185
Müslüman 227-8, 254, 256-7, 321-3, 325, 378, 382
Mytilene 277, 279, 286-7, 289, 291-3, 298, 302-3, 307

N

Nablus 221, 226, 233, 235
Nakkaş Osman 192
natır 41, 187, 189-90, 194-7, 200, 202, 204-5, 383
Nattier, Jean-Marc 396
New York Times 347-8
de Nicolay, Nicolas 380-2
Nigrita Ilıcası 264
Niksar 169, 171
de Nouy, Lecomte 57-8
Novi Pazar 253, 259-62, 266

O-Ö

oculus 126, 145, 146, 149, 168, 247
d'Ohsson, Mouradgea 334, 372-4, 393, 401, 403
Orhonlu 113-4, 179
Oruç Paşa Hamamı 271, 277, 279, 280, 283, 286, 287, 289, 291, 292
Oryantalist 10, 12, 59, 309-11, 335, 347, 363-4, 384, 399
  resim 51, 395-6
Osmanlı(lar) 7, 13-4, 25, 31, 44, 45, 47, 51, 53, 55, 59, 109, 114, 163, 174, 176, 179, 183, 187-9, 191, 196, 200-1, 214-7, 219, 226-9, 231-2, 234, 246, 248, 255-7, 279, 310, 313, 315, 325, 327, 330-1, 333, 335-6, 340-1, 348-52, 358-9, 363-4, 377, 381-4, 393, 395-6, 401
  hamam kültürü 7, 369
  hamamları 9-12, 78, 169-71, 173, 211, 223, 225, 235, 243, 249, 254, 259, 264-5, 269-77, 295-7, 300, 339, 354, 399
  kaplıcaları 243-4, 252, 264-5
  ressamları 399
von der Osten, Hans 111-3
Önge, Yılmaz 147, 168, 170, 173, 243

P

pagan 32-3, 48, 54, 67-8, 73
palaestra 23, 27, 29-31
Pardoe, Julia 19, 51, 55, 390
Perge 44, 46
Peribleptos Manastırı 74
peştamal 183, 192, 194, 196, 319, 377
peştamalcı 189, 194
Priene 7, 23, 64

R

Rihla 39
Rodos 271-3, 275, 279, 281, 287-93, 299, 307, 313
Rokoko 372, 396
Roma 8, 12, 15, 17, 25, 29, 31-6, 43, 59, 64-5, 67, 69, 87, 91, 93-4, 117, 220, 223, 247, 304, 340, 354, 359-60, 362
  hamamları 7, 19, 21, 23-4, 27, 32, 34, 36, 41, 100, 187, 246, 259, 264, 351

S

Safevi 6, 317, 319-21, 325
Sakız Adası Kalesi 277, 281, 284, 286-7, 289, 291, 295
Samatya 74, 377-8
Saraybosna 259
Sardes 7, 29-33
Sarı Han 100, 139, 147, 149, 152, 158-60, 162-3, 166-8, 172, 179
  Hamamı 160
Scientific American 347

Seferihisar Büyük Hamamı 171
Selanik 79, 83, 252, 255, 263, 267, 271-2, 275, 278-80, 286-9, 291-2, 295, 299-300, 302-3, 305, 307, 313-4
Selçuklu(lar) 7, 31, 35, 37, 39, 41, 59, 99-100, 105, 109, 117, 126-7, 139, 141-2, 155, 161-3, 165, 174-6, 178-81
hamamları 8-9, 162, 169, 173
Selim, I. 214, 231, 246
Selim, II. 371
Serez 253, 262, 271, 275, 277, 301
Serjilla 34-5, 37, 91
Seyahatname 244, 257, 270
sıcaklık 25, 67, 90-1, 100, 105, 110, 119, 124, 128, 149, 169-70, 185-6, 272, 274-5, 277, 336, 340, 343, 369, 372, 377
Sırbistan 244, 253, 256, 258-9
Sicilya 44-5, 71-2
Singer, Amy 12, 202
Sinop 107
Sivas 127, 142, 189
Sofya 51, 266-7, 274, 341
soğukluk 21, 41, 67, 90, 100, 105, 109-10, 114, 118-9, 121, 124-5, 128, 141, 162, 165, 168, 170, 185, 272, 274, 277, 293, 341-2, 369
Sokobanja 256, 258, 264
Sokollu Mustafa Paşa 262-3
soyunmalık 100, 105, 107, 124-6, 130, 135, 169, 272, 282, 291
spolia 91, 112
su hakkı 217
su kaynağı 99, 105, 107, 112, 121, 124-5, 128, 168, 171-3, 176, 217, 255, 320
su tesisatı 43, 135-8, 142, 145-7, 150, 155, 159, 161, 171, 173, 176
su yolları 114, 139, 173, 175-6, 217, 292
Suriye 8, 11, 27, 35-8, 59, 79, 85, 87, 90-1, 93-4, 175, 211, 214, 219-20, 223-7, 231, 240, 325
Surname-i Hümayun 192, 194-5, 208-9, 375
Süleymaniye Hamamı 274, 378

Ş

Şah Abbas 319-20
Şah Cihan 317, 322-3
Şah İsmail 319
Şam 59, 211-4, 216-21, 225-7, 229, 231, 233-6, 238-40, 323, 347
Şeriat 318
Şiilik 319-20

T

Tahtakale Hamamı 189
takunya 183, 319
tellak 41, 183, 187-9, 193, 195, 197, 200, 202, 204, 334, 349, 375, 383
temizlik 9, 39-40, 53, 173, 197, 213, 318, 327, 347, 369
tepidarium 24, 31, 67, 71, 90-100, 340, 354
termal hamamlar 33, 78, 243, 245, 255, 259, 395
su 8, 74, 113, 162, 168, 173, 245, 247
Terzili Hamam 32-3, 63
Theocritus 17-8
thermae 7, 25, 67, 69-70, 223, 237, 367
Tokat 178, 189, 267
Topkapı Sarayı 11, 14, 192, 194-5, 208, 330, 370, 401
Hamamları 44
Törenler Kitabı 73, 75, 78
Turggische Hochzeit 382-3
Turquerie akımı 396
Tuzci Hamamı 277, 279-80, 307
Tuzhisar Sultan Han 100, 142-3, 149, 152, 154, 160, 164, 167-8, 173
Hamamı 144, 146-7, 159, 165, 166
Türk hamamı 14, 40, 43, 57, 310, 327, 331, 334-6, 341, 346-8, 350-2, 354, 356, 360, 362, 364, 384
Türk üçgeni 125, 286
Türkiye 11-2, 14, 17-9, 43, 55, 60, 63, 99, 178, 180, 209, 211, 243-4, 310-1, 315, 330, 332, 340, 348-9, 351, 358-9, 401

U

Urfa 231
Urla Hamamı 171
Urquhart, David 327, 329-6, 340-4, 346-9, 351-2, 356, 358-61, 363-4

Ü

Üç Şerefeli Cami 247
Üsküdar 183, 193, 199, 203
Üsküp 259

V

Valens Sukemeri 44, 77
Vanmour, Jean Baptiste 390-1
Veli Bey Ilıcası 262
Versailles Sarayı 53
Vezir Han 198-9
Vigarello, Georges 53

W

Ward-Perkins, John 27, 31

Y

Yalova 33, 74, 78, 82
Yezid, II. 93
yıkanma 8, 10-1, 17, 21, 23-5, 27, 29, 33, 35-6, 40-1, 43-5, 47, 52-5, 59, 67-8, 70-1, 75, 77, 87, 90, 92, 94, 99-100, 107, 119, 125, 132, 135, 152, 154, 156-7, 163-6, 168, 174, 183, 185-6, 200, 211-5, 219-20, 224-5, 228, 248, 253, 255, 311-2, 324, 327-8, 330, 331-2, 334, 340, 349, 358, 369, 380, 383, 390, 395
Yozgat 33
Yunanistan 10, 59, 78, 243-4, 249, 252-3, 255, 262, 264, 266, 269-73, 275-7, 279, 289, 296, 300, 309-10, 313-4, 330

Z

Zenanname 383, 385, 401
Zeuksippos Hamamları 69, 71, 75-6
Zincirli 20-1, 27
Zonaro, Fausto 395, 397-8

ARKEOLOJİ | TARİH | SANAT TARİHİ

Koç Üniversitesi Anadolu Medeniyetleri Araştırma Merkezi tarafından düzenlenen sempozyumdan derlenen kitapta Selçuklu, Osmanlı, Safevi ve Babüri hamamlarının mimarisinin ve kültürel bağlamının dönüşümü; Batı'daki Türk hamamları ve ressamların gözünden hamamlar gibi konular inceleniyor. Osmanlı İmparatorluğu'na yakın coğrafyalardaki yıkanma biçimleri ve hamam gelenekleriyle, Osmanlı hamam kültürü arasındaki ilişki üzerinde duruluyor.

Hijyen, dinlenme ve sosyal ilişkiler mekânı olmaları ve mimari değerleri nedeniyle Anadolu ve çevre bölgelerde her zaman önemli bir yeri olan hamamlar, mimari mekânlar ve önemli kültürel kurumlar olarak toplumsal ve tarihsel değişimlerden birçok düzeyde devamlı olarak etkilenmiştir. Bu kitap bu alanda çalışan sanat ve mimarlık tarihçilerini, arkeologları ve tarihçileri bir araya getirerek Anadolu hamam kültürü hakkındaki bilgi eksiklerimizi gidermeyi amaçlıyor.

Doktora derecesini sanat tarihi alanında Minnesota Üniversitesinden alan Nina Ergin, halen Koç Üniversitesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Bölümünde öğretim üyesidir.

ISBN 978-605-5250-05-8

26 TL

KOÇ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINLARI